232

गीता माहात्म्य [illegible] पत्रं १८

1

गी० टी० श्रीगणेशाय नमः ॐ नत्वेवाहं जातु नासमित्याऽत्मानात्मविवेचनमुपक्रम्य नजायते म्रियते वेत्यादिना स
१ म्यगात्मतत्त्वं निर्धार्य वेदाविनाशिनमित्यादिना ब्रह्मविदः सर्वकर्मसंन्याससमुत्कृते स्यैवमजहातो सारभ्य स
र्गं नित्यसौ प्रोक्तीत्येतेन ग्रंथेन ब्रह्मनिष्ठां तत्फलं च मोक्षं प्रतिपाद्य नकामकामी भोति कामकामिनो मोक्षाभावः
प्रतिपादितस्तेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ब्रह्मनिष्ठया मोक्षः संपाद्य नीय इति सर्वेषां प्रवृत्तानां प्रसक्तानां विरक्तः
प्रव्रजेद्बुद्धिमान् सरजस्तमो हेव सेत् मरणो तेनकं पाति प्रव्रजन् हि द्विजो धर्मः पदाम ने प्रसंज्ञानं वैतत् ब्रह्मसर्वेत
स्तुभ्य तेदा संन्याससमिच्छंति यतितेः स्याद्धि पर्यये प्रवृत्तिलक्षणं कर्म त्यागं संन्यासलक्षणं तस्मात्त्यागेनैव
रक्तत्यसंन्यसेदिह बुद्धिमान् पदानुविदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं नदैकदंडं संगृह्य सोपवीतं शिखां त्य
जेत् अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं इति बोधो हृष्टो पस्यतदा भवेति भैक्ष्यभुक् मारणेनते पथा रे
हः सुखं हे स्वं न विरोति न याचेत्स्मारणपक्षो यिसकैवल्याश्रमेव सेत् अनधीत्याखिलान् वेदान् द्विजो
वाखिलान् सुरान् अनुत्पाद्य सुतान् विप्रो न संन्यसितुमर्हति अकुर्वन् विहितं कर्म निंदितं च समाचर
न् प्रसज्जनिंद्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद् बुधः तेहम
पत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति परं ब्रह्मस्वपरिज्ञायप्रव्रजे
द्ब्रह्मस्यरणो तमः अन्यथा कर्म कुर्वीत न संन्यासोऽत्र कर्हिचित् स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः वि
पर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनेभ्यो ह्यधिकारिणामेव संन्यासो नानधिका

एन०
५७

५

हासोवृद्धिश्चभवतिनतुसाम्येनप्रवृत्तिर्यथा तत्कर्मतत्फलवैचित्र्यासंभवात् ततोऽमीषांगुणानांप्रधानभावेनप्रवृत्ति
रितिबोधयितुमाह रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा ॥१०॥ प्राणिपद
ष्टेनसुखेसाध्येसतिरजःस्तमोगुणौ तमःस्तमोगुणौचाभिभूय ह्रस्वीकृत्यसत्वंस्वयमुत्कृष्टंभवतिगुणद्वयम
गीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरोतीत्यर्थः कर्मणिसाध्येसतिसत्वंतमश्चाभिभूयैवरजोगुणउत्कृष्टोभ
वतिगुणद्वयमंगीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरोतीत्यर्थः ॥ तथाज्ञानावरणेसाध्येसतिरजःसत्वेचाभिभू

2

यतमःस्वयमुत्कृष्टंभवतिनद्वयमंगीकृत्यस्वयमंगीभूयस्वकार्यंकरोतीत्यर्थः ॥१०॥ ननुसत्वादिगुणानांह्रा
सोवृद्धिश्चकथंकेनलिंगेनज्ञायतेज्ञातेखलुतत्तत्कार्यंतत्तदुपक्रामाययतितुंशक्यतेनज्ञानमित्याकांक्षाया
माह सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायतेज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥११॥ यदायस्मिन्का
लेसर्वद्वारेषुसर्वेष्वंतःकरणप्रवृत्तिद्वारेषुत्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणेषुअस्मिन्देहेचज्ञानंज्ञानप्रसा
दलक्षणःप्रकाशःस्फुरणमुपजायतेविजृंभतेतदासत्वंसत्वगुणंविवृद्धंप्रवृद्धमुत्तमंविद्याज्जानीयात्सोऽर्हस एम
मपिविधानत्र्यंतःकरणप्रसादात्ज्ञायेनलिंगेनसत्वस्यवृद्धिंतदन्यह्रासंचजानीयादित्यर्थः ॥११॥ रजो ५
वृद्धेरेतानि [illegible] लिंगानि ॥ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा ॥

देति अज्ञानं जडं तद् इत्यस्य त्वादेव विवेकविज्ञानावरकं तमः स्वयं प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रयत्नेन कर्त्तव्ये कार्ये विस्मृति
प्रमादः कर्त्तव्येपि च कार्ये अनुद्यमो धैर्योत्साहाभाव आलस्यं बुद्धिजाड्याधिक्येन कर्तव्यं परित्यज्य स्वापो नि
द्रा निहन्ते रर्थः प्रमादादिभिर्देहिनमात्मानमात्मज्ञमिये तन्निबध्नाति नितरां स्व गुणानां मोहं पित्वा प्रसवि
रूपापित्वनिष्ठाविमुखं करोतीत्यर्थः बुद्धेर्नैर्मल्येन विषयस्वरूपसत्त्वाच सत्त्वाविर्भावं ज्ञात्वा विषयेषु गुणाविर्भा
व्यापार्याः सत्त्वाच रजस आविर्भावं ज्ञात्वा बुद्धिजाड्येन विपरीतप्रवृत्त्याविर्भूतप्रमादनिद्रालस्यादिभिस्तमस आ
विर्भावं च ज्ञात्वा प्रयत्नविधातिः स्वयं सत्वादिगुणविकाराणामवेक्षो भूत्वा तत्तद्विकारप्रतियोगिगुणावलं
बनेन गुणदोषानपनाभाव्य स्वदात्मा ज्ञभूत्वा वेव तिष्ठेदिति सूचितं भवति ॥८॥ ज्ञाननिष्ठापरिपंथिभूतगुणा
कार्यं निरूपणं कुर्वता भगवता उक्तमेव गुणकार्यं पुनरिहि योग्रे त्वविधत्ते सत्त्वमिति ज्ञानदार्ढ्याय पुनरप्या
ह सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥ पुरुषं सत्त्वं सत्त्वगुणः
सुखे वैषयिके संजयति सक्तं करोति रजः कर्मणि वैदिके चान्यत्र च संजयति तमस्तु ज्ञानं स्वरूप ग
ज्ञानमावृत्य प्रमादे नियमेन कर्तव्याज्ञाननिष्ठाविस्मरणे संजयति उत आप्यर्थः आलस्यादावपि संज
यतीत्यर्थः ॥९॥ ननु वैदिकगुणके त्रयाणां गुणानामिवत्रयाणाम चित्रणानां साम्येन प्रवृत्तौ सत्यां समस्त
स्वकार्यारंभकत्वं विना कथं जो षां प्रत्येकं कार्यारंभः संभवतीत्याकांक्षायां प्रागुक्तकर्मफलानुरूपेण गुणानां

लयंगत्वा रजः प्रवृद्धे वेगेन पुनः कर्मसंगिषु कर्मयोग्येषु मनुष्येषु जायत इत्यर्थः तथा तमसि तमोगुणे प्रवृद्धे
सति प्रलीनो मृतः प्राणी तमःप्रवृद्धिवेगेन मूढयोनिषु पश्वादिषु जायत इत्यर्थः ॥१५॥ एवं गुणानां स्वरूपं पृ
थक्त्वं वृद्धिं वृद्धिकार्यं च प्रतिपाद्य सत्त्वादिगुणप्रधानानां कर्मणां फलमाह कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्वि
कं निर्मलं फलं रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥१६॥ सुकृतस्य शमदमश्रद्धादिसत्त्वगु
णसंपन्नस्येश्वरार्पणबुद्ध्या वा सम्यगनुष्ठितस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वोपबृंहितं निर्मलं
दुःखगुणावैषम्यकृतं तेनानिर्गतं निर्मलं बाह्यैरेवं वा सुखं फलमाहुः मुनयो वदंति रजसो राजस
स्य रजोगुणप्रधानस्य कामसंकल्पादिपूर्वकं समनुष्ठितस्य कर्मणो दुःखं गमनागमनसंपातादि दुःखम
पिष्टं स्वर्गं सुखं फलं प्राहुः तमसः तमोगुणनिष्पन्नस्याविधिनिपमश्रद्धाशून्यस्य तामसस्य कर्मणोऽज्ञा
नं मोहरूपं मोहप्रगुणारसत्त्वाज्ञानरूपं निद्रामयं सुखं फलं प्राहुरित्यर्थः ॥१६॥ सत्त्वादिगुणानां कार्यांतरमा
ह कार्यं कारणं ज्ञानं प्रसन्नात्सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च
॥१७॥ सत्त्वात्सत्त्वगुणाद्विवृद्धेः ज्ञानं कार्याकार्यविवेकज्ञानं संजायते समुत्पद्यते रजसो रजोगुणाद्विवृद्धेः
लोभः परद्रव्यादिलिप्सा संजायते तमसः तमोगुणाद्विवृद्धेः प्रमादमोहौ भवतः अज्ञानं बुद्धिजाड्यमिति
कर्तव्यताऽनभिज्ञत्वं च संजायत इत्यर्थः ॥१७॥ गुणानां ज्ञानादिकार्यं सत्त्वाद्युत्तमत्वादि गुणनिष्ठानां गति
माह ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८॥ स
त्त्वस्थाः सोद्धृत्यपाः सत्त्वगुणोत्पन्ने सदसद्विवेकज्ञाने कार्ये च परमेश्वरे यासक्ता दोषेति ष्ठंति ते सत्त्वस्थाः ग म
पुरुषाः ऊर्ध्वं लोकं ब्रह्मविष्ण्वादिस्थानं गच्छंति राजसाः रजोगुणनिष्पन्ने ज्ञाने कामसंकल्पादिगुणवृत्ते
ज्ञाने कार्ये च श्रौतादौ कर्मणि भोगेच्छया प्रतिष्ठंति ते राजसाः पुरुषाः मध्ये ब्रह्मतिर्यग्लोकयोरंतराले ग्रामा ६

हारजस्येतानिजायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ लोभो विद्यमानेवस्तुन्यागासहिष्णुता प्रवृत्तिः सामान्येन सदैव द्वि
पचेष्टा लौकिकानां वैदिकानां महाकर्मणामारंभः उपक्रमः अशमः कामसंकल्पादिभिरंतःकरणस्योपश
माभावः स्पृहा विषयेषु वांछा रजसि रजोगुणे विवृद्धे सत्येतानि कार्याणि जायंते एतैर्लिंगै रजोवृद्धिमनुमाय संव
द्विजानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमोवृद्धेर्लिंगान्याह अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जा
यंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥ अप्रकाशो बुद्धेः स्फूर्त्यभावः अप्रवृत्तिरालस्यं प्रमादः कर्तव्यानवधानता
मोहो मूढतावकारान्निद्रापारवश्यं च एतान्येव तमसि प्रवृद्धे लिंगानि एतैस्तमोवृद्धिं तदनुमाय संविज्ञा
नीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ गुणानुबंधानुरूपेण वृत्तानां पारलौकिकीं गतिं न तु वर्णाश्रमोचितरूपेणेति गु
णानामेव मृत्यनंतरगतिकारणत्वं बोधयति यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लो
कानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ तुशब्दस्तमोरजसोर्व्यवच्छेदार्थः यदा यस्मिन्काले सत्त्वे तु सत्त्वगुणे प्रवृ
द्धे सति देहभृत्प्राणी प्रलयं याति म्रियते तदोत्तमविदो हिरण्यगर्भादय उत्तमास्तान्विदंति उपा
सत इत्युत्तमविदस्तेषां प्राप्यानमलान्मलं जन्मजरादिदुःखमेव तद्रहितान्लोकान् हिरण्यगर्भा
दिलोकान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ननु यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इति श्रुतेः पुण्यपापकर्मानुरूपेण
परलोकगतिः श्रूयते कथं गुणानुगुणेन गतिरुच्यते इति चेत् सत्यं प्राणिनां स्वकर्मानुरूपेणै
व शुभाशुभगतिर्न तु वर्णाश्रमोचितरूपेण नापि पापादिमात्रानुरूपेण स भवति तथाप्यमुमंतामृतिकाले
जन्मांतरीयपुण्यपापकर्मवशादेव सत्त्वादिगुणोत्कर्षः तदनुरूपेणोर्ध्वलोकप्राप्तिस्ततो न श्रु
तिविरोधो न स्मृतिविरोधश्चेति सिद्धम् ॥ १४ ॥ [illegible] माह रजसि प्रलयं गत्वा
कर्मसंगिषु जायते तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥ रजसि रजोगुणे प्रवृद्धे सति देहभृत्प्र

नुपश्यति तत्त्वकर्मनिष्ठस्तत्र गुणा एव तत्तत्कर्मकर्तारं देहेन्द्रियादिकमेवान्यं इति चक्षुरेव पश्यति श्रोत्रमेव शृणो-
ति मन एव मनुते बुद्धिरेव विजानाति वा तेषां वा इति नाहमिन्द्रियपरमात्मा न मम कर्तारमेव पश्यति गुणा गुणेषु
वर्तमानं पश्यति न त्वात्मनोऽपि यातथा ब्रह्मविस्तरं पश्यतो भिन्नतया गुणस्य मायां देहेन्द्रियादीनामेव कर्तृत्वं सत्वादिगु-
णकार्याणामविद्याकामादीनां कारयितृत्वं विज्ञानात्मन एव तत्फलभोक्तृत्वं च पश्यति न तु स्वस्य पापात्मनो देप-
था तद्भुतं यद्वै ब्रह्म विद्यते गुणात्मनां त्वविवेकविज्ञानेन स्वात्मस्येव देहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चानुपश्यति
देवगुणो गुणकार्यमोऽहंकारादिस्वपरं विलक्षणमकर्तारमभोक्तारमगतं तारमात्मबोद्धारमविका-
रमविक्रियं क्षेत्रं तद्गुणतत्कर्मसाक्षिणं द्रष्टारमात्मानं वेत्ति निष्कलं निष्क्रियं शान्तमाकाशवत्सर्वगतं पश्यति
एवं देहेन्द्रियादेरेव कर्तृत्वमात्मनश्चाकर्तृत्वं यः स्वपश्यन् पश्यति स विद्वान्मद्भावं मम निर्विशेषस्य
परस्य ब्रह्मणो भावो मद्भावः स्वरूपं तं गमति अधिगच्छति निरन्तरसमाध्या साक्षात्सम्यक् ज्ञानेन स-
र्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वमेव पश्यन् गुणा तत्कार्यलक्षणमनर्थजातमतीत्य
जीवन्नेव ब्रह्मानन्दमनुभवति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥१९॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मकाद्देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नमेवा-
त्मानमविक्रियं विदित्वा ब्रह्म विशति रजस्तमांसि सत्त्वं चातिक्रम्य मुक्तो भवतीत्याह यथा तं ति-
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥
मेवादेहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नमात्मानं तत्कार्यैरस्पृष्टं चापश्यात देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं देहं तत्कार्यैरस्पृष्टमेवा-
त्मानमकर्तारमभोक्तारं विदित्वा देही ब्रह्म विशति रतान्त्रिगुणान्प्रसादरागमोहलोभादिलिङ्गान्
पमानान्सुखज्ञानकर्मप्रवृत्तिप्रमादादिदोषान् पुरुषस्य तापस्वरूपमापादयन्ता नतत्फलं च प्रति बन्धनं
तदेव देहसमुद्भवान्देहसमुद्भवो येषां ते देहसमुद्भवा देहारम्भकाः स्वपरिणामविशेषैर्देह

णमाप्यां देवलोके मनुष्यलोके चातिष्ठंति जघन्यो निकृष्टो यस्तमो गुणस्तद्वृत्तौ तमःप्रधाने ज्ञाने सदसद्विवेक
वर्जिते कर्मणि वा ये तिष्ठंति ते जघन्यगुणवृत्तिस्थास्तामसाः पुरुषाः कृत्याकृत्यविवेकशून्या नरपशवः अधो गच्छंतीति ति
र्यग्योनि भुजायंते पुनः पुनः म्रियंत इत्यर्थः॥१८॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिति दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया
दुरत्ययेति कारणं गुणसंगो संसृतिं च प्रपंचं कृत्वा गुणानां मोहकत्वं दुर्जयत्वं सदसद्योनि भुजन्मभु कारणत्वं तत्रैव
विस्पष्टत्वाय पुनरपि सत्वं रजस्तम इत्यादिना गुणानामेव सुखज्ञानतृष्णासक्तिकर्मप्रवृत्तिप्रमादालस्यनि
द्रादिषु संजकत्वेन पुरुषस्याविद्यादिदोषवतो गुणतत्कार्येष्वहंममेति मिथ्याज्ञानेन तिष्ठतो देवमनुष्यतिर्य
ग्योनि भुजन्माद्यनर्थकारणत्वं प्रतिपाद्याधुना मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इत्युक्तरीत्या गुणात्ययाचा
र्यप्रसादेन मदनुग्रहेण च सम्यग्विविक्तविज्ञातात्मस्वरूपो बुद्धविदितगुणसंगकृतानर्थविज्ञाया
नात्मवासनायाः स्वरूपमवष्टभ्य प्रसमग्रदृष्टिमनुसंधानः सन् सर्वास्ववस्थासु सर्वदा गुणानामेव कर्तृ
त्वं कारयितृत्वं भोक्तृत्वं च स्वस्यासंगत्वं गुणतत्कार्यतदवस्थासाक्षित्वं च पश्यन् सदात्मनिष्ठया सकार्यान्
त्रीन् गुणानतीत्य मुक्तो भवतीति प्रतिपादयति द्वाभ्यां नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं
वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति॥१९॥ चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्र
ष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टेति साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिप्रमाणो स्वमनाः श्रुभ्नरत्वादिश्रुतिभि
श्चात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यो भिन्नः द्रष्टृत्वात् घटद्रष्टृवदित्यादियुक्तिभिश्च देहेंद्रियादिभ्यो भि
न्नत्वेन स्वात्मनो यः सम्यग्विज्ञातात्मस्वरूपः स्वस्याविक्रियत्वं द्रष्टृत्वं च पश्यति यदा यस्मिन्काले समाधिनाऽज्ञान
परिपाकदशायां गुणेभ्यो गुणकार्येभ्यः तद्देहेंद्रियादिभ्यः स्वस्मादन्यमतिरिक्तं कर्तारं नानुपश्यति कापि कवाचि
कमानसिकानां विहितानां प्रतिषिद्धानां सामान्यानां च सर्वेषामपि कर्मणां कर्तारं देहेंद्रियातिरिक्तं ना

णः समाधेरंतरायस्तं प्रकाशं च प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः रजःकार्यं रागमूलकं मनस इंद्रियाणां च बहिः प्रावण्यं विक्षेपलक्षणाः
समाधेरंतरायस्ताम् इंद्रियाणां विषयप्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव इत्यर्थः मोहस्तमोविकारः निद्रालस्यप्रमादासंज्ञकः लयः
कषायः इत्येवंलक्षणः समाधेरंतरायस्तं मोहमपि चकारादेतानि सत्वरजस्तमःकार्याणि संप्रवृत्तानि सम्यक् प्रसक्ता
नि न द्वेष्टि प्राप्तेषु प्रकाशादिषु प्रतिकूलत्वबुध्या द्वेषबुद्धिं न करोति विद्याभासविषयत्वात्तेषां स्वस्य संबंधाभा
वान्न किंचिद्विक्षेपं प्राप्नोति यथा साधको निदिध्यासुः रसास्वादविक्षेपलयकषायरूपाणि प्रकाशादीनि समा
धेर्विघ्नभूतानि सत्वादिगुणकार्याणि संप्रवृत्तानि द्वेष्टि न तथैते समाधिविघ्नाः प्राप्ता इति विक्षिप्यति निवृत्तानि कांक्ष
ति च तेषां निवृत्तौ हृष्यन् निद्रादिप्रतिक्रियां च करोतीत्यर्थः न तथा गुणातीतः स सिद्धः प्रकाशादीनि संप्रवृत्तानि
न द्वेष्टि न निवृत्तानि कांक्षति च तेषां विक्षिप्तलक्षितत्वेन ब्रह्मदृष्ट्या वंतमत्तत्वान्निवृत्तिमपि नापेक्षत इत्यर्थः स
सध्यासतोप्यनात्मतादात्म्यरागद्वेषादयः संभवेयुः नित्यनिरंतरनिर्विकल्पकसमाध्यग्निनिर्दग्धाहंममा
ध्यासबंधत्वाद्विदुषो रागद्वेषाद्यनात्मगुणाविर्भावाभावो युक्त इति भावः एतेन विक्षेपकेषु गुणकार्येषु प्राप्तेष्व
पि द्वेषाद्यभावो गुणातीतस्य लिंगमांतरं स्वप्रत्यक्षमिति सूचितं भवति ॥ २२ ॥ ननु गुणातीतो विद्वान् सत्वादिगुणका
र्येषु संप्रवृत्तेषु सत्सु यदि द्वेषं च न करोति निवृत्तिं च न कांक्षति तर्हि स वर्तमानेपि तत्र दुराग्रहमनुरूपेण किं यथे
ष्टं वर्त्तत इत्याशंक्याह न तस्य प्रवृत्तिर्हेतोरविद्यायाः वासनाख्यायाः स्वकार्याणां निर्विकल्पकसमाध्यग्निनिर्दग्धत्वाद्वै
दिके लौकिके चाप्यत्रापि प्रवृत्तिर्न संभवति किंतु स्वानंदानुभूत्या स्वस्मिन्निश्चल एव तिष्ठतीति न किंचिद्विक्षिपत इ
त्याह उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्त्तत इत्येव योवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ वादि
प्रतिवादिनोर्मध्ये यः कस्यापि पक्षमनवलंबमानस्तद्वदुपमपापारदृष्टा तटस्थः पुरुषः उदासीन इत्युच्यते तद्वद्वि
षयेषु प्रवर्त्तकानां प्रकाशादयादीनां पसलस्विनयरागद्वेषलोभमोहादीनां सत्वादिगुणानां तथा प्रवर्त्तनां दे

पासत्यशौचविनयदानशीलत्वादिभिः सात्विकैः रागद्वेषलोभासूयादिभिः राजसैर्मोहाभिनिवेशाहंकारमम
कारादिभिस्तामसैश्च विकारैः पुण्यपापाभ्यां च सत्वादिगुणा एव देहोत्पत्तिहेतवो भवंति तानेतानुक्तलक्षणा
न्त्रीन्सत्वादिगुणान्गुणधर्मीभूतविद्याकार्यादीनतीत्य प्रसन्नात्मा सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्म
मात्रदर्शी नान्यं गुणान्गुणकार्यं मन्तानहं ममेदमित्यादिविपरिणामप्रपञ्चं सर्वान्नि देहसत्तामात्रालं
कोऽमृतत्वाजन्ममृत्युजरादुःखैर्देहसंबंधसंभावितैर्विमुक्तः जन्मादिदुःखैरस्पृष्टः सन्नमृतं विदेहकैव
ल्यमश्नुते निष्ठाखंडानंदैकरसाद्वितीयब्रह्मात्मनावतिष्ठतीत्यर्थः ॥२०॥ देहव्यतिरिक्तात्मवेत्तापतिर्जीवन्ने
वत्रीन्गुणानतीत्य मुक्तो भवतीति श्रुत्वाऽतिविस्मितः सन्गुणातीतस्य लक्षणमाचारं च गुणातिक्रमणोपायं
च पृच्छन्नर्जुन उवाच कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानति
वर्तते ॥२१॥ प्रकृष्टभास्वररूपत्वात्प्रभुस्त्विह नस्तस्य संबुद्धिः हे प्रभो एतानुक्तलक्षणानेत्रीन्गुणा
न्गुणानतीतः समतिक्रम्य ब्रह्मात्मनास्थितो ब्रह्मविद्यतिः कैर्लिंगैर्लक्षणैस्तैस्तो भवति गुणातीतस्य सि
द्धस्य कानि लक्षणानि यैरयं गुणानतीत इति ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः गुणातीतस्य किमाचारः को हि विधाचा
रः किं यथेष्टं वैदिकमाचारति किं लौकिकमाचरतीति वा उत यथेष्टमाचरतीत्यर्थः एतान्स्वस्वविकारैः सानुरू
पमान्त्रीन्सत्वादिगुणान्गुणाद्वः साधनस्य दुर्लभत्वद्योतनार्थः कथं तु केन प्रकारेणातिवर्त्तते केनोपाये
नायं गुणत्रयातिक्रमणं कृतवानेतत्प्रश्नत्रयं सम्यग्वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥२१॥ त्वत्प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं श्रीभगवा
नुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥ गुणानां गुणा
कार्याणां च स्वरूपमविषयीभूतं दृश्यप्रपंचं विद्धि यो मम मतिं [illegible] तदात्मना पश्यति इति स गुणाती
तो ब्रह्मविद्यतिः प्रकाशं च प्रकाशः सत्वविकारः विषयेषु खत्तानयोरानजकं [illegible] तेंद्रियप्रसादः रसादलक्ष

भ८

कार्यहमित्यध्याससंबंधरहितइत्यर्थः॥ ततएव स्वस्थः सर्वावस्थासु सर्वदा स्वस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि आत्मनाऽतिष्ठतीति ब्र
ह्मविदेकएव स्वस्थइत्युच्यते ततएव जन्मादिदुःखैराध्यात्मिकादिदुःखैश्चानभिभूयते तत्समत्वं स्वस्थ एव भ
वतीति हि युक्त्वा स्वस्थस्ततएव जन्मादिदुःखैरनात्मधर्मैरध्यात्मिकाधिभौतिकादिभिरनभिभूयते सति विक्षेपे ब्रह्मात्मनास्थि
तत्वात्तेरप्रच्युतत्वमेव स्वस्थत्वं न तु देहेन्द्रियाणां सहितत्वं ततएव तुल्यप्रियाप्रियः प्रियमिष्टमप्रियमनिष्टं तुल्ये प्रियाप्रिये
यस्य स तुल्यप्रियाप्रियः उभयत्र सम इत्यर्थः ननु प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोश्च विदुषः समत्वं न संभवति अत्यंतम
धुरमतिकटु च द्रव्यं भुंजतश्च ज्ञातयाऽनातपयोस्ति ष्टतश्च विदुषो पीष्टानिष्टत्वोपलब्धेर्दुर्वारत्वात्तदनुभूतावि
षमबुद्धिः स्यादेवेति चेत्सत्यं सुखदुःखयोः प्रियाप्रिययोः प्राप्तयोः सतोर्विदुषोपि विषमबुद्धिः स्यादेव यावत्प्रभे
दात्प्रहणाभेदोपपत्तेः तथापि ब्रह्मनिष्ठस्य विषमबुद्धिर्न संभवति कारणाभावाद्धि विषमबुद्धेः खलु कारणं बुद्धे
र्विषमपदार्थसंयोगः सत्येव तस्मिन्निष्टानिष्टत्ववृत्त्या न संपद्यते सत्येवेष्टानिष्टत्ववृत्त्या नैव विषमबुद्धिः स्यान्नाऽस
ति न हि चिरकालनित्यनिरंतरसमाध्यभ्यासबलेन ब्रह्माकारतामापद्य बुद्धिवृत्तेः सर्वदा ब्रह्मरूपेवनिश्चलत
या संस्थितायां बुद्धेर्विषयैर्विषमैः संयोगः संभवति तदसंभवे त्विष्टानिष्टत्ववृत्त्यानं संभावयितुं न शक्यते तदभा
वे विदुषो ब्रह्मनिष्ठस्य विषमबुद्धिश्च न संभवति ततः सुखदुःखयोः प्रियाप्रिययोश्च विदुषः समत्वं न विरु
द्धं ननु बलवति विक्षेपकारणे प्रसक्तेपि उद्बुद्धैर्ब्रह्मात्मनोऽवस्थितिः कथमुपपद्यत इति चेदभ्यासातिशय
एव तत्र कारणमिति ब्रूमः नत्वौषधं नापि मंत्रो न बलं प्रयोगश्च अनभ्यासवशाद्देवसतामपि बहिर्मुखत्वं
न त्वविवेकतः अभ्यासेन तु कौंतेयेत्युक्तत्वाच्छ्रद्धाभक्तिपूर्वकसमाध्यभ्यासेन वा त्वानालंबिनी ब्रह्मनिष्ठा
सिध्यति सर्वत्राप्यभ्यास एव बलवत्कारणं अभ्यासात्कवित्तानं कैवल्यं लभते नर इति स्मृतेः यदुक्तं तुल्यप्रिया
प्रिय इति प्रिययोः समत्वं तद्विस्पष्टयति समलोष्टाश्मकांचनः इति समानि प्रीत्यप्रीत्योरविषयाणि लोष्टाश्मकांचनानि य

६ व रामा०

प्रिया२

देहेंद्रियादीनां तथा पराणां च दृष्टा स्वयमुदासीनवत्तेषां तथा पराणां च साक्षित्वेनासीनो दूरे वर्त्तमानः यो विद्वान् गुणैः
प्रकाशादिभिः सात्विकैः रागादिभिः राजसैः मोहादिभिस्तामसैश्च न विचाल्यते स्वनिष्ठायाः न प्रच्याव्यते यथा वा
स्वैरासनावष्टब्धस्थाणुवत् [illegible] त्वेष्वात्मेष्यपि तु न शक्यत इत्यर्थः ननु यद्येवं तर्हि अयं विद्वान् देहयात्रापि क
थं प्रवर्तत इत्याकांक्षायामाह गुणा इति चिरकालं नित्यं निरंतरं निर्विकल्पसमाधिनिष्ठया स्थिरीभूतप्रज्ञो यः
संसिद्धो ब्रह्मविद्वृत्तिः स गुणा देहेंद्रियादय एव फलानुभावककर्मणा यथाकालं प्रेर्यमाणाः संतो गुणे
षु विषयेषु प्रवर्त्तंते भोजनादिक्रियां कुर्वंति तेषां तथा पराणां च साक्षी प्रत्यग्रूपोऽहं तु न प्रवर्त्ते सदा निष्क्रिय एवा
स्मि इत्येवं तिष्ठते ब्रह्माकारवृत्त्या ब्रह्मरूपेणैव सदा [illegible] न करोति न तु स्वयं गुणेभ्यो गुणाकार्यैर्भेदबुद्धिं कि
चिदपि नातेनच त्वेति कर्त्ताहं भोक्ताहं ममेदं भोग्यमिति कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासं न करोतीत्यर्थः अवतिष्ठतीति
परस्मैपदं छांदसं एवं लक्षणो यो बुधाविचिंत्य मः स गुणातीत इत्युच्यत इत्युत्तरेणान्वयः एतेन गुणप्रेरणायां देहें
द्रियादीनां विषयेषु प्रवृत्तौ सत्यामपि द्रष्टा सीमसविकारित्वं च विदुषो गुणातीतत्वलिंगमिति सूचितं किमाचार इति प्र
श्नस्योत्तरं च दत्तं भवति ॥ २३॥ ननु देहेंद्रियादेः स्वस्थत्वदशायामयं गुणैः स्वनिष्ठातो न विचाल्यते दुःखशा
लके चालिमौति केचन निंदादिपवनैर्वसंप्राप्ते गुणैर्निष्ठायाः प्रचालितः स्वदमोहादिकं भजत्येवेत्याशंकायां न वात्स्व
सुखदुःखादीनां निंदास्तुत्यादीनां च विषयोऽनात्मैव न त्वहमात्मा निर्विशेषो निराकारश्चिद्रूपैकरस इति
धीनिश्चयेन नात्मसुखदुःखाद्यवस्थापि स्वात्मनि भवतीति। न च नात्म [illegible] हं ममेति बुद्ध्यै तं [illegible] वल्करो
तीत्याह द्वाभ्यां समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४॥
पत्रशीमनाति हृष्टानिष्टानि [illegible] सुखदुःखे विषमसमं दुःखसु
खः समचित्तः सुखदुःखे स्वस्थः समत्वनात्मवित्स्पष्टत्वात् निश्चलभावनावैधृत्यमेव तदेव समचित्तत्वं परइवतद्द्रष्टा

टी॰ २ ३

प्रख्यापनं तमपां करोतीत्यर्थः॥६॥ एवं निर्मलत्वं प्रकाशकत्वमनामयत्वं च सत्त्वस्य स्वरूपं सुखसंयोजनं ज्ञा
४ नसंयोजनं च तत्कार्यं माया निरूप्य रजसः स्वरूपं कार्यं चाह रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्ना
ति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनं॥७॥ यस्य त्वं रजइस्य प्रकृतिं तद्रजो गुणो रागात्मकं स्रगादिविषयेष्वनुरागात्मकं प्रमाणे
नेनेति रागो रतिः सैवात्मा स्वरूपं यस्य तद्रागात्मकं रागस्वरूपकं लौकिकवेद्यं च तत्साः संगसमुद्भवं च अप्रा
प्तेषु अर्थेषु अभिलाषात्मिका प्राप्तेषु ग्रहणेच्छा संगस्तयोः समुद्भवः उत्पत्तिर्यस्मात्तत्तृष्णासंगसमुद्भवं देशकालाभ्यां
व्यवहिताः अवहितार्थस्पृहाजनकं च रजो विद्धि जानीहि इत्यर्थः एवं लक्षणो रजोगुणो देहि
7 नमात्मानमात्मवियुक्तमेनं कर्मसंगेन कर्मासक्त्या हि कामधीकार्यं कर्मप्रयोजनानि लौकिकानि वैदिकानि
च तेषु संगः सेजननं तत्परत्वं तेनैव ध्नाति सुखरूपाविर्भूतेः प्रवृत्तार्यं प्रवृत्तविदमपि कर्मठं करोतीत्यर्थः॥७॥ त
मसोपि स्वरूपं कार्यं च प्रातिपादयति तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्नि
बध्नाति भारत॥८॥ रजःसत्त्वाभ्यां दोषाधिक्येन बंधकत्वेन विशिष्टत्वात्तमसस्तु स्वरूपत्वबोधनार्थस्तु
शब्दः तमस्त्वज्ञानजं यदज्ञानं सत्तोंतःकरणेन तदज्ञानं तज्ज्ञानाभावः अभावस्य कार्यकारित्वासंभवा
त्तस्मादज्ञानमज्ञानजं प्रधानयोः प्रकृतिसंभवा इति त्रयाणां गुणानां प्रकृतिजत्वस्योक्तत्वात्तमस्त्व
ज्ञानस्वभावावृत्ति वा आद्ज्ञानजत्वविशेषेण विशिष्टं तत्त्वं सर्वदेहिनां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबान्तानां प्रा
णिनां स्वीयस्वरूपानामविशेषेण मोहनं मोहयति स्वाविर्भूतत्वाविद्यमानमेव सदसद्विवेकज्ञानं निरोभावय एम
तीति मोहनं तमस्त्वज्ञानजं मोहकं स्वरूपं ज्ञानावरकं च विद्धीत्यर्थः तमसः संबंधस्वरूपं बोधनकार्यमाह प्रमा ४

दोषेण तं तत्त्वपतेः संभ्रम सज्ञान संकोचो विक्षेपश्च जन्मादिबंधश्च भवति तस्माद्देहेंद्रियादिष्वनात्मस्वहंममा।
ध्यासराहित्यमेव विदुषो जीवन्मुक्तिः तत्राहंममाध्यास एव बंधः सत्त्वादिगुणदोषेणानेकत्वाविद्यानापि व ध्वतेस्व
सत्त्वगुणात्स्वतं दपा दोषेण दूषितो नैगुणः सत्त्वनाम्नम्यात्स्वभावं कृत्वा विद्यानपि भ्रमनेः कुरुते च योऽप्यत्वममताध्यासं कृ
त्वानेहपाशेन बद्धो जन्मादिबंधं प्राप्नोति न समत्वा दिगुणा न ताप्यैकोपि न चित्तेनैव दिड्यामि देहकैवल्यार्थिना
सदात्मनिष्ठ पेव स्यात् तत्समि निबोधाद्गुणमेव बद्धं दृशाध्यासाय प्रांस्मः ॥५॥ तामात्मनैवं गुणतासम हिंकार्यं दर्शयन्
प्रत्येकं गुणानां स्वरूपं कार्यं बंधफलं बध्नाति पादपतित्रयोदशाभिः तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् सुखसं
गेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥६॥ तत्र तेषु त्रिषु गुणेषु सत्त्वं सत्त्वगुणो निर्मलत्वान्मलाभ्यां रजस्तमोभ्यां निर्गत
त्वेनातिस्वच्छत्वात्प्रकाशकं स्वस्य वस्तुस्वरूपावभासकं अनामयं च सत्त्वस्याम योनामयावि सेषेजाड्यं च तत्का
रणयोरजस्तमसोरभावात् अनामयं विस्मितमजडं चैवंलक्षणमपि सत्त्वं त्वोय स्वंभ्र सविदमपि सुखसं
गेन ज्ञानादीष्वविषयेंद्रियसंपर्कजन्यं पतस्सुखं तत्र संगः सक्ति तेन बध्नाति विषयसुखलंपटं करोतीत्यर्थः रजो राग
मदधाऽहिंसा स्यात्सादिसा ध्यानसंचय मात्रमविद्धि सुखसंगेन पड्यालिसाभ्यंभ्रा स्वं वै स्मवश्रो वे वापार ज्ञो कि वसुख
तत्संगेन तत्कर्मेण बध्नाति ब्रह्मसज्ञानन तत्त्वखानुभूति स्पांच्यावापि त्वावां हर्षं खं करोतीत्यर्थः किंच ज्ञानसंगेन
ज्ञानं नानाशास्त्रविचारजन्यं तत्र संगः प्रज्ञा तेऽनेनेति संगः कामस्तेन बध्नाति तर्कमीमांसासांख्ययोगागम
तंत्राणामर्थज्ञानाभ्यासं बहुविदं करोतीत्यर्थः पद्धात्ज्ञापनेपरमेश्वरेऽनेनेति ज्ञानमीश्वरमहत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रं
तत्र रोगात्तन्मतियाघमानयां तेनैव बध्नाति ब्रह्मनि खायाः

१०

नसाध्यं च सर्व बुध्या परित्यक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वारंभपरित्यागी न हि ब्रह्मभावापन्नस्याप्तकामस्याप्तो निपसा कामहृ
तस्य ब्रह्मविदः कर्मणा साध्यमस्ति यस्मिन् सति कर्मणः कर्त्तव्यता स्यात्तदभावात्सर्वारंभपरित्यागी युक्त एव ननु कर्म
साध्याभावेऽपि अस्ति साध्यं श्रुत्या सार्वभौमादिब्रह्मांतानां आनंदविशेषाः शतोत्तरगुणिताः सत्येव विदुषोऽप्याशास्य इति चेन्न
निरतिशयानपायिब्रह्मानंदरसानुभूतेर्विदुषस्तदाशासंभवात्तेषां क्षयिष्णुत्वेनानित्यत्वादल्पत्वाद् सत्ता
त्त्वविदुषः आशास्यत्वानुपपत्तेः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तेषामपि ब्रह्मानंदांतर्भूतत्वा
त् ब्रह्मानंदावाप्त्या आशाते(षां) स्वाशान्यायेन तदवाप्तेश्च संभवात् ब्रह्मविदो महात्मनः सर्वात्मभावापन्नस्य न प्राप्तव्य
शेषोऽस्ति न हि सार्वात्म्यसिद्धिः प्राप्तव्यशेषस्यैकस्य संभवति तस्मात् ब्रह्मविदः सर्वकर्मसंन्यासो युक्त एवेति सिद्धं
एतेन किमाचार इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरीकृतम् सर्वत्रौदासीन्यं विना न किंचिदस्याचार इत्युत्तरं दत्तं निष्कर्मत्वं विदु
षो जीवन्मुक्तस्येव प्रत्यक्षं लिंगमिति सूचितं भवति गुणातीतः समदुःखसुखादिलक्षणो लक्षितो यः स एव गुणा
तीतः गुणा देहेंद्रियादिषु प्रतिबिंबप्रतिष्ठापापरदेहिष्विवात्मभावमुत्सृज्य गुणकार्यविलक्षणतद्धर्मकर्माविस्पृ
ष्टस्वस्वरूपे परब्रह्मणि नित्यतादात्म्येन स्थितत्वात् प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहं च योऽतिक्रामति स गुणातीत इत्युच्यते गुणानां
गुणकार्याणां मयि विषयरतिकृत्वा जीवन्मुक्तो ब्रह्मविद्यतिस्तल्लक्षणोऽपरपर्यायगुणातीत इति निगमितस्यार्थः ॥२५॥
कथं चैतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तत इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स
गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥ चशब्दस्यार्थः यस्तु ब्रह्मविद्यतिस्तु मोक्षेच्छुः पादास नात्कं तं वा यः सर्वं
परित्यज्यात्मतत्त्वैराग्ये शांतबुद्धित्वादिसाधनसंपत्यायुक्तो भूत्वा मां प्रत्यगभिन्नं निर्विशेषं निरामासं निरंजनं रमणं
द्वितीयं करसं यदि परं ब्रह्म भक्तियोगेन श्रवणाकारेण श्रवणमननादिस्वविषयानुकूलैर्विनाःपरिणामो भक्तिरेवं
ज्ञाकारवृत्तिः तदुक्तं मत्कथाश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गांगांभसोऽम्बुधौ अहैतु

स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः पद्ध्यासमानि मृत्पादृष्ट्या समभावं गमितानि ब्रह्मात्मना दृष्टानि लोष्टाश्मकांचनानि येन सम
मलोष्टाश्मकांचनः सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिरित्यर्थः विदुषः सुखदुःखप्रियाप्रियादिषु सर्वत्र समदर्शने सिद्धौ हेतुमाह
धीर इति आभासवासनया बहिर्मुखापमानांधियं राति तिनि त्यक्त्वा निस्वाकारे गौवस्थापयतीति धीरः स्वनिष्ठोऽव
स्थितबुद्धिर्व्यक्तिरित्यर्थः तत एव तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः [illegible] गोचरे निंदा द्वेषणामात्मनो देहादेर्गुणा
णां कीर्तनं स्तुतिरात्मसंस्तुतिः तुल्ये अनात्मगोचरे निंदात्मसंस्तुती यस्य स तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः अनात्मैकगो
चरयोर्निंदास्तुत्योरविषयीभूतस्वरूप इत्यर्थः सुखदुःखप्रियाप्रियादिषु समत्वं विदुषो जीवन्मुक्तत्वे पर
प्रत्यक्षं लिंगमिति सूचितं भवति ॥२४॥ गुणातीतोपमिति विदुषो गुणातीतत्वविज्ञानायलिंगोत्तरं किमाचार
इति प्रश्नस्योत्तरं वदन् जीवन्मुक्तलक्षणमुपसंहरति मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारंभ
परित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥ मानः उपचारैर्बहुकरणं अपचारैर्लघुकरणं अवमानस्तयोरुभयोस्तुल्यः
स्वप्रारब्धवशात्तयोर्विषयभूते देहे आत्मत्वभावनाऽभावाद्धर्मयत्राप्यविक्रिय इत्यर्थः पूजावमानयोर्हर्षविका
सवैवर्ण्यादिविकाररहितत्वेन समचित्तत्वं जीवन्मुक्तस्य लिंगं यद्यपि सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मविदः प्रियाप्रिय
मित्रामित्रादिभेददृष्टिर्न संभवति तथापि यदि दृष्टिमिव मन्यते तत्प्रियमिति परे निष्प्रमिवोदास्यते न तु प्रियमिति
यस्तु ब्रह्मविद्वेषी दृष्टोऽनुमोदते स मित्रपक्षः यस्तु नानुमोदते सोऽरिपक्षः इति लोकदृष्ट्या संभवति तयोर्मित्रा
श्री रिपक्षयोः स्वबुद्धिदोषगौणे मित्रभावं गयोरुभयोस्तुल्यः समदर्शी सर्वत्र समदर्शनमेव जीवन्मुक्तस्य पर
प्रत्यक्षं लिंगं किंच सर्वारंभपरित्यागी मम प्रारब्धमनोभवितव्यमिति फलकामनया आरभ्यंत इति आरंभाः कर्माणि दृ
ष्टादृष्टफलविषयकाणि श्रौतानि स्मार्तानि उपासनालक्षणानि च यानि कान्याश्रमोचितानि च शारीरव्यतिरिक्तानि
लौकिकान्यपि च कर्माणि सर्वारंभा इति सर्वपदेन गृह्यंते ब्रह्मभावापन्नतया वाप्तसकलकामत्वात्तान् सर्वारंभा

१७ ध्यतेनात्रप्रत्यगात्मविरोधोदृश्यतेतद्वदत्रापिकिंचसर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरः नामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तइत्यनेनजीवे
नात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिचश्रुतिः ब्रह्मणएवनामरूपव्याकरणोपाधौतात्रूपेणावस्थितत्वं
प्रतिपाद्यमतोज्ञातुर्विशुद्धउपाध्युपरमेब्रह्मभावउपपद्यतेघटोपाध्यभावेघटाकाशस्यमहाकाशत्ववद्यथातद्व
त्ज्ञोतोस्तिविज्ञाताऽविज्ञातंविज्ञातइतिविज्ञातृब्रह्मणोऽभेदश्रवणाच्चब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वाच्चप्रत्यगात्मनिविदुषो
ब्रह्मभावउपपद्यतइतिबोधयितुमाहब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यचशाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्य
च॥२७॥ अमृतस्यएतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिश्रवणाद्मृतस्यामरणधर्मस्याऽविनाशिनःजन्मरहितस्यैवाविना
शित्वंप्रुक्तंततोऽमृतस्यैत्यनेनाद्यंतविकाराभावः सूचितः अव्ययस्यअपरहितस्यअविकारिणःइत्यनेनवृद्धिविपरि
णामाभावः सूचितः शाश्वतस्यनित्यस्येत्यनेनआगंतुकास्तित्वापक्षयाभावः सूचितः तद्रूपं सम्यक्प्राप्यर्थः धर्मस्याऽ
विद्याजन्ममरणादिदुःखप्रवाहेपात्यमानः पुरुषोध्रियतेनेनेतिधर्मोज्ञानंतस्यधर्मस्यधर्मीवानास्येत्यर्थः सु
खस्यानंदरूपस्यएकांतिकस्यांपतेरुदमेवमेवेतिनिश्चीयतेऽनेनेत्यतएकोऽसावंतश्चेत्येकांतएकप्रत्ययस्तेनाव्या
प्तइत्येकांतिकंतस्यैकांतिकस्यसर्वत्राव्यभिचारितसत्ताकस्यपरिपूर्णस्यब्रह्मणोनिर्विशेषस्यहियस्मादहमहमर्थःप्रत्य
ति(गात्मासर्वदृश्यज्ञाताप्रतिष्ठाप्रतिष्ठत्यनेनज्ञातस्वरूपेणनामरूपव्याकरणायप्रवर्ततइतिप्रतिष्ठातदेवानुप्राविशदि
तिश्रुतेः प्रत्यगात्मस्वरूपेणोपाधौस्थित्वापरंब्रह्मैवबुद्ध्यादिसर्वदृश्यजातंजानातिप्रकाशयतिचतेनात्मनोब्रह्म
त्वंनव्यभिचरतियथाज्ञीपरूपेणार्थप्रकाशयतोऽग्नेर्द्दीपरूपस्याग्नित्वंनव्यभिचरतितद्वत्ततोज्ञातुरात्मनउपाध्यभा
वेब्रह्मत्वंयुक्तंज्ञातैवात्माविद्वानतस्मात्ज्ञाताविद्वान्ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः यद्वातिरूपेणब्रह्मणःसनिर्विशेषस्यपर रामा०
स्यब्रह्मणोहमात्माप्रतिष्ठास्वभावस्थितिहेतुत्वात्प्रत्यगात्मनाखलुपरंब्रह्मस्वभावस्थितिंप्राप्नोतिब्रह्मणासत्यचिदानंद १४
रूपत्वपरिपूर्णत्वाद्धितीयत्वादिकंबुद्ध्युपाधिकेनप्रत्यगात्मनैवहिचेतनेनतिष्ठतिनतुस्वातोनिर्विशेषत्वान्नतोहमर्थो

ध्यव्यवहितायाभक्तिः पुरुषोत्तमे लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं इत्युक्तलक्षणाया भक्तेः सैव योगः कै
वल्यसिद्धौ परमोपायस्तेनाव्यभिचारेणाप्रत्ययांतरेणाव्यवच्छेदोऽभिचारः क्वचिदपि तद्व्यवहितेन नित्यनिरंतरस
माधिना सेवते विषयग्रहणाविमुखतानिर्मलतानिश्चलतया चिदाकारापन्नया तैलधारावदविच्छिन्नया व्यासमु
त्थानासमुत्थानयोर्बहिरंतश्च परिपूर्णं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं निष्कलं निष्क्रियं शांतमनंतं गगनोपममानंदघनं
मो परं ब्रह्म सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति स्वं च विश्वं च मदाकारमेव पश्यन् यो वेत्ति सर्वदानुसंधत्त इत्यर्थः॥ एवंवि
कालनिरंतरब्रह्मनिष्ठायामेव प्रतिष्ठितः स यतिः मदाकाराकारितांतःकरणतया सर्वदा सर्वं ब्रह्मैव पश्य
न् स्वयमेतानुक्तलक्षणान् सत्वादीन् तत्कार्यैः प्रपंचेन सहातीत्यातिक्रम्य प्रकृतिं प्रकृतिकार्यं च वि
श्वं सर्वं ब्रह्मरूपाधिष्ठाने सन्मात्रत्वेन प्रविलाप्यैवं गुणांस्तत्पंकत्वा गुणानामयोनामाधिष्ठानस्य सम्यग्दर्शनेना
रोपितगुणात्तत्कार्ययोराभासतः प्रतीयमानयोरधिष्ठानमात्रत्वेनावगाहनशीलया चिदाकारवृत्त्या उन्नरह
मिदं ब्रह्मेत्यवगाहनं कृत्वा ब्रह्मीभूतसर्वप्रपंचो ब्रह्मवित्तमो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय जीवन्नेव ब्रह्मात्मनावस्था
नाय कल्पते शक्तो भवति मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इत्युक्तन्यायेन स्वस्मिन् सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनलक्ष
णायां भावनायामतिस्तीव्रब्रह्मनिष्ठायां यः प्रतिष्ठितो भवति स एव गुणामयीं गुणातत्कार्यतद्व्यवहाररूपां मायां
तत्कृतसंसृतिं अतीत्य विदेहकैवल्यसुखं प्राप्नोति नान्य इति तात्पर्यार्थः एतेन सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति
वृत्त्यभ्यासस्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव प्रत्ययांतरानंतरितत्वाद्गुणातत्कार्यातिक्रमणोपाय इति सूचितं
भवति॥ २६॥ ननु गुणातत्कार्यव्यामोहमात्रेण ब्रह्मविद्ब्रह्मीभवितुं नार्हति ब्रह्मविदोऽहमर्थत्वेन तत्त्वात्त्व ब्र
ह्मणा इदमर्थत्वेन तद्रूपत्वाज्जंतोस्तद्रूपभावो नहि संभवति प्रत्यक्षविरोधादिति शंकायामाह लोके अप्यहमितिव
वाहं सर्वं शब्दार्थयोः शब्दोपाधितत्त्वात्तद्रूपेणाभेदप्रतीयमानेऽपि विचार्यमाणे तयोरर्थतः एकत्वमपप

२

प

कै

१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ॥ मुमुक्षूणां सत्वशुध्यर्थमीश्वरोपास्तिरवश्यं कर्त्तव्येति तेषां मंदाऽतिमंदा-
त्यंतमंदप्रज्ञानां तामुपासनाभेदं चोपास्यापरिच्छिन्नात्मनाम स्वरोपास्तिः विदेहमुक्त्यै कर्त्तव्येति स्व-
चयितुं पूर्वस्माद्देरुत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वं प्रतिपाद्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनानात्मबंधनिर्मुक्तानां जीव-
न्मुक्तानां ब्रह्मविदामद्वेष्टृत्वादिकं लक्षणं साधकानां तु तदेव साधनमनुष्ठातव्यमिति बोधयित्वाऽ-
धुना जिज्ञासोर्मोक्षैककामस्य कथं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं किं ब्रह्म कस्त्वात्मा कः पुनरनात्मा तत्कृतो

10

बंधश्च कः स कथं ज्ञानेन निवर्त्तते किं ज्ञानं ज्ञानसाधनं च कथं वा जीवन्मुक्तिश्चेत्याकांक्षायां क्षेत्रक्षे-
त्रज्ञयोरनात्मात्मलक्षणार्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेचनं विविक्तस्यात्मनः क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मणैकत्वं वि-
विक्तयोरपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्यं ज्ञानहेत्वर्थं पुनः पुनर्विवेचनं प्रकृतेर्बंधकत्वमात्मनो-
ऽप्यध्यासकृतो बंध इति बोधयितुमात्मनोऽद्वितीयत्वं च सम्यक्प्रतिपादयितुं त्रयोदशाध्यायमा-
रभ्यते तत्रादौ क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं तत्संक्षेपेण विविच्य विविक्तस्यात्मनो ब्रह्मणैकत्वं बोधयितुं॥ श्रीभ-
गवानुवाच इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ आस-
त्वादीनां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्थालक्षणा यात्वः परा प्रकृतिः सैव भोक्तुः पुरुषस्याऽदृष्टद्वारे-
श्वरप्रेरणया गुणवैषम्यं प्राप्य सुखदुःखानुभवे बंधस्य च मोक्षस्यापि च साधनतया स्वयमेव दे-
हेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिरूपेण रागद्वेषादिरूपेण शमदमादिरूपेण च शब्दादिविषयरूपेण

१

ग्रं. १२. पत्र२०

नेन चेदं शब्दार्थः संघात एव भवति आयुराशास्तेयजमानोऽसाविति संघातस्यैव आयुराद्याशासाश्रूय
ते असावित्यदःशब्दस्य प्रत्यक्षार्थवाचकत्वादिति चेत् भवानत्र प्रष्टव्यः ज्ञाताऽत्र देहो वा इंद्रियग-
णो वा प्राणो वा मनो वा बुद्धिर्वा अहंकारो वा एतत्समुदायो वा तदवयवो वेति नाद्यः स्वापपारवश्या-
दौ देहस्य ज्ञानादर्शनात् पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति देहस्य सुखदुःखज्ञातृत्वे देहान्यत्वेनोपलभ्यमा-
नत्वाच्च न द्वितीयः दृष्टिर्मे मंदा वाङ्मे अस्पष्टेति तत्सोढा वा सोढव्यं परिज्ञातृ तद्भिन्नत्वेनावगमात् न तृतीयः निद्रा-
दौ स्वपरज्ञानादर्शनात् न चतुर्थः न पंचमो नापि षष्ठश्च मनो मे व्यथितं बुद्धिर्मे चपला हृष्टो मे अहंकार इति
मनआदीनां स्वान्यज्ञेयत्वावगमात् यज्ज्ञेयं तज्जडमिति ज्ञेयस्य घटादेर्जडत्वदर्शनात् जडस्य मनआदेर्ज्ञा-
तृत्वासंभवात् तेषां तु तथात्वे घटस्यापि तथात्वं स्यात् ज्ञेयत्वस्योभयसाधारण्यात् नैव च सप्तमः अवयवा-
नामचेतनत्वेऽवयविनोऽपि काष्ठभारवदचेतनत्वोपपत्तेः यदि चैत्रेण ज्ञातस्य मैत्रस्याप्यचेतनत्वं प्रसज्ये-
तेति चेन्न दृष्टापत्तेः चैत्रेण मैत्रशरीरस्यैव ज्ञातत्वाच्छरीरादेरचेतनत्वस्य साधितत्वान्नास्माकमेतदनिष्टाय
भवति किंच देहादीनां ज्ञाता देहादिभ्यो भिन्न एव भवति ज्ञातृत्वात् घटज्ञातृवदित्यादियुक्तिभिः चक्षुषोऽद्र-
ष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टेत्यादिश्रुतिभिश्च सम्यग्विचा-
र्यमाणे क्षेत्रस्याऽनात्मनस्तद्धर्माणां तदवस्थानां च ज्ञाता क्षेत्राद्भिन्न एव भवति ननु क्षेत्रं देहेंद्रियादि तद्ध-
र्माणां तथात्वे ममेदं शरीरं च चक्षुरिति शरीरादिषु स्वभिन्नत्वज्ञानं न स्यात् स्वभिन्नत्वज्ञानस्य विवेकिप्रसिद्ध-
त्वात् क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञो भिन्न एव तत एवोच्यते भगवता सर्वज्ञेन इदं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इ

तृज्ञातृत्वा

पिज्ञानाद्याकारेणापि च बहुधा परिणमते तदेवेदं कार्यकारणसंघातलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयमानं श
रीरं क्षेत्रं रागद्वेषादिदोषविशिष्टः पुमान् क्षीयतेऽनेनेति वा क्षितिः क्षयात् संसारात्मकादनर्थाद्धर्मादियु
क्तं पुरुषं त्रायत इति वा सर्वदा दीपशिखावत् स्वयं क्षिणोतीति वा सुखदुःखादिफलोत्पादने क्षेत्रवद्वा चर
तीति वा क्षेत्रमिति क्षेत्रशब्देनाभिधीयते विद्वद्भिरित्यर्थः प्रकृतिः प्राकृतं च दृश्यजातं सर्वं क्षेत्रं तदेवेदं शरीर
मिति क्षेत्रशब्देनानात्मस्वरूपं निरूप्यात्मस्वरूपं बोधयितुमाह ॥ एतद्वेत्ति एतदनुभूयमानं शरीरल
क्षणं क्षेत्रं यो वेत्ति स्वाभाविकेन ज्ञानेनापादतलमस्तकं विषयीकरोत्यहमिति गुरूपदेशजन्येन च स्वस्य वि
षयभूतं बुध्यादिस्थूलांतमिदं शरीरमिदं चक्षुरयं घ्राणोयं प्राणोयं गंध इति यः प्रत्यक्षेणेदं शब्दप्रत्यया
र्थत्वेन दृश्यजातं विजानातीति क्षेत्रस्यानात्मनो दृश्यजातस्य वेदितारमहंपदप्रत्ययार्थं चेतनं पुरुषं क्षेत्र
ज्ञ इति क्षेत्रं प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वं दृश्यं स्वतो भिन्नं जानातीति क्षेत्रज्ञ आत्मेति प्राहुः बहिरंतः सर्वं दृश्यं स त्रे
र्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणैः साक्षाच्च वा धानेन च यो विजानाति स एव क्षेत्रज्ञ आत्मेति तद्विदः आत्मस्वरूपज्ञाः संतो व
दंति यद्वा तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वप्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वविकारित्वाऽविकारित्वादिल
क्षणैः परस्परविलक्षणं ये विजानंति ते तद्विद आत्मानात्मस्वरूपज्ञाः वसिष्ठादयो ज्ञेयं सर्वमनात्मा तज्ज्ञातात्मा
त्मैवाहंपदार्थ इति निगदंतीत्यर्थः ननु कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तो न कश्चिदहंपदार्थो ज्ञातोपलभ्यते कथमि
दं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधात् अहं गच्छाम्यहं भुंज इति तां तव्यभोक्त
त्वपदार्थे ज्ञातृत्वं क्रियाकरणं च संघातस्यैव दृश्यते अयमेतस्य पुत्रो भवति एतत्सदृशत्वादित्यनुमानेनोपमा

विश्वादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् तेषामविकारित्वं नित्यत्वं च न सिध्यति तदसिद्धौ अवस्थात्रितयज्ञानं च न सिध्यति
अतस्तेभ्यो भिन्नो विकारी नित्य एक एव चेतनश्च क्षेत्रस्य सर्वस्यापि ज्ञाता क्षेत्रज्ञ आत्मैवेति सिद्धं ननु आत्मनः क्षे-
त्रज्ञत्वमस्तु तथाप्ययमिति स्वयं क्षेत्रज्ञाता नोपलभ्यते तत्कथमिति चेदुच्यते ज्ञात्रंतराभावात् तदुपलंभाभावः

ज्ञात्रंतराभ्युपगमे त्वनवस्थाप्रसंगात् क्षेत्रज्ञस्यायमिति ज्ञातत्वे क्षेत्रभावापत्त्या क्षेत्रज्ञत्वं हीयेत अनित्यत्वाचेत-
नत्वादिदोषश्च स्यात् एको देव इति एक एव साक्षी स्वप्रकाश इति अजो नित्यः शाश्वत इत्यादिश्रुति विरोधप्रसंगे-

12

श्च अत आत्मा घटादिवन्न ज्ञानविषयः ननु तरति शोकमात्मविदित्यात्मवेदनवतः शोकतरणं श्रूयते कथ-
मयमस्मीत्यात्मन्यविज्ञाते शोकतरणं विदुषः सिध्येत् अतोऽयमित्यात्मा कथं ज्ञायत इति चेदुच्यते नैव ज्ञानेनात्मा ज्ञा-
तव्यस्तत्कथमिति चेदुच्यते नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहा-
र्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा
स विज्ञेय इति श्रुत्या नांतःप्रज्ञमित्यादिना तैजसविश्वादिभ्यो भिन्नत्वं तेषामनात्मत्वं च प्रतिपाद्यादृष्टमित्यह-
मादि सर्वदृष्टभिन्नत्वमव्यवहार्यमिति कर्मेंद्रियाविषयत्वमग्राह्यमिति ज्ञानेंद्रियाविषयत्वमलक्षणमि-
त्यनुमानागम्यत्वमचिंत्यमिति मनसोऽप्यगोचरत्वमव्यपदेश्यमिति वागविषयत्वमेकात्मप्रत्ययसारमिति
चिदेकरसत्वं स्वगतभेदराहित्यं च प्रपंचोपशममिति विजातीयभेदराहित्यमद्वैतमिति सजातीयभेदराहि-
त्यं च शिवमिति आनंदघनत्वं चतुर्थमिति स्वाभासविश्वादित्रितयमध्ये तुरीयत्वं सर्वदृष्टत्वेन लक्षणं प

तित्वदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणानामविवेकिविषयमतो न कश्चिदत्र विरोधः ननु क्षेत्रात् व्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञो नाम
क्षेत्रज्ञातान्यमितिन कश्चिदुपलभ्यते उपलंभाभावात्तदभावश्चेति चेत् भवानत्र प्रष्टव्यः किं क्षेत्रा
भाव उच्यते उत क्षेत्रज्ञाभाव इति नाद्यः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य क्षेत्रस्याभावकथनायोगात् न द्विती
यः क्षेत्रोपलब्धुः क्षेत्रज्ञस्याऽभावत्वे इदं शरीरमयं घटः पटोऽयमित्यादिदृश्यप्रत्ययाऽभावप्रसंगात् स्था
यीभाववत् क्षेत्रज्ञाभावे जगदांध्यं प्रसज्येत क्षेत्रज्ञेन चक्षुः सूर्यवत् स्वमहसा महदादिस्थूलांतं दृश्यजा
तं बहिरंतश्चापेदं सर्वं भास्यते इदमिति सर्वं ज्ञायते च अन्यथाऽभ्यंतरमहदादीनां बहिर्घटादिपदार्थानां सु
खादिप्रत्ययानां जाग्रदाद्यवस्थानां च स्वरूपविवेकविज्ञानाभावप्रसंगात् प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानां अह
मादिप्रमेयानां च सर्वेषां प्रामाण्यं यतः सिध्यति तदभावः केन संपादयितुं शक्यते तदभावे स्वाऽभावप्रसंगात्
ननु चिदाभासोऽस्त्येव प्रमाता सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यनिर्वोढेति चेन्न तस्यापि विकार्यंतःपातित्वेन सर्वज्ञत्वानु
पपत्तेः अंतःकरणविकारैः सार्द्धं क्षणे क्षणे विकृतिं गच्छतश्चिदाभासस्यापि विकारित्वात्तद्भावानुसारि
त्वाच्च जाग्रदाद्यवस्थासु अस्य सर्वस्य व्यवहारस्य विज्ञानायोगात् ननु विश्वादयः संत्येव त्र्यवस्थाविज्ञा
तार इति चेन्न क्षेत्रज्ञाऽनेकत्वप्रसंगात् एतद्यो वेत्ति इत्येकवचनेन क्षेत्रज्ञैकत्वश्रवणात् अभिमानस्य
विकारत्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिमानवतां विश्वादीनां विकारित्वेन नित्यत्वाऽसंभवादेकस्यावस्थात्रित
यज्ञानानुपपत्तेः यो जागरमन्वभूवं यः स्वप्नमद्राक्षं यः सुखमस्वाप्सं सोऽहमिति प्रमीतिरवस्थाज्ञातु

४

अन्यथा द्वैतहेतोर्देहादिप्रपंचस्य पयार्थविद्यमानत्वे ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं न सिध्यति तदभावे अद्वैतश्रुतिविरोधः स्या
त्ततः क्षेत्रज्ञं च क्षेत्रमपि मां विद्धीति द्वयोरपि ब्रह्मत्वप्रतिपादनमुक्तं तेन चस्यापेक्षं च प्रयोजनं तयोर्ब्रह्माभिन्नत्वा
ज्ञानदृढीकरणमेव ततः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्च सर्वं ब्रह्मैवेति सिद्धं तथा च श्रुतिः स्मृतिश्च भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चेति ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरुभयोरपि यदीष्टं
ब्रह्ममात्रत्वं तर्हि सर्वं ब्रह्मैवेत्युक्त्या सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वं सिध्यति किमिदं शरीरं कौंतेयेत्यादिग्रंथगौरवेणेति न
शंकनीयं इदं शरीरं क्षेत्रमिति प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वं दृश्यं क्षेत्रमेवेत्यनात्मस्वरूपं निरूप्य एतद्यो वेत्ति सं क्षेत्रज्ञ

13

इति क्षेत्रज्ञस्यात्मनः क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधत्वेनशराहित्ये प्रतिपादिते क्षेत्राद्विभिन्नमकर्तारमभो
क्तारमविकारमविक्रियं कूटस्थासंगचिद्रूपं क्षेत्रज्ञमेव स्वं साक्षादित्यवतः सत्तामसत्तां च देहेंद्रियादिव्या
पाराणां सर्वदा तटस्थमेवात्मानं प्रत्यग्वृत्त्या पश्यतो विदुषः क्षेत्रधर्मैः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्जरारोगादिभिश्च
तत्कर्मभिः पुण्यपापैः तज्जोचरैर्मानावमानैश्चविक्षेपो न संभवत्येवं जीवन्मुक्तिसुखं चागामिसंचितादिसर्व
कर्मक्षयश्च सिध्यति क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति न्यायेन क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं स्वं सर्वं च ब्रह्मैव पश्यतस्तु द्वैतप्रत्ययाभावा
त् सर्ववासनाक्षयो मनोनाशश्च ततः प्रारब्धक्षयांते विदेहकैवल्यं तत्सुखं च सिध्यतीति इममर्थं सूचयि
तुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विभजनं तयोर्ब्रह्ममात्रत्वं च प्रतिपाद्याऽधुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ब्रह्माभिन्नत्वदर्शनलक्षण
मेव ज्ञानं मुक्तेः परमकारणमिति निश्चिनोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति यद्यपि पुरुषः प्रकृतेर्भिन्नः तद्गुणकर्म
संबंधत्वेनशून्यः सदाऽसंगचिद्रूप एवेत्येवं लक्षणां प्रकृतिपुरुषयोः परस्परभिन्नत्वविज्ञानं मुक्तेः परम

४

६।

चसम्यगात्मनः प्रतिपाद्य यएवं सर्वदृश्यविलक्षणाश्चिदानंदैकरसः स एवात्मा स्वलक्षणालक्षितः सोयमहमस्मी

३२ तिविद्वद्भिः स्वात्मना ज्ञेयो ज्ञातव्य इति बोध्यते अनेन प्रोक्तेन ज्ञानेनाविद्यातत्कार्यसंबंधरहितमात्मानं स्वं ज्ञात्वा विद्वान्

संसारान्मुक्तो भवत्यतः सर्वदृश्यविलक्षणत्वं क्षेत्रज्ञत्वं चात्मनो लक्षणमिति सिद्धं ॥१॥ एवमिदं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो वे

त्ति स क्षेत्रज्ञ इत्यनात्मनोप्यात्मनश्च स्वरूपं गृहप्रदीपवत् विभज्य प्रदर्शयित्वा क्षेत्रज्ञस्यात्मनः श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धं

ब्रह्माभिन्नत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मणः परोक्षत्वसद्वितीयत्वनिवृत्तये आत्मनोप्यल्पत्वेति कसंसारनिवृत्तये चानंदरू

पत्वसिद्धये च ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥ भा० या० म

खंडवृत्त्यैव सदा रमत इति हे भारत सर्वक्षेत्रेषु सर्वेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु क्षेत्रेषु स्थूललक्षणेषु शरीरेषु यः क्षेत्र

ज्ञः तत्तत्क्षेत्रगतधर्मतत्कर्मतदवस्थानां च ज्ञाता एकः परिपूर्णोपि स्वयं घटादिभिराकाशवदविद्यया स्वात्मनि

स्ते० कल्पितैस्तैरूपाधिभिः सुखदुःखादिप्रत्ययैश्च विभक्त इव प्रतिशरीरमहमहमित्यहंप्रत्ययार्थत्वेन स्थितः स

र्वप्रत्ययसाक्षी प्रत्यग्लक्षणास्तु मुक्तलक्षणेन सर्वेभ्यः क्षेत्रेभ्यः सम्यग्विभक्तं तत्तदुपाधितद्धर्मतत्कर्माद्य

स्पृष्टं तत्तच्छब्दप्रत्ययागोचरमाकाशवन्निराकारं निर्विकारं निरंजनं कूटस्थासंगचिद्रूपमात्मानं मां सर्वश्रु

तिप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणं निर्विशेषं परं ब्रह्म विद्धि अयमात्मा ब्रह्मेति श्रवणादात्मानं परं ब्रह्मेत्यवग

च्छेत्यर्थः सर्वशरीरेष्वात्मैकत्वं पूर्वमेव प्रतिपादितं सर्वक्षेत्रेष्वहमर्थत्वेन स्थित आत्मा ब्रह्मैवेति अवे

हीत्यर्थः एवं क्षेत्राद्विभक्तं क्षेत्रज्ञं च मामेव यथा वेत्सि तथा क्षेत्रस्याविद्याकार्यत्वेन स्वतः सत्ताभावान्मयि

ब्रह्मण्यधिष्ठाने कल्पितं क्षेत्रमपि मामेव विद्धि अवेहि अत्रापि हि क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञवत् ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयति

त्यपपृपन्नतानित्रेतायांबहुधा संततानितान्याचरथनियतं सत्यकामाइत्यादिकर्मशास्त्रस्यतरतिशोकमात्मवित्
आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिज्ञानशास्त्रस्यचानर्थकंस्यात् जीवईश्वराद्भिन्नःजननादिमत्वात्
५ किंचिज्ज्ञत्वात् निकृष्टोपाधिमत्वात् नित्यदुःखित्वात् नियम्यत्वाच्चेत्यनुमानविरोधात्तयोरेकत्वं न सिध्य
तीति चेन्न बहुश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः तथाहि अयमात्माब्रह्म प्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मि तदेतत्
ब्रह्माद्वयं सदानंदचिन्मात्रं आत्मैवतदेतत्सत्यमात्माब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवात्रह्येवन विचिकित्स्यं स एकात्स
14 एमतरं नित्यं तत्त्वमेवत्वमेवतत् तत्त्वमसि स एक इत्यादिबहुश्रुतिभिः सोहं स च त्वं स च सर्वमेतत् आत्मनोब्रह्म
णोभेदमसंतं कः करिष्यति एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सकलमिदमहं च वासुदेवः जीवोब्रह्मैवनापरः सर्वे
वयमतः परं भोक्तारं यज्ञतपसां क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि उपद्रष्टानुमंता चेत्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मात्मनोरेक
त्वमेव नियमेन प्रतिपाद्यते आत्मा ब्रह्मैव भवति सद्रूपत्वात् चिद्रूपत्वात् आनंदरूपत्वात् अविक्रियत्वात् असंग
त्वात् परिपूर्णत्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा बुद्ध्यादिः जीवेश्वरयोर्भेदोऽसत्यः उपाधिकल्पितत्वात् घटाकाशम
हाकाशवत् जीवोपाधिर्मिथ्या मायाकार्यत्वात् स्वप्नार्थवदित्यादिभिर्युक्तिभिश्च सम्यग्विचार्यमाणे तयो
रभेद एवावगम्यते नैवेषदपि च भेदः संतितु तयोर्भेदे भेददर्शननिषेधायोगात् नात्र काचन भिदास्ति ने
वात्र काचन भिदास्ति अत्र भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति श्रुत्यैव
योनःपुन्येन भेददर्शनं निषिध्यते भेदद्रष्टुर्महाननर्थः प्रोच्यते ततस्तयोरभेद एव सम्यग्विज्ञातव्यो मुमु
क्षुभिः नन्वहं सुखी दुःखीति प्रत्यक्षेण जीवस्य संसार उपलभ्यते कथं संसारिणोप्यसंसारिणैक्यं ५

कारणमितिसांख्यामन्यंतेतथापिप्रकृतिसान्निध्यात्‌वाधितानुवृत्त्यापुरुषस्यपुनःपुनःसंसारःप्रतीयतेनतुनिः
शेषेणनिवृत्तौनिःशेषसंसारनिवृत्तिःखलुमोक्षोब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणःनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीत्यादि
ष्वतिप्रसिद्धःसएषपरावरैकत्वज्ञानैकलभ्यःतस्मिन्दृष्टेपरावरइतिश्रवणात्ततःपरावरैकत्वविषयकमे
वज्ञानंनिःशेषसंसारध्वांतविध्वंसकंविदेहमुक्तेः परमकारणमितिमत्वोच्यतेक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोःप्रकृतिपुरुषयोःज्ञानंयत्तयोर्याथात्म्यवेदनंसर्वमिदमहंचब्रह्मैवेतिप्रत्यगहस्याक्षेत्रस्यक्षेत्रज्ञस्यचब्रह्ममात्रत्व
दर्शनलक्षणंतदेवसम्यक्ज्ञानमात्यंतिकसंसारनिवृत्तिकारणमितिसर्वज्ञस्यममेश्वरस्यमतमभिमतंनिश्चय
इत्यर्थः यद्वायेनज्ञानेनक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तत्त्वंज्ञाताज्ञेयंचसर्वंब्रह्मैवेत्यवगम्यतेतदेवममब्रह्मणोज्ञानमितिम
तंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरप्रतिबद्धवृत्त्याब्रह्ममात्रत्वावगमनमेवब्रह्मज्ञानंकैवल्यकारणमितिऋषीणामभिमतंनि-
श्चितमित्यर्थः ननुसर्वक्षेत्रेषुक्षेत्रज्ञस्यात्माब्रह्मैवेतिजीवेश्वरयोरेकत्वमनुपपन्नंप्रत्यक्षादिसर्वप्रमाण-
विरोधात्प्रत्यक्षेणहिजीवस्यजन्ममृत्युसुखदुःखादिलक्षणःसंसारःकर्मैकनिवंधनउपलभ्यतेतद्वता
जीवेनेश्वरस्यैकत्वेत्वीश्वरव्यतिरेकेणाभोक्तृत्वाभावादीश्वरस्यैवसंसारप्रसंगात्तथात्वेत्वनश्नन्नन्योऽ
भिचाकशीतीत्यादिश्रुतिविरोधः प्रत्यक्षविरोधश्चस्यात् जीवस्यवापीश्वराभिन्नत्वेजीवव्यतिरिक्तेश्वराभावा
त्जीवस्यैवसर्वनियंतृत्वंस्यात्स्वतंत्रस्यतस्यसंसारानुपयोगात्संसारस्यात्यंताभावःप्रसज्येतसंसारसंसारिणो
रुभयोरप्यभावेप्रत्यक्षविरोधश्च कर्मानुगान्यनुक्रमेणदेहीस्थानेषुरूपाण्यभिसंप्रपद्यते तयोरन्यःपिप्पलं
स्वाद्वत्तीत्यादिश्रुतिविरोधश्च द्वासुपर्णासयुजाइत्यादिभेदश्रुत्याविरोधोपिचस्यात् मंत्रेषुकर्माणिकवयोया

बहुधा वदंति एकः सन् बहुधा विचार एकं संतं बहुधा कल्पयंति एकोदधार भुवनानि विश्वा एको देवो ब
हुधा सन्निविष्टः त्वमेको सि बहूननुप्रविष्टः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं ईशावास्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं
सर्वं चिद्धीदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं मायामात्रमिदं द्वैतं नेह नानास्ति किंचन न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि
रित्यादिश्रुतिभिस्तस्मात् न विज्ञानमृतेस्ति किंचित् ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकं एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित् वि
शुद्धं ज्ञानमेवैकं मत्तः परतरं नान्यत् वासुदेवः सर्वमिति सर्वभूतस्थितं यो मां वेदाद्वैतः परमाद्वैतमित्यादि स्मृतिश्च ब्र
ह्माद्वितीयमनंतत्वात् सर्वात्मकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा नभः ब्रह्माद्वितीयं वस्त्वंतरशून्यत्वात् सुषुप्तवदित्यादियुक्ति
भिश्च ब्रह्मणोद्वितीयत्वं प्रतिपाद्यते तस्मात् सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमेव क्षेत्रज्ञस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तत एव क्षेत्रज्ञं चापि
मां विद्धीति भगवतोच्यते सर्वज्ञेन ननु नात्र जीवेश्वरयोरेकत्वं प्रतिपाद्यते भगवता किंतु ईश्वरः सर्वभूतानां हृ
द्देशेर्जुन तिष्ठतीति न्यायेन सर्वक्षेत्रेषु अंतर्यामित्वेन तिष्ठतः स्वस्वरूपस्यैवैकत्वं प्रतिपाद्यते सर्वभूतेष्वंतर्यामीश्वर ए
कः एवेति महानामीश्वरैकं विज्ञानार्येति चेत् भ[illegible]वानत्र प्रष्टव्यः किमीश्वरः स्वयं सावयवो भूत्वा भूतानि यमय
ति किं निरवयवः सन्नेव वानंतो भयात्मको वेति नाद्यः सावयवत्वे त्वीश्वरस्य विकारित्वानित्यत्वादिदोषप्रसंगा॥
च्छ्रुतिविरोधश्च स्यात् अशरीरमित्यादिश्रुतिस्थितशरीराभावश्रवणात् सावयवत्वे परिच्छिन्नत्वात् तया पृथक्त्वव्याघातश्च
एकत्वानुपपत्तिश्च स्यात् न द्वितीयः यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वांतरः एष त आत्मा सर्वांतर इति श्रवणादी
श्वरस्य प्राणित्व प्राणनक्रियावत्त्वप्रसक्त्या अशरीरत्वानुपपत्तेः तथात्वे तु शरीरं शरीरेष्विति अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्र इत्यादिश्रुतिविरोधोपि स्यात् न तृतीयः निरवयवत्वतदन्यत्वयोः सामानाधिकरण्यासिद्धेः ईश्वरस्यैव-

६ 15 त्वे द्वि ६

सिध्यतीति चेन्न आत्मनः संसारो मिथ्या अविद्याध्यारोपितत्वात् जरादिवदित्यात्मनि प्रतीतसंसारस्याऽवि
द्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः अमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवेति स्मरणादात्मा स्वयमसंसार्ये
व सन्नविद्यया संसारीव प्रतीयते करणदोषाच्छंखः पीत इव यथा तद्वत् वस्तुतस्त्वयमात्मा सन्मात्रो नि
त्यशुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुरद्वयानंदः परः प्रत्यगेकरस इति स्मरणान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्त
स्वभाव एव भवति संसारस्त्वनात्मधर्मः सन्नेवाविद्ययात्मन्यध्यारोपितः शंखस्य धर्मः पीतिमा शंखवत् संसारो
ऽनात्मधर्मः ज्ञेयत्वात् रूपवदिति संसारस्याऽनात्मधर्मत्वमेवाऽवगम्यते न त्वात्मधर्मत्वं तस्यात्मधर्मत्वे त्वात्मनः
कदापि मोक्षो न स्यात् श्रूयते च हि मोक्षः तरति शोकमात्मवित् विमुक्तश्च विमुच्यत इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्ये
तीति च यत एवं तत आत्मनोऽविद्यारोपितसंसारित्वप्रतीतिदशायां स्वप्न इव प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धद्वैतव्यवहा
रस्य सर्वस्यापि संभवान्न कोऽपि विरोधो न कर्मज्ञानशास्त्रानर्थक्यं च संभवति विद्याविर्भूतिदशायां प्रबोधे स्व
प्नसंसाराभाववदाविद्यकसंसाराभावान्नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मनः परिपूर्णस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन विरुध्य
ते तत एव प्रमाणशिरोमण्या सर्वज्ञया श्रुत्यापि एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति स
र्वस्याप्याकाशादिस्थूलांतस्यात्मनः संसारनिमित्तस्य द्वैतप्रपंचस्याविद्याकार्यस्याधिष्ठानसत्तैकात्म्येन न स्व
तः सत्ता पृथङ्न स्यात् तदात्म्यमिति सन्मात्रत्वं बोधयित्वा भेदहेतोर्विशेषस्याभावाच्चिदेकरसस्यात्मनः तत्त्वम
सीति ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धौ सति द्वैते त्वद्वैतश्रुतिस्मृतीनां व्याकोपः स्यात् सत्यं ज्ञानमनं
तं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः एको देवो नारायणः एक एव हि भूतात्मा एकं सद्विप्रा

गुह्यत्वात्तदर्थं सम्यगवधारयतन्निष्ठो भवतदेव श्रवणस्य फलं न तु पेक्षणं विस्मरणं वा ३ ऋतिभिः सूत्रैर्महाऋ
षिभिश्चायमर्थः सुनिश्चितः इति विवक्षितार्थस्य सर्वशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वमाह श्रोतुः श्रद्धयास्य याथार्थ्यप्रति-
पत्तिसिद्धये ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं वासिष्ठविष्णुपुराणादिषु ऋषिभिर्वसिष्ठपराशरादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं प्रतिपा
दितं विविधैः शाखाभेदेन बहुप्रकारैः छन्दोभिः ऋगादिवेदैः स ईक्षत कथं न्विदं मद्दृते स्यादिति स वा एष पुरु
षोऽन्नरसमयः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये इत्यादिना तयोः स्वरूपं पृथग्विभज्य गीतं कथित
मित्यर्थः हेतुमद्भिः हेतवोऽर्थसाधका युक्तयस्तद्वद्भिर्विनिश्चितैः सन्निश्चायकैर्निश्चितार्थैः ब्रह्मसूत्रपदैः ब्र
ह्मणः सूचकानि ब्रह्मसूत्राणि तान्येव पदानि पद्यते वस्तुतत्त्वं ज्ञायते एभिरिति पदानि तैः ब्रह्मसूत्रपदैः वेदा
न्तसूत्रैः जन्माद्यस्य यत इत्यादिभिस्तयोर्याथात्म्यं गीतं विविच्य सम्यक् प्रकाशितमित्यर्थः ४ एवं क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोः स्वरूपविवेचनस्य सर्ववेदशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वं प्रतिपाद्य तत्र प्रथमोद्दिष्टं क्षेत्रं प्रतिपादयति सा
र्धं महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ५ इच्छा द्वेषः
सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ६ महाभूतानि भवन्तीति भूतान्याका
शादीनि सूक्ष्माणि अपञ्चीकृतानि स्थूलानि तु पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति वक्ष्यति ततोऽत्र तन्मात्रात्वेन गृह्यन्ते भूतश
ब्देन महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि सर्वकार्यव्यापकत्वात् भूतानां महत्त्वं अहंकारो महाभूतकारणं अहंकारा
त्मा च तन्मात्राणीति श्रुतेः बुद्धिर्महत्तत्त्वमहंकारस्य कारणं महतोऽहंकार इति श्रुतेः महतः कारणमव्यक्तं मूलप्रकृति
र्महदादिवन्न व्यज्यत इत्यव्यक्तमव्याकृतं जगद्बीजं त्रिगुणात्मकं परमेश्वरशक्तिः परा भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरे

क्षेत्रज्ञत्वेपुरुषःसुखदुःखानामित्युक्तन्यायेनजीवत्वंसुखदुःखादिभोक्तृत्वंचस्यात् कारणंगुणसंगोस्येत्युक्तःसद
सद्योनिजन्मसुसंगात् ननुक्षेत्रज्ञस्यात्मेतिपक्षेप्ययंदोषःस्यादेवेतिचेन्न अविद्ययात्वात्मनोजन्माद्यनर्थांगीकारा
द्विद्ययातन्निवृत्त्युपपत्तेश्चतेनब्रह्मत्वंनविहन्यते बंधोमोक्षइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतःगुणस्यमायामूलत्वा
त्वान्नमेमोक्षोनबंधनमितीश्वरेणोक्तत्वात्ततआत्मनस्त्वविद्ययाजीवत्वेत्वयोक्तविकल्पानवकाशःविद्ययाब्र
ह्मत्वंचसिध्यतीतिततोनात्रकाचिदनुपपत्तिरितिसिद्धं २ एवमेतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइत्यनेनक्षेत्रज्ञस्यात्मनोक्षे
त्रत्वमेवधर्मः नत्वहंकारममकारकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणःसंसारःसतुज्ञेयत्वेनक्षेत्रस्यैवधर्मइतिसूचयित्वा
क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्यनेनसर्वक्षेत्रेष्वविभक्तस्यात्मनएकदेकरसस्यापरिच्छिन्नभावेनपूर्णत्वादयमात्माब्रह्मे
तिन्यायेनब्रह्मत्वंप्रतिपाद्याधुनापिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेसम्यक्कृतएवपुंसःसंसारित्वभ्रमोनिःशे
षेणनिवर्त्ततेनान्यथेतिबोधयितुंपुनरपिक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंविशेषतःसम्यग्विभज्यप्रदर्शयितुमाह ॥
तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३ इदंशरीरमितियदुक्तंतत् क्षेत्रंस्व
यंस्वरूपेणयच्चयत्स्वरूपकंस्वाभाविकेनरूपेणयादृग्भवतियद्विकारिचयैर्विकारैर्महदादिलक्षणैःस्वपरिणा
मात्मकैर्विकार्यवयविभवतिस्वधर्मैर्यादृक्चयादृशधर्मकंयैर्धर्मैःस्वयंधर्मिभवतियतश्चयतोयस्मात्क्षेत्रप्रकृता
त्कारणाद्यच्चकार्यंपुंसःसंभवतिक्षेत्रज्ञस्योपाधिर्भूत्वास्वयंयत्कार्यंजनयतीत्यर्थः तत्क्षेत्रज्ञस्यसंसारकारणंमुमुक्षु
णासम्यक्ज्ञातव्यंयस्मिन्ज्ञातेस्वयंसंसारीनभवति किंच एतद्योवेत्तीत्युक्तःक्षेत्रज्ञःसचायंस्वरूपेणयश्चयादृशो
भवतिस्वयायाथात्म्येनयत्स्वरूपकोभवतीत्यर्थः यत्प्रभावश्चोपाधियोगाद्यादृशस्वभाववान्भवतिततःसविज्ञातव्यः
यस्मिन्विज्ञातेस्वयंमुक्तोभवतितत्तयोःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंसमासेनसंक्षेपेणैवनतुविस्तरतःवक्ष्यमाणंमेमत्तःश्र

नापि क्रियावान् निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतेः निष्कलत्वान्नाप्यवयवी असंगत्वादात्मनो नयेन केनापि संयोगः सम
वायश्च संभवति तेषां यदि आत्मधर्मत्वं तर्हि नित्यत्वं चैतन्यवत्सदोपलभ्यमानत्वं च स्यात् ततो रागद्वेषसुखदुः
२ खादिधर्मकं जन्मजरादिधर्मकं च क्षेत्रमेवेति सिद्धं तत एव भगवतापि इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमितीच्छादीनां क्षे
त्रांतःपातित्वमेव प्रतिपादितं किंच संघातः करचरणादिसंहतिरूपो देहोपि क्षेत्रमेव बुद्धौ तप्तायःपिंडे अ
ग्निरिव यन्नात्मचैतन्याभासो बुद्धिवृत्तिविशिष्टः शब्दादिविषयावभासकः स एव चेतना सा च बुद्ध्यासह
त्वा॰ साक्षिणो विषयत्वेन ज्ञेयत्वात्तन्नाशभावित्वाच्च क्षेत्रमेव धृतिर्धैर्यं लक्षणो बुद्धिवृत्तिविशेषः सापि ज्ञेयत्वात् क्षे
त्रमेव धृतिरिति कामसंकल्पविचिकित्सादीनामहंकारममकारादिसर्वप्रत्ययानामुपलक्षणं तेन य
द्यदात्मनो ज्ञेयं तत्तत्सर्वं क्षेत्रमेवेति सिद्धं सविकारं विकारैर्महदादिभिः शब्दादिभिश्च सह वर्तते इति स
विकारं स धर्मं चैतत् क्षेत्रं [illegible] समासेन ते समुदाहृतं संक्षिप्य निरूपितमित्यर्थः ५।६। एवं महाभूतान्य
17 हंकार इत्यादिना क्षेत्रस्य स्वरूपं निरूप्याथ क्षेत्रज्ञे निरूपितव्ये सति तज्ज्ञानं तत्साधनाऽभावेन सिध्यति जिज्ञासोस्त
न्नियतसाधनसंपत्तिमतस्तज्ज्ञानं सुलभमित्याशयेनात्मज्ञानोत्पत्तिसाधनान्याह पंचभिः अमानित्वमदं
भित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ स्वस्मिन्नुत्कृष्टत्वबुद्धिर्मानः प्रतिष्ठा
र्थमात्मन्युत्कर्षारोपणहेतुः सोऽस्यास्तीति मानी तस्य भावो मानित्वं तदभावस्त्वमानित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतोश्चित्त
शुद्धेः प्रतिबंधो मानस्तथैव दंभित्वादयश्च तदभावेन मुमुक्षोर्भवितव्यमित्यर्थः वेषभाषाक्रियाचातुर्यादि
भिः स्वमहत्त्वप्रकटनं दंभः तद्वत्त्वं दंभित्वं तद्रहितत्वमदंभित्वं मनोवाक्कायकर्मभिः प्राणिपीडाऽनाचरणं

त२
२

पमिति चैदैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेत्युक्तलक्षणाष्टधा भिन्ना त्वपरैव प्रकृतिरिति प्रकृतिस्वरूपावधार
णार्थ एवकार चकारः समुच्चयार्थः अव्यक्तमेव क्षेत्रस्य स्वाभाविकं रूपं महदादिभिः सप्तभिरिंद्रियाणि दशैकं
च पंच चेंद्रियगोचरा इति वक्ष्यमाणैश्च षोडशभिर्विकारैर्यद्विकारीत्युक्तविशेषणावतः क्षेत्रस्य वैका
रिकं रूपं चक्षुरादीनि वागादीनि च दश इंद्रियाणि एकमंतरिंद्रियं मन एवमेकादश तथेंद्रियगोचराः शब्दादयः
पंच च मिलित्वा षोडश विकाराः पंच महाभूतानि महदहंकाराव्यक्तं च चतुर्विंशति पदार्थाः मूलप्रकृ
तिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च विकार इति सांख्यानां चतुर्विंशतितत्त्वानि भवं
ति यादृक्चेत्युक्तविशेषणं स्फुटयति भोग्यानीक्षत्यनयेति इच्छा रागः विषयेषु प्रीतिः द्वेषोऽप्रीतिः इच्छा द्वेष इति
सत्त्वगुणानां शमदमदयाक्षांत्यादीनां तमोगुणानां निद्रालस्यमोहादीनामुपलक्षणं इच्छाद्वेषादयो राजस
सात्विकतामसाः सर्वे क्षेत्रांतःपातिनोंतःकरणस्य धर्मत्वात् क्षेत्रं स्वयमेतैर्जन्मादिभिश्च धर्मि भवति इच्छा
द्वेषादिभिः पुण्यापुण्यकर्महेतुत्वात् स्वयमेव कर्मि भवति इच्छादीनां पुण्यापुण्यादिकर्मणां च क्षेत्रधर्म
त्वेन ज्ञेयत्वेन च क्षेत्रत्वमेव इष्टानिष्टवस्तुसान्निध्यात् प्रतीयमानं सुखं दुःखं चांतःकरणपरिणामविशे
षत्वात्तद्धर्मा एव नत्वात्मधर्मौ अयं रागोऽयं द्वेष इति इदं सुखमिदं दुःखमिति ज्ञायमानत्वात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा
धर्मादीनामात्मधर्मत्वे ज्ञेयत्वानुपपत्तेः ज्ञायंते हि घटवत्सुखदुःखेच्छादयो धर्मास्ततस्तेषां रूपवदनात्मधर्मत्वमेव यथा
द्यापितार्किकैः सुखदुःखादय आत्मधर्मा इत्युररीकृतं तदाप्यात्मनोऽतःकरणस्यैव धर्माः न तु प्रतीचः निरवयवसा
वयवयोः संयोगसमवायान्यतरासंभवात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्च न ह्यात्मा गुणी भवति केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः

५६

महत् दुःखं मलमूत्रमध्येवस्थानं तद्रसपानं च दोषः जन्मनि प्रसववायुना कर्षणं योनियंत्रनिःपीडनं मह
त् दुःखं बहिराऽऽगमनं दोषः मरणे सर्वनाड्याकर्षणं मर्मकृंतनं प्राणाऽऽकुंचनं मूर्छा श्वासो मरणं तापश्च
महत् दुःखं याम्याकर्षणेन यमपथ्यया च मलजलपातादि दोषः मस्तु पदेन तत्सन्निकृष्टो नरकवासोपि गृह्यते
कुंभीपाकरौरवाऽसिपत्रवनवैतरण्यादिषु यातनापातनं महद् दुःखं श्लेष्मरक्तपूर्णे मलमूत्रहृदे पुवासः म
हद् दुःखं श्लेष्मादिपानं दोषश्च जरायां सर्वगात्रशैथिल्यं मांद्यं बाधिर्यं गद्गदकंपादिकं बुद्ध्यानादौ पतनं स्व
जनपरिभवश्च महद् दुःखं मलजलत्वाऽन्नापातश्च दोषः व्याधिषु दौर्बल्यं शीतज्वरादिवेगपरितापादिकं कषा
यपानादिकं महद् दुःखं देहदौर्गंध्यं स्वेदादिर्दोषः एवं जन्मादिषु पुनः पुनः दुःखदोषानुदर्शनेन विवेकिनः पुरुष
शीलस्य सर्वेन्द्रियवैराग्यं मोक्षेच्छा च तत्सिद्ध्यै प्रवृत्तिश्च सिध्यत्यत एतद्दर्शनं मुमुक्षोः सम्यक्कर्त्तव्यमि
त्यर्थः ८ जन्मादिषु दुःखदोषदर्शनस्य फलमाह ॥ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादि
षु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ असक्तिः सक्तिर्भोगेषु तत्करणस्य संगस्तदभावोऽसक्तिः
अप्राप्तस्व प्राप्ते वस्तुनि सर्वत्र विषयमात्रे प्रीतिराहित्यमसक्तिशब्दार्थः अनभिष्वंगः नाभिष्वंगोऽनभिष्वंगः स
मीचीनत्वबुध्या ममतया चाजस्रमिष्टविषयमालिंग्य चित्तस्यावस्थानमभिष्वंगः तदभावोऽनभिष्वंगः
मुमुक्षोर्गुणस्तु संपाद्यः कुत्रेत्याकांक्षायामाह पुत्रदारगृहादिषु आदिशब्देन धनक्षेत्रादि गृह्यते तेषु चित्ता
स्यासंगतानकर्त्तव्येत्यर्थः ननु अनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु इत्यनेन गृहस्थानामेव श्रवणाद्यधिकारो न तु
यतीनामितरेषां च तेषामधिकारित्वे पुत्रादिषु अभिष्वंगो न कर्त्तव्य इति व्यतिरेकेणानिषेधायोगात् सत्त्वे वपु

महिंसा भूतदयैकलभ्या ब्रह्मचर्यादीनामपि मुपलक्षणं चिंताविलापराहित्येनाध्यात्मिकादुप-
द्रवसहनं क्षांतिः स्वधर्मे मनोवाक्कायप्रवृत्तेः सदैकरूपत्वमार्जवं आचार्योपासनं ज्ञानोपदेष्टुरा-
चार्यस्य श्रद्धाभक्तिभ्यां शुश्रूषादिक्रियया ऽऽराधनमुपासनं शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरं च बाह्यं मृज्ज-
लाभ्यां अस्पृश्यास्पर्शस्य ऽग्राह्यत्यागेन च आभ्यंतरं रागद्वेषलोभमोहगर्वकार्पण्यादिमलानां त-
त्प्रतिकूलसद्गुणावष्टंभेन क्षालनमंतःशौचं आत्मनोऽन्तःकरणस्य विषयभोगवासनायस्तस्य विषय-
ध्यानप्रवणादर्शनाद्दो सुतरां प्रवृत्तिनिरोधः आत्मविनिग्रहः निगृहीतस्य मनसो नैश्चल्येन मोक्षेच्छया
प्रवणादावेव स्थापनं स्थैर्यम् ७ स्थैर्यसिद्धेः साधनमाह ॥ इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंका-
र एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं २ इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु भोग्यपदार्थेषु तेषु श्रुते-
षु दृष्टेषु च सर्वत्र वैराग्यं नाम निःशेषरागत्याग एव मनोनिग्रहहेतुत्वे नैश्चल्ये च कारणं यतेरिदमेव सम्य-
क्संपादनीयं तथैवानहंकारश्च जातिवर्णाश्रमाचारविद्याकुलशीलादिभिः श्रेष्ठत्वाभिमानोऽहं-
कारः जात्यादिष्वहंकारहेतुषु सत्स्वपि वंधत्वमनुध्यातद्रहितत्वमनहंकारः अयमेव ज्ञानसिद्धेर्मुख्यकारण-
मिति निश्चयार्थ एवकारः चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्र वैराग्यसंजनने तत्कार्यनिष्पत्तौ च परमकारणं जन्म-
मृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनमेवं जन्मनि मृत्यौ जरायां व्याधिषु दुःखस्य दोषस्य चानुदर्शनं शास्त्रे
स्वानुभवं चानुसृत्यालोचनं जन्मपदेन तत्संनिहितो गर्भवासोऽपि गृह्यते गर्भे नवमासं पिंडीभूत्वावस्था-
नं मलक्रिमिदंशनं मातुर्जठराग्निदहनं तदीयविषमशयनगमनादिना घट्टनं सुदृढं जरायुवेष्टनादि

यान्पुंसः संगस्तेषूपजायत इति विद्ध्येनमिह वैरिणमिति ज्ञानिनो नित्यवैरिणेति च कामसंकल्पादिविकारवतोऽ
१० नादिदुर्वासनावासितान्तःकरणस्य दुर्धर्षत्वं दुर्निग्रहत्वं बंधकत्वं विषयस्मृतिमात्रेणानर्थकारित्वं ज्ञानिषुव
द्वैरित्वं च श्रूयते स्मर्यते च ततः संन्यासिनामपि त्यक्तेषु तेषु तेषु दुर्वासनया क्वचिदभिष्वंगास्तद्वार्त्ताश्रवणा
दिभिः प्रसज्यते यथा विद्यमानेषु तुच्छेष्वपि कौपीनकंथादिष्विदं समीचीनमिदमसमीचीनमिति सक्तिः तथा
19 ततस्तत्र स्वयं प्रमादेनापि न कर्त्तव्यमिति व्यतिरेकमुखेनोपदिश्यते असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिष्वि
ति गृहस्थानामधिकारित्वेऽपि इदं विशेषणमनुपपन्नं नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु इति इष्टानि
ष्टोपपत्तिषु इष्टं सुखं तत्साधनं च अनिष्टं दुःखं तत्साधनं च तेषामुपपत्तिषु संप्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचि
त्तत्वं समं हर्षविषादमुखविकासवैवर्ण्यादिबाह्याभ्यंतरविकारनिर्मुक्तं चित्तं यस्य विदुषस्तस्य भावः समचि
त्तत्वमविक्रियात्मनाऽवस्थानं न संसारिणामुपपद्यते न हि पुत्रोत्पत्तौ हर्षं वारयितुं शक्यते नापि तन्मरणे वि
षादादिश्च ततो नैवैषामत्राधिकार इति सिद्धं ॥ ९ ॥ किंच ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अनन्ययोगेन न विद्यते परमेश्वरादन्यः शरणं ममेत्येवं निश्चयल
क्षणस्त्वनन्यः योगो भक्तियोगः अनन्यश्चासौ योगश्चेति तेनानन्ययोगेन मयि सर्वेश्वरे सर्वलोकशरणे सर्वा
त्मन्यऽव्यभिचारिणी नियता भक्तिर्भजनं च ज्ञानसाधनं मत्प्रसादैकलभ्यत्वात् ज्ञानस्यातो मदेकशरणेन
मुमुक्षुणा मद्भजनं सर्वदा कर्त्तव्यमित्यर्थः यद्वा विविक्तदेशसेवित्वमितिवचनसामर्थ्यादयमर्थः अन १०

त्रादिष्वभिष्वंगः प्रसज्यते प्रसक्तस्यैव निषेधो युक्तो न त्वऽप्रसक्तस्य नहि नाऽनलं पिबेदिति निषेध उपयुज्यते ततः ।
प्रसक्तप्रतिषेधबलात् गृहस्थानामेव श्रवणाद्यधिकारो नाश्रमांतरनिष्ठानामिति चेत् भवानत्र प्रष्टव्यः गृही ।
णां वेदांतश्रवणं मोक्षाय वा उत स्वर्गलाभाय वा विज्ञासार्थं वेति नाद्यः साधनानुपपत्तौ साध्याऽसिद्धेः श्रवण
स्य व्यंगत्वेन तत्साध्यज्ञानसिद्ध्यऽसंभवात् मोक्षाभावः संन्यस्य श्रवणं कुर्यादिति संन्यासस्य श्रवणांगत्वं स्मर्यते
अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राप्यथशब्दस्य संन्यासादिसाधनसिद्ध्यनंतरमेव जिज्ञासा कर्त्तव्येत्यानंतर्यार्थकत्वं क
थ्यते ततः संन्यासाद्यंतरंगसाधनशून्यानां गृहिणामेव श्रवणानधिकारो ननु मोक्षेच्छया संन्यस्तसर्वकर्मणां तत्सा
धनानां यतीनां ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं वेदांतश्रवणादिना जायते परमहंसस्यैव तत्र मुख्याधिकारिणः नाश्रमांतरनिष्ठ
स्येत्यंगशून्यानां कृतेपि श्रवणे ज्ञानानुत्पत्तिस्मरणात् ततो यतीनामेव परमहंसानां श्रवणाधिकारो ज्ञानतत्फलप्रा
प्त्यधिकारश्च वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृ
तात्परिमुच्यंति सर्वे इति श्रुतेः न द्वितीयः निरंतरविक्षेपवतां संसारिणां यथावत्स्वर्गलाभासिद्धेः नापि तृतीयः श्रव्यका
व्यनाटकादिवदत्र चमत्काराभावात् यत एवं ततो यतीनामेव श्रवणादियोग्यत्वमिति सिद्धं ननु मोक्षेच्छया संन्य
स्तसर्वकर्मणां यतीनामेव श्रवणाधिकारित्वे पुत्रदारादिष्वभिष्वंगो न कर्त्तव्य इति निषेधवचनस्याऽऽनर्थक्य
मिति चेन्न तेषामपि पूर्ववासनया त्यक्तेष्वपि पुत्रदारादिष्वभिष्वंगप्रसंगात्तन्निषेधपरत्वोपपत्तेः मनसो वशे सर्व
मिदं बभूव भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति वं ध्यायविषयासक्तमिति प्रमाथि बलवद्दृढमिति ध्यायतो विष

अत एव तस्मादमानित्वादिलक्षणात् ज्ञानसाधनादन्यद्यावदन्यद्विपरीतं मानित्वदंभित्वहिंसाऽक्षान्त्यनार्जवादिकं रजस्तमोगु
णजातं सर्वमज्ञानमज्ञानवृद्धिसाधनं संसारकारणं ज्ञानप्रतिबंधकं च ततो मानित्वादिकं [illegible] सम्यक् ज्ञातव्यं ज्ञात्वा मुमु
११ क्षुभिः सम्यक् परिहरणीयमित्यर्थः ११ एवं ज्ञानोत्पत्तिसहकारिकारणसामग्रीममानित्वादिलक्षणां निरूप्य निरुक्तसाधनसं
पत्त्याहितेन श्रवणादिना समुत्पन्नज्ञानस्य यज्ज्ञातव्यं वस्तु [illegible] निरूपयति॥ ज्ञेयं यत्तत्प्र
वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२ मुमुक्षोः कृतश्रवणस्य तदुत्पन्नज्ञानवतो यत्तेयंतज्ज्ञे
यं श्रीगुरोर्मुखात् यत् ज्ञातव्यं वस्तु तत्प्रवक्ष्यामि प्रवक्ष्यामि ननु तज्ज्ञानेन किमस्माकमित्यत आह यदिति तत्त्वमस्या
२० दिवाक्यार्थविचारजन्यज्ञानेन यद्वस्तु ज्ञात्वाऽमृतं वक्ष्यमाणलक्षणं परं ब्रह्माश्नुते एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति श्रव
णात् अमृतं ब्रह्म विद्वान् प्राप्नोति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः एवं फलवादेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य यत्प्रतिज्ञातं
क्षु प्रवक्ष्यामीति तत्प्रतिपादयति अनादीति मुमुक्षूणां ज्ञातव्यं तद्ब्रह्म अनादिमत् आदिः कारणं जन्म वा यस्यास्तीति तदादिम
त्कार्यं महदादिस्थूलान्तं स्वयं ततो विलक्षणत्वात् ब्रह्म अनादिमत् सर्वस्मादधिकारणत्वात् तदन्यादित्यर्थः अनादिमत्त्वम
क्षरत्वान्मूलप्रकृतेरविकृतेरव्याकृतस्याप्यस्तीति ततो व्यावर्तयितुं विशेषणं परमिति निरवयवत्वेन नित्यकूटस्था
संगचिद्रूपत्वेन नत्वेनान्तरत्वेन परममहत्त्वेन च ब्रह्म स्वयमव्यक्तात्परमन्यदेव अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः
पर इति श्रुतेरनादिमत्त्वात्परत्वाच्च ब्रह्म व्यक्ताऽव्यक्ताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदेवेति सिद्धं अन्यदेव तद्विदितादथो
अविदितादधीति श्रुतेः ननु तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु इति क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं प्रतिपादनमुपक्रम्य महाभूतानीत्यादिना क्षेत्रस्वरूपं प्रतिपादितं ततः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपे प्रति ११

न्ययोगेनअन्योविजातीयप्रत्ययोनविद्यतेयत्रसोऽनन्यःयोगःसमाधिरनन्यश्चासौयोगश्चतेनानन्ययोगेनसजातीयप्रत्ययावृत्ति
लक्षणेनमयिमांनिर्विशेषंपरंब्रह्मविषयीकृत्यब्रह्मैवाहमहमेवब्रह्मेतिभक्तिर्भजनंअनुसंधानंसर्वदाकरणीयंज्ञान
स्याप्रतिबंधकत्वसिद्धिकारणत्वात्ज्ञानमित्युच्यते किंच विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तान्जनसंमर्दरहितान् नदीपु
ह
लिनगिरिकुहरारामारण्याद्येकांतप्रदेशान्निदिध्यासासमाध्यर्थंसेवितुंशीलमस्यास्तीतिविविक्तदेशसेवीशून्यागारेदेवता
गृहेतृणकूटेवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेषुनिकेतवासी
तिस्मृतेःतस्यभावोविविक्तदेशसेवित्वं जनसंसदिजनानांबहिर्मुखानांसंसदिसंघातेवसितुमरतिररुचिश्च ॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्वज्ञानार्थदर्शनं एतद्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ११ आत्मावाइदमेकएवाग्र
आसीत्आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधःआत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिनाआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तमध्यात्मं ज्ञाप्यतेआ
त्मतत्वमनेनेतिज्ञानमध्यात्मंचतत्ज्ञानंचाध्यात्मज्ञानंवेदांतशास्त्रंतत्रनित्यत्वंनिरतत्वंतदेकपरायणत्वमेवज्ञानोत्पत्तेर्मुख्य
साधनंततएवज्ञानमित्युक्तं तत्वज्ञानार्थदर्शनंतत्वज्ञानस्यार्थःफलरूपोमोक्षस्तस्य दर्शनंतत्सिद्धिप्रक्रियालोचनंच
मोक्षःखलुब्रह्मात्मनावस्थानंसश्रवणेनमननेनवामननेनवानिदिध्यासनयावासमाधिनावासर्वकामपरमोकेनवान्य
प्यावातत्सिध्यतीतियुक्त्यास्वानुभूत्याचज्ञानयोग्यस्यसिद्धिसाधनसंपत्तिमालोच्यस्वाधिकारानुरूपंतत्साधनंक्रमेणास
मनुतिष्ठेदितिबोधयतितत्वज्ञानार्थदर्शनमितिभगवान् ततोमोक्षैककामस्ययतेरमानित्वादिज्ञानसाधनंप्रयत्नेन
संपादनीयंयत्सिध्याज्ञानंसिध्यतिज्ञानसिध्यैवमोक्षोयतःनिरुक्तमंतरंगसाधनंज्ञानस्योपसंहरति एतदिति अमानित्व

मारभ्यतत्वज्ञानार्थदर्शनांतंयदुक्तंतदेतद्विंशतिसंख्याकंज्ञानसाधनंज्ञानोत्पत्तिकारणत्वात् ज्ञानमितिमहर्षिभिःप्रोक्तं

गी॰ तां॰ प॰

द्विकमस्ति अग्राह्यमगोत्रमवर्णमस्पर्शमरूपमिति च श्रुतेः नापि चक्षुर्दृश्यत्वं अदृश्यमव्यवहार्यमिति श्रुतेः यतस्ततो
ब्रह्म महदादिसर्वविकारजाताद्भिन्नमेवेत्यर्थः एवं न सत्तदिति कार्यस्य ब्रह्मत्वं निषिध्य कारणस्यापि तद्भावं निषेधय
ति नासदुच्यत इति सद्भिन्नसगुणं यदव्याकृतं तद्ब्रह्म न भवति सावयवत्वात् जडत्वाच्च बीजवत् कार्यस्य सावयवत्वा
दिधर्मवैशिष्ट्यदर्शनात् कारणस्यापि तद्धर्मवैशिष्ट्यं युक्तं मृदादिषु तद्दर्शनात् कारणगुणाद्धि कार्यगुणाना
रंभ इति न्यायाच्च यत्सावयवं तद्विकारि तदनित्यमित्यनित्यत्वाच्च ज्ञेयत्वाज्जडत्वमहमज्ञ इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वस्य
दृष्टं तद्भिन्नं सगुणमेव परं ब्रह्म न हि ब्रह्मणः सावयवत्वमस्ति निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतेः नापि जडत्वं यादृश्चे
तेति श्रुतेः नापि च ज्ञेयत्वं स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्तेति श्रुतेः ननु सदसच्छब्दवाच्ययोर्व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यका
रणयोरुभयोरपि ब्रह्मत्वेन निषिध्यमाने तदभावं विना तन्निषेधावधितयास्थितं वस्तु यत्किंचिन्न पश्यामः तत
ज्ञेयं शास्त्रार्थोऽप्रामाणिक एवेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः तयोर्निषेधावधिभूतोऽभावः सन्वा किमसन्वा उताभय
विधो वा स स्वयं तत एव भाति वा उत परतो वेति नाद्यः तस्य सद्भावेन सदन्तःपातित्वात् न सदिति निषेधे सति पुनः
स्वनिषेधावधित्वानुपपत्तेः न द्वितीयः स्वतःसत्तारहितस्य तस्याऽसतः शशविषाणवत् शून्यत्वान्निषेधावधि
त्वासंभवात् न तृतीयः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः एकाधिकरणत्वानुपपत्तावेकस्य तदुभयासिद्धेरभावोऽस्ति
इत्यभावस्यास्तिमत्वे सत्तावत्त्वेन भावत्वादभावोऽस्तीति निर्देशोऽनुपपन्न एव अयमस्तीति प्रत्यक्षेण निर्देशोऽभा
वस्यैव न त्वऽभावस्य युज्यते विषयविषयिणोरन्योन्याऽवयवसंयोगाऽभावात् सत्येवान्योन्यावयवसंयोगे घटा
देर्विषयत्वं दृष्टं नासतो योऽस्ति मानं च वस्तु विषयस्य भाव एव न त्वभावः अस्तिमत्वाऽभावत्वयोरेकाधिकरणा

पादितत्वेऽतत्त्स्वत्काऽनुपक्रांतमनादिमत्परंब्रह्मेतिकथमनुपक्रांतंब्रह्मस्वरूपंप्रतिपादितेनोपक्रमविरोधः
स्यादितिचेन्नतयोरभेदावधारणाद्विरोधानुपपत्तेः नायंहंतिनहन्यतइतिदेहेत्तस्यात्मनोऽविक्रियत्वंबोध
यितुमुपक्रम्य तदेवनजायतइत्यादिनाविस्पष्टीकृत्य नित्यःसर्वगतइतिनिरस्तरूपस्यासंगचिद्रूपत्वंव्याप
कत्वंचप्रतिबोध्य येनभूतान्यशेषेणेतिब्रह्माभिन्नत्वंसूचयित्वाभोक्तारंयज्ञतपसामितिसर्वभूतस्थमात्मानंयो
मांपश्यतिसर्वत्रेतिचतयोरेकत्वमेवानुभाव्यज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिकंवरवेणैवमेवोत्क्राम्यतिस्मृतिकोटि
प्रसिद्धमुक्तमेवब्रह्मात्मैक्यंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीति सुविस्पष्टतरंप्रतिपाद्यभगवताक्षेत्रज्ञएवब्रह्मब्रह्मैवक्षे
त्रज्ञइतितयोरभेदएवमूढैरप्यारूढेप्यसर्वैस्तीतव्यइति सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणुवितिज्ञेयत्वेनो
पक्रांतमेवक्षेत्रज्ञंविधेयप्राधान्येननपुंसकलिंगेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीतिपरामृश्यतद्याथात्म्यंबोधयितुमन
नादिमत्परंब्रह्मेत्युक्तं तेनक्षेत्रज्ञब्रह्मशब्दयोरर्थएकएवेत्युपक्रांतोपपादितवाक्यार्थविवेकज्ञाननिपु
णैर्विद्वद्भिर्ज्ञातव्यइतिसिद्धं एवमनादिमत्परंब्रह्मेतिब्रह्मणःसर्वद्वैतप्रपंचेलक्षणंसूचयित्वा सचयोयत्प्रभा
वश्चेत्यत्रयच्छब्दविवक्षितंतद्याथात्म्यंनेतिनेतीत्यात्मागम्यत्वोनद्विगम्यतइति श्रुत्यातत्त्वादेशोनेतिनेतीत्यादि
श्रुत्यात्मत्वमनुसृत्यातन्निषेधद्वाराबोधयितुमाह नसत्तन्नासदुच्यतइति यदिदमिदमितिनामरूपक्रिया
जातिगुणाविशेषैर्निर्दिष्टुमर्हतितदभिव्यक्तनामरूपादिविशेषंमहदादिकार्यजातंसर्वंसदित्युच्यतेतद्भिन्नदे
शात्वात्तत्कारणमव्यक्तमसदित्युच्यते निरूक्तलक्षणंसत्ब्रह्मनभवति जनिमत्त्वात्नामरूपादिमत्त्वात
दृश्यत्वाच्चघटवत् तद्भिन्नदेशात्वात्ब्रह्मणः नाद्वब्रह्मणोजनिरस्तिश्रुत्जोनित्यइतिश्रुतेः नापिनामरूपा

गी० टी० लक्षणं सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं श्रक्षिपदमनुक्तानेंद्रियाणांमनोबुद्ध्या
दीनांचोपलक्षणं सर्वतःशिरोग्रहणंदेहानेकत्वसूचनार्थं घटमठादिविशेषणैराकाशोयथातथाब्रह्मादिपि

पीलिकांतदेहविशेषणैर्नामरूपाभ्यांस्वयंविशेष्यतइत्यर्थः सर्वतःश्रुतयःश्रोत्राणियस्यतत्सर्वतःश्रुतिमत्लो
केलोक्यतइतिलोकःप्राणिवर्गःतस्मिन् लोकइतिद्वितीयार्थेसप्तमी लोकंप्राणिसमुदायंप्रकृतिंप्राकृतंचसर्वं
वहिरंतःसर्वतःस्वरूपेणचैतन्येनावृत्यघटमठादिकमाकाशवत्व्याप्यतिष्ठति स्वव्याप्तदेहेंद्रियादिकमयो
यस्कांतश्वचेष्टयतिस्वयंनचलतीत्यर्थः निर्विशेषस्यब्रह्मणइदंपाणिपादादिविशेषणविशिष्टंरूपमौपाधि
४२
कंचनतुस्वाभाविकं स्वाभाविकत्वेनिषेधायोगात् निषिध्यतेहिवैषयिकंरूपंनसत्तन्नासदुच्यतइति तर्हीदम शे
प्रामाणिकमितिचेन्न सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति सर्वें
द्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं सर्वस्यप्रभुमीशानंसर्वस्यशरणंसुहृदित्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वादेवंप्रव
रंरूपंव्यवहारेतत्सत्यमेवयदेतदाराध्यतत्प्रसादेनमुमुक्षुर्मुक्तिंगच्छति तदुक्तंच मत्कर्मकृन्मत्परमइति॥
निर्विशेषस्यक्षेत्रज्ञस्यात्मनःसविशेषस्वरूपोपन्यासस्तत्सद्भावद्योतनार्थः सर्वतःपाणिपादादिलक्षणंप्रति
पादितंक्षेत्रंजानातीतिवाक्षेत्रधर्मैःस्वयंज्ञायतइतिवाक्षेत्रज्ञः तथाहि पाणिपादबुद्धींद्रियादयश्चेतनशक्ति
निमित्तस्वव्यापाराःस्वतोजडत्वात्चर्मदारुमयप्रतिमादिवत् देहेंद्रियादयःस्वतोजडाश्चेतनाधिष्ठातृत्वेतबु
द्धिपूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वात्रथादिवत् एवंसर्वप्राणिदेहेंद्रियाद्युपाधिभिःज्ञेयस्यब्रह्मणोऽस्तित्वमवगम्यते।
एतदर्थमेवक्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽसंगस्यापिपाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकंमिथ्याभूतमप्युररीकृत्योच्यतेभगव

त्वायोगात् तदंगीकारेपिनापिचतुर्थः अभावस्यज्ञेयत्वेनजडत्वात्घटस्येववस्तुतोभानाऽसंभवात् तर्ह्यन्यतरएवेतिचे
दभावस्यभासकंवस्तुविद्यतेवानवा नद्वितीयः तदभावेसूर्याभावेघटादिवदभावस्यभानाऽभावप्रसंगात् अस्त्येवे
तिचेत् यदभावस्यभासकंवस्तुतदेवब्रह्मेति ब्रूमः तत्सद्भावेत्वमेवास्माकंप्रमाणंश्रुतिश्च अन्यदेवतद्विदिता
त् अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिः नप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यंतन्नलभूतंपदमा
मनंतीत्यादिस्मृतयश्च यस्माद्दृश्येऽनात्म्यइति अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिभिरध्यस्ताशेषविशेषनिषेधेनैव
ब्रह्माधिगमितत्वात्तदिदंज्ञेयंसर्वश्रुतिप्रसिद्धंप्रामाणिकमेवतस्मात्सदसतोभिन्नंतन्निषेधावधिभूतंत
दभावभासकंनिर्विशेषंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्वितीयमेवपरंब्रह्म इदमेवाहमस्मीतिमुमु
क्षुभिःस्वात्मनाज्ञातव्यंवस्तुनतुसन्नाप्यसच्चेतिसिद्धं १२ एवंसचयोयत्प्रभावश्चेत्यत्रपञ्चभिर्विवक्षि
तंक्षेत्रज्ञस्यात्मनोनैजंतत्त्वंप्रकृतिप्राकृतविलक्षणंयतिर्विदेहमुक्त्यैस्वात्मनाज्ञातव्यमितिनिरूप्या
धुनासर्वश्रुतिप्रसिद्धस्यापिब्रह्मणोविदिताविदितान्यत्वेनपरोक्षत्वात्तत्सद्भावस्यसंदिग्धत्वेयत्सन्नि
धिमात्रेणदेहेन्द्रियादयश्चेष्टंतेतच्चेष्टाकारणंब्रह्मेतियुक्त्यातत्सत्त्वमनुमीयज्ञातुंशक्यतइतिबोधयि
तुंक्षेत्रज्ञस्ययत्प्रभावश्चेतिविशेषणविवक्षितंसर्वप्राणिकरणोपाधिमत्त्वलक्षणंविशेषितंरूपं।
श्रुतिप्रसिद्धंप्रतिपादयति ॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लो
केसर्वमावृत्यतिष्ठति १३ यत्ज्ञेयत्वेनोपक्रांतमनादिमत्त्वादिलक्षणंतद्ब्रह्मसर्वतःपाणिपादं सर्वतः
पाणयःपादाश्चसर्वप्राणिसंबंधिनो यस्यतत्सर्वतःपाणिपादं पाणिपादवदमनुक्तकर्मेंद्रियाणामुप

नः स्वतः श्रवणादिरहितत्वेप्युपाधिद्वारा श्रवणादिक्रियावत्त्वं श्रूयते तत्कथं श्रवणादिव्यापाराभाव उच्यत इति चेन्न ॥
श्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावात् वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य चेति ईश्वरस्य वशित्वं सर्वलोकनिग्रहानुग्रहका
१४ रित्वं तेन देहेंद्रियादिवैशिष्ट्येनाप्येतत्सहितं प्रतिपादयति श्रुतिः नतु परमात्मनः क्रियावत्त्वं तथात्वे निष्कलं निष्क्रि
यं वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठति स्थाणुरचलोयं सनातनः सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात्
ततश्चात्मा देहे चलिते आकाशवदुपाधौ चलति सति चलतीव भाति न तु स्वयं चलति निरवयवत्वात् पूर्ण
त्वान्निराकारत्वान्निरिंद्रियत्वाच्च तत एवात्मनः सद्भावाधिगमायांगीकृतोपाधिसंबंधराहित्यमेव बोधयितु
23 माह सर्वेंद्रियविवर्जितमिति सर्वैरुक्तैरिंद्रियैस्तदाश्रयेणाचतत्कृतैः पुण्यपापादिकर्मभिरपि वर्जितं रहित
मित्यर्थः आत्मनो देहेंद्रियादिसंबंधासिद्धेर्हेतुमाह असक्तमिति निरवयवत्वात् येन केनापि संयोगादिसंबंधवर्जि गा
तमसंगमित्यर्थः असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः सर्वेंद्रियविवर्जितमित्युक्त्या त्वात्मनो देहेंद्रियादयः संति किंत्वसं
संगत्वात्तैर्वर्जित इति प्राप्ते तत्सद्भावमप्यपनुदति निर्गुणमिति गुणा गुणकार्यभूता देहेंद्रियादयस्तै रहितत्वा
न्निर्गुणं यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममिति अश
रीरं शरीरेषु अशरीरो निरिंद्रियोऽप्राणोऽमनाः सच्चिदानंदमात्र इत्यादिश्रुतेः एतेन सर्वतः पाणिपादमिति ब्रह्मणः
सत्त्वाधिगमायैव पाणिपादाद्युपाध्युपन्यासो न तु स्वरूपाधिगमायेति सूचितं तथात्वे निर्गुणमिति निषेधानुपप
त्तेः यद्वा निर्गुणं गुणरहितं सतः केवलस्य गुणाऽनभ्युपगमात् न हि ब्रह्मणः सत्त्वादयो रूपादयो वा सुखादयो
वा यद्योगात् स्वयं गुणी स्यात् सत्त्वादिभिर्गुणित्वे गुणनाशात् गुणिनोपि नाश इति नाशः प्रसज्येत गुणिनो नित्य १४

तामुमुक्षूणां स्वतत्त्वाभिगमाय शाखाग्रे चंद्र इतिवत् ततस्तदेव पारमार्थिकं रूपं यन्न सत्तन्नासदुच्यत इत्युक्तं एतेन
सर्वक्षेत्रेषु परस्परभिन्नेषु क्षेत्रज्ञस्यात्मन एकत्वं स्वसन्निधिमात्रेण तत्तद्देहेंद्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रवर्त्तकत्वेन प्र
वर्त्येभ्यस्तेभ्यो भिन्नत्वं निरवयवत्वं नित्यत्वं चेतनत्वमसंसारित्वं पूर्णत्वं च बोधितं भवति १३ ननु तर्हि क्षेत्रज्ञस्येश्व
रत्वं प्राप्तमिति चेत्तदर्थमेव खलु गीताशास्त्रारंभः यस्मात् क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति बोधयति क्षेत्रज्ञमेवं लक्षणासं
पत्तिमेव प्रतिपादयति चतुर्भिः श्लोकैः ❁ सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तं सर्वभृच्चैव
निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४ स्वस्वविषयान् शब्दादीन् इंधयंति बोधयंतीतींद्रियाणि सर्वाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि बाह्या
न्यंतरिंद्रियं मनश्च आत्मोपाधित्वाविशेषात् बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा एतेषामिंद्रियाणां गुणाः स्पष्टत्वास्पष्टत्व
दुष्टत्वादुष्टत्वादयः श्रवणस्पर्शनवचनादानसंकल्पाध्यवसायादयोऽवभासंते येन तत्सर्वेंद्रियगुणाभासं बु
द्ध्यादयः स्वाऽन्यप्राप्तप्रकाशाः स्वतो जडत्वात् तप्तायःपिंडवत् बुद्ध्यादयो जडाः ज्ञेयत्वात् घटादिवदिति बुद्ध्यादी
नां तद्गुणानां यस्तु प्रकाशकं ज्ञातृ तत् क्षेत्रज्ञत्वमवगंतुं शक्यते यद्वा सर्वेंद्रियगुणैः श्रवणादिभिरवभासत इति सर्वें
द्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियाणामधिष्ठातृ प्रयोज्यानि प्रयोज्यकरणत्वाद्वास्यादिवदिति करणक्रियया क्षेत्रज्ञसद्भावोऽधि
गम्यत इत्युक्तं सर्वेंद्रियगुणाभासमिति नन्वसंगस्याक्रियस्यात्मनः कथं करणप्रयोक्तृत्वमिति चेन्न तदात्मन्या
रोपितत्वेऽविरोधानुपपत्तेः यथा पद्मविकासः पद्मधर्मः सूर्ये आरोप्यते पद्मं विकासयति सूर्य इति तथैवैते बा
धिधर्माः श्रवणादिरात्मन्यध्यस्यते आत्मसद्भावाधिगमाय ऽऽत्मा करणानि प्रवर्त्तयतीति तेन तद्व्यापारे व्यापारीव
भाति यथा वृक्षचलनेन नभश्चलतीव ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यात्म

न्हिरयःपिंडमिव सर्वतो व्याप्य स्थितं भवति न तु केनापि परिछिन्नं निरवयवत्वादतिसूक्ष्मत्वाच्चाकाशादिवन्न केना
पि परिछेत्तुं शक्यते नहि निरवयवमतिसूक्ष्मं चाकाशं घटादिभिः परिछेत्तुं शक्यं परमसूक्ष्मत्वेन तेषामविषयत्वा
त् किंतु सर्वं बहिरंतः सर्वतो व्याप्य तिष्ठतीति तद्वत् ब्रह्मापीत्यर्थः तथा च श्रुतिः तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य
बाह्यतः इति मया ततमिदं सर्वमित्युक्तं च ननु अयःपिंडमग्निवद्भूतानामंतर्बहिश्च व्याप्यावस्थितत्वे नापरिछिन्न
त्वेपि ब्रह्मणस्त्वग्नेरयःपिंडवत् व्याप्यांशो द्वैतभावो विद्यत एव सत्येतस्मिन् कथमद्वैतसिद्धिरित्याशंक्यायान
न् प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभातीति श्रवणात् ब्रह्मविवर्त्तत्वाज्जगतः पृथक्सत्ताऽभावात् प्रत्यग्द्रष्टा समीक्षमाणो
सर्वं ब्रह्मैवेत्याह अचरमिति यत्तत्क्रियावत्त्वचरं तद्विलक्षणमचरं च स्थावरं जंगमं च सर्वभूताभासं
ब्रह्मैव रजताभासं यथा शुक्तिस्तद्वदित्यर्थः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति श्रुतेः ननु सर्वात्मकं परिपूर्णमद्वितीयं च ब्रह्म त
र्हि सर्वैरिदमिति गृह्येत तत्कथं न गृह्यत इत्याकांक्षायामाह सूक्ष्मत्वादिति यद्यपि सर्वात्मकं परिपूर्णमद्वि
तीयं च परं ब्रह्म तथापि स्वयमाकाशादप्यतिसूक्ष्मं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यमिति श्रुतेः महदव्यक्तादेरपि सू
क्ष्मत्वात्तत् ब्रह्माऽविज्ञेयं स्वात्मभूतमपि श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादशून्यैर्नामविशुद्धबुद्धीनां विज्ञातुमशक्य
मेव यथान्धानां स्वरूपं तद्वदिममेवार्थं विस्पष्टयति दूरस्थमिति विवेकवैराग्यशमदमादिनियतसाधनशू
न्यानां कृतश्रवणानामपि मलिनांतरात्मनां स्वरूपमपि तद्ब्रह्म दूरस्थं चक्रवालादतिदूरगतमेव भवति ज
न्मशतकोट्यापि प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः यद्विशुद्धबुद्धीनां दूरतरं तदेव ब्रह्मविदनुगृहीतानां प्रशांतात्मनामं
तिके च कारो वधारणार्थः समीप एव हृदये स्वात्मना वगंतुं शक्यमित्यर्थः दूरात्सुदूरे तदिहांतिके च पश्यत्स्विहैव

त्वेन तद्गुणानामपि नित्यत्वमिति चेन्न तन्नित्यत्वे मानाभावात् सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतिरेव मानमिति चे
न्न अत्र सत्यसत्यशब्दस्यामोघार्थकत्वेन नित्यत्वबोधकाभावात् नित्यत्वे सृष्टिकामस्य सर्वदा सृष्टिप्रसंगात् वि
कल्पेन हि वस्त्विति गुणानां गुणकार्याणामप्यवस्तुत्वश्रवणात् नापि च रूपादयः एतद्ब्रह्मस्पर्शमिति ब्रह्म अ
णो रूपाद्यभावश्रवणात् रूपादिमत्त्वे सावयवत्वेनानित्यत्वं प्रसज्येत सुखादयस्तु ज्ञेयत्वेन क्षेत्रधर्मत्वात्
तज्ज्ञातुरात्मनो न संभवंति साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्यैव निर्गुणत्वावधारणात् सगुणरहितमेव
परं ब्रह्मेत्यर्थः यद्यपि ब्रह्म स्वयं सत्वादिगुणतत्कार्यशून्यमेव तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्वादिगुण
कार्याणां देहेंद्रियादीनां शब्दादीनां सुखादीनां च भोक्तृ उपलब्धृ बुद्ध्यादिसान्निध्यात् ज्ञेयजातं सर्वं जानाती
त्यर्थः उपलब्धृ ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्मणः प्राप्तं परिच्छिन्नत्वं साद्वितीयत्वं चापनुदति सर्वभृच्चेति स्वस्मिन्नारो
पितं सर्वमव्यक्तादिस्थूलांतं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां सत्तावत् स्फूर्तिमच्च कृत्वा स्वमात्रत्वेन बिभर्तीति सर्वभृत्
प्रपंचे सर्वत्र सदन्वयाच्चिदन्वयाच्च सद्धीदं सर्वं चिद्धीदं सर्वमिति श्रवणाच्च सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः सत्यं चा
नृतं च सत्यमभवदिति श्रुतेः ततो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावात् न ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं नापि सद्वितीयत्वमि
ति सिद्धं १४ ननु नामरूपात्मकस्य द्वैतप्रपंचस्य सतः पृथक्त्वया प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात्कथं सर्वं ब्रह्मैवेत्या
कांक्षायां न। बहिरंतश्चाग्निना व्याप्तायसः पृथक्सत्ताभावाद्वह्निमात्रमेव यथा तथा बहिरंतश्च ब्रह्मणा व्या
प्तस्य जगतोपि स्वतः सत्ताभावाद्ब्रह्ममात्रत्वमेवेत्याह ॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वा
त्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् १५ यन्मुमुक्षोर्ज्ञेयत्वेनोपक्रांतं तद्ब्रह्म भूतानामव्यक्तादिस्थूलांतानामंतश्च बहिश्च

ब्रह्मण एकत्वं सर्वगतत्वं नित्यत्वमद्वितीयत्वं च नियमेन प्रतिपादयंत्यतोऽविभक्तमेव सर्वप्रकाशकत्वेनाप्य
विभक्तमेव भवति सोरालोकेनाऽविभक्तेनैव खलु विभक्तं घटपटादि भास्यं सर्वं व्याप्य ब्रह्मांडं प्रकाश्यते नतु
विभक्तेन तथात्वे सर्वत्र सर्वेषां सर्वपदार्थस्फुरणासंभवात् तद्वत्तब्रह्मणाप्यविभक्तेनैव बहिरंतश्च स
र्वतो व्याप्तेन स्थूलं सूक्ष्मं चाव्यक्तमहदादिदृश्यं सर्वं प्रकाश्यते परिछिन्नत्वे बाह्यपदार्थभानाभावप्रसंगा
त् भाति हि सर्वत्र सर्वं सर्वस्य तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ततएवविभक्तमिव च स्थितमित्युक्तं भग
वतापि तेन ब्रह्माऽपरिछिन्नमेवेति सिद्धं ततएव ब्रह्मणोऽपरिछिन्नत्वाद्वितीयत्वसिद्धये जगतो ब्रह्मविव
र्तत्वं सूचयति प्रभविष्णु इति अज्ञानदशायां तदेव ज्ञेयं ब्रह्माध्यात्मादिरूपेण प्रभवितुं रज्जुरिवारोपिताका
रेण प्रत्येतुं शीलमस्यास्तीति प्रभविष्णु भ्रांतानां प्रपंचाकारेण ब्रह्मैव भातीत्यर्थः सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति श्रु
तेः भूतभर्तृ च तदेव ब्रह्म स्वस्मिन्नारोपितानां व्योमादिभूतानां सत्तास्फूर्त्तिप्रदानेन भरणं करोतीति भूतभर्तृ च
भवति स्वस्मिन्नारोपितं सर्वं मूढव्यवहारार्थं बिभर्तीत्यर्थः व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश इति श्रुतेः तदेव ब्र
ह्म ग्रसिष्णु च प्रबोधदशायामधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनकाले त्वाऽऽरोपितं सर्वं स्वात्मना ग्रसितुं स्वस्मिन्नेवति
रोभावयितुं शीलमस्यास्तीति ग्रसिष्णु च भवति परेऽव्यये सर्व एकीभवंति सर्वे वेदा यत्रैकं भवंतीति श्रवणा
त् रज्जुरिवारोपितं सर्वं स्वात्मनोपसंहृत्य विपरीतभावमुत्सृज्य बोधमयीमविकारितां केवलामद्वैतीं स्वसत्तां भ
जतीत्यर्थः १६ प्रभविष्णुत्वादेर्ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतेरप्यव्याकृतस्य संभवात्तस्या अपि ब्रह्मत्वप्राप्तेः प

स

वनिहितं गुहायामिति श्रुतेः यदुक्तमचरं चरमेव चेति ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं तन्न सर्वत्र तल्लक्षणादर्शनात् जंगमेष्वेव प्रा
णिशरीरेष्वहंममेदमित्यादिवेदनलक्षणं चेतनत्वमवगम्यते न तु स्थावरदेहेषु अतः परिच्छिन्नमेव ब्रह्मेत्याशंकां वारयन् ब्रह्म
णः परिपूर्णस्यैव प्राणिनामंतःकरणोपाधिनिर्मलत्वेषु स्फूर्त्तिर्न तु तदतिरिक्तेषु यथा सर्वगतस्याप्याकाशस्य निर्मलेषु
जलादिष्वेव प्रतिबिंबता यथैवाऽऽतपाग्नेः सर्वगतस्यापि सूर्यकांतेष्वेव स्फुरणं यथा सर्वगतस्यापि रूपस्य चक्षुः
रूपलंभो न त्वन्यत्र नैतावताऽमुष्य परिच्छित्तिः संभवति तथैव ब्रह्मणोऽपि परिच्छिन्नत्वज्ञानं न तत्प्रामाणिकं परिच्छेदे
मानाभावात् अस्त्येव प्रत्यक्षमिति चेन्न प्रादेशमात्रमिदं नीलं नभः इत्यादौ तद्व्यभिचारात् यदल्पं तन्मर्त्यमिति
न्यायेन परिच्छिन्नत्वे त्वऽनित्यत्वप्रसंगात् ततः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रवणात् ब्रह्मपूर्णमेवेत्याह ॥ ५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६॥ विभक्तेषु नामरूपकरण
क्रियाजातिस्वभावविशेषैः परस्परंभिन्नेषु ब्रह्मादिस्तंबांतेषु प्राणिष्वहमहमित्यहंपदार्थत्वेन प्रतीयमानत्वात्तैः
।विभक्तैः प्राणिशरीरैर्विभक्तमिव स्थितं च भवति तेनैव सांख्या आत्मनोऽसंगचिद्रूपत्वं परस्परभिन्नत्वमने
कत्वं च मन्यंते तेतदसत् श्रुतिन्यायविरोधात् भ्रांतानां घटादिभिराकाशवत् परिच्छिन्नमिव प्रतीयमानमपि
यं स्व तत् ब्रह्म स्वेन रूपेणाविभक्तमेव न तु भूतेर्विभक्तुं शक्यते निरवयवत्वात् अतिसूक्ष्मत्वात् अविषयत्वाच्च तेर्वि
भक्तत्वे सावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषप्रसंगात् सर्वप्रपंचस्फूर्त्यभावप्रसंगाच्च श्रुतिविरोधश्च प्रसज्यते यतः।
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः पूर्णा पुरुषेण सर्वं तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमित्यादिश्रुतयो

दादिरहितं नित्यं निरतिशयं स्वप्रकाशमप्राकृतज्योतिस्वरूपं ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवति एवं मुमुक्षूणां ज्ञातव्यं ब्रह्म
स्वरूपं न सत्तन्नासदुच्यत इति श्रुतन्निषेधमुखेन बोधयित्वा तदेव साकल्येन ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति श्रु
प्राकृतज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मेत्युपदिष्टम् एवं नैतावन्मात्रोपदेशेन ब्रह्मसाक्षात्कारः सिध्यति विना विशेषोपदेशेने
ति मत्वाऽस्मत्तत्सायार्थतया विद्वद्भिरनुभूयमानं बुद्धिगुहायामव्याकृताकाशे दीप्यमानं बुद्ध्यादिसाक्षि
लक्षणं सर्वांतरं सर्वप्रकाशकं कालत्रयाबाध्यमसंगमविक्रियं प्रत्यग्रूपं यदखंडचैतन्यं तदेव ब्रह्मेति सा
क्षाद्विधिमुखेन बोधयितुमाह ज्ञानमिति बहिरंतःसर्वत्र परिपूर्णं स्वप्रकाशं सर्वप्रकाशकमनाधार
मनाधेयमखंडितमवाङ्मनसगोचरमनाद्यंतं नित्यं कूटस्थं निर्विशेषं नित्यशुद्धं निराभासं यत्केवलं ज्ञा
नं तदेव ब्रह्म मुमुक्षोर्ज्ञेयं तैः स्वात्मनावगंतव्यमित्यर्थः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रु
तेः ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमिति स्मृतेश्च एवं यत्सर्वेंद्रियगुणाभासं यत्सर्वभृत् यद्गुणाभोक्तृ यत्स्थवि
ष्णु यद्भूतभर्तृ यत्प्रभविष्णु यत्तमसः परं यच्च ज्योतिषां ज्योतिस्तद्ब्रह्मेति तटस्थलक्षणेन परोक्षतयोपदिष्टं व
स्तु न एवाऽपरोक्षत्वसिद्धये ज्ञानं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणेन ज्ञातव्यं ब्रह्मोपदिश्य अधुना तदधिगमाय नियतं
साधनं सूचयितुमाह ज्ञानगम्यमिति सदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासामानित्वाद्यंतरंगसाधनसंपत्त्या
ब्रह्मविद्गुरुसन्निधौ नित्यनिरंतरमनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासाद्यनुष्ठानेन समुत्पन्नमनाद्यविद्या
वासनाजालं संक्षिप्य सर्वविकल्पनिर्मुक्तं यत् ज्ञानं तेनैवैकेन श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंजातेन गम्यमव
गम्यं ज्ञानेनाधिगम्यं न तु सांख्येन न योगेन न कर्मणा नाप्युपास्त्या चाधिगम्यं भवति किंतु सर्वागिरां स्वारोप

सर्वे शरीरनि

रत्वादिविशेषणैःपरिहरन्ब्रह्मणोऽवगत्यर्थं। स्वरूपंतत्प्राप्तिनियतसाधनंतदुपलब्धिस्थानंचबोधयति ॥
ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितं १७ तत्ज्ञेयंब्रह्मतमसःप्रकृते
रज्ञानाद्वाबीजात्परंभिन्नमेव यतोहमित्यज्ञानंस्वस्मिन्नध्यस्तंप्रत्यग्लक्षणेनब्रह्मणाऽनुभूयते ततोज्ञातृज्ञे
याद्भिन्नमेवभवति ततएवअक्षरात्परतःपरइति आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादिति अव्यक्तात्तुपरःपुरुषइ
ग त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मजैर्बीजात् अज्ञानादव्याकृताद्भिन्नमित्येवोच्यते तमसोभिन्नत्वेब्रह्मणोविशेषणान्त
रमाह ज्योतिरिति हेतुगर्भितमिदंविशेषणं ब्रह्मतमसःप्रकृतेर्भिन्नंज्योतिष्ट्वात् यन्नैवंतन्नैवं यथाघटइ
तिसुषुप्त्यापिब्रह्मणोऽव्याकृतात्भिन्नत्वमेवसिध्यति ज्योतिष्ट्वंप्रकाशस्वरूपत्वंप्रकाशकत्वंवा योजागर
मन्वभूवं यःस्वप्नमद्राक्षं यःसुखमस्वाप्संसोहमस्मीति व्यक्ताव्यक्तप्रकाशकत्वेनात्मनस्तदुभयभिन्नत्वेप्र
त्यक्षं आत्माव्यक्ताव्यक्ताभ्यांकार्यकारणाभ्यांभिन्नः तदुभयसाक्षित्वात् यन्नैवंतन्नैवमित्यनुमानंच अन्यदे
वतद्विदितादित्यादिश्रुतिप्रमाणं ननुसूर्यादेर्बहिरंतर्बुद्ध्यादेश्चाप्यस्तिज्योतिष्ट्वमितरप्रकाशकत्वंकथं।
ब्रह्मणएवेत्याशंकायां नतेषामपिप्रकाशकत्वात् ब्रह्मणोनातिव्याप्तिरित्याह ज्योतिषामिति परप्रकाशका
नामप्यादित्यादीनांबुद्ध्यादीनांचज्योतिषांतद्ब्रह्मज्योतिःप्रकाशकंभवति आत्मज्योतिषैवखलुचैतन्यात्म
केनप्रकाशवंतःसूर्यादयोबुद्ध्यादयश्चतप्तायःपिंडवत्स्वातिरिक्तंप्रकाशयंतिनतुस्वतः येनाऽऽदित्यस्तपति
तेजसाभ्राजसाचेत्यश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोमनइति तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिचश्रुतेः एतेनबहिरंतरयोप्र
काशकानामादित्यादीनांमनोबुद्ध्यादीनांचभौतिकज्योतिषांप्रकाशकमाविर्भावतिरोभावद्वद्वयपरिच्छे

संन्यासश्रमदमाद्यमानित्वादिसाधनसंपन्नोभूत्वाब्रह्मविदनुग्रहात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपंसम्यग्विविच्य
क्षेत्रतद्धर्मादीन्परित्यज्यविशुद्धंकेवलंचिन्मात्रंक्षेत्रज्ञलक्षणमेतन्निर्विशेषंपरंब्रह्मइदमेवाहमि
तिस्वात्मनाविज्ञायतत्त्वात्तस्यापत्त्यातत्त्वैवाहंबुद्धिंप्रतिष्ठाप्यब्रह्मविद्यतिमिज्ञावायममद्भक्तएतोभावोमत्
द्भावः केवलंनिर्विशेषब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणंतस्मैतदुपपद्यतेपतितेऽस्मिन्नुपाधौपूर्णात्मनातिष्ठतीत्य
र्थः १८ सर्वेषांवेदांतानांगीतायाश्चास्याअर्थोत्रपर्यवसितस्तथापिसप्तमेएतद्योनीनिभूतानीतियत्पराव
रप्रकृत्योःसंसारकारणत्वंतन्मादितत्कारणत्वंचसूचितंतदिदानींकार्यकारणकर्तृत्वेइतियावत्संजा
यतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगममितितिविस्पष्टयितुंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेकृतेसत्यप्यविदितंप्रकृतिपुरुष
योरनादित्वंविकाराणांगुणानांचप्रकृतिकार्यत्वंक्षेत्रस्यक्षेत्रज्ञेप्रतीयमानसंसारस्यगुणाध्यासमूलकत्वं
संसृतेःप्रकृतिधर्मत्वमात्मनोनिर्विकारत्वमसंगत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वमसंसारित्वंचविस्पष्टीकर्तुमु
त्तरग्रंथआरभ्यते ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसं
भवान् १९ भिन्नाप्रकृतिरष्टधा अपरेयमितियाप्रतिपादितासर्वविकारकारणमीश्वरस्यशक्तिस्त्रिगुणा
त्मिकामायातांप्रकृतिंपुरुषंचपुरुषस्त्वंऽविद्योपाधिकः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्युक्तलक्षणाः राज्यसंबं
धान्मनुष्यस्यराजत्वंप्रभुत्वंचयथातथाप्रकृतिसंबंधात्क्षेत्रज्ञस्यापिप्रकृतित्वंजीवत्वंचप्रत्यक्त्वेनचेतन
त्वेनप्रकाशकत्वेनचमूलप्रकृतेरुत्कृष्टत्वात्पराप्रकृतिरिसंज्ञांप्राप्तोयःपुरुषस्तंचतावेतौप्रकृतिपुरुषावना
दीनविद्यतेआदिःकारणंवाप्याद्यिमत्वंवाप्राक्कालपरिच्छेदोययोस्तावनादीसर्वस्यादिभूतौस्वयमादिरा

१२

सुखं यथा तथा स्वज्ञानेनैव स्वात्मना ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः मनसैवेदमाप्तव्यमिति च श्रुतेः एवं वस्तुस्वरूपं
तत्प्राप्तिसाधनं चोक्त्वा तदुपलब्धिस्थानमाह हृदीति सर्वस्य ब्रह्मादिस्तंबांतस्य प्राणिजातस्य हृदि हृदये बु
द्धिगुहायामव्याकृताकाशेऽधिष्ठितं सर्वप्राणिनां बुद्धितद्व्यापारतदवस्थासाक्षितयाहमहमित्यहंप
दप्रत्ययार्थत्वेन विशिष्य स्थितं धिष्ठितं तत्र विशिष्योपलभ्यमानं प्रत्यग्रूपं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः यद्यपि
ब्रह्माकाशवत्सर्वगतं परिपूर्णं तथापि निरवयवत्वान्निराकारत्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च सर्वत्र नोपलभ्यते किं
तु सर्वगतोऽप्यातपाग्निः शुद्धस्फटिक इव निर्मलायां बुद्धावेवोपलभ्यते गुहाहितं मणिभिर्गुह्यमानं मावि
स्सन्निहितं गुहाचरमिति च श्रवणात्तत्रस्थं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युच्यते हृदि सर्वस्याधिष्ठितमिति हृच्छब्दवा
च्या बुद्धिरेव ब्रह्मोपलब्धिस्थानमित्यर्थः १७ उपक्रांतमुपसंहरति ॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चो
क्तं समासतः मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १८ इत्येवं समासतः संक्षेपेणैव क्षेत्रं ज्ञस्यात्मनः क्षेत्रत
द्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधापवादेन विशुद्धत्वसिध्यैकप्रयोजनं महाभूतादि धृत्यंतं हेयवस्तुस्व
रूपं तथा ज्ञानं श्रवणमननादिद्वारात्मज्ञानसिध्यैकसाधनममानित्वादिलक्षणं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मे
त्यादिना ज्ञानमित्यंतेन ग्रंथेन तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः स्वरूपमप्युक्तं जिज्ञासोर्मुमु
क्षावतः स्वस्वरूपाधिगमाय सम्यक्प्रतिपादितमित्युक्त्वा एवं विशेषणविशिष्ट एवात्राधिकारीत्यधिकारिलक्षणं
वदन्नुक्तलक्षणं ब्रह्म स्वात्मना विदितवतो विदुषस्तद्वेदनस्य फलमाह मद्भक्त इत्यादिना मत्कर्मकृन्मत्परम इ
ति ये तु सर्वाणि कर्माणि इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितो यः स मद्भक्तः मद्भजनेनैव पूतांतःकरणः सन् सदसद्विवेक

१९

त्वंयोर्नित्यत्वेनकाचिदनुपपत्तिरस्ति नन्वीश्वरव[illegible]त्प्रकृत्योरपिनित्यत्वेतद्वत आत्मनः कदापिमोक्षोनस्यात्
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंचनसिध्यति ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वंतद्विज्ञानवतोमोक्षंचप्रतिपादयतःशास्त्रस्याप्य-
प्रामाण्यंचस्यादितिचेन्न सर्वस्याप्येतस्यमायाकार्यत्वेनसम्यक्ज्ञानदशायांस्वप्नवन्मिथ्यात्वोपप
त्तेः नहिप्रबोधदशायांनिद्रायाः तत्कार्यस्यचसत्यत्वंदृष्टं तद्वन्नसत्तन्नासदुच्यतइत्युक्तरीत्या ॥ तया
ऽप्यात्मविज्ञानदशायांमायातत्कार्ययोरसत्यत्वमेवं जीवेशावाभासेनकरोति मायाचाविद्याचस्वयमेव

२८

भवति मायामात्रमिदंद्वैतं विकल्पोनहिवस्त्विति मायायास्तत्कार्यस्याप्यसत्त्वप्रवणात् ततोब्रह्मणोऽद्वि
तीयत्वंतद्विज्ञानवतोमोक्षस्तत्प्रति[illegible]पादकशास्त्रस्यप्रामाण्यंचसिध्यति यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितर
इतरंपश्यतीतिन्यायेनाज्ञानदशायांसर्वमर्थवदेवभवति विवेकदशायांविचार्यमाणेसर्वंमिथ्यैवेतिबोध
यितुंभगवताप्रकृतिपुरुषविवेकआरभ्योच्यते प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीइति प्रकृतिपुरुषावुभाव
प्यनादीनित्याविति विद्धि विजानीहि किंच विकाराःदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारादयःपञ्चशब्दादयःपञ्च
तन्मात्राण्यपिचैतेसर्वेविकारास्तानेतान् गुणांश्चगुणाःसुखदुःखेच्छाद्वेषलोभमोहकामसंकल्पादयो
येचशमदमादयोयेचपुण्यपापादिलक्षणाइंद्रियव्यापारास्तानेतान्सर्वानपिप्रकृतिसंभवान् प्रकृ
तिस्त्रिगुणात्मिका ॥ व्यक्तशब्दवाच्यां बीजादंकुरस्कंधशाखापत्रपुष्पफलादिवत्तस्याःसकाशादेवसमु
त्पन्नान् विद्धि नत्वात्मसंभवान् निरवयवत्वादसंगत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनः ततःकस्याप्युत्पत्त्यनुपप
त्तेः किंतुभोक्तृ ॥ दृष्टवशान्प्रकृतिः स्वयमेवगुणवैषम्यंप्राप्यमहदादिविकारात्मनागुणात्मनाचपरिणा १९

स्येश्वरत्वं

द्धितावेवेत्येवकारात्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वावधारणार्थः नित्यं हीश्वरत्वं तच्चेशितव्यापेक्षमीशेशितव्ययो
नित्यत्वे सत्येवेश्वरस्येश्वरत्वं नित्यं स्यान्नान्यथा ननु न क्षेत्रान्तरयोगेनार्कस्येव क्षेत्रित्ववत्स्वकृतेरनित्यत्वे
सर्गे ३ पीश्वरस्य सर्गे जायमानप्रकृत्यन्तरयोगे सतीश्वरस्य नित्यत्वसंभवात् किमर्थं तयोर्नित्यत्वाभ्युपगम इति
चेन्न अजामेकामिति मन्त्रे प्रकृतेरजत्वैकत्वश्रवणात्प्रकृत्यन्तरायोगात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इ
ति परमात्मनः प्रकृतिद्वये ईश्वरत्वश्रवणाच्च ततः ईश्वरत्वनिमित्तयोस्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वमेव तयोर
नित्यत्वे त्वीश्वरस्य क्वचिदीशितव्याभावे ईश्वरत्वं भज्येत सृष्ट्यादौ पुण्यपापाद्यनपेक्ष्य निमित्तं
जीवानां नानायोनिप्राप्तिप्रसंगात् तथा सुखदुःखादिकल्पना च स्यात् तथात्वे जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य
वैषम्यनैर्घृण्ये च प्रसज्येयातां प्रकृत्या बद्धो बद्धस्तन्मुक्तो मुक्त इतीयत्तयोर्बंधमोक्षयोरव्यवस्था च स्यात्तथा स नि
ति बद्धानामपि मुक्तिर्मुक्तानामपि जन्मादिबंधः प्रसज्येत बंधमोक्षप्रतिपादकशास्त्रानर्थक्यं च स्यात् तयोरनि
त्यत्वे एवमाद्यनर्थपरंपरा संभवति ननु पुरुषशब्दवाच्यस्य जीवस्याधुनिकत्वान्नैवोक्तानर्थागम इति चेन्न ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधापत्तेः प्रत्यक्षेण खलु जीवानां सुखदुःखादिवैचित्र्यमुपलभ्यते तद्वैचित्र्यं कर्मनिबंध
नमेव न तु पुरुषस्वातंत्र्यनिबंधनं तथात्वे सर्वेषां तदेकरूपापत्तेः तदन्यथानुपपत्त्या च धर्माधर्मनिमित्तः संसा
रो ह्यनुमीयते ततो नुमानेन यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इत्यादिश्रुतेरपि सुखादेः कर्मैकनिबंधनत्वमभ्युप
गन्तव्यं तद्धेतुरपि कर्म जन्मान्तरीयमेव न त्वाधुनिकं तरुणकादौ कर्मादर्शनात् कर्मणामनाधुनिकत्वे तत्क
र्तुर्जीवस्यानित्यत्वमेवेति सिद्धं न जीवो म्रियत इति श्रुतेः अजामेकामिति न जीवो म्रियत इत्यादिश्रुतिभि

अविकारिणोप्यात्मनः संसारकारणत्वमाह पुरुषइति पुरिशयनात्पुरासदैकरूपेणास्तइतिवा स्वाज्ञाना
त्पुरमुषतीतिवापुरुषः बुद्धिकोशेसर्वसाक्षित्वेनवर्त्तमानः प्रत्यगात्मासुखदुःखानांसुखदुःखादिप्रत्ययानांभो
ग्यानांभोक्तृत्वेनोपलब्धृत्वेहेतुः स्वाभासानुप्रविष्टांतःकरणद्वारासुखदुःखादिप्रत्ययानुभूतौकारणमित्यु
च्यते देहेंद्रियाद्याकारेणविषयाकारेणसुखदुःखादिप्रत्ययाकारेणचप्रकृतेःपरिणामेसति स्वाविद्या
कृताऽनात्माध्यासेनात्मनोपिस्वाभासद्वारात्तदुपलब्धृत्वेसत्यहंममेतिसंसारःसंभवति तथाप्रकृतेःपरिणा
माभावे क्षेत्रज्ञस्योपलब्धृत्वाभावेचोक्तलक्षणःसंसारोनसंभवति तदिदंजाग्रदाद्यौसुषुप्तौचप्रत्यक्षंतत
तोयावद्देहेंद्रियविषयसुखादिप्रत्ययसंबंधःस्यादात्मनस्तावन्नसंसारोपरमःसिध्यतीत्यर्थः २० ननुप्र
कृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात्तत्संबंधोप्यात्मनोनित्यएवभवतितेनसंसारोपिनित्यएवस्यात् कदाकथंवात्म
नःसंसारमोक्षःसिध्यतीत्याशंकायामात्मनोबुध्यादिसंबंधोनित्योनभवतिनिरवयवसावयवयोःसंयो
गसमवायादिसंबंधासंभवात् किंत्वाध्यासिकःसोयंस्वाज्ञानैकनिबंधनःसति विवेकविज्ञानेनिव
र्त्ततएवेतिबोधयितुमात्मनःप्रकृतिसंबंधात्संसारंतत्कारणंचविशदयति ॥ ॥
पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु २१ पुरुषउक्तल
क्षणआत्मास्वयंकूटस्थोसंगश्चिद्रूपोपि प्रकृतिस्थः प्रकृतिः कार्यकरणसंघातः स्वाऽविवेकेनायमे
वाहमितितदात्मनातिष्ठतीतिप्रकृतिस्थोनतुस्वस्थःशरीरतादात्म्यमापन्नइत्यर्थः ततएवतद्धर्म

मतइति विजानीहीत्यर्थः विकाराणां गुणानां च प्रकृतिकार्यत्वे सिद्धे पुरुषस्यात्मनस्त्वकर्तृत्वमविकारित्वं निर्गु
णत्वं च सिद्धमिति सूचितं भवति १९ विकाराणां गुणानां च प्रकृतिकार्यत्वमेव विशदयन् हेतुफलोत्पादकत्वे
न प्रकृतेश्च तत्फलभोक्तृत्वेन पुरुषस्य चोभयोरपि संसारकारणत्वं सूचयितुमाह ॥ कार्यकर
णकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २० कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरी
रं कार्यस्य करणानुमापकत्वादत्र कार्यपदेन महदादयः सप्त विकृतयः शब्दादयश्च तत्करणानि गृह्यंते कर
णानि दशेंद्रियाणि मनश्च बुध्यहंकारचित्तानि चतुर्दश करणपदेन वचनादयो दर्शनादयः कामसंकल्पा
हंकरणसुखदुःखमोहात्मिका बुद्धिवृत्तयश्च प्रकृतिसंभवाः सर्वेपि गृह्यंते कार्यं च करणानि च तेषां
कार्यकरणपदगृहीतानां च कर्तृत्वे कर्तृत्वं जनकत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुरुपादानकारणं प्र
कृतिरेवेति तत्वज्ञैरुच्यते अग्निसान्निध्यादयइवात्मसान्निध्यात्प्रारब्धानुरूपेण प्रकृतिरेव कार्यक
रणात्मना विषयरूपेण सुखादिप्रत्ययरूपेण च हेतुफलात्मना परिणमत इति मुनयो वदंतीत्यर्थः कार्यका
रणकर्तृत्व इति पाठे तु दशेंद्रियाणि मनश्च शब्दादयः पंच चैते षोडश विकाराः कार्यपदेन गृह्यंते सप्त विकृत
यः कारणपदेन गृह्यंते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे आरंभकत्वे मूलप्रकृतिरेव हेतुरुच्यते यद्वा कार्यकरणा
नां देहेंद्रियमनोबुध्यादीनां प्रकृतिकर्तृत्वे कर्तानियोक्ता तत्राचे विषयभोगवासनारूपा कर्मरूपा च प्रकृ
तिरेव कारणं निरवयवत्वान्नात्मेत्यर्थः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इत्युक्तत्वात् एवं प्रकृतेः संसारकारणत्वमुक्त्वा

२१

30

दुःखाऽनुभूतिकारणमिति सिद्धं यथा गुणसंगः सज्यते बध्यतेऽनेनेति संगः गुणेषु देहेंद्रियादिषु स्वत्वमि
त्यहंत्वाभिनिवेशलक्षणः शब्दादिषु इदं भोग्यमिति संभोगरूपाभिनिवेशरूपो वा अध्याससंबंधः संगः एतमे
वाविद्यामाहुः पंडिताः अविद्यावत एव हि पुरुषस्य कामः कर्मापि सदसद्योनिषु जन्मादिदुःखकारणं
तन्निवृत्तिकारणमात्मयाथात्म्यविज्ञानमेव तच्च न सत्तन्नासदुच्यत इत्यात्मनः प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्म
संबंधत्वेनाऽनन्यत्वसिद्धये अतन्निषेधद्वारा सद्भावसिद्धये ज्ञानमिति स्वरूपनिरूपणद्वारा ज्ञानं ज्ञेयं
च सम्यक्प्रतिपादितं २१ पुनरपि तदेव परं तत्त्वं मुमुक्षूनां सम्यगधिगमयितुमात्मनः प्रकृतितत्कार्य
संबंधराहित्यं तद्रहितत्वेन शुद्धस्य चिदेकरसस्य ब्रह्माभिन्नत्वं च बोधयति ॥ उपद्रष्टाऽनु
मंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः २२ अस्मिन्देहे कार्यकरणसं
घातलक्षणे योस्मत्सदप्रत्ययार्थः पुरुषः आत्मा स देहेंद्रियादिभ्यः परो भिन्न एव भवति तत्कुतो यस्मा
दुपद्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य चिदाभासत्वं च तद्व्यापारं च साक्षित्वेनोपरि पश्यतीत्युपद्रष्टा यथा उपसमीपे बु
द्धेरपि अंतरतया प्रत्यक्त्वेन स्थितः सन् बुद्धिं तद्व्यापारं च दृश्यजातं च सर्वं साक्षादविक्रियात्मना पश्य
तीत्युपद्रष्टा हेतुगर्भितमिदं विशेषणं आत्मा बुद्ध्यादेर्भिन्नः उपद्रष्टृत्वात् यज्ञोपद्रष्टृवदिति नहि
यज्ञोपद्रष्टा यजमानादिष्वन्यतमो भवति तदन्यतमत्वे उपद्रष्टृत्वानुपपत्तेः उपद्रष्टृत्वे नामव्यापार्यैन्य
त्वे सत्यव्यापृततया तटस्थेन व्यापारितद्व्यापारदर्शनमात्रैकपरत्वं तत उपद्रष्टा द्रष्टृभ्यः सर्वेभ्यो २१

तत्कर्मवान्सन्प्रकृतिजान् प्रकृतेर्बुद्ध्यादिस्थूलांतरूपायाः सकाशाज्जातान् प्रकृतिजान् प्राकृतान्गुणान्
देहेगुणा बाल्यस्थैर्यौल्यादयः इंद्रियगुणाः काणत्वखंजत्वादयः प्राणस्यगुणाः क्षुधितत्वादयः मनोगुणाः
समीचीनत्वादयः बुद्धिगुणाः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयस्तानेतान् स्थूलसूक्ष्मकारणदेहधर्मान् सुखदुःखा
दिप्रत्ययांश्चस्वीयत्वेनानुभुंक्ते मनुष्योहंब्राह्मणोगृहस्थोयतिर्मूढः पंडितः शिष्टोभ्रष्टः कर्ताभोक्तासुखी
दुःखीतिममेदमिति चस्वयं प्रकृत्यात्मकोभूत्वातद्धर्मान्जन्मजराजातिवर्णाश्रमादीन् पुण्यपापादींश्च
स्वधर्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्यादिप्रकृतिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिश
ब्दः अयमेव हेतुरस्यात्मनः संसारः यः स्वयमन्यात्मकोभूत्वा अन्यधर्मान् सतोप्यसतश्चात्मीयत्वेनमन्य
ते नन्वक्रियस्याऽसंगस्यात्मनः प्रकृतितादात्म्यापत्तौतदीयधर्मकर्मस्वात्मीयत्वानुभूतौचकोहेतुरित्याकां
क्षायामाह कारणमिति अस्यसाक्षाद्विबुद्धिरात्मत्वेनानुभूयमानस्यकूटस्थासंगचिद्रूपस्यात्मनः सदसद्योनिजन्मसु
सद्योनयोदेवऋषिब्राह्मणादिपुण्ययोनयः असद्योनयोरक्षःपिशाचश्वपाकपश्वादिपापयोनयः तासुजन्मानितेषु
सदसद्योनिजन्मसु अहंममेत्यादिसंसारस्यकारणंगुणसंगः गुणेषु इष्टानिष्टेषु भोग्येषु सज्यते पुमान् सक्तो
भवत्यनेनेति संगः कामः कामः [illegible] खलुपुरुषस्यबंधः सत्यामविद्यायांपुमान् कामेनैवोच्चावचानिकर्मा
णिकरोतितत्फलंचसुखदुःखात्मकंनानाजन्मभिः प्राप्नोति तथाचश्रुतिः सयथाकामोभवतीति कामा
न्यः कामयतेमन्यमानइतिच एतदेवतत्साविद्यैकमूलः कामएवपुरुषस्यनानायोनिषुजन्मजरामरणादि

तीश्वरत्वमप्यात्मनः इतरभिन्नत्वे हेतुस्तेन प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थालेशराहित्यमात्मनः सिद्धं मतं श्वासावीश्व
रश्चमहेश्वरः परिपूर्णः कूटस्थोऽसंगश्चिदेकरस आत्मेति विशेषणषट्केन व्यवस्थापितं ननु प्रत्यगात्मा परमात्मेति
द्वैविध्ये कथमद्वैतसिद्धिरित्याशंकायां न ब्रह्मणश्च परिपूर्णस्यारोपिताविद्याकार्यैः परिच्छित्तिभानात् परिच्छिन्नत्वं
१२ देहेनत्वं च कल्पितं यथैकस्यैवाकाशस्य कल्पितघटोपाधिनापरिच्छिन्नत्वं घटाकाशत्वं च कल्पितं तद्वद्ब्रह्म
णि प्रकृतं प्राकृतं च सर्वं ब्रह्मण्यविद्यया कल्पितं मिथ्यैव भवति "सत्यं त्रयमप्येतत्तु शुक्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ननु
ह्ययमात्मेति विकल्पो न हि वस्त्विति अस्तत्वादन्यस्यात्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादैन्द्रजालिकव
3| दित्यादियुक्तिभिश्च विचार्यमाणे देहादिद्वैतप्रपंचस्य सर्वस्य मायाकार्यत्वेन मिथ्यात्वात् द्वैतकारणत्वानुपपत्तेः
ब्रह्मात्मनोर्भेदस्य महाकाशघटाकाशयोरिवोपाधिपरिकल्पितत्वात् उपाधेरप्यविद्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वाच्च त
दसत्वं तयोरभेद एव ततस्तत्त्वद्वितीयत्वं ब्रह्मणो निरंकुशमिति बोधयितुं ब्रह्मात्मनोरेकत्वमाह परमात्मेति चा
प्युक्त इति अस्मिन् देहे पुरुषोऽस्मत्प्रत्यया यो बुद्धिवृत्तिसाक्षिलक्षणो यस्मिन्प्रकृतिसान्निध्यात् कर्तृत्वभो
क्तृत्वादिसंसारः कल्पितश्चपद्गृहीत्वादिलक्षणो विचार्यमाणो यः प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबंधलेशशून्यो
ऽसंसारी नित्यकूटस्थाऽसंगश्चिद्रूपः स आत्मा परमात्मा ब्रह्मैवेति सर्वश्रुतिभिरुक्तः तदेतदात्मनमो मित्यपश्यंतः प
श्यन्तु देतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवात्र ह्येव न विचिकित्स्यमिति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतोऽइति अयमात्मा
ब्रह्मेति चेत्यादिभिर्ब्रह्मात्मनोरभेद एव सम्यक्प्रतिपादित इत्यर्थः ततः देहेनस्य ब्रह्मभावः स्वाभाविक एव न तु
कल्पितः यतः सर्वज्ञया सत्यवादिन्या प्रमाणशिरोमण्या श्रुत्या तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवेति तयोरेक २२

यजमानादिभ्यो भिन्न एव भवति यथा तथाऽयमात्माप्युपद्रष्टृत्वात् बुध्यादिभ्यो भिन्न एव भवति एतेनात्मनोऽवि
कारित्वं नित्यत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वं च सूचितं भवति किंच अनुमंता स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तान्निवृत्तान्वा बुध्या
दीननुपश्चादेवमनुते बुध्यत इति अनुमंता बुध्यादीनां प्रवृत्तिं निवृत्तिं तत्फलं चान्य एव जानातीत्यर्थः उपद्र
ष्टानुमंतैष आत्मेति श्रुतेः आत्मा देहादिभ्यः पर एव अनुमंतृत्वात् तटस्थवदित्यात्मनः प्रकृतिप्राकृतेभ्यो
भिन्नत्वसाधकमनुमानं सूचितं चकारः समुच्चयार्थः किंच भर्ता स्वाविद्यया स्वस्मिन्नध्यस्तान्महदा
दिसर्वविकारान् सत्तास्फूर्तिप्रदानेन बिभर्तीति भर्ता जलतरंगफेनबुद्बुदानां मरुरिव स्वस्मिन्नारोपिता
नां देहादिशब्दादिप्रत्ययानां स्वयमेवाधीभूत्वा सत्तांस्फूर्तिं च तनोत्यात्मेत्यर्थः भर्ता भरणीयेभ्यः पर एवेति
भर्तृत्वमप्यात्मनो देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नत्वे पूर्ववद्व्यावर्तकं विशेषणं किंच भोक्ता स्वस्मिन्नध्यस्तमव्यक्ता
दिस्थूलांतं सर्वं स्वमहसा चैतन्यात्मकेन तिमिरं रविरिव भुंक्ते स्वस्मिन्नेव तिरोभावयतीति भोक्ता भ्रांतिदृ
ष्टायां नानात्मना स्वयमेव प्रतीतोपि सम्यग्बोधदृष्टायां स्वमात्रावशेषो भवतीत्यर्थः भोक्ता भोज्यात्पर एवेति
भोक्तृत्वमप्यात्मनो देहादिभिन्नत्वे पूर्ववद्व्यावर्तकं विशेषणं किंच महेश्वरः अव्यक्तादिपि स्थूलांतमत्या
त्महान् महतो महीयानिति श्रुतेः महत्त्वमप्यात्मनो देहादिभिन्नत्वे हेतुः आत्मा देहादिभ्यो भिन्नः महत्त्वात् आ
काशवत् महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वं न हि परिच्छिन्नस्य वस्तुनः परिच्छिन्नत्वं देहाद्यन्यतमत्वं च संभवति सर्वप्रमाणवि
रोधात् किंच ईश्वरः चुंबकस्य सन्निधौ अयइव यस्य सन्निधिमात्रेण बुध्यादि सर्वं जडं चेष्टते स आत्मा ईश्वरः ई
शनशीलः सर्वप्रवृत्तिहेतुः ईशानो भूतभव्यस्येति श्रुतेः आत्मा प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नः ईश्वरत्वात् राजवदि

गीता०त्र० त्वान्नित्यमुक्तत्वान्निर्लेपत्वान्निर्मलिताशेषकर्मत्वाच्च प्रारब्धदेथात्पत्तितोस्मिन्देहे भूयः पुनर्नाभिजायते नो
त्पद्यते पुनरुत्पत्तेः कारणभूतानामविद्याकामादीनां सम्यक्ज्ञानाग्निनिर्दग्धत्वेन कारणाभावात्केवलभा
वं प्राप्नोतीत्यर्थः किमुवक्तव्यं सद्वृत्तो नाभिजायत इत्यपेरर्थः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं क्षीरनीरवत्सम्य
२३ क्विविच्य विज्ञाय प्रकृतिं च गुणैः सह विद्यया प्रविलाप्य ब्रह्मैवाहमिति अविक्रियब्रह्मात्मनातिष्ठतो
यतेः सर्वथा वर्त्तमानं यथेष्टाचरणं न संभवति अनात्मन्यहंममाभिमानाभावात् सत्येवानात्मनि देहेंद्रि
यादावहंममाभिनिवेश इदं कर्त्तव्यमिदं भोक्तव्यमितीच्छावेगश्च पुंसः कर्मणि दुष्टेऽदुष्टे च प्रवृत्तिहेतुरूपो
नास्ति ततस्तद्विहीनस्य सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मविदः सत्यः सत्ति च प्रवृत्तिर्नोपयुज्यते एवं सर्वत्र ब्रह्मदर्श
नप्रपंचदर्शनयोः परस्परविरुद्धत्वात् तर्हि सर्वथा वर्त्तमानोपीति वचनस्य व्याहतिः स्यादिति चेदुच्यते ब्रह्मवि
32 दोपि ब्रह्मात्मनातिष्ठतो देहप्रारब्धवशात् कश्चिदाहारादौ नियमोल्लंघनं प्रसज्येत तेनैतस्य ज्ञानं तत्फलं च प्रति
हन्यत इति मूढानां प्रतिपत्तिस्तां वारयतीदं वचनं भागवतं सर्वथा वर्त्तमानोपि न स भूयोभिजायत इति अतो नैतस्य
व्याघात इति ॥२३॥ एवं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना निरूपितस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विज्ञाय प्रकृतिं च विलाप्य सर्वमि
दमहं च ब्रह्मैवेति सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो यतेस्तद्विज्ञानस्य फलं विदेहकैवल्यं प्रतिपाद्याधुना मुमुक्षूणामेवोत्तम
मध्यमाधमाधिकारिणां निर्विशेषब्रह्मप्राप्तये तत्तदधिकारानुरूपाणि साधनान्याह द्वाभ्यां ॥
ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥ केचिदुत्तमाधिकारि
णो यतयः विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीर इत्यादिना एकांते सुखमास्यतां परतरे चे

त्वमुच्यते तथैवेश्वरेणापि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति देहेऽस्मिन्पुरुषः परमात्मेति च ततो ब्रह्मात्मनोरेकत्वे द्वैतहेतो
रन्यस्याभावात् ब्रह्मणो भेदितीयत्वं च निर्विचिकित्सं सिद्धं ॥ २२ ॥ एवं प्रकृतिपुरुषयोर्विभागं पुरुषस्य प्रकृतिसंबं
धराहित्यं ब्रह्माभिन्नत्वं च प्रतिपाद्य एवं लक्षणमात्मानं यो जानाति स विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्याह ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥ जन्मानेकसहस्रसमा
राधितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नः शुद्धात्मा यो मुमुक्षुरधिकारी ब्राह्मणः स्वयं सदसद्विवेकतीव्रवैराग्यशमदमसं
न्यासाद्यंतरंगसाधनसंपत्तिविशिष्टो भूत्वा ब्रह्मविद्गुरुसन्निधौ समनुष्ठितश्रवणादिजन्यज्ञानेनैवमुक्तप्रका

धि

रेण प्रकृतिमैशनाऽज्ञानं तत्कार्यं करणकर्तृकर्मफलरूपेण विजृंभितामनाद्यनिर्वाच्यां सर्वानर्थमूलभूताम
विद्यां गुणैर्महदादिस्थूलांतैर्गुणकार्यैर्भोक्तृभोग्यात्मनास्थितैः सह मरौ दर्शनेन जलप्रवाहमिवाधिष्ठानसंद
र्शनेन मिथ्याभूतां वेत्ति तथा पुरुषं क्षेत्रज्ञं च चिदाभासकर्तृककर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माध्यारोपाधिष्ठानभूतं वि

२

द्यया सम्यक् निरस्ताशेषविशेषं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणलक्षितमाद्यंतरहितमाकाशवदसं
[illegible] विशुद्धमानंदघनं चिदेकरसमात्मानं परं ब्रह्म वेत्ति अयमेवाहमस्मि न तु कर्त्ता भोक्ता संसारीत्यतन्निरसनपू
र्वकं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म प्रत्यग्रूपस्य स्वात्मनो यो विजानाति स ब्रह्मविद्यतिः स सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्त्तमानो
ऽपि यद्यपि सर्वात्मदर्शिनो विदुषः शुद्धात्मनः स्वव्यतिरेकेणान्यस्य ग्राह्याद्यभावात् प्रवृत्तिरेव न संभवति।
भेददर्शिनो रागादिवतः खलु प्रवृत्तिर्न तु विशुद्धरूपस्य सर्वं ब्रह्मैवेति यतः संभवति तथापि दृष्टादृष्टप्रारब्ध
वशात् देहेंद्रियतद्गुणरूपेण प्रवृत्ते सति परदृष्ट्या विविधं प्रवृत्तवज्ज्ञाति तथापि स्वदृष्ट्या स्वयमप्रवृत्त एव सन्निष्क्रिय

देवः सर्वमिति बुद्ध्या सर्वं विष्णुं भावयंति यद्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्या श्रद्धाभक्तिभ्यां समनुष्ठितेन कर्मयोगेन चित्तशु-
द्धिं प्राप्य तत्संपादितश्रवणादिजन्यज्ञानेनात्मनि बुद्धावात्मानमात्मना पश्यंति क्रमेणेत्यर्थः २४ इत्थं ध्यान-
सांख्ययोगयोः कर्मयोगे चाप्यधिकारिणां यतीनां गृहस्थानां च ब्राह्मणादीनां यथाधिकारं मोक्षसाधन-
मुपदिश्य परमदयालुतया श्रीभगवान् कर्मस्वप्यऽनधिकारिणां मुक्तिसाधनमाह ॥

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते तेपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५ कर्माधिकारिभ्यस्त्रैव-
र्णिकेभ्यो ब्राह्मणादिभ्योऽन्ये तु कर्मस्वऽनधिकारिणः केवलपामराः स्त्रीशूद्रादयः किंचिदप्येवमुक्तेषु सा-
धनेष्वेकमपि साधनमजानंतः शास्त्राध्ययनतदर्थज्ञानयोग्यताभावादुक्तसाधनाऽन्यतरं यथावत् ज्ञातुं क-
र्तुं चाऽसमर्थाः संतः स्वयमन्येभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो गुरुभ्यस्त्वमिदमेवं कुरु इदमेवमनुसंधेहीति श्रुत्वा श्रद्ध-
याभक्त्या च श्रुतिपरायणाः श्रूयत इति श्रुतिः श्रुतोऽर्थस्तत्परायणाः तदेकप्रवणाः संत उपासते श्रुतमर्थं
सम्यगनुतिष्ठंति तेपि परोपदेशानुवर्तिनः ईश्वरप्रसादचित्तशुद्धितत्फलसिध्यादिक्रमेण मृत्युं मृत्युदुःख-
प्रधानं संसारमतितरंत्यतिक्रामंति क्रमेण मुक्तिं गच्छंतीत्यर्थः २५ एतद्योनीनि भूतानीति यदुक्तं भूतानां संसार-
स्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयसंबंधकारणत्वं तदिदानीं विशदयति मोक्षैककामैः पंडितैः प्रकृतिद्वयसंबं-
धः प्रयत्नेन परिहर्तव्य इति सूचयितुं ॥ यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयो-
गात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६ स्थावरं जंगमं स्थावररूपं जंगमरूपं यावत् यावत्परिमाणकं यत्किंचित् सत्त्वं प्रा-
णी संजायते त्रिलोक्यां समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगात्संबंधादेव संजायते यत्किं-

तः समाधीयतामित्युक्तरीत्या तीव्राभ्यां द्वेष्ठावैराग्याभ्यां सर्वेभ्यो विषयेभ्य इंद्रियाण्युपसंहृत्य मनसः प्रत्यगात्मन्येका
ग्रतामापाद्य ध्यानेन श्रवणादिसंस्कारजन्येन तानसाध्येन ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रवाहीकर
णलक्षणेनात्मनि बुद्धावेव सर्वदृश्यप्रकाशकतया स्थितं निर्विशेषं निराकारमाकाशवत् परिपूर्णं चिदेकर
समात्मानं परमात्मानं स्वात्मना स्वस्वरूपत्वेन पश्यंति भेदवासनानिवृत्तये श्रवणादिनाज्ञातं ब्रह्म ब्रह्मैवाहम
हमेव ब्रह्मेत्यात्मानं सर्वदा ब्रह्मैव भावयंतीत्यर्थः यथा सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इतिमा
याकार्यस्य सर्वस्य सदास्पदत्वश्रवणात् भ्रांत्या कल्पितं सर्वमव्यक्तादिस्थूलांतमात्मनि परमात्मनि सर्वा
धिष्ठाने प्रातिलोम्येन प्रविलाप्य तेन प्रत्यस्तमिताशेषविशेषं सद्घनं चिद्घनमानंदघनमात्मानं परं ब्रह्म ध्या
नेन ब्रह्माकाराकारितांतःकरणवृत्त्या तैलधारावदविच्छिन्नया वृत्त्यंतरनिर्मुक्तया ब्रह्मैवाहमित्यात्मना स्वस्व
रूपत्वेन पश्यंति स्वयमेव ब्रह्म सर्वदा भावयंतीत्यर्थः अन्ये मध्यमाधिकारिणो निरुक्तध्यानयोगाऽक्षमाः यत यः सांख्येन सां
ख्यं नाम बुद्धेः सर्वास्ववस्थास्वहं नित्यकूटस्थासंगचिद्रूप एवास्मि न कदापि चलेन कुर्वे न भुंज इति स्वस्य चैतन्या
कारमात्रस्य प्रत्यग्वृत्त्या सर्वदा प्रकृतितद्गुणतद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबंधराहित्यदर्शनमेव संसारमोक्ष
स्योपायत्वेन सांख्यमेव योगस्तेन सांख्येन योगेनात्मनि बुद्धावात्मानं पश्यंति स्वमकर्त्तारमभोक्तारं निष्क्रियमेव स
र्वदा भावयंतीत्यर्थः अपरे च ध्यानसांख्ययोगयोः सदसद्विवेकवैराग्यसंन्यासैकसाधनयोरनधिकारिणो गृहि
णोपि कर्मयोगेन मत्कर्मकृन्मत्परम इत्युक्तरीत्या परमेश्वरार्थैसकलकर्मानुष्ठानं कर्मयोगः मोक्षोपायत्वात्
कर्मैव योगस्तेन चित्तशुद्धिसंपादनकारणेनाराधयंतः संतश्चात्मानं परमात्मानं विश्वरूपमात्मनि बुद्धौ पश्यंति वासु

ज्ञानमूलत्वको मिथ्याज्ञानलक्षणः सोयमेव पुंसः संसारकारणं तन्निवृत्तिकारणं तयोः स्वरूपविवेचनमेव तदुच्य
ते घटतद्द्रष्ट्रोरिव विषयविषयिणोः प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यविलक्षणयोः स्वरूपं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वाभ्यां प्रकाश्य
२५ प्रकाशकत्वाभ्यां विकारित्वाविकारित्वाभ्यामनित्यत्वनित्यत्वाभ्यां सावयवत्वनिरवयवत्वाभ्यामनेकत्वैकत्वा
२ भ्यां च परस्परविलक्षणमिदं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति तं क्षेत्रज्ञ इति सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितमिति
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमिति ज्ञानमिति हृदि सर्वस्य धिष्ठितमित्युक्तरीत्या क्षेत्रज्ञः क्षेत्राद्भिन्नः ज्ञातृ
त्वात् घटज्ञातृवदित्यादियुक्तिभिर्विविच्यते तत्त्वं तु लवणाद्भिन्नं जलं क्षेत्राद्भिन्नं क्षेत्रज्ञं चिदेकरसं स्वरूपमहमि
34 ति स्वात्मना विज्ञाय ततः प्रकृतिं न सत्त्वान्नासदुच्यत इत्युक्तरीत्या ऽऽत्मनि प्रविलाप्य पुनराभासरूपायाः प्रकृते
स्तेन मत्कर्मणां चाहङ्कारादौ संश्लेषाय ध्यानस्यात्तया सदात्मनिष्ठायामेव तिष्ठतो ब्रह्मविदः पुनरविद्यास्मि
तादयो दुःखहेतवस्तत्कार्याणि च कर्माण्यपि जन्मबीजानि न संभवंति विदेहमुक्तिप्रकरस्याभवस्ततः क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोयथ्यानस्यात्तया ब्रह्मविद्भिः ब्रह्मनिष्ठयेव स्यात्तव्यमिति सूचयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयो
ग एव विदामप्यविदां च सर्वेषां जन्मादिदुःखकारणमित्युच्यते जगद्गुरुणा यावत्संजायते किंचिदित्यादिना तस्मा
सता त्सर्वदात्मनास्थातव्यमिति सिद्धं २६ कृतमपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेचनं पुनरपि तद्विवेकदार्ढ्यार्थं तत्तल्लियत वि
शेषणैः कुर्वन्नेवं विविक्तमात्मानं यः साक्षाद्विजानाति स यतिरेव जीवन्मुक्त इति सूचयितुमाह ॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति २७ भवंति जनिलक्षणां विकारं भ
जंतीति भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतानि भूतानि तेषु तत्तद्भूतानामेव भवनं न त्वात्मन इत्यात्मनो भवनाभावस्तन्नि

चिदित्यविशेषग्रहणं देवमनुष्यादिषु सर्वत्रापि जनेरसाधारणत्वसूचनार्थं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरु
षयोः संबंधे सत्येव प्राणिजातं सर्वं समुत्पद्यते जननादिदुःखमपरिच्छिन्नमनुभुंक्ते नान्यथेति विद्धि विजा
नीहि त्वं भरतर्षभ प्रकृतिपुरुषयोः संबंधे सत्येवाविद्याऽस्मितादयो विजृंभंते जन्मादिदुःखहेतवः ततः
कर्माणि च जन्मबीजानि नासति अतस्तयोः संबंधः प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्मोक्षसुखेच्छुभिर्यतिभिः परिहर्त्तव्य इ
त्यर्थः ननु प्रकृतिपुरुषयोः संबंधः कः यस्मिन्सति पुंसः संसारो यदभावे तदभाव इति चेदुच्यते न तयोः
परस्परावयवसंश्लेषैकनिबंधनः संयोगः संभवति सावयवनिरवयवयोः संयोगायोगात् निष्कलं नि
ष्क्रियमिति पुरुषस्यात्मनो निरवयवत्वश्रवणात् ननु निरवयवस्याप्याकाशस्य विभुत्वसिद्धये सर्वमूर्त्त
द्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वमिति सर्वमूर्त्तद्रव्यैः संयोगोऽङ्गीकृत एवेति चेत्तथा त्वेतत् आकाशस्य सावयवत्वं वर्ष
वाद्यऽग्न्यादिसंयोगात् क्लेदशोषप्लोषाद्यऽनर्थप्रसंगादनित्यत्वं च सूक्ष्मत्वात् स्थूलेन न संयुज्यत इति चे
न्न जलादीनां सूक्ष्मावयवैः सूक्ष्मस्यापि संयोगश्चोक्तानर्थप्रसंगात्ततो मूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वकल्पनं भ्रमए
व किंतु निरवयवस्याकाशस्य सर्वमूर्त्तद्रव्यव्यापकत्वस्यैव तत्संयोगित्वव्यपदेशो न तु साक्षादवयवसंश्ले
षस्य निरवयवत्वेनाकाशस्य तदसंभवात् तद्वत् क्षेत्रज्ञस्यापि क्षेत्रेण संयोगो न संभवति नापि समवाय अतयो
रयुतसिद्धत्वाभावात् उभयोरप्यसंभवे संबंधांतराभावात् तर्हि कः संबंधस्तदुच्यते युष्मदस्मत्प्रत्ययार्थ
योर्विषयविषयिणोरन्योन्यविरुद्धस्वभावयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विपरीतगृहीतयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्या
सलक्षणस्तद्विवेकज्ञानाभावैकनिबंधनः संबंधः शुक्तिरजतयोरिव संभवत्यऽनादिसंस्कारजः न्यस्तत्स्वरूपा

स्वधर्मैर्विषमत्वविक्षिप्तत्वविनाशित्वजडत्वादिधर्मैर्वत्तः दैत्राद्विलक्षणत्वेनोपलभ्यमानं निर्विशेषम
त्मा स्मत्पदप्रत्ययार्थमों..नं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रतद्धर्मकर्मास्पृष्टं यः पश्यति नित्यं निरंतरश्रवणमनननिदिध्यासासमा
धिभिः क्रमेण समनुष्ठितैः संभावितसम्यक्ज्ञानेन नित्यकूटस्थासंगचिद्रूपः प्रत्यगेवास्मि न तु बुद्धिचित्तसं
२६ सारीति संसारिविलक्षणमात्मानं यः साक्षात्पश्यति स ब्रह्मविद्यातिर्यथाभूतस्वरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि
सर्वसंसारधर्मवर्जितं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमाकाशवदसंगं निर्मलं परिपूर्णमात्मानं स्वं मुक्तमेव स वीव स्यासु
सर्वदा पश्यति न त्वन्यः श्रवणमात्रेण स्वकृतार्थं मन्यमान आत्मानं मुक्तं पश्यतीत्यर्थः एतेन घटमठादिष्वा
35 काशस्येव ब्रह्मादिस्तंबांतशरीरेष्वात्मनो व्यापकत्वं समत्वमसंगत्वं नित्यत्वं निष्क्रियत्वं पूर्णत्वं चेष्टाप्रारब्धा
नुरूपेण देहेंद्रियादिषु प्रवृत्तेषु सत्सु निवृत्तेषु वा स्वस्य तदुभयराहित्यमेव यः सर्वदा पश्यति स्वयमविका
रात्मना पूर्णो ह्यात्मा तिष्ठतीति स एव जीवन्मुक्त इति सूचितं भवति २७ ब्रह्मविद्यातिः सर्वत्र परिपूर्णमात्मानमेवै
करूपेण सदा पश्यति तेनैव नैरंतर्यदर्शनेन मुक्तो भवतीत्याह ॥ समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थि
तमीश्वरं न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं २८ श्रवणमननादिभिः समुत्पन्नविज्ञानेनेदमेवाह
मस्मीत्यपरोक्षीकृतात्मतत्त्वोयतिः सर्वत्र ब्रह्मादिस्तंबांतेषु भूतेषु बहिरंतश्च सर्वतः समवस्थितं सम्यगु
त्कर्षापकर्षराहित्येनैकरूपत्या घटमठादिष्वाकाशवन्नैरंतर्येण व्याप्यास्थितमत एव सममेकरसं निर्विशे
षमीश्वरं रविवत्सर्वप्राणिप्रवृत्तिकारणमात्मानं परिपूर्णं पश्यन् हि यस्मात्कारणादात्मानं स्वमात्मना स्वेनै
व न हिनस्ति न निहंति स्वयमेव स्वस्य न हननं करोतीत्यर्थः आत्मना ॥ त्मनो हननं नाम निष्क्रियस्यानिःसंग

सित्तकाःस्तित्वाभावश्चसूचितः तेषु भूतेषु नामरूपजातिक्रियागुणादिविशेषैः परस्परं विभक्तेषु विषमेषु सर्वे
ष्वपि प्राणिशरीरेष्वविभक्तं सममेकरूपमुत्कर्षापकर्षवर्जितं समरसं निर्विशेषमित्यर्थः आत्मन्यारोपि
तभूतेष्वेव नामरूपजातिगुणादिकृतो विशेषः न त्वधिष्ठाने आत्मनि निरवयवत्वात् निर्गुणत्वादात्मनः
केवलस्योत्कर्षापकर्षानुपपत्तेः सममित्युक्त्या वृद्ध्यपक्षयलक्षणौ भावविकारावात्मनो न स्तः इति सू
चितं भवति किंच तिष्ठंतं स्वरूपे सर्वाणि भूतानीति न्यायेन स्वस्वभावेषु भूतेषु प्रतिक्षणं विपरिणममा
णेषु सत्सु स्वयं तद्वद्गतितया सदैकरूपेण वर्त्तमानं निरवयवत्वाद्दूरमाशेषणादापातं तद्देहेंद्रिया
दिषु विपरीतेषु सत्स्वहमस्मीत्यात्मसत्तायाः सदैकरूपत्वावगमात् सर्वदैकरूपेणास्थितमित्यर्थः अ
शरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुतेः भूतानामेवायं विपरिणामो न त्वात्मन इत्यात्मनो विपरिणा
माभावः सूचितः किंच अविनश्यंतं जनिमत्त्वान्नश्वरेषु नश्यत्सु सत्सु स्वयमविनश्यंतं चरममविकारं वर्जि
तं नित्यमित्यर्थः सुषुप्तौ सर्वभूतप्रलये सुखमस्वाप्समित्यात्मसद्भावावगमादात्मनित्यत्वे प्रत्यक्षे आ
त्मा नित्यः अजत्वादित्यनुमानं अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतिश्च प्रमाणं तत एव परमेश्वरं देहेंद्रिय
प्राणमनोबुद्ध्यव्यक्तेभ्यः परं नित्यत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनांतरत्वेन व्यापकत्वेन चेतनत्वेन प्रकाशकत्वेन
अधिष्ठानत्वेनानंदत्वेन चोत्कृष्टतममित्यर्थः इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्य इति श्रुतेः ईश्वरं ईशानशी
लं अयसोग्निवत्स्वसन्निधिमात्रेण प्रकृतेः प्रवृत्तिहेतुत्वमीश्वरत्वमात्मनो न तु राजादिवन्नियंतृत्वेने
व कर्त्तृत्वेनाकारयन्निति स्व[illegible]त्वनित्यचेतनत्वादिभिः

प्रत्ययभेदेप्यप्रति शरीरमात्मसु भिन्नेषु सत्सु कथं सर्वेषु भूतेष्वात्मानं समं पश्यति यतिरिति शिष्याशंकायां न विज्ञानं य
ज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि चेति एषो द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति च श्रवणाद्विज्ञानात्मन एव क
र्मकरत्वं तत्फलानुभवः विवेकादिगुणाश्च प्रति शरीरमहमादि मित्यभिमानकृतो भेदश्च न त्वात्मनस्तस्यामन
स्कत्वान्निरिंद्रियत्वान्निरवयवत्वाच्च गुणानुपपत्तेः कर्मानुपपत्तेर्भेदानुपपत्तेश्च ततः सर्वे कर्म प्रकृतिरे
व करोति न त्वात्मा तेनास्य सर्वभूत समत्वं सिध्यतीति बोधयितुमाह ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रिय
माणानि सर्वशः यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति २९ प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया देहेंद्रियप्राणमनो
बुध्यादिरूपेण परिणता कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुरित्युक्तलक्षणा या तया प्रकृत्यैव एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छे
दार्थः कर्माणि श्रवणदर्शनस्पर्शनवचनादानविसर्गादीनि सर्वशः सर्वप्रकारैः सिद्धानि विहितानि प्रति
षिद्धानि च सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि चकारात्तत्फलानुभूतिं च तथैव क्रियमाणानि यः पश्यति श्रुतियुक्त्य
नुभूतिभिरात्मानात्मनोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपमनुसरीत्वा सम्यग्विविच्यानात्मनः सकाशादात्मस्वरू
पं मुंजादिषीकामिव पश्यन् विभक्तं स्वात्मत्वेन साक्षाद्विजायते यदात्मनानात्मा स्थितत्वतो ब्रह्मविद्याते रेव स्व
तो विभक्तया प्रकृत्यैव सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणान्युपलभ्यंते तथैव क्रियमाणात्तत्फलानुभूतिरप्युपल
भ्यते नान्यस्यैव मात्मानात्मविवेकविज्ञानशक्त्या प्रकृतिकर्त्तृकामेव सर्वचेष्टां फलानुभूतिं च तथा श
श्वार्थस्तथात्मानमकर्त्तारं चाभोक्तारं निष्क्रियं नित्यं कूटस्थं साक्षाद्वोद्धारं यतिः पश्यति स एव स्वानुभूत्या ब्रह्मक
ृष्ट्या ब्रह्मादिस्तंबांतेषु सर्वेष्वात्मानमकर्त्तारमभोक्तारं सर्वोपाधिनिर्मुक्तं सममेकरसमेव पश्यतीति तेन परां गतिं

२७ ३६ ति २७

भूतेषु

स्य निराकारस्य निर्लेपस्य चात्मनः स्वस्य पुनर्देहेंद्रियादितादात्म्याध्यासेन कर्त्ताहं भोक्ता सुखी दुःखी शिष्टो भ्रष्टः
सुकृती दुष्कृतीत्याद्युत्तरूपं तत्कर्मारोपणं कृत्वा यत्प्रतीत्यापादनं तद्देवहननं येनात्महननदोषेण स्वयं कृत्स्न
स्यासंगचिद्रूपोपि सदानंदोपि देहाश्रयः कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान् सन् जन्ममृत्युदुःखसागरे मज्जतीति तद्दे
तदात्महननं विदेहकैवल्यार्थी सम्यग्विदितात्मतत्त्वो यतिर्न करोति किंतु बाह्यवासनाकृतामसत्प्रवृत्ति
मुत्सृज्य सदात्मनिष्ठयैव तिष्ठतीति ततः सदात्मज्ञाननिष्ठयैव निरस्ताज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यः सन् परां नित्यनि
रतिशयानंदलक्षणां भातिं विदेहमुक्तिं याति प्राप्नोति ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति ब्रह्मनिष्ठस्यैव स्वस्वरूपादप्रमाद्य
तो यतेरमृतत्वसिद्धेः श्रवणात् सर्वदा स्वरूपनिष्ठायामेव तिष्ठतो यतेर्मुक्तिरिति सिद्धं यदा सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंत
मिति न्यायेन सर्वभूतेषु समवस्थितं सम्यगुत्कर्षापकर्षरहितत्वेन बहिरंतः सर्वतो व्याप्यास्थितमीश्वरमुत्कल
क्षणमात्मानं स्वस्मिन् सर्वत्र सममेकरसं परिपूर्णमेव पश्यन् हि यस्माद्ब्रह्मविद्यतिरात्मानं परिपूर्णं न हि
नस्ति ब्राह्मणोयं शूद्रः शिष्टोयं भ्रष्ट इति इदं शुद्धमिदमशुद्धमिति भेददर्शनेन पूर्णस्यात्मनस्तिरोभावनमेव
हिंसनं सम्यक्दर्शी विद्वान्मोक्षेच्छया सदा सर्वत्र समदर्शनमनुचानः सन् तदेतन्न करोति किंतु सर्वमिद
महमेवेति सदा पूर्णमेवात्मानं पश्यति ततस्तेनैव सर्वत्र ब्रह्मदर्शनेन निर्दग्धभेदगंधो भूत्वा परां गतिं याति यस्मा
त्सर्वत्र परिपूर्णमेवात्मानं सर्वदा पश्यन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति तस्मात्क्वचित्प्रमादेनाप्यनात्मनि तद्धर्मक
र्मस्वप्यहं ममेत्यध्यासो जन्मादिदुःखहेतुर्विज्ञातात्मतत्त्वैर्यतिभिः विदेहकैवल्यसुखार्थिभिर्न कर्त्तव्य इति
सूचितं भवति २२ ननु सुखदुःखविवेकाविवेकशूरत्वभीरुत्वादिगुणाः स्वकृतकर्मविशेषैरहं ममेति

पश्यत्यहमेवेदं सर्वमिति सर्वं स्वयमेव पश्यति यदा तदैव स्वरूपागमनं मोक्षगमयोरिव ब्रह्मवेदनतत्फलयोरंत
२८ रालाभावात् यस्मिन् क्षणे सर्वमात्मानं पश्यति तत्क्षण एव ब्रह्मवित्तमो यतिः ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मभावं गच्छ
ति स्वस्योपाधिकृतपरिच्छेदराहित्येन पूर्णात्मनावस्थितिरेव ब्रह्मभावस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ३० ननु समं सर्वे
षु भूतेषु तिष्ठंतमिति भूतेष्वात्मनो व्याप्य स्थितत्वे सत्याश्रयनाशादाश्रितस्यापि नाश इति न्यायेन स्वाश्रयभूतेषु
37 तेषु नश्यत्सु सत्स्वाश्रयिणोप्यात्मनो नाशप्रसंगात् दारुणि नष्टे दहनस्यापि नाशो दृष्टस्तद्वदुपाधिनाशादुपहितस्यापि
नाशः स्यात् अभ्यागत्यात तदधिष्ठितसारथिनोपि गमनदर्शनात् प्रकृत्या कर्मसु क्रियमाणेषु सत्सु तत्स्थस्याप्यात्म
नः कर्मकरणात्तत्फलानुभूतिश्च स्यात्कथमात्मनोऽकर्तृत्वं नित्यत्वं चेति सिंहावलोकनन्यायेन अतीतश्लोकद्व
यार्थमाशंक्यात्मनोऽजत्वान्निर्गुणत्वाच्च भूतानां नाशे सत्यपि न विनाशोऽस्ति कूटस्थत्वादात्मनो विक्रियाऽसंभवा
त्कर्तृत्वादिरपि न संभवतीत्याह ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपि कौंतेय न क
रोति न लिप्यते ३१ न विद्यते आदिरुत्पत्तिकारणं निमित्तमुपादानं वा यस्य सोऽनादिरयमात्मा न तस्य कश्चिज्जनिता न
चाधिप इति जनयितृभावश्रवणान्निष्कारणकः यद्वा न विद्यते आदिरादिमान्विकारो जनिलक्षणो भावध
र्मो यस्य सोऽनादिः निरवयवत्वादजः अजो नित्य इति श्रुतेः अनादेर्भावोऽनादित्वं तस्मात् यत्सावयवं तदादिम
त् यत् आदिमत् तद्विकारि यद्विकारि तच्चेति भूतजातं तस्मिन् स्वोपाधौ भूतजाते नष्टे सत्ययमात्मा निरवयव
त्वेनानादित्वान्न व्येतीत्यव्ययः सति कारणे कारणनाशात्कार्यस्यापि नाश इति न्यायेन भूतानामिवात्मनोऽपि नाश
प्रसज्येत तदभावादाश्रयनाशे सत्याकाशवन्न व्येतीत्यव्ययः नाशरहित इत्यर्थः अविनाशी वा अरेऽयमात्मा २८

च यातिनान्य इत्यर्थः श्लोकत्रयेणापि सर्वभूतस्थमात्मानमिति श्रुतन्यायेन साक्षात्सर्वभूतेष्वात्मानं सममेव पश्य
तो यतेर्मुक्तिरिति सूचितं भवति २९ ननु समं सर्वेषु भूतेष्विति समं पश्यन् हि सर्वत्रेति भूतानामात्मन आधाराधे
यत्वप्रतिपत्तौ सत्यां द्वैतमेवापतति कथमेवं द्वैतदर्शिनस्ततो याति परां गतिमिति कैवल्यसिद्धिः प्रतिपाद्यत इत्याशं
कायां न केदारे कल्पितसेतूनामंतराले भूमिरिति प्रतिसेतवोपि भूमावेवतिष्ठंतीति विचार्यमाणे भूमयः सेतवोपि सर्वं
मृदेव भवति यथा तथा कल्पितभूतेष्वात्मेति इति भूतान्यप्यात्मनीति इति श्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणे सर्वमात्मै
व भवत्यतश्चात्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावादात्मैकत्वदर्शिनं विदुषः संभवतीति तेन ब्रह्मसंपत्तिश्चेति बोधयति ॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३० नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठा
निर्मुलितद्वैतप्रत्ययो ब्रह्मविद्यतिर्यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां च स
र्वेषां पृथग्भावं भिन्नपदार्थवत्प्रतीतिविषयत्वं पृथक्त्वमेकस्मिन्नेवात्मनि कल्पितं सत्यवद्वैचित्र्यमिव दारु
णि गजमिव प्रतीयमानमपि आत्मसत्ताव्यतिरेकेण पृथक्सत्ताभावादात्ममात्रमेवानुपश्यति श्रुत्याचार्यो
पदेशजन्यज्ञानानुरूपेणात्मैवेदं सर्वमिति पश्यति प्रकृतिं तत्कार्यं च सर्वमारोपितमधिष्ठाने आत्मनि स्वस्वरू
पेणासंहृत्य प्रविलाप्यात्मानमद्वितीयं पश्यतीत्यर्थः यस्माद्यदुत्पद्यते तत्तन्मात्रमेवेति न्यायेन प्रतीतिदशा
यामपि प्रपंचस्यात्ममात्रत्वं दर्शयितुमाह ततएवेति तस्मात्सर्वमभवदिति मंत्रबलात्तत एव तस्मादात्मनः सका
शादेव विस्तारं द्वैतप्रपंचस्य विस्फुरणं च पश्यति मृदः सकाशादुत्पन्नघटादेर्मृन्मात्रत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टं त
द्वदात्मनः सकाशादुत्पन्नभूतविस्तारस्य प्रतीतिदशायामप्यात्मसत्ताव्यतिरेकेण स्वतः सत्ताभावादात्ममात्रत्वं

पापकर्त्रीसदृस्थितिमात्रेणाकर्तुरपिपापलेपप्राप्तिःस्मर्यते तन्न्यायेनात्रापिस्यादित्याशंक्याह नतत्संयोगीति
संयोगीत्वस्यपापलेपप्राप्तिहेतोस्तत्रोपरूपमाणत्वात्तत्संगिनःपापलेपःसंभवेत् नत्वसंयोगिनोऽतिदूरव
२९ त्तिनोयथात्रापिनिरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वादात्मनोदेहेंद्रियादिभिस्तत्कृतकर्मभिश्चसंयोगाऽसंभवात् न
तत्कृतकर्मलेपइत्याह नलिप्यतइति देहेंद्रियतद्विकारतदवस्थातद्धर्मसाक्षित्वेनाऽविक्रियात्मना
स्थितआत्मास्वयमसंगत्वान्नतत्कृतकर्मभिर्लिप्यतइत्यर्थः ३१ सर्वव्याप्युपाधिःस्वप्रारब्धानुसारेणावर्त्त
३४ तांतत्रस्थोप्यात्मातद्धर्मकर्मावस्थाभिःकिंचिदपिकिंचिन्नस्पृश्यतएवेतिदृढनिश्चयवद्भिर्विद्वद्भिर्वि
ज्ञैरात्मन्येवात्मभावापन्नैःस्वेषांकर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रममुत्सृज्यमौनेनसदात्मानंदरसास्वादएवक्रियता सा
मितिसूचयितुंश्रीभगवानुक्तमप्यात्मनउपाधिकृतकर्मलेपाभावमेवपुनरपिसदृष्टांतंप्रतिपादयतिमंद
प्रज्ञानामपिकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमविच्छित्तये ॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते सर्वत्रा
वस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ३२ सर्वगतंआकाशस्यनिरवयवत्वेनगमनासंभवात्सर्वंयेनगतंव्याप्तं
तत्सर्वगतंसर्वेष्वपिघटमठादिषुमूर्त्तद्रव्येषुदुष्टेष्वदुष्टेषुचसर्वत्रबहिरंतश्चव्याप्यवर्त्तमानमप्याकाशं
स्व सौक्ष्म्यात्स्वव्याप्यद्रव्यापेक्षयाऽयमतिसूक्ष्मत्वात्तत्तद्द्रव्यगुणदोषैःसुगंधादिभिश्चवर्षवातातपवन्हिधू
मरजःपंकादिभिरपियथानोपलिप्यते लेपोलेपकलेयनक्रियागविषयत्वात्केनचिदपिलिप्तंनभवतिनस्पृ
श्यतइत्यर्थः तथासर्वत्रसर्वेषुदेहेदेहेषुजातावेकवचनंदेवमनुष्यादियोग्यानुच्चावचशरीरेषुसर्वतोबहि
रंतर्व्याप्यवर्त्तमानोप्यात्मासौक्ष्म्यात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंविभात्यस्तिश्रवणात् अव्यक्तमहदादेरपिपर २९

इत्यात्मन उपाधिनाशेपिनाशाभावप्रसवणात् निर्गुणत्वाच्च गुणाः सत्वादयः शब्दादयो वापी स्थादयस्तेभ्यो निर्गतो
यः स निर्गुणः। यद्वा गुणाः गुणकार्यभूताः प्राणादयः षोडशकलाशब्दवाच्यास्तेभ्यो निर्गतत्वान्निर्गुणो निरव
यव इत्यर्थः। निर्गुणस्य भावो निर्गुणत्वं तस्मात् यः सगुणः सगुणव्ययायेति भूतगणः अयं तु निर्गुणत्वान्नव्ये
त्यात्मसति गुणव्यये कारणव्यये च वीयात्तदभावान्नव्येतीत्यव्ययो नित्य इत्यर्थः। नित्यो नित्यानामिति श्रुतेः। नन्वात्म

७५

नोनादित्वेन निर्गुणत्वेन च कारणगुणनाशकनाशासंभवेपि घटादिवत्स्वरतो वा वायुवत्स्वतो वा नाशः स्या
दित्याशंकायामाह परमात्मेति परमश्चासावात्मेतीदं हेतुगर्भितं विशेषणद्वयं आत्मा स्वव्यग्न्यादिभ्यो न नश्य
ति परमत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा देह इति परमत्वमव्यक्तादपि निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वं निरतिशयमहत्त्वं
च तस्मान्नाशयितुरविषय इत्यर्थः। आत्मत्वात् स्वतो नाशरहितः आत्मत्वं प्रत्यक्त्वम् अहंप्रत्ययार्थता सर्वावस्था
सु सर्वदा सर्वैः अहमस्मीत्यात्मसत्तया अनुभूयमानत्वात् बुध्यादिषु स्थूलान्तेषु प्रतिक्षणं विपरीतभावं गतेषु
सत्स्वपि यस्मादेवं तस्मान्निरवयवो निराकारो नित्यो निष्क्रियः परिपूर्णश्चायमात्मा शरीरस्थोपि यद्यप्यात्मनः स्वे
महिम्नि तिष्ठतः परममहतोधिकरणं नास्ति तथापि शरीरेष्वेवात्मोपलब्धेर्दर्शनाच्छरीरस्थ इत्युच्यते ब्रह्मादि
स्तंबपर्यन्तशरीरेषु घटादिष्वाकाश इव वर्त्तमानोप्यात्मा स्वयं तेषु प्रवृत्तेष्वपि पुण्यपापतत्फलदर्शनं कर्म पालिंचिन्न
करोति किंतु शरीरे बुद्ध्युपहित इति साक्षित्वेन तत्स्थीतिष्ठति वायुनाचलत्सु वृक्षेषु तत्स्थ आकाश इव न किंचिच्चेष्टते।
निरवयवस्य परिपूर्णस्य चलनासंभवादित्यर्थः। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठतीति श्रुतेः। ननु कर्त्तुः स्वस्यात्मनः स्वतः
कर्मकरणा भावेपि देहे तिष्ठतेस्तत्संयोगाद्देहेंद्रियादिभिः क्रियमाणैः कर्मभिर्लेपः स्यात्तत्संयोगी चपंच महति

भास्यत्वभासकत्वादिधर्मैर्वैलक्षण्यद्योतनार्थो ऽप्यतः क्षेत्रज्ञस्ततः क्षेत्राद्भिन्न आत्मापि क्षेत्रं महदादिसर्वविकारांतं पे
नामरूपजातिक्रियागुणविशेषैरनेकभेदभिन्नं कृत्स्नं तत्तदवस्थात तत्कर्मकर्मभिः सह सर्वं प्रकाशयति स्वस्मिन्न ध्यस्ता
नां महदादिस्थूलांतानां सर्वविकाराणां सत्तां स्फूर्तिं च प्रयच्छतीत्यर्थः एतेन क्षेत्रज्ञस्यात्मनः क्षेत्रतद्विकारतद्धर्मतत्क ३०
र्मतदवस्थाज्ञातृत्वं चेतनत्वं नित्यत्वं सर्वक्षेत्रेष्वेकत्वं बुध्यादिसर्वजडपदार्थप्रकाशकत्वं प्रकाशस्वरूपत्वं स्वप्रकाशत्वं बु
द्धित्वाद्यविषयत्वमेकरूपत्वं सर्वव्यापकत्वमसंगत्वमविक्रियत्वमकर्तृत्वमकारयितृत्वमभोक्तृत्वमभोजयितृत्वं स
र्वद्रष्टृत्वं सर्वदृश्यधर्मशून्यत्वं स्वसन्निधिमात्रेण सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वं सर्वभास्यगुणदोषास्पृष्टत्वं सर्वसाक्षित्वं स्वसाक्षात्का ३१
रेण तमस्तत्कार्यनिवर्तकत्वं च प्रतिपादितं भवति एतेनोक्तलक्षणैः क्षेत्राद्भिन्नः क्षेत्रज्ञ आत्मा स्वात्मना सूक्ष्मबुद्धिभिः यु
क्तिकुशलैर्योगिभिः सम्यगवगंतुं शक्यत इति सूचितं भवति ३३ यावानध्यायार्थस्तावंतमर्थं संक्षेपेण प्रतिपादयन्न
ध्यायमुपसंहरति ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परं ३४ क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
योरिदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति प्रतिपादितयोः प्रकृतिपुरुषयोरेवं महाभूतानीति ज्ञेयं यत्तदित्यादिवा
क्यैः प्रतिपादितप्रकारेणांतरं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वादिविशेषणैर्वैलक्षण्यं स्वात्मतया तत्र क्षेत्रज्ञं च भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतभू
तशब्देन व्यक्तं नामरूपात्मकं संछादितं जगदुच्यते प्रकृतिपदेनाव्यक्तमस्पष्टनामरूपमसंछादितं तत्कारणमुच्यते तयोर्भू
तप्रकृत्योर्मोक्षं ज्ञसत्त्वान्नासदित्युच्यत इत्युक्तप्रकारेणाभावापादनं च ज्ञानचक्षुषा निरूपणममानित्वादिसाधनसंपत्त्या तीव्रमोक्षे
च्छया च सम्यक्कृतश्रवणादिना समुत्पन्नं यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथार्थ्यग्रहणक्षमं मतिसूक्ष्मं तदेव चक्षुस्तेन ज्ञा
नचक्षुषा ये मुमुक्षवो यतयो विदुः प्रकृतितत्कार्यविलापनाधिष्ठानभूतं निर्विशेषं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सदानं
देकरसमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमद्वितीयं परं ब्रह्माहमेवेदमिति स्वात्मना विदुस्ते परं परमपुरुषार्थं विदेहकैवल्यं यांति प्राप्नुवंतीत्यर्थः
३४ इति श्रीमदानंदात्मसरस्वतीभगवत्पादशिष्य [illegible] त्रयोदशोध्यायः १३॥

मत्स्वरूपत्वाद्देहेंद्रियप्राणमनोबुध्यादिभिरधुनापूर्वं शतकोटिजन्मभिः कृतैः कर्मभिः पुण्यपापैर्नोपलिप्यते न किंचि-
त्स्पृश्यत इत्यर्थः एतेन सम्यग्दर्शनविध्वस्ताविद्यातत्कार्याणां ब्रह्मविदां यतीनां कचिदाहारादिनिमित्तकेन क-
र्मणा येन केनापि च लेपो नास्ति ततः कैवल्यसिद्धिप्रतिबंधकद्वैतवासनानिःशेषनिवृत्तये ध्यानं दानुभूतये च सम-
पश्यद्भिः सर्वत्रैतत्सुकरीत्या सर्वदा सम्यग्दर्शननिष्ठयैव स्थातव्यमिति सूचितं भवति न तु यथेष्टाचरणं निरुक्तत्वाच्च
न विरोधापत्तेः संन्यासश्रवणादिश्रमफलाभावापत्तेश्चातः सदा सम्यग्दृष्ट्या स्थातव्यमिति सिद्धं ३२ श्रुतियुक्त्यनु-
भूतिभिरात्मनः प्रकृतिवैलक्षण्यं ज्ञात्वा प्रकृतिमात्मनि प्रविलाप्यात्मनः साम्यमेव सर्वदा पश्यतो यतेर्विदेहमुक्ति-
रिति निश्चित्य प्रकरणमुपसंहर्तुकामः श्रीभगवान् मुक्तेरात्मनः प्रकृतिवैलक्षण्यज्ञानमेवाद्विकारणमिति मंद-
प्रज्ञानां मुक्तज्ञाने निर्विचिकित्सत्वाय पुनरपि एतद्द्योतयितुं प्राह क्षेत्रज्ञ इत्युक्तलक्षणस्यात्मनः क्षेत्रज्ञस्य क्षे-
त्रवैलक्षण्यं परं दृष्टांतेन विशदयति ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं
प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ एक एव रविस्तेजोघन इमं भूर्भुवरादिभेदभिन्नं कृत्स्नं लोकं ब्रह्मांडं सर्वतो व्याप्य स्वते-
जसा यथा प्रकाशयति सर्वेषां पदार्थानां स्वत एव सत्तां स्फूर्तिं च प्रयच्छति सूर्येरौ वह्निजडानां घटादिसर्वप-
दार्थानां घटोऽस्त्ययमिति सत्ता च स्फूर्तिश्च संभाव्यते ततः कृत्स्नं नामरूपविशेषैरनेकधा भिन्नं ब्रह्मांडं स्वयम-
भिन्नस्वभाव एक एव सूर्यः स्वभास्यविलक्षणः [illegible] तत्संबंधरहितः सन् यथा प्रकाशयति तथा क्षेत्रमव्यक्ता-
दिस्थूलपर्यंतं समष्टिव्यष्टिलक्षणं शरीरमस्यास्तीति ज्ञेयत्वेन प्रकाश्यत्वेन च विषयीभूय तिष्ठतीति क्षेत्री क्षेत्रज्ञ
आत्मा स्वयमेक एव चिद्घनः क्षेत्री युक्तिः क्षेत्रतत्स्वामिनोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरचेतनत्व चेतनत्व ज्ञेयत्व ज्ञातृत्व

स्प

४०

स प्रतिष्ठा भवति ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाभावात्तद्रूप आत्मा ब्रह्मेति श्रवणाच्च प्रत्यगात्मनश्च पाप्मभावे ब्रह्मत्वं प्रत्यक्तं तस्मा-
द्धिद्धयो ब्रह्मत्वं सिद्धं ॥२१॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदात्मसरस्वतिशिष्यश्रीशंकरानंदस-
रस्वतिकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ॥ ॥

१५

त्वाऽसंगत्वनिर्वैरत्वलक्षणैः साधनैः सततयुक्ताः सततं सर्वदाऽविच्छिन्नतया युक्ता विशिष्टस्वरूपं त्वां ये भक्ताः स
गुणानिष्टास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वकारणं परमेश्वरं पर्युपासते भजंते किंच अव्यक्तं शब्दादि विशे
षाभावान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं सर्वेंद्रियागोचरं अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धमक्षरं स्व
स्मिन्नध्यस्तं सर्वमहदादिस्थूलांतमश्नुत इत्यक्षरमपि निर्विशेषं त्वां परब्रह्मरूपेण ब्रह्मविदः शम
दमादिभिरद्वैतत्वादिभिः सत्साधनैः संपन्नाः संतः पर्युपासते निरंतरमनुसंदधते तेषामेतेषा
मुभयेषां च मध्ये के योगवित्तमाः योगः समाधिस्तं विदंति प्राप्नुवंतीति योगविदस्तेषां मध्ये केऽति
शयेन योगिन इत्यर्थः ॥ अत्रायमभिप्रायः मुमुक्षूणां सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं चोभयम
पि मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं तत्र सुकरं किं साक्षान्मोक्षहेतुः कस्तदुत्तममिति ॥ १ ॥ एवं पृ
ष्टवतेऽर्जुनाय कृष्णः प्रथममेवोत्तमं साधनं सुकरं चिंतयित्वा कृष्णसेति स्वपन्ना कृष्णस्त
वेऽर्जुनायादिममेव प्ररोचनार्थं कमुपदिशति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां
नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ मोक्षस्वरूपे मयि मनःस
म्यगावेश्य मोक्षमेव वांछंतः सतत इत्यर्थः ॥ यद्वा मयि मत्स्वरूपे दृष्टे स्पृष्टे श्रुते मतं च स
र्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र समत्मानत्वग्रहणात् एवं मन आवेश्य सम्यक् निधाय यद्वा मयि मध्या
न एव नतु विपर्यये चित्तेन मन आवेश्य नित्ययुक्ताः मत्कर्मकृत्वादि धर्मेषु नित्यमजस्रं युक्ता

41

रामा०
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ नवमाध्यायांते मन्मना भव मद्भक्त इति निजभक्त्या स्वोपास्तिः कर्तव्येत्यु-
क्ते तत्र स्वरूपे ज्ञाते स्वरूपोपास्तिः कर्तुं शक्या तद्रूपाकांक्षायामर्जुनाज्ञानाद्युपासनार्थं विभूत्यादि विभू-
तिविशेषाननुपरिस्फुटं त्रै मया सर्वाधिकारिणामेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकमैश्वरं रूपमु-
पास्यमिति सूचयित्वा परे तद्रूपं मुमुक्षूपासनीयं नरहं पश्यामीति प्रार्थितवते ऽर्जुनाय तद्दर्श-
यित्वा ममैतद्रूपमुक्तसाधनसंपन्नाः समुपास्ते सज्ज्ञानेनैकेन च लं परमपुरुषार्थं प्राप्नोतीति
स्वोपास्ते महाफलत्वं प्रतिपाद्याधुना सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषं सगुणो-
पासकानां स्वोपास्तेः साधनांतराणि च निर्गुणब्रह्मविद्यासमुत्पन्नज्ञानस्यार्थं साधनविशे-
षं च निरूपयितुं द्वादशोध्याय आरभ्यते । तत्राशेनात्ययातेत्तिपजेवसादिना परंब्रह्म ... उक्ते-
यत्वेनोक्ता निर्गुणोपासना भवार्जुनतद्रूप इति महात्मानस्तु मां पार्थेति मद्भक्ता यांति मामपी-
ति च परस्य ब्रह्मण उपासनं तत्फलं च निरूक्तं सगमेकमेलवमेरक्तमेरकार ... सगुणा
ब्रह्मणोपि स्वरूपमुपासनं च सफलं प्रतिपादितं तत्तद्रूपं ... तयोः परस्परविशे-
षाविज्ञाते मुमुक्षुः ... प्रवर्तेरन्निति तदुभयोः सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषं ज्ञा-
तुमिच्छया भगवंतं पृष्टमर्जुन उवाच । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्ष-
रमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥ एवमेवंप्रकारे ... तूलसरमतत्व...

लनाय स्वांतरङ्ग इत्यर्थः ॥ तत एव सर्वत्र प्रपंचे समबुद्धयो ब्रह्मदृष्टयः संतो ये तु [illegible] पतयो ब्रह्मविदः स्व
यमव्यक्तं शब्दस्पर्शरूपाद्यभावान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरं तत एवानिर्देश्यं वागादिभिरिदमित
ति निर्देष्टुमशक्यं सर्वत्रगं गगनवन्निराकारं तत एवा परिच्छिन्नमत एव कूटस्थं कूटवद्दृकंप्यतया
तिष्ठतीति कूटस्थं तत एवाचलं चलनवर्जितं तत एव ध्रुवं शाश्वतमेवं लक्षणमक्षरं परब्रह्म पर्युपा
सते सर्वदानुसंदधते सर्वे निर्विशेषं ब्रह्मैव पपसंतीत्यर्थः ते ब्रह्मनिष्ठा मामेव सच्चिदानंदैकरसं
परब्रह्म प्राप्नुवंति ॥ सगुणोपासकाः पूर्वोक्ता भक्ताः स्वगम्यादिदेवान् प्राप्य क्रमेण मां प्राप्नुवंति अक्षरो
पासकास्तु कोंतिदेवतांतरप्राप्तिं च विनासाक्षात् ब्रह्मैव मां प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ यत एव ततः साक्षाद् ब्रह्मप्रा
प्तिरेव ब्रह्मविदामब्रह्मविदां च युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं च विस्पष्टयति पश्चापरान्नपेक्षया तदपे
क्षया च राजसान्निध्ये प्राप्तवतामाप्ततमत्वमनाप्ततमत्वं च तत्प्राप्तिरेव विशदयति तद्वत्तेन युक्ततम
त्वं पूर्वेषामौपचारिकमिति सिद्धं निर्गुणोपासकेरवसाक्षात्साधनत्वे ब्रह्मप्राप्तः सूचितं भवति एतेन
सदसद्विवेकवतां पंडितानां प्रत्यक्षात्मनोऽतीव मोक्षे [illegible] सावतीसवकर्मसंन्यासपूर्वकं श्रवणादि
नाब्रह्मज्ञानं तदुपास्तिरेव कर्त्तव्याविदेहकेवल्यसिद्धय इति सूचितं भवति ॥ ४॥ अयुक्ततम
नामक्षरोपासकानां क्लेशाधिक्यमिति सूचयितुमाह क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ता
हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५॥ यद्यपि व्यक्तस्य ममेश्वरस्योपासकानामपि मलक्षेपकत्वादि ध
र्मसिद्धो वस्त्वेवाधिकक्लेशास्तथाप्येतदपेक्षयाव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते सर्वेन्द्रियागोचरे अदृ
श्यादिगुणकेऽतर्क्ये चित्तं यमे ये परब्रह्मणा सक्तं तद्भावापत्ये यतमानानां चेतो येषां तेषामव्यक्तासक्तचेत रामा०
सां निराकारं परब्रह्म निर्दिध्यासपतां यतीनामाविषयमागछत आश्रमधर्मकतीयमनियमाद्यभ्यासकृतो ऽ २

निपतांभूत्वापरमानिश्चलपाञ्चस्थ्याऽत्क्रेसाधनैः परमेश्वरोपास्तौ कृतायां चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं च ततो मो
क्षोऽपि सिध्यतिवानचेमोदि संज्ञापनिर्मुक्तपाऽऽस्ति रूपबुध्यासमुपेताः संतः स्वधर्मस्वाश्रमं स्वजनं स्वल
क्षणं चापरित्यज्यैवातिमनोयोगेन मां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वात्मकं परमेश्वरमुपासते सदा सर्वत्र सर्वं मामेव भा
वयंतिते एव युक्ततमा योगिश्रेष्ठा इति मे मता मयानिश्चिता इत्यर्थः ॥२॥ एवं वर्त्तमानानां मोक्षैककाम
नयामलकर्मकृत्वादि मोक्षसाधनपरिनिष्ठितानां वा सद्यो सर्वमामेव भावयतः संतोये कालेन
नयंतितेषामेव युक्तयोगित्वं श्रेष्ठत्वमिति मभिप्रायः ॥ एतेन स्वाधिकारानुरूपं सगुणोपासनमे
वारुरुक्षोर्मुमुक्षोः सुकरं स्वार्थं साधनमिति सूचितं भवति ॥२॥ मुमुक्षूणां मंदप्रज्ञानां सगुणो
पास्त्योपरुद्धचित्तसिद्धये तेमे युक्ततमा इति कर्मयोगिनस्तुत्वाऽधुना परब्रह्मणः स्वरूपं साधकानां
साधनसंपत्तिं च प्रतिपादयन्निर्गुणोपासकानां युक्ततमत्वं तदुपास्तेः साक्षान्मोक्षैकसाधनत्वं च फ
श्रि८ लप्रकाशाने नस्वपमेवसिध्यतीत्याह ये त्विति द्वाभ्यां ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं
पर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ॥३॥ संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्रा
प्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥ उपासकानामुपास्तेरूपास्यस्य च क्रमात्साधनतः फलतः स्व
रूपतश्च पूर्वस्मादुत्कर्षद्योतनार्थस्तुशब्दः ॥ इंद्रियग्रामं संनियम्य सनिरुध्य विषयग्रहणात्प्रे
दिते च चलितेषु मनोपि चलतीति तेन समाधिसिध्यते ततइंद्रियाणि विषयग्रहणाद्वैमुख्यं संपाद्येत्य
र्थः सर्वभूतहिते मनुष्यकपिपीलिकादीनां च सर्वेषां भूतानां हिते उपद्रवाभावे रतो जनः कृपानैष्ठुर्य
भावस्पृशतामितिन्यायेनाहितादनाचरणेचरेतानिरताः यद्वा सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबांतानां भूतानां प्राणिनां
हिते परमप्रेमास्पदत्वात्प्रियतमे प्रत्यगात्मनि रताः सर्वत्र प्रत्यग्रूपेणास्थितमात्मानं सर्वात्मकोहमितिस्वा
त्म

य्यावेशितचेतसां ॥७॥ मयि विश्वरूपे एष सर्वभूतांतरात्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे परमेश्वरे स्वावेशितं सर्वत्र लैवेति
भावनायामेव स्थापितं चेतो येषां तेषां सर्वदा मद्ध्यानमेव भजतां मद्भजनेन संप्राप्तसत्त्वशुद्धीनां तेषां मद्भक्ता
नां नचिरादेव मदुपास्त्या सम्यक् चित्तशुद्ध्युत्पत्तिक्षणादेव तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि
बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते
त्येकं प्रकारेणाहं परमेश्वरः सम्यग्दर्शनलक्षणं ज्ञानयोगं दत्त्वा ज्ञानदीपेनाज्ञानध्वांतविध्वंसनेन चकला
सम्यक् निर्गुणब्रह्मनिष्ठां संपादयेमर्थः मृत्युसंसारसागरात् त्रिपंतेजायंते पुनः पुनः प्राप्तिर्नोपसात्त्व
मत्फरज्ञानं स चानर्थकारणं तेन युक्तः तत्कार्यभूतो हं ममेत्यादिप्रवृत्तिलक्षणः संसारः सोपनिरवधि
कत्वात् दुस्तरत्वात्तापत्रयवडवानलमयत्वाच्च सागरवदुत्तवतीति मृत्युसंसारसागरस्तस्मादुद्धर्तास्मि स
मुद्धारणकर्त्ता भवामि ब्रह्मज्ञानं तन्निष्ठां तत्प्राप्तिं च यथासिद्धेन तथानुग्रहं करोमीत्यर्थः एतेन सगुणो
पास्तिरंगं निर्गुणोपास्तिरंगीति योः फलं तु मोक्ष एव मत्प्रसादैकलभ्यमिति सूचितं भवति ॥७॥ यस्मादक्ष
रज्ञानं तत्फलं च मत्प्रसादैकलभ्यं मत्प्रसादो पि मदुपासनैकलभ्यस्तस्मात् मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं
निवेशय निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥ तत्कारं प्रपञ्चसंक्षिप्तं कर्तृशक्ति तेन तथापि स्वस्वब
द्धमाकरणा तुल्यत्र काश्यानार्थमत ऊर्ध्वमित्युक्तं मय्येव विश्वरूपे न तु निराकारे केवले ऽक्षरे मदुपास्ता
विनातरज्ञाने सात दुपासेर्दुर्लभत्वान्मय्येव गोचरे सगुणे विश्वरूपे मन आधत्स्व सर्वं न वृत्तेर्वि
षयमामेव कुरु न तु शब्दादिकमित्यर्थः किंच मय्येवात्मलक्षणो बुद्धिं वस्तुतत्त्वावधारणशीलामंतः
करणवृत्तिविशेषात्मिकां निवेशय दृढं सर्वत्र लैवेति निश्चयवती बुद्धिः सदा मामनुसंधत्ते त्यर्थः अ
त ऊर्ध्वं निर्विशेषज्ञानं प्राप्य तद्बलेन देहसंबंधमुत्सृज्य निर्विशेषो ऽमलना मय्येव निर्विशेषे परे ब्रह्मणि

४३

रा॰ मा॰ ३

सत्त्वरूपनिरासः कृतो निराकारे ब्रह्मणि मनस्थापनकृतः क्लेशोऽधिकतरो भवति एकैकस्य साधनस्य सिद्धे
र्दुःष्करत्वात्तत्राप्यनात्मन्यहंभावपरित्यागो ब्रह्मणापि कर्तुं न शक्यते तथा ब्रह्मणि जगत्प्रपञ्चपरित्यागोपि त
त्यागस्य निरन्तरं क्लेशसाध्यत्वात् ब्रह्मविद्यामध्यधिकतर एव क्लेश इत्यर्थः इममर्थं स्वयमेव विस्पष्टयति श्रीभ
गवान् क्लेश इति हि यस्मात्कारणाद् व्यक्ता [illegible] गतिस्तद्व्याप्तिर्देहवद्भिर्देहतदभ्यासवद्भिः दुःखिर्दुःख
पयात्तथावाप्यते दुःखेनानन्तक्लेशेन प्राप्यत इत्यर्थः न हि सामान्यप्रयत्नेन देहाद्यहंकारः ध्वंसो
निवर्त्तते चिरकालनित्यनिरन्तरादरपूर्वकनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाविशेषाधिक्येन विना सति पासिन्लिः
त्रोषविनष्टे ब्रह्मणापि वा लम्बसिद्धयस्तोपक्रममस्कारासक्तचेतसां क्लेशोऽधिकतरत्वं तेषां पादेहाद्यहंकार
विच्छित्तिः साधनसंपत्तिः साऽग्रे कथ्यते ॥ ५ ॥ यस्मादेवं तस्मादनायासेनाक्षरोपास्तिसिद्धेः कारणं सगु
णोपास्तिः साऽवश्यं मुमुक्षुभिः कर्तव्या ये तु तन्निष्ठास्ते सुखेनाक्षरोपास्तितत्सिद्धिं च गच्छन्तीत्याह य साधनसा
धनभावमंगीकृत्य साधनस्यैवावश्यकर्तव्यतां सूचयितुमाह ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्ये
नैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तु शब्दः पूर्वोपासकव्यावृत्त्यर्थः ये तु सगुणोपासकामुमुक्षवः सर्वा
णि वैदिकान्यवैदिकानि च कर्माणि मयि परमेश्वरे संन्यस्य मदर्पणं कृत्वा मत्पराः मदेकप्रवणाः सं
तः पूर्वोक्तं अहमेव विश्वरूपः परमात्मा परः स्वस्मादन्यः श्रोतव्यो द्रष्टव्यः स्पृष्टव्यो मंतव्यो ज्ञातव्यश्च
पद्रष्टा योपि पश्चात्ते मत्पराः स्वव्यतिरिक्तं वस्तुजितसर्वत्र मदेकपर इत्यर्थः तत एवानन्येन न विद्यते मद्व्यतिरि
क्तं बुद्धेरालंबनं यत्र सोऽनन्यस्तेनैव योगेन समाधिना मां विश्वरूपं सर्वात्मकं परमेश्वरं ध्यायन्त उपासते मे
हाकारव्यासा सदा मामेव ये भजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं सगुणोपास्त्या शुद्धान्तःकरणानामक्षरोपास्तिस्तत्फलं प्राप्तिश्च
सुलभेति सूचयितुं सगुणोपास्तेः फलमाह तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि न चिरात्पार्थ म

मो भव यथा राजार्थं भटस्तथा मदर्थमेव सर्वं कर्म कुर्वित्यर्थः एवमीश्वरार्थमेव कर्म कुर्वतस्तदनुष्ठानसफ
लमाह मदर्थमिति नियमेन श्रद्धयाच मदर्थमेव सर्वाणि कुर्वन्नपि तदनुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धि
जन्यज्ञानद्वारा सिद्धिं कैवल्यसिद्धिं प्राप्स्यसीत्यर्थः एतेनात्र सेश्वरोद्देशेन सर्वकर्माचरणमभ्यासापे
क्षया मुमुक्षोः सुखसाधनमिति सूचितं भवति ॥ १०॥ उक्तलक्षणकर्मानुष्ठानेप्यसमर्थस्याप्यत्यंत
मन्दबुद्धेः साधनांतरमाह सर्वदा मदुपासनमेव मुमुक्षोरवश्यं कर्तव्यमिति सूचयितुं अथैतद
प्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११॥ अथवोक्तरीत्या
५५ मामुद्दिश्यैव कर्मप्राधान्येन कर्तुं यदि त्वं न शक्नोषि तर्हि यतात्मवान् यतः संयतः कामसंकल्पाविमु
खीकृत आत्मा चित्तं यस्यासौ इति यतात्मवान् नियतचित्तो भूत्वा मद्योगमाश्रितः कर्मणानेन प्रीणा
तु भगवानिति मयि परमेश्वरे क्षिपमाणानां सर्वेषां कर्मणां योजनं मद्योगः मयि सर्वकर्मसमर्पणात् सर्वक
र्मसंन्यासः इति यावत्तमाश्रितः सन् ततः समनुष्ठितकर्मणां मत्समर्पणानंतरमेव सर्वकर्मफलत्यागं कृतानां
सर्वेषां कर्मणां यानि फलानि तेषां त्यागः संन्यासस्तं कुरु कर्मफलेषु कामं परित्यजेत्यर्थः भगवत्समर्पितेषु स
त्सु कर्मसु परार्थेष्विव फलकामासंभवाद्यथा सर्वकर्मपरित्यागः तथैव तद्भक्तिरित्यभिप्रायः ए
तेन कर्मफलेषु सुतरां कामं परित्यज्येश्वरार्पणबुद्ध्या विधिवत्कर्माचरणमतिमूढस्यापि मुमुक्षोः सुखसा
धनमिति सूचितं ॥ ११॥ एवं यतात्मवान् पूर्वकृतं सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्युपदिश्याथैवं मुमुक्षोरपे
क्षितस्वपुरुषार्थसिद्धये स्वविमृश्यादर्पितुं सर्वकर्मफलत्याग एव सर्वेभ्यो मोक्षसाधनेभ्य उत्तमसाध रामा०
नमिति तं स्तौति श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनं ७
तरं ॥ १२॥ मुमुक्षोरभ्यासात् सर्वसंन्यासपूर्वकाद्यमनियमादिश्रमसाध्याच्छ्रवणाद्यभ्यासात् ज्ञानं श्र

निवसिष्यसि निवहे ह कैवल्यं प्राप्स्यसि नात्र संशयः मद्भक्तस्य तत्र प्रतिबंधासंभवात् कैवल्यं सिध्यतीति न
वेति संदेहो न कर्तव्यः किंतु मदेकाश्रयस्य मदुपास्यचित्तशुद्धिस्तत्प्राप्त्यानंतरं न विदेहकैवल्यं च नि
श्चयेन हि नैव सिध्यतीत्यर्थः ॥८॥ विश्वरूपोपासनमनेकविपरीतप्रत्ययकोटिप्रतिबंधकमनेकरीत्याक
तुमशक्यानामतिमंदप्रज्ञानां साधनांतरमुपदिशति अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं अभ्या
सयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥ पृत्तावलेन ज्ञानेन धनं जयतीति हे धनंजय अथवोक्तरीत्या मयि वि
श्वरूपे परमात्मनि स्थिरं निश्चलं यथा तथा तथा चित्तं समाधातुं सम्यक् स्थापयितुं यदि न शक्नोषि तर्हि त्व
मभ्यासयोगेन विपरीतप्रत्ययानंतरं स्वकुलसजातीयप्रत्ययावृत्तिरभ्यासः तद्रूपेण यदि प्रत्ययप्रविलापनं सर्व
कं सर्वमिदं भौतिकमेवेति सर्वप्रमाणसिद्धं सर्वस्य भौतिकत्वप्रत्ययेऽचिरकालेन नित्यनिरंतरं तत्स्वपर्याप्तस
मभ्यस्यमाने सद्य सर्वत्र भौतिकप्रत्ययो विपरीतप्रत्ययानंतरितो दृढतरः समुदेति तेन मनः स्थूलं न हेतु
नांधकारादिप्रत्ययानां सर्वासनानां संक्षये सति मनः सुस्थिरं भवति एवं सर्वस्य भौतिकमात्रत्वप्रत्ययाभ्या
सः सगुणावलोपास्तिसिद्धरूपापत्त्या योगाद्यभ्यस्य तेन चाभ्यासयोगाख्याभ्यासयोगेन मनसि निश्चले
सति तत्सदनंतरं विश्वरूपं मां परमेश्वरमाप्तुं सर्वत्र भौतिकत्वप्रत्ययप्रत्यक्षा सर्वं ब्रह्मैवेति सगुणाव
लंबना विश्वरूपं ब्रह्मप्रत्ययेरूपासितुमिच्छ त्वमिच्छां कुरु सर्वं मामेव भावयेत्यर्थः ॥९॥ उक्तलक्षणाभ्यास
योगेनापि त्वमुपासितुमशक्तश्चेत्तर्हि मदनुग्रहे साधनांतरमाह अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भ
व मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥ अभ्यासेपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणाभ्यासेपि यदि त्वमसम
मर्थोऽशक्तोसि तर्हि त्वमभ्यासयोगमकृत्वैव नियमेन मत्कर्मपरमो मत्कर्म वैदिकं लौकिकं च सर्वं नत्वा
स्त्वार्थमीश्वरार्पणमदर्थकर्मैव कर्मपरमं प्रधानं तात्पर्यं यस्य कर्तव्यं न तु ध्यानादिकं यस्य स मत्कर्मपर

य

संयंत्रे

मदर्थे

५

एवञ्चित्तस्य शुद्धिसत्त्वापासकृदुपदेशादेवज्ञानं तेन मोक्षः सिध्यतीत्यपायेन स्वत मंस्वार्थे कर्माणि
प्रवर्त्तयितुं कर्मफलत्यागः स्तूयते श्रेयो हीत्यादिना ततो नात्र श्रुतिविरोधो नापि समयविरोधः अत्र
पद्धाम एवं वमनआधत्स्वे मा (स्प सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यंतेन ग्रंथेन युक्तस्य
चित्तशुद्धेः परमकारणमधिकारिभेदेन मुमुक्षुभ्यो हि भेदभिन्नं सगुणोपासनं कर्त्तव्यत्वेन प्रति
पाद्य निर्गुणोपासनोपरि शुद्धबुद्धेस्तदुपास्तेः फलभूतमक्षरोपासनं कर्त्तव्यमिति बोधयितुं त
दुपासनस्य श्रवणादेरन्तरंगत्वोत्कृष्टत्वं प्रतिपादयति ॥ श्रेयो हीति ॥ अमुमुक्षोः परिशुद्धात्मन
स्त्वभ्यासः श्रवणाद्यभ्यासः श्रेयान् सगुणोपासनेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो भवति ज्ञानादेव तु कैवल्यमि
ति श्रुतेरेव तु शब्देनेतरव्यावृत्तिपूर्वकं ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षकारणत्वावधारणात् सिद्धेः प्रकृष्टका
रणं श्रवणादिरेव ज्ञानहेतोः श्रवणादेरभावे पूर्वोपासना नैष्फल्यमेव यतस्ततोऽत्र श्रवणाद्यभ्या
सस्तेभ्यः श्रेयानुपपत्त्या यद्येवमत्यैहिककामस्य शुद्धात्मनः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं कार्यमिति श्रेयः
फलं तथा बोधितं भवति आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यादिश्रुतिस्मृ
तिप्रसिद्धिं द्योतनार्थो हि शब्दः अभ्यासात् श्रवणाद्यभ्यासात् ज्ञानं तज्जन्यं ब्रह्मात्मैकत्वग्राहकं
अपरोक्षं ततः श्रेष्ठतरं ज्ञानात् ... एतावदभ्यासस्य निष्फलत्वात् तदुक्तज्ञानस्य ततः श्रेष्ठतरत्वं ज्ञाना
द्विशेषपरकत्वाच्चावहनाद्बलाविद्यासन्निधौ वज्ज्ञानस्याऽवसेत्तानं संपादनीयमिति बोधि
तं भवति तस्मात् ज्ञानादपि सप्रतिबन्धात् निदिध्यासनरूपध्यानं उक्तलक्षणं विशिष्यते तत्र स्तुत
परूपतिनिष्कलंकध्यानमतो नङ्गति श्रवणाद्ध्यानेप्याप्रतिबन्धसाक्षात्कारहेतुत्वादुक्तेत्तानाहि हि
ष्टत्वं ध्यानात् कर्मफलत्यागः प्रत्यक्षे तेऽवासनया कर्मत्वेन पक्षे नेतिहृत्संजात तत्कर्मफलमिति व्या

45

वशात्मननमाविष्कृतिप्रक्रिजन्मब्रह्मलौकिकलवेदनलक्षणात् श्रेयो हि मोक्षस्तस्य श्रेष्ठतरं साधनं त्वखिलेति दिश
दः सर्वेषां स्वस्य सिद्धिर्द्योतनार्थः ज्ञानात् स प्रतिबंधकात् प्रतिबंधनिवृत्तिकारणात्वात् न तत्सजातीयप्रमाप
कत्रिलक्षणाविशिष्यते जन्मादिहेतोरविद्याकामसंकल्पादिप्रवृत्तिबंधस्य निवर्तकत्वाद्विशिष्टतरं भव
ति निरुक्तलक्षणाद्ध्यानात् कर्मफलत्यागो विशिष्यते मनोनैश्चल्यस्यातिदुर्लभत्वात् विपरीतप्रस
पत्तिवारणस्यातिदुष्करत्वात् निरंतरप्रयत्नैकसाध्यत्वाच्च ध्यानं महत्तरक्लेशसाध्यं पतस्ततो
पध्यानशक्तानां कर्मणां फलपरित्यागस्तु निरुक्तश्रमरहितत्वेन मोक्षप्रत्यंतरंगसाधनत्वे
न च ध्यानाद्विशिष्टतरं भवति काम्यमानात्मकत्वधर्मस्याभपत्तेस्त्वेव पूर्वोक्तश्रमरहितत्वेन ततः
श्रेष्ठतरं भवति प्रत्यनुष्ठानादनंतरमुत्तरकालस्य वा तदनुष्ठानतः सर्वकर्मसंन्यासेन तो नियतचित्त
स्य कामसंकल्पादिदोषनिवृत्तेः कस्य शुद्धबुद्धेः कर्मयोगिनः संसारोपशमो मोक्षः [illegible] इतीत्य
र्थः ननु कर्मफलत्यागाद्देवमोक्षोऽस्ति हेतुरतिशोकमालविततमेवाविद्यानमतद्देहभवतिनामुः
पं ध्याविद्यते पर्ना पुत्रादि [illegible] ति विरोधोत्तानामुक्तिरितिस [illegible] सम पविरोध [illegible]
ति चेत्त्यागाच्छांतिरनंतरमित्यस्य वाक्यस्य कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वात् स्तुतेः प्रवृत्तिप्ररोचनार्थ
त्वाच्च अथ चित्तं समाधातुमित्यारभ्य मत्कर्मपरमो भवेति मद्युक्तस्याप्यसक्यत्वे [illegible] न कर्तव्ये कर्म
णामप्यशक्यत्वे चित्तशुद्धिसाधनत्वेन करणीयतया कर्मफलत्यागस्य विधानाद् [illegible] प्रा
प्यस्ये नैव निर्दिष्टाप्रसंगा तेमत्कर्मके [illegible] मत्कर्मपदत्वादिसाधनपूर्वकविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च आ
त्मा वारे द्रष्टव्य इत्यात्मसाक्षात्कारहेतुश्रवणादिविधेरानर्थक्यप्रसंगाच्च ततः कर्मफलत्याग
स्तुतिरेवैषा श्रवणलयापरि [illegible] कामोपि न संभवतिन दनुदय

तु कुत्सेवर्त्तते न तु गुणानुध्यानगुणास्यापि द्वेषवद्बन्धकत्वात्॥ करुणाइत्यत्र मनुवर्त्त्यऽवप्रत्यय अद्वेष्टृत्वादिध
र्मत्रितयसिद्धेः कारणमाह॥ निर्मम इति॥ परदेहवत्स्वदेहान्निर्गतो ममभावो यस्य सः निर्ममः राग
द्वेषहेतोर्ममताबन्धान्निर्मुक्त इत्यर्थः तदभावादेवाऽमुष्याऽद्वेष्टृत्वादिधर्मत्रितयसिद्धेः कारणमा
ह॥ निरहंकार इति बुद्ध्यैवाहमिति परे बुद्ध्यापि वा आत्मभावोपपादेहान्निःशेषनिर्गतो हमुद्धिर्यस्य स नि
रहंकारः निरन्तरब्रह्मनिष्ठया ब्रह्मण्येव निरूढत्वाद्देहेऽव देहाद्यावऽहंभावो विच्छिद्यते तत एव निर्म
मत्वं सिध्यति॥ न हि देहेऽहंबुद्धौ सत्यां ममतेयं दृप्या॥ इति ततो देहेऽहंभावाऽभावादेव विद्वान्निर्म
मत्वं तत एव समदुःखसुखः॥ समे अनिष्टत्वेष्टत्वबुद्धिमन्तौ करूपे रागद्वेषहेतू दुःखसुखे द्वे यस्य॥ यो
र्जनेकेषस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेन समबुद्धिसिद्धेर्हेतुमाह॥ क्षमीति तितिक्षुराध्यात्मिकादिदुःखानां सतापविला
परहितेऽपि न सहन्तेऽशीलस्य बद्धमौल्यार्थः॥ कक्षादिवति क्षामतिक्षिप्रमानो न कुप्येत न कम्पेतेति क्षन्तः
तर्हि केऽयं स्यात् तत्रसमिमतमाह॥ संतुष्ट इति॥ सततमिति विशेषणं यच्चके नापि संबध्यते॥ सुखदुःख
योर्भानाऽवमोऽपि लाभाऽलाभयोश्च सततं सर्वदापि संतुष्टः ब्रह्मानन्दानुभवात्सन्तोषयुक्तः सन्नेव प्र
सन्नेव दृष्टो भवति॥ सदाऽऽनन्दयुक्तत्वे हेतुमाह॥ योगीति॥ सर्वदा ब्रह्मण्येवान्तर्दात्मनि चित्तैकाग्र
त्वेन स्थितिर्योगोऽस्यास्तीति योगी सदाऽऽत्मारामइत्यर्थः योगित्वसिद्धेर्हेतुमाह॥ यतात्मेति॥ सततं य
तः संयतः सम्यक् परिरोधी वशीकृतोऽन्तःकरणं इत्यात्मा देहो यस्य स यतात्मा स एव कार्य
कारणसंघातनिरोधे समाधिः समाधिमत एव विपरीतप्रत्ययनाशो जातएवसम्यक्ज्ञानं तत्वत एव वि
देहमुक्तिरतो यतेः सदा समाधिना भवितव्यमिति सूचितं॥ यद्वा यतनिरुद्धः आत्मा स्वभावो वासनाप
र्यायतात्मा॥ सततं योगी यतात्मेति विशेषणाभ्यां नैरन्तर्येन योगसिद्धेः कारणमाह॥ दृढनिश्चय इति॥ निरं

४६ त रा मा० ६

निष्कामदर्शिनं न हि रेतः सर्वत्र सर्वथा ब्रह्ममात्रोपलंभः कर्मफलत्यागो ध्यानाद्विशिष्यते ॥ एतत्त्वसमर्थमात्मैवा
भूदिति श्रवणान्निरवशेषितसर्वविक्षेपत्वात्कर्मफलत्यागः समाधिपुष्टिमतो ध्यानाद्विशिष्टत्वेनोक्तं ॥ त्यागात्सर्व
कर्मफलत्यागान्निर्विकल्पकसमाधेर्निःशेषविनष्टविपरीतवासनाग्रंथेर्विदुषस्त्वनंतरमेतद्देहपाता
नंतरमेव शांतिरात्यंतिकसंसारोपशमो ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणा भविदेहकैवल्यं सिध्यतीत्यर्थः ॥ अत्र प
त्रापि विशिष्यतरस्फुटत्वात्मा ... ककामस्यैतानस्याप्रतिबद्धत्वासिध्यपेसविकल्पको निर्विकल्पस्तु समा
धिरवरूपं कर्ममत्त इति बोधितं भवति ॥१२॥ निरुत्कर्षातिलक्षणावृत्तिभावं विदेहकैवल्यं प्राप्नुमिच्छया

स

पस्त्वऽद्वेष्टृत्वादिधर्मसंपन्नो भूत्वा ... निष्ठायामेव तिष्ठति स एव मद्भक्तो मम प्रियतर इति वक्तुं विद्वं
त्तोतिपतीनां सम्भृत्तानसिद्धपेवलनिष्ठाकर्तव्येति सूचयितुं सप्तभिः ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः क
रुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढ
निश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥ सर्वभूतानां सर्वेषामपि प्राणिनामद्वेष्टा द्वे
षो नामऽप्रीतिस्तामात्मन उपद्रवं कुर्वतोऽपि जंतोर्यस्य कस्यापि न करोति मनो वाक्कायकर्मभिः नान्वरतो
ऽद्वेष्टा निर्विकल्पसमाधिनिष्ठयानिमीलितभेदप्रत्ययत्वाद्देहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मभावापन्नस
विद्वेषोऽद्वेष्टप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वस्वरूपे सर्वत्र प्रीतिमत्तया द्वेषबुद्ध्यऽसंभवात्सर्वेषामपि भूतानामद्वे
ष्टैव भवति ब्रह्मविद्याति: सर्वे कस्मिन्नपि गोत्त दपकारिणि द्वेषः स्यात्सर्वात्मभावापन्नस्यैकत्र रागासंभवा
द्विद्वेषोऽनुपपन्नः सर्वभूताऽद्वेष्टृत्वं अद्वेष्टृत्वाविदुषः रागद्वेषाद्यभावस्तेन मुक्तेः प्रतिबंधाभाव
श्च सूचितो भवति ॥ किंच ॥ सर्वेषां भूतानां मित्रवदनुकूलतया वर्तत इति मैत्रः स्वात्मभूतेषु ... स भूतेषु
र्वत्र मित्रवद्वर्तनं विदुषो युक्तं मित्रत्वसिद्धेः कारणमाह ॥ करुण इति ॥ करुणायैव सर्वेषामा

९

दर्शनस्पर्शनादिभिरुद्वेगं परस्य न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः॥ इष्टप्राप्तौ हर्षः॥ रोमाञ्चप
द्रवप्राप्तावमर्षोऽसहिष्णुता॥ चौरसर्पादेः क्रूरजंतोर्दर्शनादिना भयं प्राणाहरणहेतोरनर्थस्य प्राप्ता
वुद्वेगो गोप्यथ सर्वैरेतैश्चित्तविकारैः स्वाऽतंत्र्यान कृतैः मुक्तः सन् हर्षादीनां विपरीतधर्मे स्वपरिनिष्ठितो मु
त्वाद्यो मल्लिङ्गापामेव तिष्ठति समम प्रियः इत्येक एवार्थः॥ १५॥ व्यञ्जनविद्वोलक्ष्यतां तरां तपाह॥ अ
नपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥ देहेन्द्रि
तेपि च व सु नि सर्वत्र देहजीवनादाव पि असद्गुध्याजीवन्ने वमक्त वान्मोक्षे प्यपेक्षानविद्यते यस्य
सोऽनपेक्षः सर्वकामनिर्मुक्त इत्यर्थः॥ शुचिः॥ कर्मस्वऽसंगमः शौचमि
तिन्यायेन देहेन्द्रियादिभिरेव न तु स्वेन क्रियमाणो त्पद्ये न्यो दानवि सर्गादिषु द्वंद्वेष्वऽद्वेषु वक
मेषु कर्मत्वऽकर्मत्वदर्शनेन स्वस्यतैः संबंधाभावात् कर्तृत्वदर्शीव जनविदेव शुचिः नित्यशुद्ध
इत्यर्थः॥ दक्षः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणान्याय मीमांसादिसर्वशास्त्रार्थान्मध्यायने न तदर्थप्र
काशनाऽज्ञेष्ठोनाऽनुष्ठापनेष्ठ सर्वेष्वपि च कर्मसु स्वयं बोद्धुं बोधयितुं कर्तुं कारयितुं च समर्थ
इत्यर्थः॥ तथापि सर्वारम्भपरित्यागी॥ आरम्भंते इत्यारंभाः सर्वे च ते आरंभाः सर्वारंभाः कर्माणि
लौकिकानि वैदिकानि च सर्वाणि कर्माण्यपि विद्या कामसंकल्पैर्जहुकारादिदोषप्रवर्द्धकत्वेन ज्ञानेन ततः ज्ञानप्रति
बन्धकत्वात् तानि परित्यक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वारंभपरित्यागी सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः॥ नन्वविहितानांचरसाध
र्मस्त्यागस्त्वऽधर्मेऽधर्मे धर्मबुद्धिर्धर्मेत्वऽधर्मबुद्धिश्चाप्नोति च स्वविवेकिनः संतापायैव भवति क
थं धर्मस्त्यक्तोऽस्वयमधर्मं कृत्वाश्नोतिपो वीनसंनपतीत्याशंकाया न॥ कर्मणामोक्षप्रत्यऽसाधनत्वाद्
त्पन्नज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाच्च मुमुक्षोस्तत्त्यागस्य मायापरिच्छिन्नत्वात् त्सापानुवर्तित्वाद्धि द्वान्नतपतीत्याह॥ यत

राम्या०

९

तरसमाधिसंजातसम्यक्ज्ञानस्वविषयभूतेपरेब्रह्मरूपे वात्मत्वानुभूतासमुत्पन्नो ब्रह्मैवाहंनतुसंसारीत्येवंल
क्षणोदृढःप्रमाणांतरप्रत्ययांतरैरच्छेद्यःस्वभावःनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयः।भूतस्य दृढेहेयथा तथाब्रह्मरूपे
वारूढहंबुद्धिरित्यर्थः॥ एवं नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठासंभूतेनाधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितवस्तु
तत्त्वपर्यालोचनयावेसिद्धं सर्वमिदमहंच ब्रह्मैवेति सर्वस्यस्वस्वचसाक्षाद्ब्रह्ममात्रत्वावधिगमलक्षणोदृढःप्र
माणांतराऽकंप्यो निश्चयोवस्तुतत्त्वावधारणरूपोयस्यसदृढनिश्चयः॥ एवंदृढनिश्चयत्वेसिद्धेकारणमा
ह॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिरिति॥ अहमितिबुद्धिः इदमितिमनः इदमहमात्मिके मनोबुद्धी मय्येवप्रत्य
गभिन्नेपरस्मिन्ब्रह्मरूपेऽर्पिते सर्वदामदेकविषयत्वेन स्थापिते येन समय्यर्पितमनोबुद्धिः अहंबुद्धेरिदं
बुद्धेश्चमामेवविषयं कलयन् सर्वदा मामनुसंधत्ते मदनुसंधानपरः सदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रद
र्शीबुद्धिविधृतिःसमेदृश्वरस्यप्रियःआत्मभूतत्वात्सर्वेषामात्मैवखलुप्रियः तानित्वात्मैवमेमतमिति
स्मृतिः॥ स्वात्मत्वेनावधृतत्वात् आत्मभूतोज्ञान्येव ममनित्यप्रियः तदन्येतु नैमित्तिकप्रियाइत्यर्थः।।१४
प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्तएवार्थःपुनरप्यत्रप्रद्धानमनाविवेकवतोसक्लबुद्धी
नोवपमपिब्रह्मरूपेश्वरस्यप्रियामविद्यामेइतिश्रवणमननिदिध्यासासमाधिपूर्वज्ञिसंभ
त्यर्थंप्रतिपाद्यते॥ अद्वेष्टत्यादीनिस्थितिमतिलक्षणानि पाठितानि साधनकसतु
तानयत्नसाधनानिश्रेयस्संपादनीयानीति सूचयितुमध्यायसमाप्तिप्रतिपादयति॥ यस्मा
न्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः॥१५॥ लोकोज
नोयस्मान्नोद्विजतेनुद्विग्नोपयानमजतेयस्यब्रह्मविदआगमनश्रवणादर्शनादिनाप्राणिवर्गोन
विच्छिद्यतइत्यर्थः॥ लोकान्दुष्टपद्रवकारिणोस्तुष्टोरसर्पव्याघ्रादयः स्वपंचनोद्विजतेतेषामागमन

योः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः॥१८॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्॥ अनिकेतः
स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥१९॥ लोके त्वऽपकर्त्ता शत्रुरुपकर्त्ता तु मित्रं लोकदृष्टिमनुसृत्य तन्मायम
त्राह न तु विद्वद्दृष्ट्या॥ अहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मदर्शिनो विदुषः शत्रुमित्रादिभेदप्रत्ययाऽसंभवा
त् प्रारब्धवशाद्धि हस्यकश्चिदपकारी भवति कश्चिदुपकारी भवति तत्र शत्रौ मित्रे चैव स्वप्नवद्विद्वान्समः
समदर्शी नः॥ तथोत्कृतयोः मानावमानयोः पूजातिरस्कारयोः संतोषविषादहेत्वोरपि समो निर्विका

र एव भवतीत्यर्थः॥ तथैव शीतोष्णसुखदुःखेषु प्राप्तेषु समः समदर्श्येव भवति॥ किंच॥ तुल्य
निंदास्तुतिः॥ निंदा विद्यमानानामविद्यमानानां वा दोषाणां प्रत्यक्षेणाविष्करणं॥ स्तुतिस्तथाविधगु
णानां प्रत्यक्षेणाकीर्त्तनं॥ निंदा च स्तुतिश्च निंदास्तुती अनात्मगोचरे तुल्ये समे यस्य स तुल्यनिंदास्तुतिः
तयोः समो निर्विकार इत्यर्थः॥ मानावमानयोः शीतोष्णादिषु च समदर्शित्वे हेतुमाह॥ संगव
र्जित इति॥ मानावमानशीतोष्णादीनामनुभविता सोऽहंकारस्तत्रादौ ममाध्यासः एव संगस्तेन वर्जि
तः विज्ञानात्मविषयकमानावमानादेरविषये परब्रह्मण्यात्मभावापन्नतया स्वयं तत्संबंधरहित एव
सर्वत्र समदर्श्येव भवतीत्यर्थः॥ तत एव मौनी वाक्संयमी वा वाच्याभावान्नहि सर्वं ब्रह्मैव पश्यता विदुषो वा
च्यमस्ति तदभावादेव विद्वान्मौनी॥ विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी इति श्रुतेः॥ प्रारब्धवशात्प्राप्तेन ये
नकेन शिष्टेन वाऽशिष्टेन वा सदसत्त्वभावनानिर्मुक्तेन भैक्षेण वस्तुनाऽल्पेन महता वा संतुष्टः सं

तृप्तः संप्राप्तालंप्रत्यय इत्यर्थः येनकेनचिदाशीत इति स्मृतेः॥ अनिकेतः॥ निकेतो निवासो नियतो नवि
द्यते यस्य यतेः सोऽनिकेतः ग्रामैकरात्र इत्यर्थः॥ अष्टौ मास्येकाकी यतिश्चरेदिति श्रुतेः॥ स्थिरमतिः॥

विपरीतभावनाजनकेषु मानावमानशीतोष्णादिषु सुखदुःखादिषु प्राप्तेष्वपि सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति

व्यथ इति।। गता विगता निर्गता व्यथा कृत्याऽकृत्याऽनुष्ठानाऽननुष्ठानकृतः संतापो यस्य स गतव्यथः कृत्याऽकृत्य
योरनात्मकर्तृकयोरकर्त्रात्मदर्शी ब्रह्मविन्न तप्यतीत्यर्थः।। नैनं कृताकृते तपत इति श्रुतेः तर्हि कथं तिष्ठतीत्यत आ
ह।। उदासीन इति।। आहारादौ कर्मणि प्रवृत्तोऽप्रवृत्तो वा देहेन्द्रियादिषु स्वारब्धानुरूपेण प्रवृत्तेषु सत्स्वपि
तटस्थवदुदासीनः साक्षीभूत्वाऽविक्रियात्मनानुतिष्ठतीत्यर्थः।। एवं लक्षणो यो मद्भक्तः स मे
प्रिय इत्यन्वय एवार्थः।।१६।। रागद्वेषादिरहितो मुक्तेः प्रतिबंधो न कश्चिदस्ति मम ज्ञानोत्पत्तौ न संपूर्ण इत्य
भाविति सूचयितुमुक्तमेवार्थे हि मलक्षणान्यभिप्राह।। यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।। शुभा
शुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः।।१७।। यो ब्रह्मविद्यतिः स्वपरयोरिष्टप्राप्तावनिष्टप्राप्तौ वा प्राप्ते योऽयं वस्तुनि
न हृष्यति परप्रयत्नेनापि तत्र हर्षं न करोतीत्यर्थः।। तथैवानिष्टं प्राप्य न द्वेष्टि स्वाऽनिष्टप्रापके द्वेष्यऽ
निष्टेऽर्थे वाऽप्यप्रीतिं न करोतीत्यर्थः महत्यप्यनर्थे संप्राप्ते सति न शोचति स्वनिष्टप्राधेऽपि च न
तद्विषयामत्तां न बलेनापि च स्वयमाप्नुं मोक्षविलोपं न करोतीत्यर्थः।। तथा प्राप्तस्यानेत्यस
निवृत्तिं न कांक्षति प्रारब्धभोगक्षयमन्तरा वा क्षणमात्रेणाप्यनिवृत्तेरसंभवादिति ज्ञात्वा तत्प्रतीकार
यत्नं किंचित्तदित्यर्थः किंच।। शुभाशुभपरित्यागी शुभानि पुण्यानि अशुभानि पापानि तानि सह
भावीनि इष्टानिष्टफलानि विद्याभ्यासेन क्षिपेमानः कर्मानेन कर्मवृत्तानेननाहं कर्तेति प
रित्यक्तं स्वस्मादितरेलपयितुं शीलमस्यास्तीति शुभाशुभपरित्यागी देहेन्द्रियादिभिरेव कृतैः कर्मभिः प्राप्त
देहेऽपि स्वयं न लिप्यत इत्यर्थः।। तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति श्रुतेः।। एवं लक्षणो भक्तिमान्न त्वा
न वा समेतिः स मे प्रिय इत्यन्वय एवार्थः।।१७।। इदं ब्रह्मविद्यतेर्लक्षणं विशिष्टतरं विकारहेतुष्वप्य
ऽविकारात्मनाऽवस्थानरूपं सर्वप्रत्यक्षमित्याह तत्रैवाध्याम्।। समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमान

६

नामित्यादिनामपाश्रितिपादितं धर्म्यामृतं वतीनां स्वधर्मत्वेन प्रपत्नादनुष्ठेयत्वाद्धर्म्यं॥ यद्वामुमुक्षुत्व
धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं अमृतस्य मोक्षस्य नियतसाधनत्वादमृतमिदं मद्वेष्टृत्वादि साधनजातं ये पर्युपासते
नित्यं समनुतिष्ठंति ते मद्भक्ता मद्भावनानिष्ठाः परमेश्वरस्यातीवात्यंतप्रियाः परप्रेमास्पदा भवंति॥ लोके
सर्वेषां यथोक्तकारिणस्तत्प्रियाः संतो हृष्टाः सन्तुष्टा यथोक्तकारिणो येनुपतयो भवंति ते ममातीव तत्प्रि-
या इति लोके मोक्षसाधने तेषामप्रवृत्तिसिद्धये प्रस्तुतिस्ततः परमेश्वरस्यातिप्रियत्वसिद्धये भगवं
तो विशेषेण पथ्योक्तमिदं धर्म्यामृतं पतिभिः कृतश्रवतीः मोक्षैककामैः प्रयत्नेनानुष्ठातव्यमि-
ति सिद्धं॥२०॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्य श्रीशंकरा-
नंदसरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ५२ ४
ति

अध्या १२ पत्र ४

रामा०
२

सर्वदा सर्वत्र ब्रह्माकारापन्ना एकवृत्त्या स्थिरा निश्चला मतिर्मननशीला चित्तवृत्तिर्यस्य स स्थिरमतिः स्थिरप्रज्ञ
इत्यर्थः॥ दृढनिश्चयप्रतिज्ञानस्य मानांतरबाधराहित्यं स्थिरमतिरिति वृत्तिनैश्चल्यमिति तयोर्भेदः॥ भक्तिमान्॥
एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं॥ अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य
ह्युदाहृतं॥ अस्यार्थः॥ अहेतुकी निमित्तरहिता विपरीतप्रसंपत्तिवृत्त्यादिप्रयोजनवर्जिता ब्रह्मवि
दां स्वभावसिद्धा चाव्यवहिता विच्छिन्ना च वृत्त्यंतरवर्जिता पुरुषोत्तमे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि या भक्ति
रखंडाकारवृत्तिस्तदेव निर्गुणस्य निर्गुणविषयस्य भक्तियोगस्य भक्तेर्लक्षणं स्वरूपं महर्षिणोदाहृतमुक्त
मित्यर्थः॥ निरुक्तलक्षणा मुख्या भक्तिरस्यास्तीति भक्तिमान् ब्रह्मनिष्ठो यो नरः स्वनिष्ठया स्वं ब्रह्मैव नार
यति प्रापयति न तु योऽन्तरं लोकांतरं चेति नरो ब्रह्मविद्युतिः स मे प्रियः स्फुटमेवार्थः॥१९॥ अद्वेष्टा स
र्वभूतानामित्यारभ्याऽत्र पद्यकैर्ब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मविदो लक्षणं जातं तत्सर्वं मोक्षैककामैः सर्वतो विर
क्तैः साधकैर्यतिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनमुमुक्षुत्तानस्य परिपाकैकसाधनमवश्यं संपादनीयमिति बो
धयितुं तत्संपादननिष्ठान् साधकान् प्रस्तुवन्नध्यायमुपसंहरति॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्यु
पासते॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥२०॥ तुशब्दः सिद्धेभ्यः साधकानां व्यावृत्त्य
र्थः॥ ये तु मद्भावापत्तिमेव पुरुषार्थं यमानाः सुखसाधनं सिद्धं सर्वं संन्यस्य श्रवणादिना संपन्नज्ञान
यत ४ वंतो यः श्रद्दधाना इदं उक्तं परमसाधनं एवंरूपमनुष्ठेयमिति विश्वासवंतः संतो मत्परमाः अहं नि
र्विशेषं परं ब्रह्मैव परमं निरतिशयं प्राप्तव्यमिति येषां ते मत्परमा मय्येव परमार्थत्वबुद्धयो
भूत्वा॥ यद्वा अहमेव परमो निरतिशयो ऐश्वर्यसंपन्नो विश्वाधिकोऽतुलं प्राप्यं ईश्वर इति धी
र्येषां ते मत्परमा मत्परमैश्वर्य [illegible] वर्तिनो भूत्वा यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूता

50

नं द्रष्टुं स्वरूपं मन्निहितानं च सं वेत्तुं ह्येवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मसमानत्वावगाहिन्या मत्स्पयान्तरङ्गन्यया भ
क्त्या त्वेऽनुसंधाने नैवंरूपेऽहं रूपो विश्वात्मको हं परमात्मा सम्यग्गाराद्धितः सन्नत्वेन पथार्थस्वरूपेण
इदमेव परमार्थवस्त्विति ज्ञातुं शास्त्रतुं द्रष्टुमिदमेवाहमिति स्वात्मना साक्षात्कर्तुमपि प्रवेष्टुं च वि
देहीभूत्वा मदात्मनाऽवस्थातुमपि च परन्तपोऽस्मिन्निर्विशेषब्रह्मात्मना ज्ञानस्याविषयो भवामीत्य
र्थः अत्रायमभिप्रायः मुमुक्षोरधिकारिणः चित्तशुद्ध्यै सविशेषविश्वरूपस्य ब्रह्मणः उपास्तो
स्वहृद्भक्त्या भज्यत्वेवं ह्येवेदं सर्वमिति कृता यां तयाभेदेऽतस्यपनापात्वापरिशुद्धात्मनो निर्विशे
षं परं ब्रह्म ज्ञातुं साक्षात्कर्तुं मदात्मनाऽवस्थानलक्षणां विदेहमुक्तिं च प्राप्तुमपि स्वयमेव विषयो
भवतीति ५४ इत्येवं भक्तेर्ब्रह्मप्राप्तेः कारणत्वमुक्त्वाऽधुना वक्ष्यमाणसाधनपञ्चकसंपन्नायो मा
मजीतितस्यैव चित्तप्रसादः सम्यग्ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यतीति स्वचपेन्ध्यायमुपसंहरति मत्कर्म

त

कृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५ मत्कर्मकृन्मदर्थं

कं

मेव कर्म लौकिकं वैदिकं च चेष्टामात्रं सर्वमपि करोति न तु स्वार्थमीषदपि यः स मत्कर्मकृत् मत्प
रमः पदार्थं पुरुषः कर्म करोति न तदेव फलं प्राप्तुं प्रयतेनान्यत्तद्वदयमपि मदर्थं कर्म कुर्वन्न स्वेन मा
मेव प्राप्तव्यत्वेनाहमेव कृतानां कर्मणां फलं परमाऽनुजनागतिरस्येति मत्परमः पहोस एव
रक्षकः सरेवाभ्यपरतीयः तस्वप्राणमिधस्तथैव सर्वगतिनावाधारः सर्वगतिर्भवोत्सोक

मितिनिरतिशयप्रीत्याऽहमेव परमो रक्षकत्वादिधर्मैरुत्कृष्टतमो यस्य स मत्परमः यद्वा मीयतेयदाप्यो
ऽन्ययेतिमामा नामेंद्रियाणां वृत्तिर्मत्पराः सर्वत्र मत्स्वरूपयहणपरामैंद्रियवृत्तिर्यस्य स मत्परमः ततएव
मद्भक्तः सर्वात्मानं मां सर्वत्र सर्वदा भजति चक्षुरादीनां विषयभूतं वस्तु सर्वं ब्रह्मैवेत्यनुसंदधातीति
मद्भक्तः संगवर्जितः पुत्रमित्रकलत्रादिषु प्रीतिहेतुषु सक्तबुद्ध्याऽनुषक्तिरहितः तर्हि मेष्वऽनुरागा
भावे द्वेषस्तु स्यादेवेत्याशंकायामाह निर्वैर इति सर्वभूतेषु स्वस्यापद्रवकारिष्वपि सत्स्वपि निर्वै
रः वैरं शत्रुत्वबुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मभावनया तस्मान्निर्गता यस्य सः निर्वैरः एवंभूतः सर्वविक
ल्पो मुमुक्षुर्भवति स भक्तवर्यो निर्विशेषब्रह्मविज्ञानेनात्मप्रसादसंपन्नेन मां परं ब्रह्मेति निर्वि
देहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ५५ ॐतत्सदिति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीगीतासुबोधिन्यामेकाद
शोऽध्यायः ११ ॥ ता

विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९
बहुबाहूदरादिरूपत्वेन ईदृगेवं करालदंष्ट्राघोरं मम रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा परितापो मास्तु विमूढभावश्चित्त
व्यामोहश्च मास्तु किंतु व्यपेतभीः गतभयो भूत्वा प्रीतमनाः सन् त्वं पूर्वमेव ममेदं रूपं पुनः प्र
पश्य दृष्ट्वा प्रशान्तो भवेत्यर्थः ४९ संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामा
स भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० महानसमेय आत्मा स्व
भावो यस्य स महात्मा वासुदेवस्तथा तदेव व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव रूपं मेयं पश्येत्युक्त्वा
वतम्भेरो स्वकं रूपं दर्शयामास उपसंहारदर्शनयोर्निमीलनोन्मीलनवत्स्वापत्तत्वज्ञापनार्थ
तथेत्युक्तं पुनः सौम्यवपुर्भूत्वा धैर्यवचनेरेनमाश्वासयामासाऽभयं चकार ५० मानवरूपदर्श
नेनाश्वासवचनेन च स्वस्थः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन इदानीमस्मि संवृ
त्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ५१ सौम्यं शान्तं तव देहरूपं दृष्ट्वेदानीं विकृतिं भयकंपादिलक्षणां त्यक्त्वा प्रकृ
तिं स्वभावं गतोऽस्मि सचेताः स्वस्थचित्तः संवृत्तो जातोऽस्मीत्यर्थः ५१ प्रशान्तमर्जुनं दृष्ट्वा प्राल्हादपितु
श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः
५२ अपरिमिततेजोमयत्वादुःखेन दर्शनं यस्य तत्सुदुर्दर्शं सुदुर्दर्शमपीदं दर्शितलक्षणं मम विश्वरूपं

गी० १२

रूपंतत्वंदृष्टवानसिखलुएतद्दर्शनमलभ्यंमायापात्त्वलब्धमित्यर्थः अलभ्यत्वमेवविशदयति देवा इति
तेजोबलपौरुषैरुत्कृष्टा देवा इंद्रादयोपिममास्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः सर्वदैतद्रूपंद्रष्टुमपे
क्षंतेनतुत्वंयथान्यथादृष्टवंतोभवंतिदेवानामपिदुर्लभंमद्दर्शनमित्यर्थः ५२ जन्मांतरेभ्योगेछुपा
यथोक्तविधिनावेदाध्ययनादिपुण्यकर्मातिशयानुष्ठानाद्देवभावंगतानांमद्भक्तिशून्यानांतेषामिं
द्रादीनांमद्दर्शनमलभ्यमितिसूचयन्नपितुवेदादीनांस्वस्वरूपसाक्षात्कारेसाधनत्वंनिषेधयति नाहंवे
दैर्नतपसानदानेननचेज्यया शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ५३ नवेदैःसकलवेदाध्यय
नैः नतपसाकृच्छ्रादिना नदानेनकन्यादिना नचेज्यया श्रौतस्मार्तकर्मभिरप्येवंविधोविश्वरूपोहंद्र
ष्टुंशक्योस्मियथामांत्वंदृष्टवानसिनथावेदाध्ययनादिपुण्यकर्माणोमांसविशेषमेवद्रष्टुंनेशक्नु
वंतिकुतोनिर्विशेषंसाक्षात्कुर्युरित्यर्थः एतेननवेदयज्ञाध्ययनैरितिप्रतिपादितस्यैवार्थस्यना
ह्वेदैरितिपुनःप्रतिपादनेनकर्मणांमोक्षंप्रतिसाक्षात्साधनत्वंकेषांचिदपिनसिध्यतीतिस
म्यक्सूचितंभवति ५३ ननुवेदादीनामसाधनत्वेतर्हिकेनत्वत्साक्षात्कारइत्याकांक्षायामाह भ
क्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ५४ तुशब्दोन्यसा
साधनत्वनिर्धारणार्थः सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिशास्त्रार्थोपदेशजन्यज्ञानेनसमुत्पन्नयाऽनन्ययाभक्त्या

राम०

भवन्तं देवमात्मानमेव सौम्यं काल्परूपं मे मह्यं दर्शय प्रहृष्टिविषयं कुर्वित्यर्थः ४५ तदेवेत्युक्त्वाऽनिर्धारि-
तत्वान्तं हृष्टं रूपं विशेषयति विशिनष्टि किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रू-
पेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६ एवंपत्रथैव किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वामसितानीं द्रष्टु-
मिच्छामि यत इदं रूपं भयानकं ततश्चतुर्भुजेन भुजचतुष्टयवता तेनैव वासुदेवेन रूपेण शान्तेन युक्तो
भवतदा चतुर्भुजाभिशिष्टरूपाभावं सूचयितुमाह सहस्रेति सहस्रं बाहवो यस्य हे सहस्रबाहो विश्व-
मूर्ति यस्य हे विश्वमूर्ते सर्वात्मन् एतद्रूपमुपसंहृत्य प्राचीनं शान्तं रूपं दर्शयेत्यर्थः ४६ स्याने हृषीकेश

52

मादिना स्तुवन्तं विश्वरूपसंदर्शनेन प्रहृष्टं तद्रूपेण क्लिष्टमर्जुनमाश्वासयितुं विश्वरूपसंदर्शनमति-
दुर्लभमदनुग्रहेणाते लब्धमित्यपश्लोकयितुं श्रीभगवानुवाच मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं द-
र्शितमात्मयोगात् तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ४७ हेऽर्जुन त्वदीयभक्त्याति-
शयात् प्रसन्नेन लब्धानुग्रहवता मया तेजोमयं कोटिसूर्यप्रकाशं विश्वं विश्वात्मकं अनन्तं एवानन्तमे-
तवाद्यं ते इदं दृश्यमानं रूपमात्मयोगादात्मनः स्वस्य योगात् मायायोगसामर्थ्यात्तभेऽक्ता युग-
रूपस्य दर्शितं इतरेषामप्येतद्विषयमेवन्तवैव दृष्टिविषयं गमितमित्यर्थः ४८ नराह्यगहमौम्या
दीनां बाल्यपशोदापाश्च अक्रूरस्यापि इदं त्वया पादर्शितमेवमया प्रसन्नेन दर्शितमितिकथामित्याशंक्य
पानदवान्तरे रूपसुजनमनं भवति इदं तु सर्वोपमन्यैरदृष्टं चेत्याह यन्मइति त्वदन्येन भक्तो वैपोस्मत्तो भिन्नयेन

केनापिनदृष्टपूर्वमेवममपरमेश्वरस्यप्रसन्नस्यमायामादिकालीनमीश्वरत्वकारणंसर्वोत्तमंमदैवतेनेदर्शि
तंतवभाग्यातिरेकंममैतद्रूपसंदर्शनेनकृतार्थोसीत्यर्थः ४७ एतद्रूपदर्शनस्यदुर्लभत्वमेवप्रतिपाद
यति नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकु
रुप्रवीर ४८ वेदयज्ञाध्ययनैर्हीत्यत्रत्रयमाणानामध्ययनपादेस्यप्रत्येकंसंबंधः वेदाध्ययनैर्यज्ञाध्य
यनैरितिनियमेनऋगादीनांचतुर्णांवेदानामध्ययनैर्यज्ञोपमंत्रदेवतानांप्रयोगप्रतिपादकवेदार्थज्ञा
नाध्ययनानियज्ञाध्ययनानितैः ननुवेदाध्ययनेनैवयज्ञाध्ययनस्यसंभवात्पुनर्यज्ञाध्यय
नेनकृतंव्यर्थमेवेतिचेन्न वेदाध्ययनकालएवबहूनांतदर्थविचारयोग्यत्वासंभवात्पदसमासाध्य
यनपूर्वकत्वाद्विचारस्यअथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मजिज्ञासायावेदतदंगाध्ययनानंतरभावित्व
श्रवणात् प्रथममक्षरग्रहणार्थमनंतरमर्थज्ञानार्थंचाध्ययनंकृतंव्यर्थमेवेतिसिद्धं दानैःकन्याग
वादिभिःक्रियाभिःश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानैरुग्रैःकठिनैःशक्यैस्तपोभिःकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरपि
पुरायपकर्मविशेषैरपिएवंरूपोविश्वात्मकोऽहंपरमेश्वरोनृलोकेमर्त्यलोकेत्वदन्येनमदनुग्रहवर्जि
तेनान्येनद्रष्टुमशक्योऽस्मिमनुष्यसादृविमुखानांद्रष्टुमशक्योहमित्यर्थः शक्यतेऽहंनृलोकइतिसि
द्धेसत्यपिसंधौकारकक्रियायामर्थगौरवंद्योतयितुंशकआर्षत्वात्संधभावोनदोषाय ४८
एतद्रूपसंदर्शनेनतवमनसोव्यथाप्रीतिरद्रूपमुपसंहरिष्यामिअवायामास्त्वित्याह मातेव्यथामाच

सत्त्वं सिंहासनपरिष्कररागादिषु पवेशनमासनं भोजनमन्नोदकादिस्वीकारः तेषु त्वमेकः रहस्येकस्त्वसितः
सन्न अथवा वहेनो मम क्षमेयामातुलेपहेति बुध्याऽपहासार्थं परिहासमापपद्य तत्कारणं द्योवदसत्कृतोऽ
वमानितोऽसि तत्तदपराधजातं क्षमेत्वामहमप्रमेयमचिंत्यमहिमानं परमेश्वरं क्षामयेऽहं क्षमस्वेति प्रार्थयऽ
र्थः ४२ ननु यथा गदादपराधं क्षमेतेतत्सहमपि किं क्षामये त्वामिति प्रार्थनयेत्या शंकायां न भवानु सर्वलो
कपूज्यः परमेश्वर इति सहेतुकं पूज्यत्वमेव प्रतिपादयति पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्य
श्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ४३ चराचरस्य
स्थावरजंगमात्मकस्यास्यानुभूयमानस्य लोकस्य सर्वप्राणिजातस्य त्वं पिता जनकोऽसि पतो वे
ति स्थावरागमत्वं सर्वेषां भूतानां जनयितेत्यर्थः न केवलं पितैव त्वं सर्वलोकस्य किंतु महान्गुरुरप्य
सीत्याह गुरुरिति सकलानर्थबीजभूताऽविद्यानत्कार्यविध्वंसक जत्वज्ञानोपदेशेन गरीयान् सर्वो
त्तमो गुरुश्चासि यस्मात्तस्मात्त्वं पूज्यः सर्वलोकानां किं तु गतमपि वेति ननु मतोऽप्यधिको ब्रह्मादि
योऽसमहतोऽप्याः संत्येवेत्यत आह नेति आत्मन आकाशः संभूत इत्यस्य महतो भूतस्येति च श्रव
णात् आकाशादिसर्वभूतजनकत्वेऽधर्मे ज्ञानमलमकलवेदोपदेष्टृत्वे च लोकत्रयेऽपि गरीयान्म
हत्तमस्त्वत्समोऽन्यो नास्ति जगन्मूलेषु ... सर्वे ... लोकत्रये ... महान्नहीश्वरहितो प्रसन्ने
केऽस्य प्रसिद्धः ... अन्यस्य संजिहीर्षायां सत्यां विहारः सिद्ध्यतः त्वत्समानकाप्यविद्यमानत्वार्थः त्व

दीपार्द्ववंशे
अ:=४

53

गी० ११

त्समस्यैवासंभवे सत्यन्यस्त्वधिकस्त्वत्तो महत्तमोऽन्यः कुतः स्यात् न कुत्रापि संभवतीत्यर्थः नत्वत्समश्चाभ्य
धिकश्च दृश्यत इति श्रुतेः त्वत्समस्यैव पुरुषस्यासंभवे हेतुमाह प्रतिमीयतेऽनयेति प्रतिमा सादृश्यं न विद्य
ते यस्य स एवाप्रतिमः प्रभावः सामर्थ्यं मायायोगजं प्रपंचवैधर्म्यं साक्षात्कारिपि घटनाऽघटनपटीयस्त्वलक्ष
णं यस्य सोऽप्रतिमप्रभावः तस्य संबुद्धिः हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयमहत्त्वसंपन्नेत्यर्थः ४३ जगद्गु
रुत्वेन जगज्जनकत्वेन च सर्वलोकपूज्यस्य तव परमेश्वरस्य मया नापराद्धं यत्प्रमादेन पदं पराद्धं तत्क्षंत
व्यमिति प्रार्थयन्नमस्कृत्वा प्रणामपूर्वकं प्रसादयति तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमी
शमीड्यं पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ४४ यस्मान्निरतिशयमहत्त्वं एव
त्वं परमेश्वरस्तस्मात्कायं प्रणिधाय अष्टभिरंगैः संश्लेषं यथा स्यात्तथा भूमौ स्थापयित्वा प्रणा
म्य ब्रह्मादिभिरीड्यं स्तुत्यमीशं परमेश्वरं त्वां प्रसादये प्रसन्नो भवेति प्रार्थये हे देव सापराधं अपि पुत्र
स्यापराधं पितेव सख्युरपराधं सखेव प्रियायाः प्रियः स्त्रियोऽपराधं एवं ममापराधं सोढुं सं
तुमर्हसीत्यर्थः प्रियायार्हसीत्यत्र संधिरार्षः ४४ देवेश जगन्निवासेति प्रसादयन्स्तुवन्नेव विश्व
रूपोपसंहारं प्रार्थयते अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रू
पं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५ अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टः संतुष्टोऽस्मि
तथापि च हृद्वरवक्त्रादिभिः विकृतान् ... भयेन मे मनो व्यथितं आकुलं च भवति हे देव प्रसीद प्रसन्नो

राम०

त्वयाप्याप्तमिदं सर्वं त्वन्मात्रमेवातः सर्वं त्वमेव नैवानंतरूपोसि त्वमहं इतीपद्स्यार्थः ३८ यस्मादेवं
तस्मात्सर्वं त्वमेवेति त्वय्येव स्तुतिविष्णुस्तवपद्धार इत्यादिश्लोकेति पञ्चभिः स्तवमर्थं प्रतिपादयति वायुर्यमो
ऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो
नमस्ते ३९ वायुः यमः अग्निः वरुणः शशांकश्चंद्रः प्रजापतिः सर्वलोकपितामहश्च तदुस्त्वं
प्रपितामहस्तत्पिता विष्णुश्चापि त्वमेवेत्यर्थः एवं सर्वं त्वमेवेति भगवतः सार्वात्म्यं सर्वात्मतां प्रतिपाद्य
ऽधुना श्रद्धाभक्तिवेगेन सर्वात्मनः परमेश्वरस्य नमस्कारातिशयेन नमो नमस्ते त्वित्यादिना स्व
श्लोकमर्थः ३९ भक्तिवेगात्यसंतोषातिशयेन स्तुवन् पुनः सर्वतो नमस्करोति नमः पुरस्तादथ
पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ४०
हे सर्व सर्वात्मन् सर्वात्मने ते पुरस्तात्पृष्ठतोपि नमः सर्वतः सर्वत्रापि ते नमोस्तु हे सर्वेति विशेषणा
त्सर्वात्मनः मायादिदिग्विभागोपपद्यपि न संभवति दिग्विभागरहितोः स्वरूपस्यापि सर्वात्मत्वेन ध्यान
त्वान्यथापि नमः पुरस्तादिति स्वहृत्पि गन्याकं नतु वस्तुगत्या ननु हे सर्वेति नामोक्तं न त्वर्थं न इति
मनःस्थतथात्वे अनंतजगत्त्रिवासेति त्वमादिदेव इत्यादिवाक्यार्थं व्याघातप्रसंगान्नन्नेव सर्वश
दार्थरूपमेव निर्वर्त्यानं तेस्यादिनानन्त्विनौ हेतुमाह अनंतवीर्यामितविक्रमइति सर्वतो वि
क्षिप्यइत्यपि नुंस सारादि तु योप्यंगीयं तेजः विक्रमः शत्रुवधादिसामर्थ्यं ... स्पष्ते अनंतं वीर्यं यस्य

54

सचामितो विक्रमो यस्य स च उभयोः कर्मधारये अनंतवीर्यामितविक्रमः हेतुगर्भमिदं विशेषणं अनंतवी

गी० म० र्यामितविक्रमत्वात्सर्वं जगत यतः समाप्नोषि बहिरंतः सर्वतो व्याप्नोषि पिंडमिव वीर्येण तेजसा स्वरूपेणा

१० विक्रमेण सत्तया च सम्यग्व्याप्नोषि वा न हि ततः ख्वे सर्वोऽसि सर्वात्मकोऽसीत्यर्थः एतेन नामरूपात्मकं ज

गत्सर्वं त्वमेव तत्त्वतो मदणुमात्रमपि निरात्मकं निरूपयितुं न संभवतीति सूचितं ४० एवं स्तुत्वा नत्वा म

हूनं स्वापराधं क्षमापयति द्वाभ्यां सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति अजानता म

हिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ४१ तवाऽपरिमिततेजोबलवीर्यसमग्रैश्वर्यसंपन्नस्य स

र्वेश्वरस्य सख्यादिकं तु परमेश्वरस्य इदं यद् रहस्यमानं महिमानं विश्वात्मकं स्वरूपमजानताऽतत

वतामयाममायं सखा स्निग्ध इति मातुलेय इति च मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखेति प्रमादात् प्रणयेन त्व

हेन वापि प्रसभं हठात् दुक्तावचनं यद्दुक्तं तत्सर्वं क्षामये क्षमतामित्यर्थः पद्मयत्तरेण संबंधः

अत्र हे सखेति संधिरार्षः महिमानं तवेदमिति प्रचुरः पाठः तवेमं मिति पाठांतरमप्यस्ति तवेदं म

हिमानमिति इदं पदस्य महिमानमित्यस्य च वकत्वेयं कुलम्बषणमितिवत्तलिंगव्यत्ययेन समानाधि

करणप्रदेशद्वस्य ... गत्वेन विचारः ४१ किंच यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासन १८०

भोजनेषु एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ४२ न च यत्र वर्तते सदैकरूपेणावि

क्रियात्मना कूटवत्तिष्ठतीत्यच्युतः हे अच्युत परमात्मन् विहारः ... भोजनेषु विहारः क्रीडा शय्या

55

[illegible]

गी

श्रीगणे[?]शायनमः दशमेमंदप्रज्ञानांमनःशुद्धिद्वारेणोक्तसिद्धयेस्वविभूतिविशेषानुपासार्थमभिधा
यादमंदप्रज्ञानांतुविष्टभ्याहमित्यादिनाविश्वात्मकमैश्वरमेवसोपाधिकंस्वरूपमुपास्यत्वेनसूचयित्वेदा
नीमर्जुनेनप्रार्थनयाविश्वरूपेमायाविलासविजृंभितंस्वरूपमत्यद्भुतंदर्शयितुंस्वतत्त्वस्यसाक्षात्क्रियोप
कारयितुंस्वसाक्षात्कारस्यातिदुर्लभत्वंभक्त्येकगम्यत्वंचप्रतिपादयितुमेकादशाध्यायआरभ्य
तेतत्रादौसर्वजगत्कारणंसर्वात्मकंसर्वैश्वर्यसंपन्नंस्वरूपंतस्योपास्यत्वेनबोधयितुंश्रुत्वातत्साक्षा
त्कर्तुकामःसन्भगवत्कृतानुग्रहानुवादेनभगवंतमभिमुखीकरोति अर्जुनउवाच मदनुग्रहायपरमंगु
ह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम १ मदनुग्रहायपरत्वेभ्रातृपुत्रादयोमदीयाः
म्रियंतेहतैतेनपापमहमितिशोकमोहसागरेमग्नतोममानुग्रहायमोहेनशोचतमामपिकृपयानुगृहीतुम
त्यर्थः परमध्यात्मसंज्ञितमात्मयाथात्म्यप्रकाशकं अशोच्यानन्वशोचस्त्वं नायंहंतिनहन्यते नजा
यते वेदाविनाशिनंनित्यं अच्छेद्योयमित्यादिलक्षणंपरमपरमार्थविषयमात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिभ्रमापनोदकमतएवगुह्यंगोपनीयमयोग्यानामेसद्धर्माणामप्रश्नाद्यान्नामद्देयंयद्वचस्त्वयोक्तमु
पदिष्टंतेनवचसाआत्मानात्मस्वरूपप्रकाशकेनमिथ्याज्ञाननिवर्तकेनायंप्रत्यक्षोक्तलक्षणोमोहस्त्वि

रम०

नत्प्रेमःविगतःविशिष्टेनगतःविगतस्तत्कृपयाविनष्टमोहोजातोस्मीत्यर्थः १ एवंभगवत्कृतो
पकारानुवादेनभगवंतंस्तुत्वातत्स्वरूपदिदृक्षयातन्माहात्म्यमस्तौति भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौ

प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४ सृष्टिस्थितिलयप्रवेशनियमानां समर्थत्वात् हे प्रभो तव स्वरूपं
मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनलक्षणो ज्ञानयोगो योगाः तेषामीश्वर हे योगेश्वर ततो
मे त्वं दर्शयात्मानं स्वरूपमव्ययं अव्ययस्योपाधित्वादव्ययफलहेतुत्वाद्वाऽव्ययं यदुपासनान्मुमुक्षुर्ह्यात्मा
स्वरूपमाप्तो मुक्तो भवति ४ एवं प्रार्थितोऽर्जुनेन श्रीभगवानुवाच पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ स-
हस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५ दिव्यो मायया जातानि दिव्यानि नानावर्णा-
नि नानाकाराणि च नानाप्रकाराणि शतशः सहस्रशश्च बहून्यपारानन्तरमेव पश्य न तु कालान्तरे न तु
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमिति यदि दर्शयात्मानमिति चार्जुनेनात्र वैश्वरं रूपं दर्शयेत्युक्ते त्रिविक्रमाकारवत्स्वा-
कारवैस्सर्वं रूपमदर्शयित्वा पश्य मे पार्थ रूपाणि बहूनामादित्यादिरूपाणां प्रदर्शनं भगवता स्व-
ऽप्युक्ते मेव औषधमानयेत्युक्ते पर्वतानयनवदिति न शंकनीयं अव्यक्तादितत्त्वपर्यन्तस्थूलसूक्ष्मका-
रणप्रपंचरूपेणास्मच्छिष्यशिष्टिरूपेण च सर्वात्मना स्थित अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ अन्तरात्मा सहस्र-
शीर्षा देव इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमीक्षणे नैव सर्वमीश्वरस्य कारणब्रह्मणः स्वरूपमेव बहुधा विवर्तो मु-
ख्यमिति स्वेनैवोक्तत्वात् न तु केवलशंखचक्रादिविहितं रूपं तस्यापि मायाकृतत्वेनानैवात्मनस्तत्त्वा-
त्मनः सर्वात्मकं सर्वकारणं सर्वोत्तममैश्वरं रूपं पश्येति देवार्जुनस्य द्रष्टुमिष्टत्वाद्भगवतानतिदर्शितं नाकिं-
चित्त्वानुपपन्नं मन्तव्यम् ५ किंच पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि प

विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाऽव्ययं २ कंग्राह्यं सुखंस्वरूपानंदस्तमलानिम
कापयतीति कमलमात्मज्ञानं पत्रं देवयतनात्त्रापत इति पत्रं कमले चतेन त्रेचकमलपत्रे ते नाऽक्ष्यते
प्राप्यत इति हे कमलपत्राक्ष तानेकराम्यय यस्मात्त्वचूहि यस्मात्कारणात् अहं कृत्स्नस्य जगतः प्र
भवः प्रलयस्तथा मत्तः तिस्वामवष्ठभ्य अहं सर्वस्य प्रभव इति त्वत्तः ईश्वरादेव भूतानामाकाशादीनां
तत्कार्याणां च सर्वेषां भावाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो बहुशो मया त्वत्तः श्रुतौ किंच अ
हं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च सर्वभूतमहेश्वरं मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति माहात्म्यं महात्मसर्वोपा
धिक आत्मस्वरूपं यस्य स महात्मा तस्य भावो माहात्म्यं सा वोत्थ्यमपि चकारात्सर्वेश्वरत्वं च बहुशो मया
त्वत्तः श्रुतमित्यर्थः २ तस्मात्तत्सर्वं सत्यमेवेत्याह एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर द्रष्टुमिच्छा
मि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३ सर्वातिशयमहत्वात्तस्य स्मः सर्वव्याप्तिहेतुत्वादीश्वरः हे परमेश्वर सर्वज्ञ
त्वं सर्वभूतमहेश्वरमित्यात्मानमात्मस्वरूपं यथात्थ येन प्रकारेण स्थितं वक्षितं देवमेवं यथार्थमेवं
सर्वकारणं सर्वव्यापकं च सर्वनियंतृत्वैर्वृतमैश्वरं रूपं नान्यथेश्वरस्य च नस्याप्ति न तत्र परीक्षा कर्त
व्या किंतु त्वदनुग्रहपात्रीभूतस्य ममैवेत्यपेक्षेत्याह द्रष्टुमिति पुरुषाभ्यां व्याकृताव्याकृताभ्यां त्व
महिमानत्मत्वात् हे पुरुषोत्तम ममज्ञानमसाक्षात्पयते यद्वै प्रसरस्य मेम्ब्रैश्वर्यं ज्ञानतेजःशक्तिरंपन्नं सर्वा
त्मकं स्वरूपं द्रष्टुमिच्छामि तथा ममेच्छा सातोत्यर्थः २ मद्वेव मा ... पादितं ... द्रष्टुमिति

गी० ३

नेकान्यपरिमितान्यत्यद्भुतान्याश्चर्यरूपाणि दर्शनान्यूर्ध्वाधस्तिर्यक्पृष्ठतो विकृताः सौम्याः साधारणाः भयंकराश्च
त्रादृश्यो यस्य तमनेकाद्भुतदर्शनं दिव्यानि भूषणानि यस्य तमनेकदिव्याभरणं दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्युद्धृतानि निष्कोशादायुधानि
यस्य तं दिव्यानेकोद्यतायुधं ददर्श ॥ १० ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं
विश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ सर्वाश्चर्यमयं तेजोबलवीर्यशक्तिरूपगुणैश्वर्यवाऽस्यानादिविशेषैः सर्वैराश्चर्यप्रचु
रैरुपेतं स्वप्रभैव दीप्यमानं प्रकाशमानमिति देवं सर्वतोमुखं सर्वात्मकमत एवानन्तमपरिच्छिन्नस्वरूपं ददर्श पा
र्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥ विश्वरूपस्य परमेश्वरस्य तेन देवविशदयति दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थि
ता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ दिव्याकाशे युगपदेकदैवोत्थितस्य सूर्याणां सह
स्रस्य युगपदुत्थिता सम्यक् लोकिताऽमेघाद्यावरणवर्जिता च या भाः प्रभा विद्यते सा विश्वरूपस्य भासः प्र
काशस्य स्फुरणस्य यत्तु स्वप्रकाशे सदृशी स्यात् समाना कदा भवेत्तत्रापि विश्वरूपप्रकाशस्य सदृशी ति वक्तु
मशक्तेह योः स्फुरणसंपन्नौ विचार्यमाणायां सूर्यसहस्रप्रभाया एव सा या विश्वरूपप्रकाशस्याधिकोऽभवि
ष्यतीति मन्ये इत्यभावः ॥ १२ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नमिति यदुक्तं भगवता तत्पश्यत्यर्जुनो यदृष्टवानित्याह
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥ यदा पश्यति स्म
तदा दिव्यं वसुदेवतनयं देवं पाण्डवो देवदेवस्य तत्रैव विश्वात्मके शरीरे एकस्थमपि देवपितृमनुष्यादिभेदेना
नेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगदपश्यत् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरो

श्चर्याणि भारत ६ अदृष्टपूर्वाणि पूर्वं येन केनाप्यदृष्टानि बहून्यसंख्यान्याश्चर्याणि अद्भुतानि
रूपाणि पश्येत्यर्थः ६ कृतकृत्यत्वमित्याकांक्षायामाह इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं मम दे
हे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७ गुडा वर्तुलत्वप्रधाना आसमन्तात्केशा यस्य स गुडाकेशः हे गुडा
केश सचराचरं स्थावरजंगमोपेतं सर्वमेकत्रैव तिष्ठतीति एकस्थं कृत्स्नं जगदिहास्मिन्मम देहे विश्वा
त्मके अद्य पश्य यच्चान्यत्परेषां पराजयं नाशनं वा द्रष्टुमिच्छसि तदपि मय्येव पश्येत्यर्थः ७ किंच
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं ८ यथा पूर्वं मित्रा
दीन्दृष्टवानसि तथा मां त्वं प्राकृतेन दिव्यतेजःपुंजं विश्वरूपं परममप्रमेयमनेन प्राकृतेन चर्ममयेन
चक्षुषा त्वं द्रष्टुं न शक्नोषीत्यर्थः तर्हि मम का वा गतिरित्याकांक्षायामाह दिव्यमिति
ते तुभ्यं मह्यं पुनः योग्यं दिव्यं तेजोमयं चक्षुर्ददामि येन मां द्रष्टुं शक्ष्यसे तेन चक्षुषा मे ममैश्वरमी
श्वरत्वकारणं योगं योगमायाविजृंभितं स्वरूपं पश्येत्यर्थः ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राज
न्महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ९ योगो योगमाया सकार्या तत्स्याः प्रवर्तेः
कारणत्वादीश्वरः महांश्चासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः स्वसाक्षात्कारवतामविद्यां सकार्यां हरती
ति हरिः परमात्मा ऐश्वरमीश्वरस्य विष्णोः परमं निरतिशयं रूपं दर्शयामासेत्यर्थः ९ तद्रूपमेव वर्ण
यते द्वाभ्यां अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १० अ

गी०
४

तत्क्रियाऽनाश्रयत्वात्क्रियाविषयत्वादनंतत्वाच्च नक्षरतीत्यक्षरं निरुपकूटस्थं एतद्वैतदक्षरं गार्गीति श्रु
तेः तत एव परमसुत्तमोत्तमं अन्यस्मान्नुपरः पुरुष इति श्रुतेः तत एव परमार्थत्वात्परमपुरुषार्थत्वाच्च वेदित
व्यं मुमुक्षुभिः ज्ञातव्यं स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतेः वेदितव्यं परमं पदमक्षरं निर्विशेषं परं ब्रह्म जगत्तत्त्वमे
वतद्व्यादिजगद्बीजमेतस्मान्यदस्तीत्यत आह त्वमस्येति अस्य महदादिस्थूलपर्यंतस्य विश्वस्य सर्ववि
कारजातस्य परं निधानं निधीयते सर्वमस्मिन्निति निधानं जगद्बीजमव्याकृतात्मत्वमेव महतः परमव्यक्तमिति
ज्ञाह शांतानुपरोधादिति परस्मान्नसन्नासत्तत्सदसदिति आत्मैन एवैतद्विश्वं सर्वं तत्पानित्यमपीति श्रुतेः
मत्तः परतरमिति स्मृतेश्च ननु पद्द्वय अहमेव परं ब्रह्मानिर्विशेषं जगत्कारणं वाऽहमेव तथापि मत्तोऽन्यः क
श्चिदीश्वरोऽस्ति तत्त्व उपास्यश्चेत्यत आह त्वमव्यय इति न विद्यते व्ययो नाशो नाशनाभ्यामस्येत्यविना
शोपस्य सोऽव्ययो नित्यः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवतीति शाश्वतो वेदस्तेनोक्तोपेक्षमो ज्ञानकर्मोद
यः तेषां गोप्ता वरोऽश्वमेधमेरक्षकः सच्चिदात्मको ईश्वरोऽपि त्वमेव एषभूताधिपतिरेषभूतपालए
षसेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः ननु निर्विशेषं परं ब्रह्म सविशेषमपरं ब्रह्माप्यह
मेव तथापि मत्तोऽन्यो जीवोऽस्ति भेदापेत्यत आह सनातन इति न जीवो म्रियत इति श्रवणात् सना
तनो नित्यः पुरुषः पुरिशयनात्पुरुषः आत्मापि त्वमेव अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः १८ ननु सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्म यतो वा इमानि एष सर्वेश्वरः प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रामाण्यापत्या पदं ज्ञातं तत्तस्मे

58

रामः

माधनंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत १४ स्वरूपं पश्य मे पार्थ रूपाणि पश्यादित्यान्वसून् इति
त्वया पर्योक्तेन तथैव पश्यामीत्याहऽर्जुनः पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ब्रह्मा
णमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५ हे देव तव देहे भूतविशेषसंघान् भूतविशे
षाः देवतिर्यगादिविभेदभिन्नाः जातिविशेषास्तेषां संघान् तानेव विशेषयति देवानिति तत्रापि विशे
षयति ब्रह्माणमिति ईशं सर्वप्राणिनां नियंतारं कमलासनस्थं ब्रह्माणं चतुर्मुखं ऋषीन् नारदसन
कादीन् दिव्यानुरगांश्च षवासुक्यादीन् पश्यामीत्यर्थः १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्व
तोऽनंतरूपं नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप १६ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्ररूप
मनंतरूपं अनंतानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि हे विश्वेश्वर विश्वरूप तव नांतं न मध्यं पुनरादिं
न पश्यामि १६ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दी
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १७ तेजोराशिं तेजःपुंजमत एव सर्वतो दीप्तिमंतं प्रकाशयुक्तमत एव दीप्ताने
लार्कद्युतिं ज्वल्यमानसूर्यानलसन्निभमत एवाऽप्रमेयं परिच्छेदरहितं चक्षुः अगोचरमत एव
समंतात्सर्वतो दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन द्रष्टुमशक्यं पश्यामि शिष्टं स्पष्टं १७ त्वदीयैतन्महामायापातसंभा
विताऽर्जुनस्त्वद्रूपमहत्त्वदर्शनेनैव त्वामेवमहं मन्य इत्याह त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं
निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अक्षरं निरवयवत्वान्निराश्रयत्वा

सिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ हि यस्मात्त्वं शाश्वतधर्मगोप्ता तस्माद् यमप्यनद्भुतस्व
रूपं त्वां दृष्ट्वा केचिद्बलाधिका सुरसंघाः सुराणां देवानां संघाः सुरसंघाः ते वसमीपे विशंति केचिद्ब
लाभीताः संतो दूरादेव प्रांजलयो भूत्वा गृणंति स्तुवंति तथा महर्षिसिद्धसंघाः महर्षयो भृग्वादयः सि
द्धाः कपिलादयः तेषां संघाः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिः शब्दार्थपुष्टियुक्ताभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति
२० एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च गंध
र्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रुद्रादित्या वसवस्तथान्ये ये च साध्या देवता
भेदा विश्वे विश्वेदेवा अश्विनौ मरुतो देवविशेषाश्चोष्मपाः पितरस्ते च ऊष्मभागा हि पितर इति श्रु
वणात् गंधर्वा यक्षा असुराः सिद्धास्तेषां संघाश्च सर्वे विस्मिता आश्चर्यं प्राप्तास्त्वां वीक्षंते २२
एवं देवादीनां प्रवेशनं स्तवनं विस्मयदर्शनं चोक्त्वाऽधुना भयंकराकारदर्शनेन लोकानां स्वस्य च
भयकार्यं प्रतिपादयति त्रिभिः रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्रा
करालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहं २३ बहूनि बहुविधानि च वक्त्राणि नेत्राणि यस्मिंस्तत्
बहुवक्त्रनेत्रं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् बहुबाहूरुपादं बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं १८०
महदतिपरिमाणं ते रूपं स्वरूपं दृष्ट्वा लोकाः प्राणिनः सर्वे मत्केषणावाधिताः प्रव्यथिता महा
व्यथां प्राप्ता नाहं तथैवाहमपि प्रव्यथितो भीतः पार्थः २४ [illegible] नभःस्पृशं दीप्त

व तथापि मत्तो भिन्नं जगदस्तीत्याशंक्याह सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यर्थमनुस्मृत्य तदपि त्वमेवेत्याह
अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं
१९ अनादिमध्यान्तं आदिमध्यान्तरहितं वीरारामाक मेवीर्यमनन्तमपारं वीर्यं यस्य तमनन्तवीर्यं अनन्तवा
हुं अनन्ताः संख्यातीता बाहवः यस्य तमनन्तबाहुं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं शशिसूर्यनेत्रं दीप्तः शिखाभिः
जाज्वल्यमानो हुताशो वक्त्रे यस्य तं दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा सूर्यवत्तपन्तं प्रज्वलन्तं त्वामिदं विश्वं
पश्यामि इदं विश्वं त्वमेवेति त्वद्भिन्नं विश्वं पश्यामि त्वां विश्वात्मना स्थितं पश्यामीत्यर्थः १९ तदेव वि
स्पष्टयति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्र
यं प्रव्यथितं महात्मन् २० हि यस्मात्कारणात् द्यावापृथिव्योः भूम्यान्तरिक्षयो रन्तरमन्तरालं स
र्वं त्वयैकेन विश्वात्मना स्थितेन व्याप्तं दिशो याः प्राच्याद्याः सर्वा दिशश्च व्याप्ताः एताः उग्रं ते स
रामेतच्च रूपं कालरूपं त्वत्कं विनु सर्वं त्वयाप्यपेन व्याप्तं तत्त्वमात्रमेवेति न्यायेन त्वद्व्याप्तं विश्वं त्वमा
त्रमेवातः सर्वं विश्वं त्वमेवेत्यर्थः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेः एवं सार्वात्म्यमभिधायाद्भुतत्वं विवृणुते रूप
मस्तीति दृष्ट्वेत्यादिना महात्मन् महान्महत्तरः विश्वमय आत्मा देहो यस्य सः हे महात्मन् अद्भुतमा
श्चर्यकरमुग्रमतिभयदं रूपं तवेदं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं त्रिलोकस्थप्राणिजातं सर्वं प्रव्यथितं सुदुःखं व्याकु

लं च भवतीत्यर्थः २० किंच अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि

गी० ६

वैश्च अवनिपालसंघैः सहैव त्वां विशन्ति विशधातोरवापि संबंधः भीष्मो द्रोणस्तथा सौतपुत्रः कर्णः
अस्मदीयैरपि योधमुख्यैर्द्रुपदधृष्टद्युम्नादिभिः सह त्वरमाणाः सन्तः भयानकानि भयंकराणि दं
ष्ट्राकरालानि ते वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति तत्र केचिद्योधमुख्याः चूर्णितैः चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः
शिरोभिरुपलक्षिताः सन्तो दशनान्तरेषु दन्तविवरेषु दृश्यन्ते २६ २७ पुनरपि तेषां भगवद्वक्त्रप्र
वेशनमेव सदृष्टान्तं प्रतिपादयति यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति तथा
तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति २८ नरलोके मर्त्यलोके वीराः शूराः नरलो

६०

कवीरा भीष्मादयः शिष्टः स्पष्टार्थः २८ किं च पुनर्वक्त्राणि प्रविशन्तीत्याकांक्षायां प्रवेशनप्र
योजनं सदृष्टान्तमुपपादयति यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः तथै
व नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९ समृद्धवेगाः प्रचंडवेगाः शल
भाः लोकाः शत्रुजनाः शिष्टं स्पष्टं २९ एवं प्रवेशनप्रयोजनमुक्त्वा तद्दर्शनपापरमेश्वरस्य
कृत्यमाह लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्स
मग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ३० ज्वलद्भिर्वह्निः प्रदीप्तैरिव ज्वालाज्वल्यमानैर्वदनैः सम

राम०

न्तात्सर्वतः प्रविष्टान्समग्रानशेषान्लोकान् शत्रुजनान् ग्रसमानो नितरां गिलन्सन् त्वं चेजिह्वाभि
र्लेलिह्यसे तालुलेहनं करोषि हे विष्णो तेजोभिः [illegible] समग्रं सर्वं जगदापूर्य व्याप्य तव उग्राः

मनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥ हि
शब्दो ऽवधारणार्थः हे विष्णो सर्वव्यापिन् नभःस्पृशं मेघपथमनभो व्याप्तं सर्वं स्पृशतीति नभःस्पृ
शं सर्वव्यापकं तेजोविशेषेणादीप्तं जाज्वल्यमानं अनेकवर्णं वर्णयितुं निवर्णा रूपाणि येन तानि अनेक
विधानि यस्मात् अनेकवर्णं ब्रह्मादिनानाविधविचित्ररूपविशेषविशिष्टं आत्तानि विस्फारितान्याननानि य
स्य तं व्यात्ताननं सूर्यमण्डलवद्दीप्तानि विशालानि विकृतानि च नेत्राणि यस्य तं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वैव प्रव्य
थितान्तरात्मा भयप्रक्षुब्धान्तरंगो ऽहं धृतिं धैर्यं शमं मनःस्वास्थ्यं च न विन्दामि न लभे किं तस्मात् सर्वः ॥२४॥ उक्त
मेवार्थं प्रकारान्तरेणाह भगवत्प्रसादं प्रार्थयन्ने दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दि
शो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥ जगतां निवासो यः सः हे जगन्निवास देवेश अस्मान्
पक्षपातस्य प्रमेव दीप्ते प्रकाशेन इति देवः सन्निधानात्सर्वाभीष्टं चेष्टयतीति देवेशः दिशो न जाने भयेन वि
ते स्वास्थ्यं जगत्सु सुखं च न लभे न प्राप्नोमि भीतो ऽस्मि प्रसीद प्रसन्नो भव ॥ स्पष्टं ॥२५॥ पश्चात्तु दृष्टस्यमी
ति यदत्तं सज्जयपरेषां पराजयं च द्रष्टास्मीति तदप्यत्र दृष्टमित्याह चतुर्भिः अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरु
त्तमांगैः ॥२७॥ चकारस्य सर्वपदेन संबंधः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः स

गी०
७
स्व४
61

तान्लोकान्नुजनान्समाहर्तुं प्रवृत्तोस्मि नत्तुलोकसंहारार्थं प्रवृत्तेन त्वया मां विना संहारः कर्तुं न शक्य इत्यत आ
ह ऋतेपीति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसेनास्ववस्थिताः सज्जीभूय वर्तमानाः त्वदेजेयाय यथा भीष्मद्रोणक
र्णादयस्ते च सर्वे त्वामृतेपि त्वत्प्रवृत्त्यभावेपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्ति मयपि महाग्रस्तत्वात्समुपस्थिते केऽर्जुनो
विष्यन्ति सर्वे पि निपतत्यर्थः ३२ एवं स्वप्रवृत्तिर्वोत्क्राफलितमाह तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा श
त्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३३ महात्मकृता मयैवस
र्वे ध्वते क्षत्रियमारोषु सत्सु न योत्स्य इति तव प्रवृत्त्यऽभावो निष्फलो यस्मात्तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय सन्नद्धो
भव यशो लभस्व देवैरपि अजय्या भीष्मादयोऽर्जुनो जितवानिति कीर्तिं प्राप्नुहि शत्रूंश्च दुर्योधनादीन् जि
त्वा शत्रुजयेन लब्धं समृद्धं सर्वैश्वर्यसंपन्नं राज्यं भुंक्ष्व भीष्मादीष्वतिरथीं कं संस्था शत्रुजयाद्यलेभ स्वे
त्वर्जुनस्याशंकां निःशेषयितुमाह मयैवेति यद्यपि शस्त्रास्त्रबलपराक्रमसंपन्ना भीष्मादयो दुर्जे
पा एव न तथाप्येते त्वत्प्रवृत्तेः पूर्वं मयैव स्वैरेण तेजोबलपौरुषमाहृत्य निःसारतां गमयित्वा निहता जी
र्णापरर्णवृत्पतनोन्मुखीकृता भवन्तीत्यर्थः सव्येन वामहस्तेन शरान्संधातुं मयोक्तुं शीलमस्यास्तीति
हे सव्यसाचिन् पूर्यतानेपाशुवर्तेष्वा [illegible] पातनेत्वं निमित्तमात्रं न तत्तत्त्वप्रयत्नविशेषोस्तीति स
र्वः ३२ उक्तमेवार्थं निर्विविक्तिसा पविस्पष्टयति द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान
पि योधवीरान् मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४ द्रोणं भीष्मं कर्णंज

राम०

सर्वेऽग्रामा सोदीप्तप्रभातेपंतीग्रीष्माऽर्के वत्तापं कुर्वंति ३० यस्मात्कसोतेमात्रिनः कालांतकश्च
महाप्रस्रानयिमज्वलद्धृदनैर्गिलसिविचापमारोमहाद्भुतमेवकत्पंतस्मात् आख्याहिमेकोभ
वानुग्ररूपोनमोस्तुतेदेववरप्रसीदविज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिं ३१
हेदेववरदेवताश्रेष्ठतेनेमोस्तुत्वांनमस्कृत्वाप्रच्छामिप्रसीदऔग्रंत्सन्त्वाप्रसन्नोभवउग्ररूपःउ
ग्रस्पमलयकालरुद्रस्यरूपमिवरूपमाकारायस्पपद्धाउग्रमेवलोकेभयंकरंरूपंपस्यसःउग्ररूप
:कोभवान्प्रलयकालरुद्रोवाप्रलयाग्निर्वामहाप्रलयाग्निर्वाकोलांतकोवायमउग्ररूपोवाऽन्यो
वातवस्वरूपप्रवृत्तिंचमेमह्यमाख्याहिकथयआसमंतादनुप्रवृत्तंआद्यं:पद्माआदौभवं
अद्यंस्तेजगतःसंहारकत्वेसौम्यरूपंजगदाघमीप्सुरेवाभवंतंविज्ञातुमिच्छामिकथयेत्यर्थ
:नतुप्रदीप्तस्वरूपंप्रत्यक्षदर्शनेनैवज्ञातुंशक्यतेकोभवानितिकोऽयंप्रश्नइत्यतआहनेति
हिप्रसादंहमनुष्यःकिंविस्तरेणतस्माततवप्रवृत्तिंनप्रजानामिअतस्त्वमेवब्रूहीत्यर्थः ३१ स
स्वप्रवृत्तिंवाख्यातुंश्रीभगवानुवाच कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः
ऋतेऽपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ३२ लोकक्षयकृत्लोकानांमुमुर्षो
रापमारोगानावाप्रसानोक्षयनाशनंकरोतीतिलोकक्षयकृत्प्रवृद्ध [illegible] प्रवृद्धःकोलोऽस्मिसर्वेषा
सांसंहारहेतुःकालोहमित्यर्थःइतिस्वप्रवृत्तिंख्याययित्वास्वप्रवृत्तिंमाहलोकानितिइहात्रसमव

पत्वमित्यर्थः तव प्रकीर्त्या जगत् अनुरज्यते अनुरागं चोपैतीति यत्तत्स्थाने युक्तं तत्तदनुरक्तिविषय
त्वमित्यर्थः तव प्रकीर्त्या भीतानि रक्षांसि दिशो द्रवंतीति यत्तत्स्थाने युक्तं तत्र रक्षः पलायने हेतुत्वमि
त्यर्थः सिद्धसंघाः सिद्धानां देवताविशेषाणां संघास्त्वां नमस्यंतीति यत्तत्स्थाने युक्तं तव सर्ववंदन
मस्कारविषयत्वमित्यर्थः यद्वा हे हृषीकेश कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमि
ह प्रवृत्त इति प्रसंगे भीरुपमाणे सर्वदुष्टलोकसंहारार्थं प्रवृत्तोसीत्युक्ते सकलसंरक्षणाय तव प्रकीर्त्या प्र
कृष्टवर्णनेन स्तुतेन जगत् साधुलोकः प्रहृष्यति संतोषमुपैतीति यत्तत्स्थाने युक्तं सर्वेश्वरस्य सर्वलोकनारा
परायणो न भवतः सर्वदुष्टसंहारे क्रियमाणे साधूनां प्रहर्षणं युक्तमेवेत्यर्थः तव प्रकीर्त्या जगत्साधु
लोकः त्वयि भक्तवत्सले सर्वेश्वरे तस्मिन् हृदि परमात्मन्यनुरज्यते अनुरागं वहतीति यत्तत्स्थाने युक्तं लोकोपद्र
वनिवारणाय प्रवृत्ते परमकृपालो परमेश्वरे त्वयि साधूनामनुरागजननं युक्तमेवेत्यर्थः तव प्रकीर्त्या दुष्टा
न् संहर्तुं प्रकृष्टत्वात् तव प्रकृष्टवर्णनेन स्तुतेन रक्षांसि भीतानि राक्षसाः सर्वे भीताः संतः दिशो द्रवंति
दिक्षु शरणं प्रतिपलायंते तव प्रकीर्त्या सर्वलोकसुखकारिणः सिद्धसंघाः सर्वे त्वां नमस्यंति सिद्धा
इति देवजात्युपलक्षणं देवर्षिसिद्धगंधर्वचारणादयः सर्वे स्वामिनं त्वां तत्तथैव कर्त्तव्यमिति प्रार्थनारू
पेण त्वां प्रणमंतीत्यर्थः ३६ भगवतः सर्वदेवनमस्कार्यत्वे हेतुं वदन्नकाकास्वेन नमस्कार्यत्वमापा
पादयति कस्माच्चेतेन नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंत देवेश जगन्निवास

यद्रथं च तथाऽन्यानपि भगदत्तसोमदत्तादीन् च योधवीरान्मया तेजोबलपौरुषापकर्षेण हतान् हतप्रायांस्त्वं
जहि बाणैः पातय तत्र मा व्यथिष्ठाः द्रोणादिभ्यस्त्रस्य पन्नईति न याविधः स च्छेद मरणाभो प्सइति वा सर्व
वी पश्यन्नि पुत्रः करोदुर्जयइति पितृवरेणावध्यः सैंधवइति वैतसौ च दपि व्ययो मा कुरु किंतु मदनुग्रहे
णारणे सपत्नान् दुर्योधनादीञ्छत्रून् जेतासि जेष्यसि अत्र न संशयो यस्मादेवं तस्माद्युध्यस्वेति नात्र वि
धिः किंतु युक्ते कारणं ज्ञानं तत्कारणं चित्तशुद्धिः तत्कारणं स्वधर्मानुष्ठितिरिति सच्चयत्निवयत्नि पृथ्व
स्येति मुमुक्षुस्त्वं स्वधर्ममनुवर्तस्वेति तात्पर्यार्थः एतेन भक्तासमाराधितः परमेश्वरः स्वभक्तानां
दुर्लभमपि कार्यं सुलभं करोतीति सूचितं भवति ३४ यत्तदर्थं सर्वं तदाच्छाप संजय उवाच एतच्छ्रु
त्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभी
तः प्रणम्य ३५ किरीट्यर्जुनः भयभक्तिभ्यां वेपमानः कंपमानः सन् कृताञ्जलिर्भूत्वा केशव
स्येतदुक्तप्रकारं वचनं श्रुत्वा हस्ताभ्यां नमस्कृत्वा साष्टांगं च भूयो प्रणम्य सगद्गदं हर्षातिश
येनानंदाश्रुजलवेगेन च कुण्ठितकण्ठध्वनि यथा तथा भीतभीतो ऽत्यंतभयप्राप्तः सन् भूय एवेदं
वचनं कृष्णमाह ३५ अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च र
क्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ३६ हे हृषीकेश एतेव प्रकीर्त्या त्वन्महि
त्वकीर्तनेन श्रुतेन सर्वं जगत्प्रहृष्यति हर्षमाप्नोति यत्प्रहृष्यति तत्स्थाने युक्तं तत्र सर्वं जगदनुरज्यते विष

गी०
९

तिमर्त्सितुंपद्स्वरूंकदाचिदेनाधिकंचिदपिनक्षरतीत्यक्षरंनित्यंकूटस्थंसच्चिदानंदैकरसमद्वितीयंनिर्वि
शेषंतत्परंब्रह्मत्वमेवत्वत्तोनान्यत्ततोऽनेनत्वंसिद्धं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः एतदेवं ततः सर्वदेवन
मस्कार्यत्वेनत्वमुक्तोसिनितितात्पर्यार्थः ३७ ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थोवक्षमेनसविशेषनिर्विशे
षंचसर्वंत्वमेवेतिभगवतःसर्वात्म्यमतियादयन्नाह त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनि
धानंवेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ३८ पूर्णत्वात्पुरुषःस्वयंनिर्विकारत्वात्स
र्वकारणःसनातनः आदिदेवःजगत्कारणत्वादादिःस्वप्रकाशत्वाद्दिव्यतइतिदेवः आदिश्चासौदेव
श्चादिदेवःहिरण्यगर्भादिकर्तामायोपाधिकःपरमेश्वरस्त्वमेवास्यपरिदृश्यमानस्यविश्वस्यनिधानं
सृष्टिप्रलयादपश्चजलेतरंगादयइवयत्रमहदादयोविकाराःसर्वेनिधीयंतेतन्निधानंजगद्बीज
मायापाधेत्वमेवासि बुद्धितद्वृत्तिकारणेऽहंकारममकारादीन्साक्षाद्व्यवधानेनसर्वदापीवेत्तिजाना
तिसचवेत्तासर्वसाक्षीप्रत्यगात्मापित्वमेवासितद्वेद्यंबुद्धितद्वृत्तिकारणादिसर्वदृश्यजातंत्वमेवासि किं
च परंसर्वदृश्यविलक्षणंतयासर्वमहत्त्वंमायातत्कार्यलेशःसर्वंधतःजीवेशजगदाभासक
ल्पनाधिष्ठानंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंनिर्विशेषनिराभासनित्यानंदैकरसमद्वितीयपरमपुरीयप
रंधामपरंज्योतिःपरब्रह्मतच्चापित्वमेवासि अनंतमपरिच्छिन्नरूपंविद्यतेकस्यतत्पंचपसंबोधनेअनंतरू
पयतस्त्वपापब्रह्मणाःसद्रूपेणास्यप्रपंचस्यकल्पितस्याधिष्ठानत्वात्त्वयाततंव्याप्तंसत्स्फुरणरूपेणयद्व्याततंत्वयात्तमेवेतिसोपेन

63

राम०

९ तथासौ कश्चित् सत्त्वादिमहत्त्वादीश्वरत्वाच्च तव सर्वनमस्कार्य है किं वत्तो अमित्यर्थः ।

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ चकारस्त्वर्थः महान्महत्तरः सर्वोत्कृष्ट आत्मा स्वभावो यस्य हे महात्म
न् ते तुभ्यं सिद्धादयः सर्वे देवाः कस्मात्तु हेतोः न नमेरन् हेतुनानेन न नमेयुः सर्वप्रकारैर्विचार्यमाणे त्वमेव केन
नमस्करिष्यतीत्यर्थः ननु हमपि लोकसाधारणः केन विशेषेण मह्यं नमस्कुर्युरित्याशंकायां नेत्याह
स्वयं बलवीर्यतेजः शक्तिविशेषैः परमार्थतस्त्वं भवानेव सर्वोत्तमः सर्वनमस्कार्य इति सर्वनमस्कार्यत्वे
हेतुना गरीयसे इत्यादिना गरीयसे ज्ञानादिभिरुक्तो विशेषैः सर्वोत्तरः सर्वगरीयान् तस्मै गरी
यसे गुरुतराय ज्ञानादिभिः सर्वेभ्यो गरीयस्त्वादित्यर्थः किंच ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ब्रह्मणो हिरण्य
गर्भस्यापि सर्वस्य तत्पितेरपि सर्वाराध्यस्यादिकर्त्रे आदिर्जनिकारणं कर्त्ता नियामकः पुनरपि हेत्वंत
राण्याह हे अनंत देवेश जगन्निवास अनंतत्वाद्देवानामीश्वरत्वाज्जगन्निवासत्वाच्च सर्वदेवनमस्कार्यो
सीत्यर्थः अनंतश्चात्मा यो देवानामधिपो यस्मिन्लोको अधिष्ठित इति श्रुतेः ननु ममानंतत्वं
न संभवति जगत्कारणत्वाद्व्यवधानादित्याशंकायामाह सदसदिति नामरूपाभ्यामस्तीति प्रति
दिरूपते तत्सत्कार्यं जगत्तत्तद्विलक्षणमसज्जगत्कारणमव्याकृतं तदुभयं सदसच्च त्वमेव स
र्वैक्येन क्लृप्तेति श्रुतेः ननु सदसद्रूपत्वेपि ममानंतत्वं न संभवति परेणाक्षरेण व्यवधानादित्यत
आह त्वमक्षरमिति तत्परं तयोः जगदव्याकृतयोः कारणं यो नित्यत्वेन सच्चिदानंदरूपत्वे
न निरतिशयमहत्त्वेनातिसूक्ष्मत्वेन परं विलक्षणं कारणं च यावायत्तदक्षरमानि विदित्वेमोदित्य

गी० १०

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वाध्यायांते मन्मना भव मद्भक्त इत्यर्जुनं प्रति मुमुक्षुसंचित्तशुद्ध्युपेतज्ञानयुक्ता न ह्यारा केवलमिदं
येन सविशेषब्रह्मोपास्तिरुक्ता इदानीं मंदप्रज्ञस्य मुमुक्षोः रूपस्य वृत्तीर्मोक्षः उपास्त्वोपास्तेः सिद्धिपूर्वं प्रवृत्तिसिद्धये
स्वोपास्तेः फलं स्वरूपं च परमात्मनः उपास्यस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं तत्त्वं भक्तानुग्राहकत्वं विभूतिविस्त
रं च प्रतिपादयितुं दशमाध्याय आरभ्यते तत्रादावर्जुनस्य श्रोतुरुपासोत्सुकत्वमुपे मनोरंजयितुमिदं श्रीभगवानु
वाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ हे महाबाहो ज्ञानयत्स्वव
स्तुनः परमं सर्वस्मादुत्कृष्टत्वात् विज्ञेयत्वात् सर्वव्यवहारागोचरत्वाच्च भूयः पुनरपि देवबोधयितुं मुच्यमानं मे मम परमा
र्थविषयं तन्निष्ठासिद्धिकारणं वचो वचनं शृणु इदं श्रुत्वा तदर्थं ज्ञात्वा तरिष्यामीति तत्र स्वरोपि यमाणाय प्रीतिं कुर्वते
श्रवणेनोत्सुकायेत्यर्थः ते तुभ्यं हितकाम्यया हितं नित्यनिरतिशयं सुखं तस्य संपादनेच्छया प्रवक्ष्यामि तत्र च्छ । तेवतन
र्थः एतेन शुश्रूषात्वान्मत्वात् ज्ञात्वा तत्प्रीतिमोक्षे श्रद्धाय श्रद्धावते एव तत्त्वोपदेशः कर्त्तव्य इति सूचितं १ ननु मम तत्
त्वोपदेष्टारो महांतो व्यासादयः संति तेषां परं वचः श्रुतवंतो ममापि ज्ञानं भविष्यति किं मद्वचन इत्यस्यामित तत्र आ
ह न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २ सुरगणा इंद्रादयो देवा म
हर्षयो भृग्वादयः व्यासादयश्च मे मम महदादिसर्वप्रपंचसृष्टुः परमेश्वरस्य प्रभवं प्रभावं उत्पत्तिस्थितिप्रवेश
नियमननिग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यं सर्वेशः सर्वप्रकारेण विदुः न विजानंति ननु देवा भृग्वादयश्चादिमा दिव्यज्ञा
नसंपन्ना स्वकर्तृत्वेन भावेन जानंतीत्यत आह अहमादिरिति हि यस्मात् कारणात् देवानां महर्षीणां च सर्वेषामुत्प
त्ते वैभवसिद्धेस्तपःसिद्धेर्योगसिद्धेर्दिव्यज्ञानसिद्धेश्चाप्यहमेवादिः कारणं तस्माच्च देवा महर्षयस्समस्तानि ति
न पुनरिमं महर्षयो देवता स्वेति [illegible] तेन मत्तं भवनं हेतं न विजा

64

राम०

गीतातात्पर्यदर्पणोध्याय १०

पत्र १५

षैति ब्रह्मवित्त्वं नाम ब्रह्मरूपेण सर्वदेहस्थवित्स्वरूपो आत्मत्ववेदनं तत्सत्त्वे देहाद्यहंभावाऽभाव एव तत्सत्त्वे तु ब्रह्म
रूपात्मत्वभावनाऽभावः द्वयोर्विपरीतप्रत्यययोस्तेजस्तिमिरयोरिव युगपदेकमात्र्याद्ये काधिकरणात्तन्न संभवति अस
त्येवानात्मन्यहंभावे तन्नाश्रितजात्याद्यभिमानेनैव विदुषः कर्मकर्तृत्वं नास्ति ततो न बुद्धिपूर्वकं विदुषः पापाचरणं सं
भवति ननु देहात्मना पापं कृत्वा मया पापं कृतमित्यभिज्ञक्लिष्टतत्त्वमस्य यः पुनरविक्रियब्रह्मात्मना न हं कर्ता सोऽन्य
कर्तृत्वमनस्य श्लोकस्य क्रमादुपयुज्यते एवं तिचेन्न तथात्वे सार्वात्म्यदर्शनविच्छित्तिप्रसंगात् सार्वात्म्यदर्शने देहाद्या
त्मत्वबुद्धिः पापाचरणं च विदुषो न संभवति अहं ब्रह्मविन्मदोषो नास्ति मया हिंसा वा पद्येष्टाचरणीयं कारे
ति स ब्रह्मविदेव न भवति सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति इत्यादिश्रुतिविहितस्य सर्वात्मभावात् अतो न बुद्धिपूर्वकं विदुषः पापाच
रणं किंत्वऽबुद्धिपूर्वकं किंचित्संभवति तेन तस्य लेपो नास्ति यथाप्युक्तं तस्य माहात्म्यस्य एतदेव विशेषणं सर्वपा
पैः प्रमुच्यत इति पद्य अनादिं जन्मादिविकारवर्जितं अत एवाजं जन्मादिसर्वविकाररहितं लोकमहेश्वरं सर्व
पालोकानां महान्तमीश्वरं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं निग्रहानुग्रहकर्तारं मोक्षप्रदातारं च मां परमात्मानं यो वेत्ति
शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां ज्ञात्वा मोक्षेच्छया यो मामुपास्ते स मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये एवासंमूढः संमोहः तदसद्विवेक
स्वरूपः तद्रहितलक्षणत्वादसंमूढः यस्मात्तन्मात्मानं सर्वेषु देहेष्वनुस्यूतं दृष्ट्वा स्वयं तद्विषयो भूत्वा मोक्षमेवोपेक्ष
माणः सन् श्रद्धाभक्तिभ्यां मामुपास्ते तस्मादसावसंमूढो मर्त्येषु सर्वपापैर्बुद्धिमनोवाक्कायकृतानि जन्मा
न्तराणि पापानि कानि च तैः सर्वैः पापैः ज्ञानोत्पत्तेः प्रतिबंधकैर्मदुपास्त्या प्रमुच्यते प्रकर्षेण निःशेषं मुच्यते मु
च्यते ज्ञानमुत्पद्यते येन साक्षात्पापाप्यकर्मपाशेरिति सर्वपापानि मदुपास्त्या सर्वपापाद्विमुक्तः

नेतियथापि तन्महत्त्वं शिष्यसुतत्ततो मम महत्त्वमहमेवोपदेष्टा पीतिभावः २ अनुत्त्वे ... महत्त्वमयादि ... तांत

श्रुत्वेतो मम मनेन किं स्यादित्याकांक्षायामाह यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः

प्रमुच्यते ३ मर्त्येषु मरणशीलेषु शतकोटिसंख्याकेषु पि ... यो मुमुक्षुः सदसद्विवेकवैराग्याभ्यां असंमू

ढः संमोहो विपर्ययो ... ताव ... हितो ऽसंमूढः ... विषयापा ... सर्वसंन्यस

मन्ने साद संयतः स च मामजत्वेनादिसमुपन्ने ऽतो न जायते जन्मादिरहितं जन्माद्यसंभवे कारणमाह अनादि

मिति न तेस्य ... जनितानि चादियदीति मामजत्वाद्दाहि जन्मादिकारणनिमित्तमुपादानं चेन विद्यते यस्मा

ऽनादिस्तमनन्तत्वाजं नित्यं ननु नादित्वाजेत्वयोः ... स्यापि ... भवान्न स्यापि नित्यत्वं स्यादित्यत्याशंक्या तो

तस्य भावत्वमहेश्वरत्वं परममहत्त्वमुक्तं ... मानगम्यत्वं वस्तुचापितुमाह लोकमहेश्वरमिति पस्य ... क्षमा

त्रैणलोकाः जगत्सर्वं वेष्टते स ईश्वरः पथा रथो जडो ऽपि केनचेतनेन याज्येज्जगत्स्वचेतनेन च ... तोजग

त्स्रष्टा ... पयाति तोः चेतन स्य समत्वं भावत्वं परममहत्त्वं चानुमीयते ... अ स्यजगतो नित्यमेवेति ... पतेच

तेतो ऽनादिमजं महाश्चासावीश्वरश्च महेश्वरो लोकस्य महेश्वरो लोकमहेश्वरस्तं सर्वस्य प्रपंचप्रवर्तकं चकोरा

ट् स्या ... ऽसंगो ... पं मानिर्विशेषं परं ब्रह्मवेत्ति यः साक्षादिदमेवाहमस्मीति स्वात्मना विजानाति स ब्रह्मविद्याति

सर्वपापैः सर्वैर्बुद्धिपूर्वकैरबुद्धिपूर्वकैश्च पापैः पापकोपैः दुःखदुपोनिदुर्गतितिप्रमुच्यते पापैः पापकौ

पैश्च न ... स्वबध्यते ... यः ब्रह्मविदः सर्वात्मदर्शिनः बुद्धिपूर्वकपापायानं ... संभवति ... वितना

संभवानपायपापकर्मा च श्रसास्य देहजातितत्त्वेभ्यो ऽभिमानेन ममत्वाभिमानेनेत्येवं मुच्यत्वाह विन्न मेवन से

३ पात्मा सर्वपापनिवृत्तिर्ज्ञानं च मम साधनं सिध्यतीति भावः एतेन संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरित्यादि कृतिर्भगवद् संसार
बंधनं च मोक्षकारणत्वं यस्य प्रतिपादितं भवति तेन मुमुक्षुभजनीयत्वं सिद्धं ४ भवंति भावा भूतानामिति स्वस्य
मुमुक्षूपास्यत्वे कारणं दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यं बंधमोक्षहेतुत्वं सर्वतंत्रस्वातंत्र्यं सर्वज्ञत्वं सर्वैश्वर्यं
च स्वस्य च वित्वाऽधुना सामान्येन स्वविभूतिभेदं भक्तानामुपासनीयं वक्तुमिदं शाति महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव
स्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६ एवं सर्वेभ्यः प्राकृतेनाऽस्मत्प्रभृत्वाद्यो विहितातां महर्ष
यः तथा पूर्वे प्राचीनाः स्वायंभुवादयश्चत्वारो मनवे ब्रह्मभजगम्बंधुः ब्रह्मणः संकल्पात्मकान्मनसो जाता
मानसाः तत्र एव मद्भावा मम परमेश्वरस्य स्वरूपत्वेन भावं अंतः इति मद्भावा मम विभूतयः इत्यर्थः लोके लोकत्रि

तये येषां भृग्वादीनां स्वायंभुवादीनां च संबंधिन्य इमाः सर्वत्र परिदृश्यंते स्थावरजंगमात्मकाः प्रजा एताः सर्वा
अपि मम विभूतयः एवेत्यभिप्रायः एतेन चराचरात्मकं विश्वं सर्वं मय ब्रह्मरूपो विभूतिरेवेति सिद्धं भवति ६
एवमात्मोपयोगजन्मैश्वर्यं विभूतिं च प्रतिपाद्य एतद्वृद्धस्य गिदितवतः हृदं तस्य फलमाह एतां वि
भूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ मम विविधेषु भूतेषु परस्य
ब्रह्मणः एतां प्रतिपादितां विभूतिमापाद्यां विविधाकारेण भवनं विभूतिः तां सर्वोत्कृष्टतां योगं च माया यो ए८०
गजन्मैश्वर्यं च हि स्थित्यादिनं च सर्वेशनियमननिग्रहानुग्रहादि सामर्थ्यं चैतत्सर्वं तत्त्वतो यथार्थ्येन यो
विचक्षणः पात्मा चार्योपदेशाज्जानाति विवेकितत्वेनाभोनिने दृढात कि नु परमात्मनः स्वरूपमेवेति सर्वम

सन्तानं प्राप्य मुक्तो भवतीत्यर्थः ३ स्वोपास्या सर्वपापविनिर्मुक्तानां मुमुक्षूणां तस्मादेव ज्ञानेन ज्ञानसा
धनं च भवतीत्याह द्वाभ्यां बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाऽभयमे
व च ४ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ ज्ञानं ब्रह्मा
त्मैकत्वविषयं परोक्षमपरोक्षं च बुद्धिस्तदेवाहमिति ज्ञानं तु ब्रह्मभावनात्मिका असंमोहः वि
परीतभावनानुदयः क्षमाऽध्यात्मिकाद्युपद्रवसहिष्णुता सत्यं यथार्थवचनं सत्यमिति ब्रह्मोच पा
दीनामुपलक्षणं दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः शमोऽन्तःकरणस्य विषयप्रवृत्त्युपरमः अहिंसा प्रा
णिष्वप्राणाहिंसनं समता सर्वत्र समदर्शनं तुष्टिः स्वाऽऽनन्दानुभवः तपश्चित्तैकाग्र्यं दानं दंडस्या
सः मनो वा कायकर्मभिः प्राणिनामदंडनमपीडनमित्यर्थः दंडन्यासः प्रदानमिति श्रवणात्
यशः ब्रह्मविदयमिति सर्वत्र कीर्तिः अयशोऽदुष्कीर्तिः अपशब्देत्यः बुद्धिर्ज्ञानं संमोहः असमाऽ
सत्यमदमोऽशमः हिंसाऽसत्यादीनामुक्तविपरीतानामुपलक्षणं सुखं वैषयिकं दुःखं तमाध्यात्मिका
द्युपद्रवनिमित्तकं भवः उत्पत्तिः अभावो विनाशः भयं भूतेभ्यस्त्रासः अभयं तदभावः एवंप्रकार
धानानामकाराणां अनुज्ञाः कामक्रोधलोभदंभदर्पाः स्पर्धाः हंकारादयो भावा विकारा राजसाः तामसा
सात्त्विका अबुध्यादयः प्रकीर्तिताः वधहेतुगुणाः सर्वजनस्य भूतानां प्राणिनां मत्त एव स्वस्वकर्मवशात् भवन्ति बु
ध्यादिप्रकरणानि मुक्तिसाधनानि मद्भजनवतां मज्ज्ञ एव भवन्ति नान्येषां मुमुक्षूणां मिमदपा स नमदर्शकेत्येव

यंतः तथा परस्परं स्वानुभवं कथयंतश्च संतः स्वानुभवानुरूपेण तुष्यंति चानंदंति च सदैव वेदांतेषु रमंते सर्वं
मामेव पश्यंतः अत एव तोभावयंतश्च कालं नयंतीत्यर्थः ९ एवं तु सुसूक्ष्मवणा श्रावणादिभेदेन भजनप्र
कारमुक्त्वाऽधुना स्वानुग्रहप्रकारमाह तेषामिति तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुपयांति ते १० सततयुक्तानां सततं सर्वदा वेदांतश्रवणादिषु एव परिनिष्ठितानां प्रीतिपूर्वकं स्वस्वरूपसा
क्षात्कारशक्तिरूपे आसक्तिविशेषः सा प्रीतिः तत्पूर्वकं श्रवणादिजन्यतोनानुरूपेण मां भजतां ध्यायतां
तेषां सहं परमात्मा तमेव बुद्धियोगं बुद्धिः स्वस्वरूपतानं सैव योगो बुद्धियोगस्तं ददामीति तेषां नित्यनिरंतरं श्रव
णादिनिष्ठानां सततं प्रीतिपूर्वकं पामद्युपास्या प्रीतिः सन्नैव अहं सम्यक् दर्शनलक्षणं सर्वमिदमहं च ब्र
ह्मैवेति सर्वस्यापि देकरसब्रह्ममात्रत्वावगाहकं ज्ञानं योगं तत्प्राप्तिमति वैधनिवर्तकं मयपच्छामीत्यर्थः श्रव
णादिभिर्मेद्भजननिष्ठाः मदनुग्रह मा पात्रीभूतास्ते मद्दत्तायेन याद्दशेन बुद्धियोगेन मां निर्विशेषं ब्र
ह्मव त्रिपरकारं नित्यकूटस्थासंगचिद्रूपं सदानंदैकरसं परब्रह्माहमितीयमुपयांति इदमेवाह मिथ्यानाल
ज्ञात्मभावमुत्सृज्य मामेव स्वात्मत्वेन जानंति तेनाहं शंमन्यासाक्षात्कारं मयपच्छामीत्यर्थः एतेन दिज्ञमति
तस्य शांतलक्षणाज्ञातत्त्वं एव तानंदतिभिलक्षणां गच्छागतां तत्स्थेसत्त्वं ध्यायतां बललक्षणमन्वेष
पूर्तीलक्ष्यलक्षणायोः संगम्य मालोचयतां तदेव तैः अत एव तन्मालोचयतां सम्यक् ख्यतामेवेश्वरा
नुग्रहात्मरातितत्त्वं विज्ञापते नश्यति बलिः कीर्तिनामततत्त्वा कृतात्मानां तं नाम सस्यात्मबुद्धानामपुत्ति

त्वस्वरूपत्वेन मामेव बंधमोक्षयोः सर्वस्य च कारणत्वेन सम्यग्विजानाति स मुमुक्षुः सोऽविकंपेन विकल्परा
हितेन योगेन मदुपास्तियोगेन युज्यते युक्तो भवति मोक्षेऽप्यत्र संदेहो नास्ति त्वात्म अज्ञा भक्त्या वासुदेवः सर्व
मिति सर्वत्र मम बुद्ध्या मामेवोपास्ते नात्र संशयः मुमुक्षुः सर्वं संन्यस्य श्रवणादिनिष्ठया मामेवोपास्ते इत्यत्र
संशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ७ तस्य च स्तुतानि स्वरूपप्रकारं चोपास्तिं च विस्पष्टयति अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः
सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ८ अहं निर्विशेषः परमात्मैव मीशविलितः सन्नस्या
दस्य प्रपंचस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उपादानकार्यं सर्वं कारणमात्रमेवेति न्यायेन सर्वं परमात्मस्व
रूपमेवेति च मत्तः परमात्मनः सकाशादेव बुद्धिर्ज्ञानविज्ञानोपायमोक्षसाधनं मोक्ष प्रबंधसाधनं संसारश्च
स्वर्गश्चाभ्युदयः सर्वं प्रवर्तते प्राणिनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च सिध्यत्यतः सर्वकारणं मम स्वरूपमेवेति मत्वा श्रुतिगु
रुभ्यः ज्ञात्वा निश्चित्य बुधाः परोक्षज्ञानिनो मुमुक्षवः भावसमन्विताः भावः सर्वत्रात्मैवेत्येवं लक्षणं तेन सम
न्विताः सर्वत्र मद्भावनायुक्ताः संतः सर्वदा मां सर्वात्मकं परमात्मानं भजंते श्रवणमननध्यानैरेवमु
पासत इत्यर्थः ८ तदुपास्तिप्रकारमेवाह मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नि
त्यं तुष्यंति च रमंति च ९ मच्चित्ताः मयि सर्वभूतात्मके सविदानंदब्रह्मणि चित्तं सर्वत्रैवेति वासनायन्मनः ए
षां ते मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः मद्गता मत्तत्वप्रतिपादकवाक्यश्रवणे तदर्थश्रवणे तत्र निविष्टा यदंतःकरणवृत
यः प्राणाः वागादीन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मत्तत्त्वं बुधाः परस्परं तत्त्वस्य मनानुसारेण वाक्यार्थं बोध

गी० १०
५

यंतः परस्परं तत्त्वं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ सा स्वार्थे शिष्यान्बोधयंतः परस्परं स्वस्वानुभवं कथयंतस्ते
बुधा मच्चित्ता मय्येव सततमाहितं परे ब्रह्मणि चित्तं सदाकाराकारितं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मद्गता मद्ब्र
ह्मणि तार्पिताः सततमनात्मना प्रविलापिताः प्राणादिपादयो येषां ते मद्गतप्राणाः संतः बोधनात् ह ऽ मामे
नं देकरसमनुभूय तुष्यंति च संतोषं वहंति नितरां रमंति मय्येव सदैव रमंते च मामेव नित्यं बोधयंतः
कथयंतो ध्यायंतश्च बुधाः कालं नयंतीत्यर्थः ॥ एवं ब्रह्मविदां यतीनां स्वभक्तानां स्वभजनप्रकारमुक्त्वा ऽ

68

धुना स्वानुग्रहप्रकारमाह ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति
ते ॥ सततयुक्तानां सततं सर्वदा युक्तानां मयि परे ब्रह्मण्येव सदा समाहितचित्तानां मामेव भजतां मामेव
भजंतीति भजंतो भक्तास्तेषां भजतां भक्तानां तेषां बुधानां ब्रह्मविदां प्रीतिपूर्वकं भक्तास्ते ऽजीवमेप्रिया
इति वचनादैहिकामुष्मिकसुखं तत्साधनजातं च सर्वं संन्यस्य स्वदेहजीवनादावप्याशां परित्यज्य मोक्षैक
बोधकृपामदीपमेव परं तत्त्वं सच्चिदानंदघनमितरानवगाह्य मज्जंति तदेकप्रीत्या भजंतस्तु ते ॥ उत्तमभक्तेषु
सस्तुष्यन्नापा प्रीतिः एते मद्भक्ता वैराग्यमित्यानये अत्यंतप्रेम कुर्वंतीति दयारसार्द्रांतःकरण इति विशेषः
प्रीतिस्तत्पूर्वकमेवाहं बुद्धियोगं बुद्धिः शेषनिर्मुक्तविपरीतभ्रमप्रसन्ना नैकविषयसम्यक्दर्शि ।।५०
नं तेन योगं वृत्तेः संयोगं ददामि अहमिदं मदद्वयात्मादिभेदभ्रमत्यपरस्परन्या ब्रह्मैकगोचरामखंडाकारां वृत्ति
म पृच्छामीत्यर्थः येन पाहतो नमोक्ष सान्तमात्मेनमेन बुद्धियोगेन ते बुधाः मामद्वितीयं नित्यं ऽसंसवृत्तिदा

कृपालानामसम्यग्दृष्टीनामनीश्वरप्रसादवतां दिव्यमाणितत्त्वं गोचरीभवति ...थैव प्रसन्नतत्त्वमपीति स्फुरि
तं भवति ॥ ७ ॥ मम योगं वेत्ति तत्त्वत इत्युक्तं तत्र कोऽर्थः सम्यग्विचारोऽर्थमारोप्य एतां विभूतिमित्यादि श्लोको नामैव
मर्थः एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः एतां यथोक्तां विभूति
महत्त्वविस्तारं योगं च स्वघटितस्थितिप्रलयपर्यवसानविषमनादिक्रियासामर्थ्यं च सर्वं मम निर्विशेषस्याविक्रि
यस्य परस्य ब्रह्मणः मायापरैव न तु वस्तुतोऽस्तीति तत्त्वतो यथाभूतार्थदर्शनेन यो ब्रह्मविद्वेत्ति सद्रूप
मादलक्ष्यात्माविज्ञानो वेत्ति सर्वमिदं मायिकं मिथ्यैवेति विजानाति स ब्रह्मविदविकम्पेन विकम्पो विक्षेपस्त
द्रहितेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानदार्ढ्यात्रविकल्पनिर्मुक्तेन योगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन युज्यते देहादा
वात्मभावमुत्सृज्य ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मरूपेणात्मत्वेन ध्याननिष्ठो भवति न पुनरहमिदं ममेति विकल्पं
भजते नात्र संशयः कर्तव्यः अप्येवं सकलं जानन्नपि सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मैक
त्वविज्ञाननिष्ठावतामनुभवमाह अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भाव
समन्विताः प्रतीयमानस्यास्य सर्वस्य जगतोऽहमेव परं ब्रह्म प्रभवः उपादानं मय्येव सत्त्वं प्रतीतमित्य
र्थः मत्तो मत्सत्तया विधानादेव सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्यर्थः इत्येवं जगत्कल्पनातीतेः तन्मद्रूपमेव स्वमेव परं ब्रह्मकाशं
मत्वा बुधा ब्रह्मविदो भावसमन्विता भावो ब्रह्मरूपेणात्मभावस्तेन समन्विताः समेताः सन्तो मां परं ब्रह्म
भजन्ते ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेत्यनुसंदधत इत्यर्थः तद्भजनप्रकारमेवाह मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधय

निष्ठासंभाविताऽपि तद्भावेन निरंकुशप्रकाशवता ज्ञानदीपेनाज्ञानजमज्ञानं अनाद्यविद्यालक्षणं त
स्माज्जातमज्ञानजमावरणात्मकं तमो नाशयामि घटाद्यावरकं तम उद्यद्दीपो यथा ॥ स्वयं स्वप्रभया
यथा विध्वंसयति तथा मामेव निरंतरं ध्यायतां सतां धीवृत्तिफलकारूढोऽस्मत्वाऽहं मत्स्वकारणत्वान्न धीवृत्ति
शेषेणात्मस्वरूपावरकमविद्याध्वांतं निःशेषं विध्वंसयन् स्वात्मतत्वमविद्यातत्कार्येण द्वैतेनान्तकमनंतत्त्वस्वरा
तं दर्शयामि तदाभासं सर्वं धलेशमपरमाकाशवन्नित्यं निरंतरं निर्विकल्पं निराकारं निरंजनं निष्क्रियं नित्यशु
द्धबुद्धमुक्तस्वभावमनाद्यंतमनंतमखंडानंदैकरसं परिपूर्णमिदमेवाहमिति तन्मयेव परे ब्रह्मण्यपात्मत
त्वप्रत्ययो विस्फुरतोऽयथा स्यात्तथा प्रकाशयामीत्यर्थः एतेन परमेश्वरानुगृहीतेनैव लभ्यते तस्यैव आत्मानु
रागुणेन तत्त्वस्वामिति एतच्च गुत्सकरीत्या तीव्रमोक्षेच्छा तीव्रवैराग्याभ्यां निदिध्यासनमात्र विषयतः श्रीनस्येव
पतेरीश्वरप्रसादस्ततो नैव सम्यक्दर्शनं ततराद्याविद्याध्वांतनिःशेषनिवृत्तिस्तत्पैर्व विदेहकैवल्यसुखसिद्धि
रिति सूचितं ॥ ११ ॥ एवं मंदभक्तस्य मुमुक्षोः स्वस्वरूपावासितं सामान्येन विभूतियोगं च भगत्पाद्यस्योपात्याति
मुद्गात्मनो विज्ञातात्मतत्त्वस्य पते निर्विशेषोपासनं तत्फलं च भगवतास्मत्कृपपतिपादितं तदेतच्छ्रु
त्वा स्वपं निर्विशेषस्वरूपस्य मत्वाऽनुपास्यत्वं निश्चित्य मुमुक्षोरतिमंदबुद्धेः सर्वात्मकमीश्वरस्वरू
पं सविशेषमप्युपासितुमशक्यमिति मन्वानस्तदनुजिघृक्षयापातहृदयेऽनुरूपं सोपाधिकस्येव पर
मेश्वरस्य स्वरूपं विशेषं विस्तरेण प्रष्टुकामः सन् तेनैः पूर्वोक्तमेव तोषयति द्वाभ्यां अर्जुन उवाच परं ब्रह्म

नेदघनं यत्रंब्रह्मोपयांति स्वात्मत्वेन विज्ञाय तद्भावं प्राप्नुवंतीति श्रेष्ठा मीत्यर्थः एतेन प्रागुक्तमप्रयुक्तं सर्वशास्त्र
वणानामपि यतीनां सततयुक्तानामेवेश्वरः प्रसीदति परमेश्वरः सम्यक्दर्शनं च प्रयच्छतीति नेतरेषामतो मुमु
क्षूणां विज्ञातात्मतत्वानां यतीनां निरंतरब्रह्मनिष्ठया भवितव्यमिति सूचितं १० ननु सत्यं ज्ञानमनं
तंब्रह्मेति श्रवणादनंतस्य परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणस्तत्वं मापितेषामस्येवदुरापि तु हि यो मत्येन माप्नु
पयांतीति इत्युक्तिरयुक्तेति चेत्सत्यं सर्वात्मकं मां परंब्रह्म सर्वे प्राप्ता एव भवंतीति यथाप्यज्ञानेन मां प्राप्तमप्रा
प्तमेव मन्यंते मत्तः यथा प्राप्तः प्राप्तमप्यको लोकमप्राप्तमिव मन्यते ज्ञान्यभावात् तद्वत् तत एवमद्भजन
शीलायते तेषामप्यविज्ञानादवरकमज्ञानमहं नाशयामीत्याह तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११ भक्तितत्वादिभिः सततयुक्तत्वादिक्षिप्तानपरि
पाकसाधनैर्ये मामेव मुक्तैप भजंतीति तेषामद्भजनेन निष्ठानां ब्रह्मविदामनुकंपार्थं यस्मेति निरंतरतमा
धिनिष्ठालक्षणे मद्भजने श्रामंतस्मीबांश्रमनिवृत्तिः कथं स्यादिति समुत्पन्नायाऽनुकंपादयातद
र्थमात्मस्थितमेवाहं परमात्माऽत्मभावस्थः आत्मनः प्रतीचोऽसंभवो भाव तनाध्यानात्मिकावृत्तिस्तस्मैस्थः
मध्यानवृत्तौ ऽस्मृत्युपाः स्वरूपैर्व सम्यग्विषयीभवन्नित्यर्थः यद्वाऽत्मांतःकरणांतस्य भावो वृत्तिस्तत्र अपर
येणांतिष्ठतीत्यात्मभावस्थः अयत्नतो आविर्भूतः सन् ज्ञानदीपेन ज्ञापतेवस्तुतत्वमनेनेति ज्ञानं मात्म
स्वरूपप्रकाशको बुद्धिवृत्तिविशेषः स एव दीपो ज्ञानदीपस्तेन ज्ञानदीपेन भास्वता तानिरंतरसमाधि

गी० ७

केशव वदसि मे यन्नीतानीति मत्तः परतरं नान्यदिति न मे विदुः सुरगणा इति। महर्षयः सप्त पूर्वे इति च मां प्रतिपद्यदसि
तदेतत्सर्वं महं ऋतं सत्यमेव मन्ये परमाप्तत्वान्मरीचिमिश्वरत्वाद्दिदन कारणात्वाश्च न वञ्चनं यथार्थमिति मे वा वधारय
इत्यर्थः हि यस्मात्कारणाद्देवा दानवाश्चार्वाचीनास्तस्मात्ते अज्ञाः अस्मृतेः सर्वमस्या इति व्यंजयतीति वा अथवा
स्तात्तव स्वरूपमैश्वरमचिंत्यमनंतवैभवमप्रमेयप्रभावमनादि नीतं देवास्सर्वे तु अपीन्द्रादयो न विदुः तत न वा
मध्वादयोपि न विदुः ततोर्वाचीनाः किंचित्तवानुध्यानविदुरिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः १४ यस्मात्त्वं
वक्ष्यमाणादीनामादिस्तस्मात् स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम भूतभावन भूतेश देवदेव जग
त्पते १५ भूतान्याकाशादीनि सर्वाणि भावयति स्वस्मादेव संभावयतीति भूतभावन भूतेश भूता

70-

भूतानीह स्वयमंतर्यामिरूपेण भवति यतीति भूतेश अग्न्यादयः खलु वागादीन्यधिष्ठाय जगत्प्रवर्त
यंतीत्यत आह देवदेवेति देवानपि वन्ह्यादीन्देवयतीति देवदेव य आदित्ये तिष्ठन्नित्यादिश्रु
तेः देवानामपि देव एष इति वा देवदेव स्वेन सृष्टं जगत्सर्वं मन्त्रोदकादिरूपेण नियंतृरूपेण च पातीति जग
त्पते पूर्णत्वात्पुरुषः सर्वमहत्वादुत्तमः पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति हे पुरुषोत्तम स्वयमेव त्वमात्मना स्वेने
व स्वमात्मानं वेत्थ पुरुषः स्वोमसंयतिनिर्बलपुष्टिजवाङ्गोपानारोग्यागगुणाविकल्पावेकल्पधैर्यावैर्या

रास०

दिलक्षणोपायप्रातयात्मीयपवैभवं मायायोगविशेषविशेषितत्वमेव जानासि न त्वन्यः परिच्छिन्नः कि
चित्तमिति भावः १५ यतः स्वेनैव ज्ञेयं विभूतिमहिमा स्वत एव त्वमेवेत्थ अतस्तदमुमेवोपादेशेनाह वक्तुमर्हस्यशेषेण

म

परंधामपवित्रंपरमंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं १२ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारद
स्तथा असितोदेवलोव्यासः स्वयंचैवब्रवीषिमे १३ परंसर्वविशेषाद्विलक्षणमस्माकंतमतिरस्तसमस्तोद्रे
पमनुदपास्तसमस्तहेयस्वरूपं नाद्यंतममेयंधामकेवलकूटस्थासंगनिरस्तसकलस्मृतिमात्रेणाशतकोटि
कल्पार्जितपापपटलविध्वंसकत्वात्परमसुत्कृष्टतमंवाषड्कोश्यादीनामपिपावकत्वात्तेभ्योप्युत्तमंपवि
त्रंपावनंपरमसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलमित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध
निर्विशेषंपरंब्रह्मत्वंतद्भवानेवनान्यइत्यर्थः ननुत्वमेवपरंब्रह्मेतिनिर्धार्यैतत्कथमतेत्वयाविदितमित्या
कांक्षायामाप्तवाक्याद्धिज्ञातमित्यभिप्रेत्यपितुमाह पुरुषमिति देवर्षिर्नारदस्तथैवासितोदेवलस्यपिता
देवलोव्यासश्चऋषयः सर्वेऋषयस्त्वांशाश्वतंनित्यंदिविस्वेमहिम्निस्थातुंयोग्यंपदिव्यंदिविअप्राकृतलोका
ख्येबुद्धिगुहायांभवंतंसन्तमजतीतिवादिदृश्यमादिदेवंसर्वकारणत्वादादिः द्योतनशीलत्वाद्देवंसर्व
सोदेवश्चेतमादिदेवमजंजन्मादिविकारवर्जितंविभुंव्यापकंपरिपूर्णं १२-१३ एवंपरमात्मानंमामाहुर्वदंतिभ
क्ताःपृष्टामह्यंकथयंतीत्यर्थः एतेनवहम्यः श्रोतव्यंज्ञानप्रयंचस्त्विति सूचितंभवति किंचस्वयंचैवत्व
मपिभोक्तारंयज्ञतपसामिति सर्वभूतस्थितंयोमामित्यादिचस्वयंपरमात्मानंममहृद्यंब्रवीषियस्मात्तस्मा
त्त्वमेवपरब्रह्मेत्यर्थः १३ ननुमयापिज्ञानिभ्यःश्रुतंऋषिभिरपिसहस्रधाकथितंतदस्तुनवनिश्चयः
कथमित्यतआह सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः १४ हे

मपीति अहं क्रतुरहं यज्ञ इति महर्षयः सप्त पूर्वे इत्यत्र भूमेनैव मेदयामेव समासव्यासाभ्यां विभूतिरुक्तापि भू
यो पराग्यायेन पुनरुक्ताः किं सायमित्यत आह तृप्तिरिति हि यस्मात्कारणात्तव यत्समे वचनरस्यवागमृतं
शृण्वतः श्रोत्राभ्यां पिबतो मे तृप्तिर्नास्ति तस्मात्पुनः कथय अत्रायमभिप्रायः अध्यात्मादि
भेदभिन्नं सर्वं ब्रह्मैव मत्स्वरूपात्मकं तत्र सर्वात्मनि नामरूपज्ञानादिभेदवासनादोषदूषितान्तःकरणस्य मम
ऽभेदबुद्धिं विना अभेदबुद्ध्यनुदयात्तद्रूपाप्तिर्न संभवति नैव मेऽप्यहं क्रतुरित्यादिना सामान्यमेवमुक्तिपा
दितं तत्रापि विभूतीनां विशेषालंबनाभावात्प्रवेशाति दृश्यमेऽपि सामान्येनैवोक्ते न तत्रापि मनसो विशेषालं
बनं हृदयगतं ततो मम बुद्धिस्तदुपास्तौ बुद्धिस्थैर्याय विभूतिविशेषो विस्तरेण वक्तव्य इति स्वयं सर्वज्ञो
ऽप्यर्जुनः श्रवाणोऽनेन मम बुद्धिः सत्तामात्रा मुहिष्य परितत्पञ्चिविदयया मद्दत्तानुग्रहितुमिदं श्रीभ
गवानुवाच । हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे १९
हन्तेति नैवं वा मम बुद्धेः सत्ता हे कुरुश्रेष्ठ तव बुद्ध्यनुसंधानं मम याः दिव्याः अप्राकृता विभूतयः स्वरूपवि
शेषास्ता तुभ्यं कथयिष्यामि प्राधान्यतः प्राधान्येन येषु येषु मम विभूतिभेदेषु तेजः शक्तिबलवीर्य
षड्विद्या महत्त्वगुणविशेषैर्या या विभूतिः प्रधाना श्रेष्ठा भवति तां तां विभूतिं मत्त्वा नाम्नान्तरादाहृ
श्रेष्ठा भक्तिजनयित्री कथयामीत्यर्थः ननु विशिष्टा अप्यविशिष्टाश्च सर्वा विभूतयः कथ्यन्तामित्य
त आह नास्तीति मे विभूतीनामनाद्यपरिमितशक्तित्वादिनानन्तत्वादिविस्तरस्य हि तत्स्यान्तो नास्ति

एम०

दिव्या ह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ दिव्या तेजोबलपौरुषशक्तिप्र
काशादिगुणोपेता कृता आत्मनस्ते परमेश्वरस्य या विभूतयो महत्वविस्तारास्ताः अशेषेण साकल्येनती
य महत्वपारस्त्वमेव मे मह्यं वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनो विविधैर्भावैरिमान् परिदृश्यमानान् लो
कान् स्वर्गमर्त्यादीन् व्याप्याऽऽवृत्य तिष्ठसि १६ किंच कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु के स
षु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७ योगिन्मायायोगजमैश्वर्यं योगस्तद्यस्यास्तीति योगी
हे योगिन् त्वामविशेषं परिचिंतयन् सदा सर्वत्र ध्यायन् स्तुवन् नमस्कुर्वन्नहं मुमुक्षुस्त्वामनन्तमवाङ्मनस
गोचरं निर्विशेषं परं ब्रह्म कथं विद्यां केन प्रकारेण जानीयां तदहं श्रमहत्वविशिष्टं तव विभूतिविशेषं मे
वक्तुमर्हसीति शेषेणान्वयः त्वां कथं विद्यामिति प्रश्नो वा हे भगवन् जगज्जन्मादिहेतो देवदानवमनुष्यादिभे
देनैव वह विधेषु भावेषु पदार्थेषु केषु केषु त्वं मया मुमुक्षुणा चिंत्यो ध्यातव्योऽसि सर्वोऽपि सगुणरूपं जग
दिति मायेन तदात्मके जगति कुत्र कुत्र तव विशेषरूपं कुत्र कुत्र ध्यानं विशिष्टमपाकर्त्तव्यमि
त्यर्थः १७ प्रकृतं प्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथय तृप्तिर्हि
शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं १८ जायते इति जनो दृश्यवर्गस्तं मंतर्बहिश्च सर्वतोऽर्दतीति व्याप्नोतीति जनो
र्दनस्तस्य संबुद्धिर्हे जनार्दन सर्वव्यापिन आत्मनः परमात्मनस्तवेश्वरस्य योगं मायाकृतमैश्वर्यं
विशेषं विभूतिं च भूयः पुनरपि विस्तरेण नामरूपादिभेदैर्विशेषेण तत्त्वयप ननु अप्रत्यक्षंब्रह्मपर

नक्षत्राणामहं शशी २१ द्वादशादित्याः सर्वेपि ममविभूतिरेव नामरूपादिभिर्विशेषमाह भवती विभूतिस्ते
षामादित्यानां मध्ये तु विष्णुरहं विष्णुर्नामादित्यः प्रभवाति तापेन ममविभूतिविशेषः सोयं परमेश्व
रएवेतिमद्बुध्योपास्य इत्यर्थः ज्योतिःषु रवेते मानानि ज्योतींषि सर्वाणि च ममविभूतिरेव तेषांम
ध्ये त्वंशुमानरविरहं तेजआधिक्येन ममविभूतिविशेषः सोयं परमेश्वरएवेति मद्बुध्योपास्य इत्यर्थ
:मरुत इति देवताविशेषाः ममविभूतिरेव तेषां मध्ये मरीचिरहं मरीचिर्नाम देवता मे मविभूतिविशे
षो मद्बुध्योपास्य इत्यर्थः अश्विन्यादिनक्षत्राणि सर्वाणि ममविभूतिरेव तेषां मध्ये शशिरहं शशी
आधिक्येन ममविभूतिविशेषः सोयं मद्बुध्योपास्य इत्यर्थः एवं सर्वत्र षष्ठ्यंतानां विभूतित्वं सम
मानानां विभूतीयांतानां च तद्विशेषत्वं च व्याख्येनोपास्यत्वं बोद्धव्यं २१ वेदानां सामवेदोस्मि देवा
नामस्मि वासवः इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना भवंतीति भूतानि शरीराणि जीवा
धिष्ठितानि तानि तेषां मध्ये चेतनाख्यादिस्पुलांतं सर्वं चेतयतीति चेतनासाभासाबुद्धिवृत्तिः साहम
स्मीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां वसूनां पावकश्चास्मि मे
रुः शिखरिणामहं २२ शिखरिणां शिखरवतां मध्ये उन्नतो नाम मेरुरहं रुद्राणामेकादशानां
मध्ये शंकरः रक्षोयक्षः केचित् क्षुद्रः सोहं वित्तेशः कुबेरः वसूनां मध्ये पावकोग्निः २३ पुरोधसां
च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २४ सरांसि पुराणनी

72

ग्र० ९

गंगावालुकानां समुद्रजलकणानां नक्षत्राणां च संख्यापरिसमाप्तिः शक्या न तु मम विभूतिविस्तरस्येत्यर्थः १९ मु
मुक्षूणां चित्तशुद्ध्यै उपास्यान् विभूतिविशेषान् वक्ष्यामीत्युक्तं मुख्याधिकारिणामेतदुपास्यमेव किंत्व
त्यशास्त्रेतेषां निर्विशेषणेनोपास्यान्न तु सविशेष इति ज्ञापयितुमादौ ब्रह्मविदुपास्यवस्तु निर्दिशति अह
मात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च २० गुडाका निद्रा त
स्या ईशः गुडाकेशः स्ववशनिद्र इत्यर्थः हे गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबांतानां
भूतानामाशये आसमंतात् सर्वतः शेते शयनं स्वनैष्ठल्येनात्मा तिष्ठति यत्र स आशयो बुद्धिगुह
तत्र स्वरूपत्वेन सर्वभक्तापकत्वेन साक्षित्वेन च तिष्ठतीति सर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताधिवासः कू
टस्थः सन्नविक्रिय आत्मा भूतस्य आत्माऽहं ब्रह्मविदां पतीनामुपास्य इत्यर्थः अंतःशरीरे ज्योतिर्म
यो हि शुभ्रो यं पश्यंति यतयः क्षीणदोषा इत्यादिश्रुतेः एवं मुख्याधिकारिणामुपास्यं निरूप्य म
ध्यमाधिकारिणामुपास्यमाह अहमिति भूतानामाकाशादीनामादिरुपादानं मध्यं तेतद्रूपत्र
भूतानामवस्थितिर्यत्स्वरूपं सूक्ष्मभूतानामंत एव चातः प्रलयः तद्रूपश्चाहमुपास्यः प्रपंचकार
णरूपेण च प्रपंचरूपेण च प्रपंचलयरूपेणापि च स्थितोऽहं सगुणः परमात्मा मध्यमानामुपास्य
इत्यर्थः २० एवमुत्तममध्यमानामुपास्यभेदं निरू[illegible]प्याऽधुनाऽधमानामुपासार्थमात्मीयाने
व विभूतिविशेषान्निरूपयति आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्मि

दिर्मध्यं चांतश्चाहमेव सर्वात्मा परिच्छिन्न इत्याह सर्गाणामिति सृज्यंत इति सर्गा महदादिस्थूलांता विकारास्तेषा
मादिरुपादानकारणमहमेव घटकलशादेर्मृदिव तन्मत्त एव सर्वं समुत्पन्नमित्यर्थः तस्मात्सर्वमहमेवादे
तिस्थितेः ननु सर्वविकारकारणत्वेनादौ सत्त्वेपि मद्भावे तत्कार्यदशायां सत्ताऽदर्शनात्सर्वात्मत्वं परोक्षत्वं
च न संभवतीत्याशंकायामाह मध्यंचैवेति मृत्कार्ये घटादौ मध्यवर्त्तित्वादेर्मृद्भूमेस्सम्यग्दर्शनात्तस्माद्द्रव
सम्यक्त्वयस्तेन घटादिसर्वस्यादेव्यवधानतया महदादिषु सतामृत्तादेः मृद्भूमेस्यसंदर्शनान्मध्येव समन्व
यस्तेन सर्वमहमेव यस्मादेवं तेस्मात्प्रपंचस्य मध्यंचाहमेव विकारात्मनानास्थितोस्मीति सिद्धं ननु विका
रात्मनास्थितत्वेन तद्विकारनाशान्नाशस्य सत्तोत्तरसत्ताऽभावादनित्यत्वस्य सर्वात्मत्वमपरोक्षत्वं च स्यादित्या
शंकायामाह अंतश्चेति कार्यस्यांतस्त्वदर्शनलक्षणायन्सोप्यहमेव कल्पितत्वस्य घटस्य नाशे सति
तत्कारणस्य तदनुवृत्तायामृदो नाशाभावादस्यैव कपालतच्चूर्णाद्यनुवृत्तायामृदः सत्तात्तद्वन्महदादि
सर्वविकारनाशेपि तत्कारणस्य तदनुवृत्तमत्सत्तायानाशाऽभावादस्यैव मम सद्रूपो नित्यत्वे सार्वात्म्ये
परोक्षत्वं चपनोविकाराणामादिरंतश्च मध्यंचाहमेव मदतिरिक्तं सर्वं तु नः मनागपि तो निरूपयितुमश
क्यत्वादत आदित्यादिविभूतयो विस्तारादिविभूतिविशेषाश्च सर्वेप्यहमेवेति सिद्धं प्रहास्पष्टि स्थितेः
तत्का॰ रिणी ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका सर्गत्रयाणामपि भगवानेक एव जनार्दन इति वचनात् सृज्यंत इति स
र्गाः प्राणिनस्तेषामादिः सृष्टिकारणं ब्रह्माहमेव अंतश्च अंतकरोतीत्यंतः संहारकर्त्ता शिवः सोप्यहं

रम०

यो निते यां मध्ये सागरो हं २४ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थाव
राणां हिमालयः २५ गिरा मध्ये वा वक पदानां मध्ये एको ऽक्षरं स्मरणा वो हं स्थावराणां मध्ये चलानां मध्ये
हिमालयो हं २५ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां
कपिलो मुनिः २६ स्पष्टार्थः २६ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐरावतं गजेंद्राणां नरा
णां च नराधिपं २७ स्पष्टार्थः २७ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि
कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८ कामधुक् कामधेनुः प्रजन पिता कंदर्पः कामो हं २८
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं २९ नागा
नां मध्ये अनंतः शेषो हं यादसां जलदेवतानां मध्ये वरुणो हं संयमतां दंडनिग्रहं कुर्वतां मध्ये
यमो हं २९ प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षि
णां ३० शुभमशुभं वृद्धि क्षय एवं कलयतां कुर्वतां मध्ये कालो हं ३० पवनः पवतामस्मि रामः
शस्त्रभृतामहं झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१ पवतां पावनं कर्तॄणां मध्ये
पवनो वायुरहं रामः शस्त्रभृतां मध्ये रामो दाशरथी रहं स्रोतसां स्रोतोवतीनां नदीनां मध्ये जाह्नवी
गंगा हं ३१ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं
३२ आदित्यादि विभूतीनां ... [illegible] ... पितृ विकाराणां सर्वेषामो

१०

गी०
११

74

दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ दमयतां दुष्टनिग्रहं कुर्वतां
दंडो दंडनक्रियाहमस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो धर्ममार्गः शास्त्रीयोपायः सोहमस्मि गुह्यानां
गोपनीयानां मध्ये मौनं मननशीलत्वं यत्तदहमस्मि ज्ञानवतां यत्तत्त्वज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यविषयं मुक्तिसाध
नं तदहमस्मि ३८ एवं विभूतिविशेषमुक्त्वा तदुपक्रान्तमुपसंहर्तुकामः सर्वकारणमात्रमेवेत्यापमनु
क्तत्वमाभासान्येन सर्वमहमेवेत्याह यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भू
तं चराचरं ३९ यच्च सर्वेषामप्याकाशादीनां बीजं संभूतिकारणमव्याकृताख्यं जगद्योनि तदहं य
तेन कार्यस्य कारणमात्रत्वात् सर्वमहमेवेति सूचितं सिद्धं तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनाह न तदस्ती
ति मया सच्चिदानंदस्वरूपेण नतेन ब्रह्मणा विनाभूतं मत्सत्तामात्मसाद्धित्वा चरमचरं वा यद्वस्तु स्या
त् तज्जगत्प्रपंचे नास्ति मद्व्यतिरिक्तं सद्वा ऽसद्वा यत्किंचित् यत्र कुत्रापि येन केनापि संभावयितुं न शक्यमि
त्यर्थः एतेन सर्वमहमेवेति सिद्धं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेः ३९ यस्माज्जगत्सर्वं ममैव विभूतिस्त
स्मात् नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० नि
र्विशेषे परब्रह्मणि स्वविकारैर्महदादिभिः साकमाविर्भावतिरोभावाभ्यां दीव्यति क्रीडतीति दिव्यास्त्रि
गुणात्मिका मायोपात्ततो जातादिव्याविभूतयस्तासां दिव्यानां मम ब्रह्मणो विभूतीनामंतो नास्ति म
न्मायाशक्तीनामनंतत्वात्कारणानां [illegible] नन्वा

रम०

मेवतयामध्यंचमध्यशब्देनात्रतदुभयमध्यवर्त्तिस्थितिकर्त्ताविष्णुर्लक्ष्यतेसोप्यहमेवेत्यर्थः विद्याज्ञानहेतव
ःसर्वेवेदाःशास्त्राणितासांमध्येमोक्षहेतुत्वादध्यात्मविद्याउपनिषदस्तदहमेव प्रवदतांविवादंकुर्वतांअ
न्येषवदच्छेदेनवादजल्पवितंडादयोलक्ष्यंतेतेषांमध्येतत्त्वनिर्णयहेतुत्वाद्वादोहं ३२ अक्षराणामका
रोस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच अहमेवाक्षयःकालोधाताहंविश्वतोमुखः ३३ वर्णानामकारोहं सामा
सिकस्यसमासानांमध्येद्वंद्वःसमासोहं विश्वतोमुखःधाताकर्मफलप्रदाताहं शि
ष्टंस्पष्टं ३३ मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यतां कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा
३४ सर्वंहरतीतिसर्वहरःमृत्युरहं भविष्यतांभाविनांमध्येउद्भवोऽभ्युदयोहं नारीणांमध्येकीर्त्यादिस
प्तदेवताःस्त्रियोहं ३४ बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहं मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसु
माकरः ३५ सामवेदेयानिसाम्नानिरथंतरादीनितेषांमध्येबृहत्सामाहंछंदसांगायत्र्यादिछंदोयुक्तानां
मंत्राणांमध्येचतुर्विंशत्यक्षरागायत्रीअहं कुसुमाकरोवसंतोहं स्पष्टंशेषं ३५ द्यूतंछलयतामस्मि
तेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मिव्यवसायोस्मिसत्त्वंसत्त्ववतामहं ३६ छलयतांपरस्वंकुर्वतांमायावानांपरस्व
हारिणांमध्येद्यूतोहं शारिकाभिःक्रीडनंद्यूतंसर्वस्वहरणकारणं तेजःप्रागल्भ्यंतद्वतांतेजोहं जे
तृणांजयोहं व्यवसायःउद्योगःतद्वतांव्यवसायोहं ३६ वृष्णीनांवासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः
मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ३७ कवीनांतत्त्वज्ञानांमध्येउशनाशुक्रोहं ३७ दंडो

विश्वरूपविशेषवता न स्यात्तदुपासेरप्यऽकिंचित्करत्वात् सत्त्वं नहारास्सविशेषमेव परमेश्वरमधिकारिणां प्रताव
तामुपासनीयं वस्तूपदिशन्नर्थापत्त्युपसंहरति अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न
मेकांशेन स्थितो जगत् ४२ मदीयविश्वरूपस्य नतास्नावकुं शक्तोनेशक्तो ते अथवा अयमर्थः ममैव विश्व
ति विशेष इति बहवो मम विश्वस्तिविशेषा उक्ता अपि स्तुद्गात्तनो मुख्याधिकारिणास्तेव हनाब हुमको
रेणा अनेन मदुभिषयकेनज्ञानेन किं किं फलं स्यात् तत्त्वज्ञानेन तदुपास्त्या च चित्तशुद्धि मोक्षो वा न किं
चित्फलं सिध्यतीत्यर्थः ननु विश्वरूपादिलक्षणविशेषाणामपि तत्त्वहत्यत्वात्तदुपासनात्तज्ज्ञानेन च मुक्तिः
फलं स्यादेवेत्याशंक्याह न विश्वस्तिविशेषाणामप्यनंतत्वात्तेषाम् सर्वत्र बुद्ध्यासत्यामनेकेश्वरत्वज्ञा
नं स्यात् ततो मोक्षहेतुर्भवति विश्वस्तीनामनंतत्वात्तदुपास्तिरेकेन कर्तुं न शक्यते तेनातांश्च गुणविशेष
तारतम्याच्चित्तस्पर्शगादिकालुष्यविनाप्रसादोपि न सिध्यतो मुमुक्षुर्मुख्याधिकारी त्वं मामेवै
कं सर्वात्मकं परमेश्वरमवस्तुत्वे भजस्वेति सूचयितुमाह विष्टभ्येति अहं निर्विशेष एव परमा
त्मा सर्वमिदं परिदृश्यमानं मायाकोपस्थावरजंगमात्मकं कृत्स्नं जगदेकांशेन पर्यानिरवय
वस्याप्याकाशस्यमेघावच्छेदेन मेघाकाश इति भागकल्पनात् यानिरंशस्यापि परस्य ब्रह्मणो मा
पातत्कार्यावच्छेदेन तदुपहितचैतन्यस्यांशत्वं कल्प्यते तेनैकोपि तेनांशेन पादोस्य विश्वा भूतानी
तिश्रुत्युक्तत्वान्मायोपाधिकेन पादेन विष्टभ्य सर्वतो व्याप्य स्थितोस्मि विश्वात्मनाऽहमेवेति छामि सहस्र
शीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष इत्यादि [illegible] सोत्यर्थः इति श्रीमच्छंकरानंदसरस्वती

75

दित्यानामहं विष्णुरित्यादिना कथमुक्तमित्यत आह नान्तोऽस्तीति परंतप इदानीं ते विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः
स एष तूद्देशतस्त्वामुद्दिश्य संक्षेपेण प्रोक्तो न तु साकल्येन मम ब्रह्मणो विभूतिः साकल्येन शतको
टिकल्पैरपि वक्तुं ज्ञातुं चेन शक्यत इत्यर्थः ४० नन्वेवं चेत्तर्हि तव विभूतिविशेषः सर्वत्र कथं ज्ञात
व्य इत्याकांक्षायां व्याप्यमार्गेण लक्षणेनोपदिशति इत्याशयेनाह यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमे
व वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवं ४१ लोकेऽत्र परत्र च यद्यत्सत्त्वं द्रव्यं चेतनमचेतनं वा विभू
तिमत् विभूतिः प्राजापत्यस्य वा ऐश्वर्यस्य वा धनस्य वा उत्कर्षेण वा विद्याया वा तपसो वा
शौर्यधैर्यौदार्यशमदमादिसद्गुणानां ज्ञानस्य वा समृद्धिरस्यास्तीति विभूतिमत् दृश्यते तथो
र्जितं ओजसा तेजसा वा तरसा वा बलेन वा पौरुषेण वा सारेण वा प्राकारेण वा दार्ढ्येन वा उत्साहे
न वा महत्तरमूर्जितं यद्यद्दृश्यते तथा श्रीमत् श्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा कान्तिर्वा संरक्षणी वा बुद्धिर्वा कीर्ति
र्वा स्फूर्तिर्वा अस्यास्तीति श्रीमत् यद्यद्दृश्यते तत्तद्वस्तु मम परमेश्वरस्य तेजोंशसंभवं सर्वगुणैः प्रभा
वं तेजयति प्रकाशयतीति तेजो मम शक्तिः तस्या अंशः कला सर्वसंभव उत्पत्तिकारणं यस्य तन्म
म तेजोंशसंभवमवगच्छ एतत्परमेश्वरस्य विभूतिविशेष इति त्वं विजानीहीत्यर्थः ४१ एवं मु
मुक्षूणां मतिमंदबुद्धीनामुपास्यार्थमयं परमात्मनो विभूतिविशेषत्वात्परमेश्वर एवेति ज्ञानार्थं च
आदित्यानामहं विष्णुरित्येतदारभ्य तानेतानवतामहमित्येतदंतेन ग्रंथेन स्वविभूतिविशेषान्भगवति पार्थायोक्त्वा

गी० चतु०

५

७८

लोक एव चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये कर्मविधिश्रवणास्य मनुष्यलोक इति सूचितं भवति ॥ १२ ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते तत्र मत्कृते विष
मभक्ते कर्मभागे मनुवर्तन्ते इति यदुक्तं तद्द्विरुपयति चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य कर्तारमपि मां वि
द्ध्यकर्तारमव्ययं ॥ १३ ॥ गुणकर्मविभागशः गुणानां सत्वादीनां कर्मणां शमादीनां च विभागेन रजउपसर्जनस
त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमदमादयः कर्माणि सत्वोपसर्जनेन रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजोधृत्यादयः कर्माणि
तमउपसर्जनेन रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि रजउपसर्जनेन तमःप्रधानस्य शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्मैवं
एवं मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्या इति यदुक्तं तत्सिद्धं यत्कर्तृत्वं भवति तत्कर्म कुर्वते पश्चात्कर्मकृते तत्तदभिसंपद्यते इति प्र
वर्त्तनं बाधितं हि चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिकर्मकर्तृत्वस्य लेन जन्मादिना संबंधसंभवात् नित्यत्वं सुरत्वादिः सिद्धतीत्या
शंकायां न विकल्पो न हि वस्तु मायामात्रमिदं द्वैतमिति श्रवणात् तत्र [illegible] व्यादेर्मायिकत्वेन नित्यत्वात्त्विकल
स्य नित्तिक्रियस्याविक्रियस्य मम सर्जनादिक्रियायोगात् तत्तुनो मामकर्तारमेव विजानीहीत्याह तस्येति तस्य चातु
र्वर्ण्यस्य संपन्नस्य वमायया कर्तारमपि मायामोहितचित्तानां कर्तृत्वेन प्रतीयमानं मां परमात्मानं कर्तारं निर्गुणत्वात्तत्त्वतः क
र्तृत्वादिधर्मशून्यमेव विद्धि तदभावे कर्मोऽसंभवतो नश्वरजन्माद्यसंभवादव्ययं नाशरहितं नित्यमुद्बुद्धमुक्तस्वभा
वमेव विजानीहीत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्य ब्रह्मणो मम योगाधिष्ठितं मायाकार्यं वस्तुस्य कूटस्थासंगचिद्रूपत्वेन मायातत्कार्यसं
बंधासंभवात् मायाकर्तृके जगत्सृष्ट्यादिकर्मभिः संबंधो पपद्यतां तथा मत्स्वरूपस्य मायातीतत्वे न देहेंद्रियादिकृत
कर्मभिरपि संबंधो नास्त्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मशून्यं मां परमात्मानं श्रवणमननादिसंजातविज्ञानवतो न परं स्वात्म

राम० ७०

एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं [illegible] मया सृष्टमत्र १०

तेषां तेषां फलं सिध्यति नान्यथा ऽतो मम न कश्चिद्वैषम्यस्य यात इति भावः एवं ज्ञानकर्मयोगफलप्रदाने सत्यभावे
ममपि स्थिते सत्यपि स्वस्वाभ्यस्ततदनुसारिणो ये मनुष्या ब्राह्मणादयो मुमुक्षवस्ते सर्वे मम वर्त्मा भि
मतं श्रुतिस्मृतिविहितं वर्त्म कर्ममार्गमेव अनुवर्तन्ते पश्चान्मम स्वरूपज्ञाने विषयभूतं कर्ममार्गमनुवर्तन्ते विशिष्य
कर्मैव कुर्वन्तीत्यर्थः मनुष्यास्सर्वस्य चित्तशुद्धिकारणं कर्मैव सर्वेषां तिमसि ज्ञानयोगमनुसरन्त्यपीति अपि कि
कर्ममार्गमनुतिष्ठन्तीत्याशंक्याह न ज्ञानयोगस्य चित्तशुद्ध्येकलभ्यत्वाज्झटिति सिद्धेः सर्वे कर्मसन्यस्य ज्ञानयोगे ऽ
कृतस्य ज्ञाननिष्ठाऽसंभवात्तदसिद्धौ मोक्षासिद्धेस्तेन ज्ञानकर्मफलयोरुभयोरपि भेदः स्यात्ततो मोक्षसाधि
कारणं चित्तशुद्धिरेव कर्मभिः संपादनीयेति विवेकिनः कर्मैव कुर्वन्तीत्यभिप्रायेणाह काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं
यजन्त इह देवताः क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२ इहास्मिन्लोके देवता इन्द्राग्न्यादिदेवान्तत्तत्सि
द्धसिद्धये यजन्ते आज्यादिहविषाऽऽराधयन्तः पण्डिताः कर्मणां श्रद्धाभक्तिभ्यां नियमेनानुष्ठितानां श्रौतादीना
मनुष्ठानेन लब्धां सिद्धिं सत्वशुद्धिलक्षणां कांक्षन्तो मम वर्त्मानुवर्तन्त इति पूर्वेणान्वयः ननु हठादियोगैर
पि धीशुद्धिः संपादयितुं शक्यते किं कर्मणेत्याशंकायां न तेषामवैदिकत्वाद्धठाद्यल्पानां विहितत्वाच्च कर्मणुष्ठेयत्वाद
त्वान्कृतेऽपि तेषु चित्तशुद्धेर्बहुकालभाव्यत्वाच्च वश्यपत्वाल्लक्षणस्य मुमुक्षोः कर्मणैव भवितव्यमित्यभिप्रायेणाह क्षि
प्रमिति हि यस्मात्कारणान्मानुषे लोके कर्मभूमौ कर्मजा वैदिककर्मानुष्ठानसंपन्ना सिद्धिश्चित्तशुद्धिलक्षणा क्षि
प्रं शीघ्रमेव भवति यज्ञैराधिता देवानां प्रसादाच्छीघ्रमेव मनः प्रसीदतीत्यर्थः मानुषे लोके सिद्धिरित्यनेन मनुष्य

चैवमुक्तरीत्याविज्ञायमुमुक्षुभिर्मुक्तैर्मुमोचयिषुभिरतीदंगमित्वन्निजंतंकुर्युं अविद्याबंधेभ्यो मोचयितुमिच्छद्भिर्मुमु

गी० च० नु०

क्षुभिः एवैरपिजनकादिभिर्लोकहितार्थंकर्मकृतंभवति यस्मात्तस्मात्त्वमपि एतैः कृतं ज्ञानवद्भिः सद्भिरनुष्ठितं पूर्वतर

६

मनादिकालप्रवृत्तंकर्मैवलोकहितार्थंकुरु नतुसंन्यासमित्यर्थः २५ ननुकर्मणांबंधकत्वमेवसिद्धांतितं कर्मणा

बध्यतेजंतुरितिस्मृतेः कर्मणोबंधकत्वस्य रागादिनिवृत्त्यनंतरं तेरविहलर्जे केके मेविषयत्वान्तताविहितत्वान्नलिप्यतेकर्म

णायाथाकर्मणैनिविदुषः कर्मानुष्ठाने पुनर्बंधस्यात् कर्माकर्मणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा विदुषा क्रियमाणानां कर्मणांबंधकत्वं

77

धायभवति अविदुषाकृतमकर्मैवकर्मतदेवबंधायभवति नहिकर्माकर्मणोर्ज्ञानं सर्वलोकसिद्धं कोसायामाह किं

कर्मकिमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६ श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रा

हितं तत्कर्म यद्विहितं तदकर्मेति के चित्त्रितात्मकं वैदिकं स्मार्तं चयत्तस्वकर्मेतरत्त्याज्यं सोऽकर्मेत्यपरे चल

नात्मकंकर्मस्वाचलनंतत्रवाग्मासनमकर्मेत्यन्ये केचित्तु किंकर्मकिमकर्मेति किंवाकर्मशब्दवाच्यमकर्मशब्दवाच्यं

वा किमिति कवयः सर्वशास्त्रज्ञा अपि अत्रकर्माकर्मतत्त्वनिर्णये मोहितामूढभावंगताः तत्तत्त्वनिर्णीतं मम

ज्ञाता इत्यर्थः यतएवं ततः कर्माकर्मस्वरूपमजानतेतुभ्यं कर्मचाकर्म च प्रवक्ष्यामि तपोलक्षणमुपदे क्ष्या

मि यज्ज्ञात्वा प्रयोजनमलं विज्ञाय अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे कर्माकर्मणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तोभविष्यसीत्यर्थः

राम०

१६ ननु कर्माकर्मणोरुभयोस्तत्त्वमाह कुञ्जीतन्ध्यं वोकिमारूढः स्येवेनाकोज्ञायांअशिलसाः कर्माकर्मविकर्मणा

७

मेवतत्त्वं सम्यक् ज्ञातव्यं बुद्धेः स्येवतस्यदुरवगाहत्वाज्ञात्वैवबोद्धव्या निष्पन्नेनास्यास्मिन्वाधिकारोनान्यत्रेत्याह

त्वेन विलापकर्माणि प्रवर्तन्ते स कर्मभिर्न बध्यत इत्याह न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां योऽभिजाना
ति कर्मभिर्न स बध्यते १४ कूटस्थः संगादिरूपत्वेन बुध्यादिसंबंधरहितस्य मे परमात्मनः कर्मफले कर्मसु तज्ज
न्यफले सुखे न स्पृहा नास्ति स्पृहा यावद्धि धर्मत्वाद् बुध्यादिसाक्षिणोऽविकारिणो मम न हि मे योगात्कर्मफले स्पृ
हा भवत्यतः एवं न मां कर्माणि लिंपंति यथा कामो भवति नेतरस्तु भवति यत्र तु भवति तत्र कर्मकर्तृत्व कामि
ने एवं कर्म संकल्पनतदारंभप्रवृत्तात्मकर्मफले स्पृहा नैव विज्ञानात्मनो कर्माणि क्रियंते नत्वकामिनो अक्रिये प्रमया
अतो न बुध्यादिभिः कृतानि कर्माणि मामकानीति मेन तत्कृतैः साक्षिणो लिंपंति स्पृशंति येन यत्कर्म क्रियते तत्फले
स्पृहा नास्ति तेन कर्मणा लिप्यते नेत्यन्वयः ततो बुध्यादेः कर्मकर्तृत्वस्य बुध्यादिकृतकर्माणि लेपाय न भवंति इ
त्येवं कर्मफले स्पृहारहितं कर्म [illegible] ज्ञारेण कोशवत्सर्वगतं मम [illegible] विक्रियं बुद्धितद्धर्मतद्वस्था साक्षिणं
मां परमात्मानं स्वतत्त्वं योऽभिजानाति सम्यगात्मत्वेन अयमेवाहमस्मीति साक्षात्साक्षात्करोति स विद्वानधि
कारिको लोकसंग्रहार्थं कृतैः कर्मभिर्न बध्यते कृतानि कर्माणि अमुष्य देहारंभकानि न भवंतीत्यर्थः १४

विदुषः [illegible]

विद्वद्व्यधिकृतानां कर्माणामबंधकत्वज्ञानमेव परार्थं प्रवृत्तो बलवत्साधनमिति सूचयित्वा मां च प्रबंधनेन
ज्ञानेनैव परार्थं ज्ञानप्रवृत्ता रतिशिक्षाचार्यमार्गं प्रतिपाद्यन्नेव प्रवर्तितव्यमित्याह एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वै
रपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५ एवं ज्ञात्वा अहंबुध्यादिसाक्षी सत्यं न मे सुखदेहे द्वि
पादिभ्यो भिन्नः सर्वदेहेंद्रियकृतैः कर्मभिर्बध्ये इत्यात्मनो देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नत्वं देहादिकृतकर्मणामबंधकत्वं

प्रमाणीभूतकृता [illegible]

नां कारणत्वप्रमाणाभावात् यतो वेत्यादिश्रुतिप्रमाणमिति चेन्न ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादौ कार
णत्वेन जगत्कारणस्य वेदान्तवाक्यादिधर्मिवत्प्रतिपादनेन स्वप्रत्यर्थाविषयतया प्रवृत्तत्वादेकार
णत्वस्य निरस्तत्वात् यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इत्येवं सर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेन
तदर्थमेव च तानि सर्वस्य प्रशस्ताध्यये हि रूपनामानि मिन्नाद्वितीयश्रुतिप्रसिद्धत्वात् अहमेव वचनेन
सर्वज्ञः सर्वजगत्कारणमित्यर्थः किं च ब्रह्मास्मि न सर्वं सप्रतिपत्तिता न वेत्ति तु पदे न सर्वज्ञत्वाद्
नत्वादिबुद्धाना नानुसर्वलोकं तथा हि सर्वलोकात्मा आत्मनि ब्रह्मण्यानिहिता इव शीला प्रतीति यद्
सर्वलोकानां सर्वात्मनि ब्रह्मण्येव प्रतिपत्तित्वप्रतिपादनात् ब्रह्मकारणोपकृत्वाद्याधारत्वे
मिथ्यावर्णैस्सहमेव सर्वाधारत्वात् तथापीति स्वत्वमभिगम्य इदं सर्वमस्य वस्त्वकारणे सर्वाधि
ष्ठाने ब्रह्मणि दृश्यमान्येवात्मस्वरूपमव्याकृतादिस्थूलान्तं जगत्सर्वं प्रतीतमनुगतत्वेन भवतीति तत्
स्वरूपत्वेन तत्र प्रमाणिगणाङ्गम् अस्तित्वमेवानुवृत्तमिति नह्यविद्यानर्थः ननु दृश्ये
तेना वस्तुस्वरूपाधारस्वत्वस्य न तत्र प्रतीतं सौवर्णादिस्वर्णेनात्मप्रयाति मेदस्तथा त्वपि प्रीत
स्य जगतत्त्वज्ञाधारस्य वेदनं वापि मेदायुत्तात् एवेति चेन्न सत्सम्बुध्या तु तस्याच विचार्यमाणे मे
दाद्दर्शनात् स्थूलबुद्धीनां सत्त्वस्य मणीनां च मेदे प्रतीयमाने विवेकसमबुद्धीनां तु तस्या वि
चार्यमाणायां सत्त्वस्य मणिगणापेक्षया धाराधेययोरहृतो रपि सौनिकत्वेन तत्त्वमेवावगम्यते ननु
मेदः न त्वेकरूपस्य मृते विकारविकृतौ मेदो विद्यते एवेति चेन्न तस्य मृदः स्वयं बहुत्वे कल्पितत्वेना
प्रामाणिकत्वादूपत्वाद् ब्रह्मणि तद्रूपस्य सर्वत्रैकत्वासिद्धेः न हि द्वितीयस्याधिकत्वेनास्त्वा
सादिकत्वात् सिद्धान्ताभावात् चित्रपटे चित्रसर्वत्रानुगतरूपस्यैकत्वदर्शनात् नौ निकायस्

स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ एतन्निरूपितलक्षणं प्रकृतिद्वयं योनिः कारणं येषां तानि एतद्यो
नीनि भवंति जन्मनाशवंति सजीवानि निर्जीवानि भूतानि हि सर्वाणि तानि निर्जीवानि स्थावराणि च
जंगमानि मानवादीनि अमानवानि निर्जीवानि तिर्यगादीनि इत्युपधारय अवधारय इत्यर्थः ननु तत्त्वके
२५४ नां जगत्कारणत्वे प्रतीयमानेऽपि कुतस्तवैव जगत्कारणत्वमुक्तं जगत्कारणत्वे तत्र कुत इत्या
कांक्षायां तत्कार्यं प्रकृतिजगज्जननं तन्मत्कार्यमेव मम प्रकृतिमहत्त्वात् इत्युक्तं नयोर्जगज्जननम
क्षिणे नु केवलयोः यथा जीवमात्मा देहस्य पुण्यपापक्रियाकरणे शक्तिः ननु केवलस्य तथाऽऽत्मे
नस्यैव स्वर्गादिभोगप्रसंगात् तत्स्तु पापविकस्य जीवस्यैव तत्कारणं यथा तथा प्रकृत्युपा
धिकस्य ममैव सर्वस्य सर्वजगज्जनकत्वं यतः सा कार्यजनकत्वशक्तिरिति ममैव कृत्स्न
जननसंबंधं प्रकृत्या तया हममेव सर्वजगत्कारणमित्याह अहमिति कृत्स्नस्य स्थूलस्य सूक्ष्म
स्य कारणस्य च सर्वस्य जगतोऽहमेव प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उपादानं तथा प्रल
यश्च उपसर्गवशात्प्रलीयते निधनं प्राप्नोतीति प्रलयो निमित्तकारणं चोभयमप्यह
मेवेत्यर्थः ॥ किंचित्सूक्ष्मरूपाया अतिरिक्तं कारणं कृत्स्नापि जगतः सत्ताकारणाधारत्वेन
तिष्ठति इत्याह मत्तः परतरं नान्यत्कि
चिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ मत्तः प्रकृत्युपाधिकात्सू
त्रादि लक्षणात्परमेश्वरात् परतरं कारणं सत्तारूपपदविकल्पतप्रधानप्रमादवाचने
प्रायितवपरिगृहीतपरमाणुलक्षणं कारणं सत्त्वप्रमाणं किंचिदीपदपि नास्ति प्रकृत्यादी

ननु मनः प्रत्यक्षमित्यर्थः सर्वेन्द्रियेषु सत्सु [illegible] प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति तत्का [illegible] नित्यमिति [illegible] त्वात्मके

मपि [illegible] सर्वेन्द्रियः [illegible] ना मपि [illegible] तिष्ठतीत्यर्थः [illegible]

[illegible] मिति [illegible] मिति [illegible] मपि [illegible] मनसः

[illegible] मपि [illegible] मनसः

[illegible] मपि [illegible] मनसः [illegible]

[illegible] मपि [illegible] तीत्यर्थः [illegible]

नवस्थि [illegible] नवस्था [illegible] मनसः [illegible]

[illegible] मनसः [illegible] दीनामनुपल [illegible]

[illegible] नामपि पृथिव्यादि [illegible] मनसः [illegible]

दूषणतरं [illegible] नानुरूपेण [illegible] ननु [illegible]

[illegible] मनसः [illegible] नरूपेण पृथिव्यां तिष्ठामि [illegible] मपि

79 पृथिव्यां [illegible] मपि गन्धमयात्मना तिष्ठतीत्यर्थः [illegible]

[illegible] नतः स्वस्वरूपेण [illegible] मनसः [illegible]

[illegible] नातेजः स्वरूपेण मपि तिष्ठतीत्यर्थः सर्वेषु [illegible]

[illegible] नानुरूपेण [illegible] रसात्मना [illegible]

[illegible] मपि [illegible] रसमया [illegible] मपि [illegible] रसा

मानप्रसपसर्वेननुगतत्वात् नहि द्विशिष्टस्य वस्तुनरत्वे वापपत्तासर्वे मिदं मौतिक मिति सर्वे मौतिवेकप्र
त्यये जाते नत्र व्यक्ति विशेषकल्पि तप्रत्यया नुदया न व्यपेसमुद्र नव्य वेनरंगफेनबुद्बुदादि प्रत्यया
दर्शना नत्र बाधा ने गद्दी ते ऽप्रधान व्य. द्रव्यत्वात्रापात्वात्र व्यक्ति विशेषकृत भेदासिद्धेः नयेनस्या
नुमेः स्यात्स्थगृहादि कल्पनया भेद्प्रवहारस्तथा मौत कत्वेनैव त्वेपि सत्त्वा दौ सत्त्वमिति मपि
शितिभेदोव्यवहाराः एवं वकल्पितानवास्तवः तथात्वेनौति कत्वा भावप्रसंगात् नेहस्यानिरूप
पितमशक्यत्वात् तदेकत्वमेवानुपपन्नत्वम यथाद्दृष्टान्ते तथा दार्ष्टान्तिके पि ब्रह्मतगतो स्य
कत्वमेवा जीवत्वं म ऽन्यथा बुद्ध्येव दस्सर्वमिता घटेत प्रति पादकश्रुति विरोधप्रसंगात् रै
द्ग्नेर् ऽनित्यंवा वायं नया ऽ भिकारो नामधेयं श्री रूपा इत्यवसंत्यद दिव्यसारोहि
तरूपमित्या दिश्रुतौ कारे वायसप्रमा प्राण वादि रूपाण वै द्वैतरेण तन्नालिशनःस
स्मात्स्थगत वर्णद्दी नासनाना वे प्रतिपाद्य तिप्रमाणं सिद्धयै मोह मधु कैतप ब्रह्मत
प्राप्ति स्वरूपे यः प्रणवसर्वं वेदण इत्यादिः स्व पोक्तं वत् ८ गरमधुरसो ऽमिरस रूपाणि प्राप्य
तो रसा तमके मधि सत्कार्याः पः प्रोक्त महात्मनामदेवसन्ना सत्त्वो मधि निवृत्ति मूर्त्तौ यस्य
घटस्य मृदात्मना सदा वस्थानं प्रत्यक्षसिद्धं नहि तन्न तत् पृथगिति ध्यानं इत्यर्थः तथा प्रश्नि सर्प
यारहप्रमा इति तत्त्व प्रश्ना रूपान्तराविस्तेश्वामिन तत्सदात्मके स्वकारणात्मि
न न सदात्मके स्वकारणता मधि यितो प्राप्त महत्सत्तात्मके हेत्वान्तोसदात्मना म ध्ये वे विद्युते

ग्यात्मनः आकाशसंक्रमोऽसंस्पृष्टत्वात्मशब्दमात्मात्मनस्तद्वमुरादाकाशस्य संवृ निम्नवर्गादेर्
मेव सर्वज्ञगन्दृत्वतो प्रकृष्टकारणमित्याह बीजमामिति मामेवैश्वर्यं बीजं सर्वेषां भ्यकाम्रो हि
रूतानामादिस्थितिकारणं विद्धि हि सात् नीहि ननु यथा रूतानां तथा न मापिकारणं सती स्याद
कार्या सा का था सपरं गतो हि निविभ्य स्यादिद्द त्वरदिति न तस्य तस्य कश्चित्तेति निवद्ध
त्वादहमेव सर्वस्य सोदूत्तरः सर्वस्यादिकारणं ननु ममकारण स्वीयन्तमाह सनातनमिति सर्व
स्यास्यान्नभूत स्वरूपनिष्कारणमित्यर्थः तथा यदुक्तं मत्तः परमिति न यि समग्रमिति तासिद्धयते
नस्य स्वय सर्वकारणत्वं सर्वस्यापि स्वमात्रैकत्वं व्याप्तेन तथा धीदानीं बुध्यादीनामात्मप्रका
शत्वं बोधयितुमर्थीन्तरं तु स्वकारणत्वं तेतन्मात्रत्वं चाह बुद्धिरिति बुध्यतेऽनेनात्माऽनाम
सत्सधर्माधर्मादिर्षविवेचनं ग्राह्यतेऽनयेति बुद्धिः प्रज्ञा तद्रूता महं बुद्धिरूपकारणमस्मि मयि बु
ध्याऽस्मेकेनैश्वर्या ना संतेतोमहात्मना मयि तिष्ठतीत्यर्थः तेजः प्रागल्भ्यं चेतनत्वादात्मप्रकाशप्रवृ
त्तिहेतुरूपं येषामपृथक्सस्मि तावकं वयत्तेजस्ताह तेजस्तद्रूपकारणमस्मि तदात्म
के मयि तेजस्वीनां तदात्मना मयि तिष्ठतीत्यर्थः १० बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं धर्माविरु
द्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११ कामरागविवर्जितं कामः सन्निकृष्टविषयाभिलाषः प्रकृष्ट
प्राप्तिहेतुः रागस्तु प्राप्तविषयासक्तिप्रवृत्तिहेतुः ताभ्यां विवर्जितं कामक्रोधादिरहितं समुत्पन्न
मानसं सांख्यापूर्वं बलं यत्तत्तोऽन्यच्छारीरं मात्रां स्वार्थं हृदयात्रामात्रापयोगि बलं तदहमस्मि
तब बलवतां देहसान्निमनोबलान्मिके मयि स्वकारणे तेजस्वीना संतेतोमहात्मना मयि तिष्ठति ननु का

त्वकेनिवृत्तीर्थः तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं विहितकाम्यत्वं यत्कामिमध्यावस्थानं यावद्धर्म
स्तितेनतपस्विनः नेनुचाहंतेनपापक्षितं तपोरूपत्वात्तपस्विनि नतस्तेनपापंन्ययमपिपापंनतपोम
शुल्लकं सलं तपः स्वरूपमपि निवृत्तौ नेनुमतो ब्रतिरवतनुमर्थः ननु तव स्विना नप
स्वमापोरसवतारणे नमगोति किंतु धर्मः नेपसः कारणत्वमसिद्धं स्वलनुनवकारणत्वा
मेस्वेबाकारणमात्रत्वं च संपद्यते नन्नस्मादेकं यमनुष्ठानेन पश्चात्स्मिन पापक्षीति चेन्न धर्मस्य
स्यापि तपसः स्वर्गादिफलजनकत्वेन कारणत्वं समवान्न धर्मवत्तायो धर्मः स्वर्गादिफ
लहेतुः सोप्ययमेवं यथा यदुक्ताहारहेतुर्धर्मो विरुद्धकामोवसमारम्भात् हेतुतो धर्मस्तोध
र्मस्य रूपत्वमपि भिन्नं मिनाति तन्निधर्ममात्रस्य मनस्वरूपत्वं धर्मप्रतन्मात्रे
त्वे च बाधयितुं तपश्चात्स्मिन्नितु न तपहृतिधर्ममात्रेसोपफलत्वं ननु कार्यस्यकारण
मात्रत्वं घटादौ दृष्टमनुतच्चकं यद्धर्मिणो धर्ममात्राकारणतो धर्मजन्मत्रावनावस्थाने
श्रमेमवतो निवृत्त्यनवक्रिदोदकत्वधर्मः सवाचित्सर्वतोव्याप्तिरचेतदाहव्यतया
त्मोस्वतेजोपत्तमानमतादृङ्नात्मनः पृथक्स्वरूपमानावात्मतदाकारतानदात्मना
तत्रावस्थानेचहृदयतेनेहनसर्वेत्रदृष्टं ॥ १ ॥ किंच वीजमासर्वमनानानोविद्विपार्थे
सनानानते तु द्धिबुद्धिमनतामस्मिन्नेजन स्तज्ज्ञामिनामहे ॥ १ ॥ नत्वाकाग्राहादु ः पार्थ
जिनमित्यादिना पूर्वपूर्वकमकारणत्वमनुतरोतरस्यतु कार्यत्वं मूपतेन तत्कारणोतत
न्यायेज्ञातमवनिकवत्वप्यसमस्त्वात्मा तत्त्वावाहिकेपात मित्युच्युत हत्यामिको यान

७ मातः सत्त्वं स्फुरति तस्य सत्त्वं [illegible] सत्त्वस्याहि हेतौ कार्यं तु नित्यं तेन च [illegible] ८
स्फुरति

निरुपाधिकः स्वप्रकाशार्थः तेषु सात्त्विकादिपदार्थेषु सत्त्वरजस्तमोगुणरूपेण कारणा
त्मना तिष्ठामर्यं तस्मात् सर्वा हि गुणात्मके कार्ये स्तो मायामसेतोमहदात्मने प्रतिष्ठती स
त्त्व यथा सत्त्वगुणकार्यं सुखादि माधुर्यमात्रेण वमवति यथा रजोगुणकार्यं मदीर्घ
कटुमात्रेण वमवति यथा तमोगुणकार्यं गजेनं मत समस्तमात्रेण वमवति तत्र दिहं सर्वप्रप
ञ्चं एवमेव ब्रह्मकार्यं जगत्सर्वं ब्रह्ममात्रमेव वति वोद्धव्यं एतेन मन्त्रः जरत रतो मरव
पि सर्वमिदं सो नामित्याद्यपर तेषां स्वा मस्तस्य इत्यनेन ग्रन्थेन मायामावले स्वव
ह्मणो महत्त्वाद्गुणामकार्यं तत्त्वपदलमात्मिकस्य कार्यस्य कारणं मात्रत्वमेव समन्वधुनि
धार्यं मनुष्यत्वमिः सम्यक् श्रुत्वेव दानेति मिलितं न दृष्टं यतिभिः श्रुत्वा हृष्टस्य सर्वं मतं मिलित
वसर्वमिदं महं चब्रह्मैवेति माशङ्क्य न वासनाकृता [illegible] नाम रूपं ते ह्यत्र त्वनानिः स
अनुतत्त्व स्व स्वात्मि न सर्वं ब्रह्म स्वं हि ह तत्पप्रतीतेन संपादनो यो ज्ञपमेव समाधिः या
भ्र सा वेत्र ब्रह्माकारवृत्तिः ब्रह्मैव वासना वैषा दृढा निरन्तरा वद्भ्यासा त्वया वेदितव्यमि
ति स्मृतिर्न ननु नति सर्वात्मत्वे हि ब्रह्मानेकधा तु नितिमसिद्धे तत्रलानितिमा तत्पासी
ते तेषां श्रुतिरेवास्यार्थस्य प्रमाणं एवस्वस्य ब्रह्मणो मायादाविकस्य सत्त्वे हृदवाच्य
मनिद्या सा वल ब्रह्म सर्वं खल्विदं ब्रह्म त्वादि श्रुतिप्रसिद्धं परिणाम लक्षणं स्रोतो
त्पत्त्यनिपादि ब्रह्मणः प्रायसृष्ट्यस्य सर्वा धारस्य च परिणाममकार्यत्वे पदार्थ सोह्म
व्यक्तं यथा हि नारायणं तया रसात्मना स्थितं तत्पदार्थं तिक्तादिगुणरूपेण वा जलं मधुर

यथा६

समयाद्याध्यं तु रूपरसादिनां तु रूपव्यापारस्य सर्वस्यापि कामस्मूलत्वं तमेव प्रद्युम्नयतेरूपतेन
कामरागमावेतु सोदृश्या त्रोवास्यधर्मा वारुद्धसेनस्यतीत्याकृत्यायामाह धर्माविरुद्धेनेषु बाधि
भिषु धर्माविरुद्धः धर्मस्य शास्त्रीयस्यापि विरोधी स्वस्यास्य धर्मस्य साधको न तु बाधकः उत्पत्ति
हेतुभूतः कामः सोऽहमस्मि तेषु कामात्मना हि विवाम्मि सपि कामात्मके स्वकार्ये तेषु नः
सतो मयि मदात्मना हि द्विघटवान्निवन्तिन तु स्वरूपेण मत्तो भिद्यन्त इत्यर्थः प्रागिति निरूपित
स्याहं तोः कामस्य चैव तन धर्मत्वेनात्मप्रकाशकत्वं द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ मत्तः परतरमित्युपक्रम्यैः
शीतं तेऽहमप्सुप्रतिपादितं रसमात्रं रसोऽहमित्यादिना कामोऽस्मि तरनवमित्येतेन ग्रन्थेन
रसप्रभाप्रणमनास्वस्यकारणत्वमपि चन्द्रादीनां कोपत्वकारणे रसादिरूपस्वस्मि
न्नेतेषां तत्त्वकारणमात्रत्वं प्रतिपाद्य तमेवोपसंहरन्नर्थमुपदिशन्निदानीं सामा
न्येन सर्वेषां पदार्थानां स्वस्मादेव जगदेकवीजात्तुत्पत्तिमुत्पन्नानां स्वस्मिन्नवस्थानम्
नावस्थितिं च प्रतिपादयति ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेति तानि
द्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२ इहलोके सात्त्विकाः सत्त्वगुणप्रधाना एव भावाः पदार्थाः देवा
ऋषयो ब्राह्मणाः धार्मिका इत्यादयः ये च राजसा रजोगुणप्रधाना एव भावाः गन्धर्वयक्षाः
क्षत्रिया मरीच्यादयः पदार्थाः ये चैव तामसाः तमोगुणप्रधाना एव भावाः राक्षसाः दैत्याः
शूद्राः गजेनादयः पदार्था जायन्ते जाताः जनिष्यमाणाश्च ताः तानि सर्वाणि मत्त एव पाधि
कारणाद्धीना नित्यचेतनात्मविधिविज्ञानीहि न त्वहं स्वस्मात् अस्मस्तु तिरिक्तस्य कारणत्व

संट

द्वैतस्यानृतत्वश्रुत्यर्थापत्तिभ्यां तन्नेत्युक्तत्वादेतेषु मायामयेषु रज्जुसर्पवत्प्रतीतिमात्रेष्वनादि
षु रसादिक्लृप्तेषु तन्नादेहेतो रत्नमस्मि किन्तु मायैवास्मि मायया खलु मपि तिविशेषैः शेषाको
रत्ने तेषां वृत्तीति यथा मरीचिजलं प्रतीतिमात्रं तत्र जलविकल्पा न हि तत्स्तु [illegible] मापि
मात्रमिदं सर्वं सत्वादन्यस्य न त्वादि श्रुतिभिः यथा स्वप्ने दृष्टं प्रपञ्चोयमित्यादिस्मृतिभिः इदं सर्वमि
थ्या मायाकार्यत्वादिन्द्रजालिकवदित्यादियुक्तिभिश्च जगतो मायाकार्यत्वात्तेन मिथ्या
त्वमिति एवमेव न प्रतिबोधे ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशः अनिवृत्ति तस्य ब्रह्मणो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावतया
जगतो मायाकार्यत्वप्रतीतिमात्रत्वे च युक्ते तत्र स्वप्नमरुजलवत्प्रतीतिमात्रत्ववादि
भुपरिक्लृप्तस्याप्रमेयस्य निष्कलस्य निष्क्रियस्यासंगस्यासुप्तस्याविकारिणः सत्तादे
काधारत्वमात्रत्वेनावस्थानं नन्नेव निवर्तनं तदात्वे तद्गुणदोषयोग्यस्यादि [illegible] नावपित्त
श्रुतेर्यथा तन्मरुजले न सर्परज्जोरवस्थानं तत्र मरुगतक्षोभो हीनो विवस्थान्यस्यावा
संबन्धः कल्पितत्वं नश्यत्यनन्तदृष्टं नेतुन्न वेदि [illegible] युक्तवपरिच्छिन्नस्यासंग
स्यापरिच्छिन्नस्यैकदेशस्थितिर्मायान्तरं नाना त्वपि स्थितिसमवेहित्यतश्चेद
नेत्यवीतिः नेवाभावदर्पो मायामयदृश्यत्वादिगुणकूटस्थासंगचिद्रूपपरब्रह्मणि
वस्तुतो न संगतिर्नेह नानास्ति किंचन नहीदं सर्वं कदाचिन्नासीदिति द्वैतसिद्धिरिति चेन्न
नेः प्रत्यक्तत्वतः त्रिष्वपि कालेषु सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितनित्यशुद्धबुद्धमु
क्तस्वभावमद्वितीयमानंदं परब्रह्मैवाहमस्मीति सिद्धं तदेवमद्वितीयब्रह्मेति

दृष्टैं ते
सं
पंचस
वा
82

मिति तदधीनसत्ताकं वेत्ता च तत्सत्त्वे सति सत्त्वं तदभावेऽभाव इति विकारित्वे वेत्याद्यनर्थगमः ब्रह्म ज्ञाने

ष्यनश्वरत्वेन मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य स्यादित्यसङ्गतो बाधावधिसिद्धं प्रपञ्चस्य तु न मननत्वेऽपि तत्त्वमित्याहुः सिद्धं निर्वि

शेषस्य प्रपञ्चाधारत्वं यच्चोक्तं समाधिनिषेधश्रुतिविरुद्धा तस्मान्नेयं नेति निर्विशेषात्मक

रूपस्य निषेधाप्रसक्त्या नित्यधीसिद्धं प्रपञ्चा बाधितं स्यादिति न युक्तं निषेधश्रुतिर्न स्यादिति नन्तु

रूपस्य प्रपञ्चान्यत्वधीसिद्धप्रपञ्चबाधितं स्यात् श्रुतीनां प्रपञ्चस्य जगतः प्रत्याहि इत्यादि श्रुतौ

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिषेधे सति नेति नेत्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न तासामद्वैतावधार

ने च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वबोधिनीनामप्रामाण्यमेव स्यादिति चेत् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वदन्तीनां

तात्पर्याभावेन प्रामाण्योपपत्तेः किं तु नेति नेति निषेधकं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वदन्तीनां

प्रामाण्यात् मिथ्यात्वं श्रुतिसिद्धमद्वैतमपि कुर्वतीति नेत्यद्वैतश्रुतीनां

ब्रह्मणो जगन्मिथ्यात्वेऽपि व्यवहारे कल्पितविशिष्टश्रुतिसिद्धं जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं कार्यस्य

त्यादितिश्रुतीनां मानाः यतो वा इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निर्दिशन्तीति तत्र स्वरूपश्रुतीनाम

कारणत्वमिति सिद्धत्वं च तद्दृष्टान्तेः प्रतिपाद्यादेतमेव निर्दिशन्तीति ततः स्वरूपश्रुतीनाम

द्वैतसिद्धेश्च नान्यार्थत्वं स्वार्थबाधकत्वेऽपि विरोध एवेत्याह द्विश्रुतीनां यथा तद्विरोधे

र्थानामर्थवादश्रुतीनां विधिनामसिद्धप्रामाण्यं यथा तथाद्वैतश्रुतीनां कार्यार्थानां स्वरूपश्रु

तीनां स्वतीनां च रागमेवाहुः तीव्रसन्तीत्यद्वैतश्रुतिभिः विज्ञानमेकमित्यादि

तीनां स्वतीनां च रागमे व्यावृत्तिं नीपत्रसन्तीत्यद्वैतश्रुतिभिः प्रत्यक्षादेः यथा

तिमिरस्य सद्वैवासिद्धप्रामाण्यं नाद्वैतश्रुतेः कोवकाशः ननु तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वे यथा

तथा ब्रह्मणोऽपि कारणत्वं नेति नेत्यादिनिषेधे जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं मिथ्यात्वं

प्रामाण्यं नास्तीति नन्ववं प्रत्यक्षादीनां भ्रममस्मिन्प्रमाणत्वं तथा श्रीमद्भगवानाह न चेदमिति

स्यासमधिगतानासीनन्न तत्प्रत्यक्षादीयन्ये मर्हतित्रमस्तत

त्रिविषयाकारात्मिकाभ्यां त्रिगुणमय्या देहेन्द्रियात्मकबुद्धिप्रापिते सति स्वयमेव:
स्थूलसूक्ष्मकारणदेहेभ्यः परनित्यत्वशुद्धत्वसूक्ष्मत्वानन्तत्वकूटस्थत्वासंगत्वचि
द्रूपत्वानन्दैकरसत्वसर्वगतत्वसर्वसाक्षित्वस्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्लक्षणमनात्म
नयासर्वदाप्रकाशमानमहमर्थतया प्रत्येतव्यं सुखप्रापयितव्यं नमेकात्म
करूपनिर्विशेषमात्मप्रत्यग्रूपपरब्रह्म नाभिजानाति अयमेवाहमिति दृढमहंग
हाशंसयत्वन्नो जनादिसुखवद्देहेन्द्रियादिभ्योभिन्नतया स्वात्मना नकोपिसाक्षी
रोति अहो इदमत्यद्भुतं मामिति मन्यते श्रीभगवान् १३ तत्वनाशविद्यायामायाना
मन्तोवात्मत्वमेवमाहितानां संसारदुःखाग्निना सन्तप्यमानानां प्राणिनां
कथं तरणं सिध्यतीत्याकांक्षायां तत्तरणोपायं विवक्षुरीश्वरस्यादौ तत्तरणोम
हात्म्यप्रयत्नकर्तव्यमिति बोधयितुं तस्याः दुर्जयत्वमाह देवी ह्येषा गुणमयी मममा
या दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते १४ कालत्रयेप्यसत्यानपे
या स्वयमेवदीप्यते प्रकाशत इति देवः परमात्मा निर्विशेषस्तस्मिन्नात्मन्याकाशे
नीलिमावदाभासरूपेणावतिष्ठतीति देवी यद्वा तथा हि प्रातिसैषाविद्यानिष्ठ
वरणे वैमात्रेति घतीति देवी गुणमयी गुणात्मिका माया मम स्वरूपव्यवस्थाया
पूर्णा लक्ष्मि आवरणेति सूयानि तिमोहमाया दुरत्यया दुःखेनात्येतुं शक्यते इति क्रम
मण्यया स्याः सा दुरत्यया दुष्करा दुष्टविषयसंगेन न सर्वेषां वेदाभ्यासनागमनियमा

श्रुतेः ननु त्वया यदि तर्हि सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं परं ब्रह्म कस्मादयं लोके निःशेषसं
सारदुःखाविष्टोऽस्ति न विजानातीत्याकाङ्क्षायां तन्निवारणायाह त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः स
र्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥१३॥ गुणमयैः सत्वादिगुणविकारैः
भावैरेभिः प्रकारैः सात्विकैः राजसैस्तामसैश्च [illegible] स्वैः मरनुभूयमानैः शब्दा
लि५ दिविषयैः बन्धकैः सत्ताप्रवृत्तिकारणैः रागद्वेषादिभिर्मोहितं मोहः सदसद्विवेकाभावस्तं प्रा
पितं दृश्यमानमपि [illegible] जगत् [illegible] उपद्रवस्य मिथ्या
भूतस्यादिमध्यान्तवधीतित्याये नाः [illegible] विषय [illegible] गतानुगतमिदं मि
दं जगत् [illegible] सर्वं [illegible] सत्वादिगुण [illegible]
ते८ [illegible] सर्वेभ्यः [illegible] परमं निर्गुणत्वेन [illegible] एकरसत्वेनानं स्य[illegible]त्वेन च
दघनत्वेन [illegible] अद्वितीयं परं ब्रह्म स नाभि
स्य जानाति [illegible] जानाति [illegible] इत्यभिप्रायः
सत्वादि५ न स्वात्मना [illegible] गुणमयैः [illegible] मनोमयो [illegible]
द्वियामय [illegible] विकाराः [illegible] विकारा [illegible]
मय [illegible] मोविकारो [illegible] सत्वादिगुणमयः [illegible]
पार्थिवत्वेन [illegible] स्थूलसूक्ष्म [illegible]
नास्ति तमिदं जगत् [illegible] सर्वं मोहितं [illegible] मामेवाहमित्यना

समवायेन हि गुणवद्ब्रह्मणः सत्यादिगुणाभिक्रमके भेददर्शननिवृत्तिरसिध्यतीति
चेन्न यावज्ज्ञानं तल्लसिद्धेर्न च ज्ञानात्मनोऽन्ते चैवमात्मनत्वसिद्धेः । ननु साक्षाद्ब्रह्मसाविषये
त्वयाहि प्रमाणं तद् निर्गुणोपासनया प्रमाणात् स्वतन्त्रार्थस्यानिःशेषनिवृत्तस्य समवेतनये का
सगुणोपासनया कथं न निवृत्तिः समवेतं तत्त्वमपि वेद तस्मिन्नु ह्रस्वमन्तर्दृष्टिर्न
तेषु ध्यातस्य नयनत्वतो निर्विशेषोपासिनः श्रुतिविदो भेददर्शनमप्यतो विदुषोऽपि नैर्भेद
दर्शनस्य संसारफलं न चानन्दस्वरूपतो वस्तुतस्तद्वदुभेदैवमेव नामसगुणोपासिकं
चेतः उपास्यानुरूपफलत्वात् फलसिद्धेः नह्युपासिने देहफलाय देवास्ति नहि पिचमदस्स
फलं माधुर्यं सामान्यफलमस्तीति तद्धेतुत्वं तथाच श्रुतिः यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासते तदेव भवतीत्यस्मिन्नेव समन्वयगमकश्रुतिस्मृति
वदतो हि न्यायाद् तथाच तत्क्रतुन्यायमवपद्यन्ते तात्तद्वेदनात्मस्वरूपमितिनामाहु
गुणस्य नात्मलाभः कथं तेषामेवं दर्शनं हि नत्तस्यामेवपर्वदर्शनमस्य ते भेददर्शि
नफलनयमपुत्रासोऽसमाप्तमेन नम्रपासत्वरुपममप्रपद्यस्मात्मे तदास्य च हृतापा
सनमेव कुर्वन्ते परिमाणानिवृत्तिः स्यात्तद्वै प्राची दिशं गच्छतः केनापि सद्भाविप्रस्था
नपस्मादेव तस्मादद्वैतस्य सुदृढतो निर्गुणमेव परब्रह्मतत्स्वरूपेणोपासितुं वेदान्तप्रम
माणस्य इति सिद्धं २४ ननु तद्रूपास्या सर्वानर्थकारी मायायाविदिनरतिनाहि मीमांस
कैर्नासिकैर्नापि महापण्डितैः सर्वैर्नस्यात्यानो सनाइत्यादौ चाममाहत्य नमो ब्रह्म
तिनाम्नैवाः प्रपञ्चेनतन्मायामायामपत्नानाच्छासस्वस्यैवमाश्रिताः २५ किंच तत्तद्विक

मा।

१० है ४ नि६ ८५

तत एव दुरत्ययत्वादुक्तं येषां हि सन्तु लुप्ता पापा तु गुणम

हि हृदः स्वैनैवात्यन्तप्रकाशनेनान्येनान्ता [illegible] नाधिक्यं बोधयितानन्तरश्लोकार्थं तत्स्वयमेवो

क्तं लोकशास्त्रप्रसिद्धं एवेमा पातु मैव पत्नाधिक्यं बोधयितं न स्वनुष्ठितमुत्पेकर्म विशेषं प्र

दमामेवेति निष्कामतया सर्वदापातु ध्यावदुक्तं न स्वनुष्ठितं सत्स्वसिद्धुरः सन्निधो प्रसिद्धमानीषेमो

हात्मानः सन्निविद्धकवैराग्यात्मा सर्वसंन्यस्य ब्रह्मनिष्ठाः सन्निधो मात्रमेव निर्गुणमहं

तेषु पापमहत्वंकर्तनिषपाश्रवणमननं च कृत्वा बध्नो निरोत्मामामेव निर्गुणसमाधिनि

प्रपत्न्यानात्म्यत्वं लब्धं तं हि दृष्टसंपरब्रह्मानि स्वनिरंतरं निर्विकल्पकसमाधिना

हि प्रपत्नानात्म्यलीलक्षितं परंप्रदृष्टे वै पेयतयः प्रपद्यन्ते विपरीतप्रत्ययराहित्येन स

क्षपाक्रियानन्तरं न वेकाप्तप्रद्रष्टेव येयतयः प्रपद्यन्ते विपरीतप्रत्ययराहित्येन स

वेद्यस्वात्मनानुसंदधतेन तमात्मगुणं वैता स्वरूपसाक्षात्कारापातं सम्यग्ज्ञानं प्र

तिबद्धपरावरैकत्वविज्ञानेनैवैतां मायां तरन्ति विद्यात्मिकां सर्वानर्थकारणमेतां

मायां [illegible] सत्त्वरजस्तमोगुणमयीं मायां तरन्त्येव विपरीतदर्शन

लक्षणां तरन्ति सर्वमिदं महद्ब्रह्मैवेत्यः प्रतिबद्धब्रह्मैकत्वप्रत्ययेन विध्वंसयन्ति नि

त्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठयारजोगुणात्मरागादीन्तमोगुणं विपरीतज्ञानावरण

सत्त्वगुणात्मकामादीन्तन्त्या ध्यानं च प्रवृत्तिनिवृत्त्यहं ममेत्यादीनि सर्वाण्य

तीत्य इहैव संसारान्मुक्ताः सन्तो विदेहमुक्तिसुखमनुभवन्तीत्यर्थः तेषामेवैतां प्रपद्यन्ते स्वस्व

रूपब्रह्मणा सा प्रमाणलक्षणा तेषां मायामायाः इत्यर्थः एवमेव ये प्रपद्यन्ते स्वस्व

रूपं न संगुणं वस्तु न विविक्तं तेन यथा तद्वशात्त्यागुणमयी मायायां सक्तिं न

११

कारमेवाहार्त इत्यादिना गार्न्नेगाधर्मिलिकाहुपहूवेकनिष्ठो इति नत्तहुपहूवनिष्टैतिनित्या
नित्यपदार्थविवेकेनोत्पन्नत्व विनाद्भुमिष्ठु जिज्ञासुर्मन्त्रसादसिध्यौती इत्यानुग्भिमतस्य
नतस्यार्थु नकाम्यर्थार्थीकाम सिध्येतानी बुद्धिविद्यत्य नेतानस्याः ब्रानिबेद्धत्वसिद्धपे
राबेचतुर्विधाज्ञेनानजेने मांसगुणामी ष्यसायमार्तीदयत्पापि ज्ञानीनुनिर्गुण
परेबूसारत्व मां मन्त ती दमेवा हैमे स्याल्मनानुसंधत्वइतिज्ञानत्यज्ञानीनिवि
शेष मासामर्थ्यान नत्वमपमे देज्ञानीविवेत इति वेनपरोहनानिनप्रवस
निर्विपि ष्यतइति ज्ञानी तांसिवंसन मित्यवे मन्निरवपरमात्मा निरुत्वप्रतिप
दना ये गार्हि ब्रह्मानिदपि नत्सु सादातिज्ञपस्तिध्येसगुणी ष्यमेवा सत्
र्तते वेन ज्ञपदार्थस्वरूपनजहूतं गुणासे वयास्वस्यनयानूनस्वरूपानुसं
धानपरेबूल्लविद्य नपरमेश्वरस्यस मत्तानुग्रहदकरमां समेवा तपिनः
श्रेय:सर्वेत्याः प्रमोज्ञके त्यानिर्गुण नयमीलविनार्जन कौत्रिप्रतिष्ठावतिस
नगुणएवश्रीत्यानित्याय कूर्याद्र्बनातहत्न उँमित्यवंधायषश्चात्मानस्व
स्तित्वः पारायनमसः परस्तादितिब्रह्मविद्यांध्येयपवस्तुनःमायानत्वर्वलेशासं
बंधस्त्यत्वश्च वर्णा ज्ञायपोन्याद्वता मुपास्यइतिस्वामिनस्वेनहैवतानरोपा
सिनः पणु नुल्यत्वश्च वर्णात्रजी वेशानामासेनकरो तौ तोष्वरस्यादिमायामास
त्वश्च भवणानाभासत्वत्रुध्यानहिलवर्णानवेसछिदानेदैकरसेवरेत्न्ना तपवेसदानदात्म

मंदुष्कृतेन नमस्कारादिकं तु स्वप्नेऽपि न कुर्वन्ति ये ते दुष्कृतिनो मूढाः मां सदा वञ्चिताः

नराधमाः मायया माहिकृतविभ्रमाः अपहृतज्ञाना निजज्ञानसद्दर्शनहीनाः केवलं स्वार्थे

आसुरं भावमाश्रिताः अतएव अपहृतज्ञानानामासुरं भावं इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथमित्येवं प्रकारं मे बाह्यभूताः सन्तो

देहेन्द्रियादिकार्यं स्वार्थं परमार्थत्वेन मत्वा परमार्थभूतं मामेव नाश्रयन्ति

गम्यानिश्चयासने न तद्विचारेण मनन कुर्वन्ति कुत्सितभावनामन्ये नरदेहस्वरूपेण मदुपासिनः

सांप्रतमत एव मां न प्रपद्यन्ते न लाभिका वेदाः आश्रयेति अतएव पण्डिता अपि मायया अपहृतज्ञानानाम्

नरत्वमपहाय संसारे जगदुपादानमव्यक्तं ब्रह्मेति मामुपसन्नेन कृत्वा स्वस्वाभिमतपदार्थ

दीक्षानादौ च सुखानि रक्तमिमा न नमन्ति चार्थतानन्यत्वेनात्मानं न प्रपद्यन्ते गर्भस्थवा

वाक्येन वा हृदयेन नराधमा मां न प्रपद्यन्ते इत्यर्थः ॥१५॥ ननु महापण्डिता न सन्ति किं

धन्यत्वेन पुनः सुप्रपद्यन्ते इत्याकाङ्क्षायां यं प्रपद्यन्ते मानवाः शास्त्रतो गुरुतश्च मन्नत्वं ज्ञात्वा

मामेव सर्वेश्वरं सर्वार्थदं जानन्ति ते मां प्रपद्यन्ते तथापि तेषां महज्जनानां परापरभेदोऽस्ती

त्याह चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्ष

भ ॥१६॥ इह जन्मनि जन्मान्तरे वा येषु स्वधर्मपरिपालनसम्पर्कविशिष्टं विहितमाचरन्त्या

दि मासुरान नष्टेन गुरुणा शिक्षिताः सन्तः ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतसंस्कृतेन विलक्षण

पुण्यात्मानः अनुष्ठिता निष्कामानि स्वकर्माणि निष्कामा इति पुण्यांशादिना सुकृतिनः सन्त

मामनुष्ठितपदमभिज्ञानोऽप्यनेन ज्ञानादि भेदेन चतुर्विधा चतुष्प्रकाराः सन्तो मां भजन्ते

नित्यमुक्तादिविशेषणकोऽपि विशिष्यते शेषेभ्यो जीवेभ्य इत्यर्थः १७ ननु तानि तत्त्वान्यपुरुष
त्वेऽपि प्रधानादीनि कथं तत्त्वमेव प्राप्नुवन्ति तत्त्वानामिदं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह । पिण्डेऽपि
रूपेण वर्तीत्याह उद्देशः सर्वदैव तानि तत्त्वानि तत्त्वमेवमनन्तरमाश्रितः सदसदुक्तानामना
वानुत्तमाङ्गानि १८ गन्धसर्गश्च इति सर्वस्य तत्त्वानि तत्त्वानि नोऽव्यक्तानि यत्र तानि विनानीति
तिविधानि तत्त्वानि महद्गतिरिक्तानामेव सर्वस्य रूपाच्च प्रधानेन पूर्वोक्तः सर्वत्राणीदयोऽपुरु
षाणां तत्त्वमन्यरूपं नीलीन्द्रियस्य मध्ये न विसृजन्तीति नमोऽमोऽसकादिस्यः प्रधानम
वेतस्मात्सदसदुपादानमानुष्ठानं विज्ञानमुद्दिश्य मेव परमस्य इति तानेमप्यु
नेऽत्यन्तरुद्रेणेनमेनेतन्नत्वं प्राप्यमामनन्तरं तन्तस्मात्तेषामपि तत्त्वमप्ययं
नन्तजननात्मकं यथा तानि तेषामेवं च समस्तानि तत्त्वतानि विशिष्यन्त इति कथं स
र्वसमस्तं तत्त्वं प्रकृत्या तत्त्वं तत्र आश्रित इति हि यस्मात्तत्तानीयुक्तानामाप्नुवन्ति
त्वासदासर्वत्रसमस्तस्वरूपगृहे एवमुक्तेसितिनिषिद्धत्वान्मनोयस्य सदुक्ताना
मन्तस्यानुत्तमायस्मान्नित्यत्वेन महत्त्वेन सूक्ष्मत्वेन अनन्तत्वेन गानेदत्वेन प्राप्य
त्वेन च लोकशास्त्रप्रसिद्धं उत्तमः पदार्थः प्रमाणं कोऽपि तत्त्वान्नास्ति सोऽनुत्तमाङ्गानि
तानि नैवैनं गम्यन्त इति गानित्यं केवलं तानि तदात्मकमेवमामाश्रितः स्वरूपमेवाह
मितिमामेवपरं ब्रूतेति विशेषकस्य समाहितो यमहमर्थं कृत्वा आसमन्तान्त्स्थितः आसि
तः पूर्णानामनानातिष्ठति न कश्चिदपि दिदृक्षुमाहितिसिः तदिच्छिन्नो भवतीत्यर्थः तस्मात्त्व

उत्कृष्टा
८६
द्वे
तत्र
ज्ञेयत्वेन

नेत्रा।

नातिप्रयत्नस्य हार्दं न तस्य पापिनो ब्रह्मविदः सद्गुरोः समुपसन्नवान् सविशेषोपासनानु
पपन्नेब्रह्मविदुपासनमेवानुपपन्नमिति चेन्न तमेव धीरो विज्ञाय इति ब्रह्मविद एव ज्ञान
स्याभिनिवद्धत्वसिद्धेर्ये प्रसादरूपाः ब्रह्मणो ज्ञानकरणं नाम सर्वेश्वरदर्शनमेव
नत्वेवं न तो निर्विशेषोऽयमेव परं ब्रह्म सब्रह्मविदुपास्यमिति सिद्धो निर्विशेषपरस्त्वेवम
तात्मानं ब्रह्माविद्यमानोऽस्य सविशेषपरस्यापि विशेषपतिबद्धं निर्विशेषपरो नित्यज्ञा
नीनित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७ नि
त्ययुक्तः नित्यक्रियातत्र नवक्रम यथा तथा युक्तः सर्वदा ब्रह्मण्येव समाहितचित
त्त्वर्थः यद्वा नित्यमायातत्वात् सं सवधकृन्यत्वादविक्रियेत्वरं परमात्मन्येव युक्तो न
त्वानित्यपरस्य सर्वं ब्रह्मैव पश्यतिनत्वन्यदित्यर्थः द्वाद्वा इममिति तन्नेदेहदमादएवजनि
मिति स्वविषयी नन्वस्ताकारं नतनीतिमेनितिरेतः ब्रह्मणो वृत्तिः एकाग्रहमिदमिति
विधानिमुक्तास्वस्वाच ब्रह्मण्याक्षाम यो मे कत्वात् अगाहेन्याविशेकारा ननितिवृत्तिवि
स्यसाधनं निः अगाहन्नं ताना ब्रह्मणो ग्राममेद दर्शननिष्ठा इत्यर्थः नत एव ज्ञानि
नो निर्विशेषः परमात्मा हमेवात्मत्वात् तेहरूपत्वाज्ञात्यर्थं प्रियः प्रेष्ठो न त्वन्यस्ताद
नः प्रियः उत्तमात्मतया विज्ञानात्प्रियो न्यस्मात्सर्वस्मादरं नरत्नं यदेयमात्मत्वात् इष्टप्रसि
प्रकाशनार्थो हिशब्दः तथा ममेव जगदीश्वरस्यापि स ज्ञान्येव प्रियः प्रेष्ठः उत्तमत्वा
त्वात् एव एतेस्त न सेवा मिति विचस्पर्धते दृष्टो नैमः सविशेषववरस्यमाज्ञानो हि मे यावर्ते

शक्यते ननु घटघटत्वयोः कम्बुग्रीवाद्याकारस्य च तत्पाशद्वयावस्थितत्वात् स्वसंबन्धबलादिसिद्धमेतस्य
सम्यग्निराकारान्तस्थितिमेदाऽर्द्धघटाभिनिवेशस्य घटस्थितिनेदस्य च स्थितत्वात् न स्थिति
मेदानुगमात् अनन्यस्य घटानैरुपलम्भमानत्वात् तदुपलंभमीक्षणमिवारोपप्रत्यक्षेण घटस्वरूपस्य
नासिद्धसत्तापाधिनिरूपयितुमशक्यत्वात् न द्वित्वतासिद्धेः सदृशमित्रत्वस्य च तत्त्वात् तय४
घटस्य न द्वित्वस्य साधयितुमनुमानमशक्यं प्रत्यक्षेणासाधितेऽपि चानुमानात् प्रवृत्तेः
पटाद्यावयवस्य तत्स्वरूपस्य च कल्पनान्तरसाहित्येनानुपपत्तेः उपमानस्याप्यनुपपत्तिः यथा
सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति घटस्य मृत्प्रमाणत्वं कुतश्चि- ७७
न्नापि घटस्य पृथक्कल्पनासेपादयितुं न शक्यते तद्व्यतिरेकेणापि मृदादिघटव्यवहार
लोके त्रितयस्य सर्वप्रमाणैः प्रत्यक्षसत्तासंपादयितुं न शक्यते कल्पितत्वस्य मा
यसाधारण्यात् ततः स्वतःसत्ताशून्यस्य जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमेव सिद्धं पूर्वोक्तरी
त्या जगत्सत्तायाश्चानाधिगतत्वे तदवच्छेदेनामरूपजातस्याद्वैतरूपबाधितत्वात् स्वकार्यनि
र्वाहानुपपत्तेः वासुदेवः सर्वमिति स्मृत्या प्रतीतस्य सर्वस्याधिष्ठानानन्यत्वेन
वासुदेवमात्रत्वात् प्रतिबद्धपापसकलमिदं महत्सर्वं वासुदेव एवेति ज्ञान
वान् स न ब्रह्मविद्वरिष्ठः प्रारब्धशेषसमाप्तिपर्यन्तं तावदेव चिरमिति श्रुत्युक्तरीत्या
प्रतिनिश्चितमेव विद्वान् शरीरे विशेषमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यस
द्विदानन्दैकरसमद्वितीयमपरं ब्रह्म प्रतिपद्यते घटे नष्टे घटाकाशो महाकाश

पत्त: स्वत
त्वाय

ज्ञानी त्वेवेति न किं तु मे मम परमेश्वरस्य पूर्वं [illegible] त्मात्मैव मतमिति [illegible] मिति सर्वत्र
पूर्णत्वेनावस्थितत्वात्स्वस्वरूपमेवावगतमिति मम मतं निष्प्रयोजनत्वार्थः तस्मादेव सगुण म
[illegible]ष्टः सर्वेभ्यो ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्तं १८ एवं ज्ञानिनो ज्ञानाधिकत्वेन सर्वोत्तमत्वं प्रति
पाद्य ज्ञानी कतिपयैर्जन्मभिः प्राप्नोतीत्येव प्रयोजनेनैः सम्यक् परिपक्वविज्ञानेनाभिः
पाविनष्टाभावप्राप्तिरपि जैनेनः सर्वत्रैव स्वरूपेण तत्सदात्मनस्तद्वेदसमनुत्पन्नज्ञानस्य फलं
निर्दिशन्नुक्तिं प्रतिपादयति बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमि
ति स महात्मा सुदुर्लभः १९ बहूनां जन्मनां हि त्रिः चतुः स्वर्ग्यो भावान्जन्मनां त
त्रैव बुद्धिः संयोगमित्युक्तं पूर्वाभ्यास सम्यक् ज्ञानं न सिध्यति प्रयोजनानान्जन्मनाम
न्ते यस्मै जन्मनि प्राकृतया भूमिकया समाधिनिष्ठया निःशेषविनष्टविपरीतमा
कामैः वैकालिकपाश्र्यमाविद्यावासुदेवः सर्वमिति प्रतिबद्ध[illegible] सर्वस्य वासुदेवमात्रत्वज्ञान
वान् ननु नाम रूपाश्रयाजातिविशेषैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादि तत्कार्यभेदेन [illegible]
वतापायप्रत्यये[illegible] मानस्य जगतः सर्वस्यैकपद्यवासुदेवः सर्वमिति न हि तस्य [illegible]
द्रव्यामिन्नत्वासिध्यतीति वन्न श्रुतिपुराणयोर्विकार्यमाणा नामरूपाश्रयाहि [illegible] मि ४
गतोपि [illegible]
न्नस्य जगतः सतिसत्तात्मनैव नामरूपमात्रत्वाहि [illegible]
[illegible]

स्वर्गादिफलाद्विलोकविषयेष्वनहेवतामहदखमानि पारश्वासमस्तवर्णसनुत्पन्नैः कामैर्म
मत्यायलक्षणं हृदन्तानां हृदन्तिमानि नत्तानं नित्यानित्यपदार्थविवेचने नित्यपदार्थ
वेदमेतदनुसंधानेनात्मकलेसपादनेपा विवेकत्वानं नेहतत्ताना: संतोमीमांसकास्ता
स्थित: कोशा: आत्मा: वेदमनोऽस्य श्रद्धा न्यसर्वज्ञना: स्वयास्वकीयया स्वीतः करणस्यायामृ
कृत्वा नेतदृवनाराधनेमज्जनेतत्फलंसंपादनेनचकृतिकारित्वाबासेनयोनियता:
प्रवृत्तिनामस्तां नेनेनतत्कार्यमनुष्ठानेन न तद्धेतुतामजनेनयोयोनियमस्तत्स्वेणा
७: स्त्री नैहिकः स्मात्तैः पोरागिकः नाविवक्षकर्मानुष्ठानजपहोमदानस्तोत्रपाठादिभिर्य
विध्यननिर्क्रमस्तस्तनियमास्थायाक्षिप्त्यान्यद्वेवता: श्रद्धा: स्वात्मनलभ्यतिरिक्ता:
परस्यब्रह्मणोभिन्नाद्वेवता: सविशेषानसोपाधिकानवगमेन विश्वादिवानप्रपद्यदे
३४ नेतदुपासनामेषुफलेषु नित्येषु नित्यफलस्य विच्छल्लुधामा हि नास्तस्तित्येहदा
हनमजनेतद्रूपं पूर्वं रः किंच यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याच
लां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं २१ तेषां मध्ये ये ये देवावेदमवेताः श्रुता ये वा कर्मी वा ऽसो
वा ये ये मे भक्ताः उपासका यां यां तनुं कामितार्थास्तनोति तनुं देवतां तां सिद्धिं वा वि
ष्णु वा पीडम त्या वा यया श्रद्धयोपास्तुर्यार्चितुं फलसिद्धये इच्छति स्पृहयति तस्य तस्य
मकुस्य तस्यां तस्यामेव देवतायां पीडां वादेतामेव श्रद्धामचलां स्थिरां समस्तमन्तु
छिस्यां नतां मोविदधामि प्रयच्छामीत्यर्थः ज्ञातापमस्मिन्नाप: ज्ञेयं स्यात्सलमन्तुः सं पे

त्मना यथा तथोपाधौ विनक्षेपरहितज्ञिदेनारमामारूढः गन्तुं नानिच्छति केवलं प्राप्नोती
त्यर्थः ॥१८॥ एवमप्राप्ति बहु भूत्वा सर्वं वासुदेवमात्रदर्शी महात्मा पूर्णानन्दघनो विद्वद्विशेषो लोके सुदुर्लभः
पुण्यादिवत्क्षिप्रमेव ननु प्राप्यत इत्यभिप्रायः बहूनां बहूनामनेकेषां सम्यग्ज्ञानाभ्यासहेतुका
रणसमाधेः कृप्रयाजनानां जन्मनामन्तेऽवसाने तत्र स्मृत्यनुष्ठितसमाधिविशेषेण वि
घातकामादिप्रवृत्तिविघ्नजातस्याभिभवे निवृत्त्या विशुद्धविज्ञानः सन् ज्ञानवान्ज्ञानी वा
सुदेवः सर्वमित्येवं प्रतिबद्धबुद्ध्या मां सर्वात्मकं परं ब्रह्म प्रतिपद्यते इदमेवाहमिति स्वस्व
रूपत्वेन विजानाति सर्वस्य वासुदेवस्य चान्यात्मत्वेन यो विजानाति स एव महात्मा महान्सर्ववेदान्त
साक्षात्कारेणात्मनीने हि त महानुत्कृष्ट आत्मान्तःकरणं यस्य स महात्मा सुदुर्लभो ज्ञानवान्
लोके सुदुर्लभः सुतरां दुर्लभः सहस्रेषु मध्ये विरलः ज्ञानवत्सहस्रेष्वपि कृतकृत्यत्वाद्विरल इति शुकादिवत् १
इत्यर्थः ॥१९॥ ननु स्वस्वरूपमेवं प्रत्यगात्मतत्त्वं सर्वे कथं न बुध्यन्ति चेत्सर्वे किमात्मानमेव
परिपूर्णमात्मानं तत्त्वमप्रमत्तस्य न जानन्ति ज्ञात्वा विमुक्तिं न प्राप्नुवन्ति इत्यत आ
ह ताभ्यां महीयसा मायया पहृतविवेकविज्ञानाः सन्तो देवतान्तराराधनपराः सन्तो मा
न जानन्ति न मत्प्रतिपन्नफलं च न प्राप्नुवन्ति इत्याह चतुर्भिः कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्र
पद्यन्तेऽन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥ पशुपतिपुत्रपशुपति
पौत्र एतेषां पुत्रकामः स्वर्गकामो यशस्कामः पशुकामः प्रजाकामः स्त्रीकामः इत्यादि पुरु
षार्थिनो लोके सन्ति तेषां तेषां नानाविधाकामैः तेषां हरिहरादिपुत्राणां देवतानां केऽस्य कैः पुत्रैः पशु

१५

तेषां न तु वस्त्वल्पमेधसां देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि २३ अल्पमेधसां अल्प
सत्त्वशुद्धिर्वेनास्त्यागसदादानादिकेषु अनर्हा मन्दा मेधाः विवेकबुद्धिर्येषां तेषां कामि
नां तत्फलं तु प्रमासनियमापासनकृतं साध्यपत्तदानादिकं पापक्षयस्य न देवतास्वाप
[illegible] फलं तदन्तवदेव नश्वरं [illegible] वधारं [illegible] सेवापाम [illegible] फलं तस्यापि मद्भक्तेन तद्धि
परीत्वे विपरीतं तत्त्वं महत्वं [illegible] रमाकृविन्नुकेरितिप्रसिद्धयानन्दे [illegible] देवयस्मा
त्तेः सविनाशे वला [illegible] गुणात्ता दनित्याः परिच्छिन्नाः सोपाधिकाः [illegible] नो [illegible] स्वाल्पाने
न तयस्मात्सा स्व व यामन्दसेवात्र दल्पमेवफलमनित्यं [illegible] तस्मात्तेषां कामिनां तत्फलं
वा१८ योगानहर्ष्टत्वेरागात्सर्वाभिः [illegible] क्षिप्रं लोकेज्यदितिपदं तेत्तपस्तपते [illegible] तदेवास्य तद्
४१ वतीति भूवणा दत्तवल्ला [illegible] मवतिनतु मोक्षवन्नित्यं नष्टानित्योपासनं [illegible] नित्यम
दत्पं लभ्यते धात्रि यस्मा हेव तस्मा हूवयजः देवान्ब्रह्मादीनिन्द्रादीन्यजन्ति तत्तद्
यां क विधिना यजन्तेति देवयजो देवतानन्तरास्तानेव [illegible] देवं [illegible] न्याति कर्म
[illegible] लोकं विद्यया देवलोक इति देवोच्यते देवानप्येति च श्रुत्वा लोकं तत्तत्सा
ले [illegible] तत्तदेवतां कप्राप्नुवन्ति ॥ तेन सगुणोपासकानां देवपातले [illegible] तस्य
यत्ले [illegible] ऽल्पफलत्वं [illegible] त्यहो कष्टमिति गम्यते ॥ एवं सगुणोपासकानां
मासनाफलं प्रतिपाद्य वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इत्युक्तमर्थ पु
[illegible] नाम [illegible] तो [illegible] इति [illegible]
[illegible] मद्भक्ताः [illegible] मां [illegible] मम [illegible] मेसाधन [illegible]

श्राद्ध

ण्तैर्मायेनुमंदेगाऽम्नोगास्वस्त्रुयासनानुरूपेणयथावरिरूतैतथास्यशांतिंव यच्छति म १
नह्ततुह्रिस्यज्ञात्मापिगुणैस्वरूमोनुरूपेवासनुयायथावृत्तिर्नमिच्छतितथास्मै
निषमावेरमनहुष्टैरूतनप्रवृत्त्यनुरूपांशांतिंसमाव उतैननुसारस्यस्वमिवचोदयतेऽस्मू
नैस्यानिकापितः श्रिवसमेवान्तयाश्रुतिश्च प्रशांतिरिति निष्कामाहिंसादतेऽस्यसादितो
नवदर्शनतमेवसमवतिवज्ञात्मनितिप्रतिपत्तिरिति २१ एवमेवमानतस्मज्ञानेनतत्त्वेनानादृष्ट
ह्यासिद्धिःस्वस्मादेवेतिप्राप्तपापनेषांफलसिद्धिरपितदेवतानां ह्यस्वस्मादेवेत्याह सनपात्
द्वयपुत्रस्तस्यास्यपनमोहतेनेनैवतनःकामानस्यैवविहितानाविहितान् २२ सत्वसत्व
मक्रोपितयाऽज्ञमोक्षास्यासंमोवितपपूज्यापूज्यः सनसंधिरज्ञात्मः तस्याःस्वस्वदे
वतास्वभवेनतदेवतानिवर्ततेमंनरजपहोमादिलक्षणमीहतेकर्मीति पश्चात्मवेवता
देवतानांधर्मेणलततःतद्देवतानांहारादिविहितानद्रानादेवतपापादिपितानिप्रणार्थः
हितान् २३ कामो ह्यकामिनाथेमपिललते पप्पएवसाधुकर्मकारयतीति एकैव
देवतापोवितंधानिकामानितिचअव लान्समेवकर्मकारयतेतत्तत्फलदातत्वेचैतित
तद्वैतानामन्नात्मत्वमनोऽस्यत्वेस्थापनत्वंचस्वच्छेतेत्तेनचेतनमोऽव्यस्यसर्वार्थे दमात्म
स्तत्मनात्मास्यत्वमंत्यक्ताभृदावेवतानतस्त्वरूत्तत्वमनुप्रतीतिरूपमितितच २४ कामप्
वज्ञोधयतिकामस्यदुष्प्रत्यूलपातिवितत्वेयितत्वंचभूतोज्ञानतःकामपएवसर्वानर्थवीज
नह्वतांकृतंकमेतन्नतेचप्रसम्बद्धियोजिकृत्वाहृपुरुषार्थकरमेवेत्याह ज्ञानस्तुफल

दुर्थप्रसन्नात्मस्मृतम्मनन्तात्मा आत्मानमात्मना तत्त्वमेकात्मकधामतत्त्वाधेयसंलितेमद्वैताप
नयस्तु मोपरंब्रह्मैवेति संप्राप्येनम्बधपेक्षानन्दप्राः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः तेसर्वंगंसर्व
तः प्राप्यधीरायुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति श्रुतव्यतिरिक्तमनिरतिशयानन्दघनरूपनिर्वाति
विदेहकैवल्यप्राप्तिरेवात्मार्थः तेषांतानीनित्यपूर्णकसत्त्वनिर्विशिष्टमनन्तइतिपोमहत्तः सम
प्रियः इतितानिताविमतत्त्वप्रतिपादनादत्रमहत्त्वात्तानित एवोच्यतेननानिनरे पूर्वज्ञानवान्स्मा
प्रपद्यत इतिस्वमहत्त्वस्यैवतानिनः स्वप्राप्तिप्रतिपादनाद्दृत्तिरयं तत्त्वस्यानुदेवं सर्वमितितानां
सानवाप्तुं सर्वेनैवविशेषत्यागो मर्त्येकसर्वपरित्यागात्योगात्तत्त्वतां प्राप्तानां तेतानाविशालन
नेतरमितिस्वस्वरूपतत्त्वानिविशानवतारेवबतेतिचविदेहस्तुक्तिरेवनतेनाद्भुतमज्ञत्वब्रह्मवि
दएवेतितानत्य २३ ननुमहापण्डिताउत्तमाः सर्वेपिशास्त्रार्थसम्पन्नविवार्यतांत्वम्पेरप्र
त्यग्लक्षणमात्मानंनिर्विशेषमविनाशीसत्त्वमपुण्यस्वकर्मादिदेहस्तुक्तिनप्राप्नुवन्तीत्या
कोवायामविद्यानकार्यपदतत्त्वत्वन्तात्मविदितकत्वात्तेनविपर्ययेविनासमीचीनंतोदेति
नदृष्टात्वात्तमपश्यन्त्यात्मावइतिबोधयितुमाह अत्यन्तं त्यक्तिमापन्नेमनत्वंतेमामनुत्तमः पर
मात्मसमानेतेममात्ययमनन्तं २४ मनुष्ट्वात्मात्मानात्मस्वरूपविवेचनतत्त्वतात्पर्यवसायप्र
ज्ञामाबुद्धिमित्युसादरापेयोनास्तिंकल्प्यः बुद्धयोमहापण्डितात्मापिसदसद्विवेकज्ञात्मा स
तोममात्मनः अपमत्यज्ञादिस्थूलपर्यन्तस्यसर्वस्यापिदृश्यप्रपञ्चनाशेसत्यंपिस्वरूपंनारा
दितमनन्तमानुत्तमात्मात्मकात्मात्मानन्दशिविस्वमानुत्तमानन्तसर्वत्रचराचरस्वरूपत्वेनसर्वत्र
त्येनसर्वस्वरूपकाशकत्वेनसर्वाधारत्वेनसर्वदृश्यत्वेनतत्त्वप्रापकत्वेनसर्वोदिमितत्वेनचनाव

इति२

यत८

ला९

विनष्टसाहंकृतमोहा निर्विकल्पं निरन्तरं समाधिनिष्ठया मां तत्त्वेनैव मद्रूपतां यान्तीति मामितु
र्के विदेहमुक्तिमेव चैतेषां समाधिनिष्ठासेवनसम्यक्ज्ञानस्य फलमिति ज्ञातव्यं ये तु जराम
रणमोहादयस्ति तत्समागं जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ते ब्रह्म तद्विदुरिति ज्ञ मास
मरणके मोक्षमुद्दिश्य यत्नं कुर्वन्ति तन्मोक्षसाधने सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनमुच्यते तस्मा
त्तेषां तां तानि मयोक्तेः इत्यादिना तत्पर्यन्तं ब्रह्मविद्यां निर्विशेषब्रह्मैकनिष्ठानां तत्स्वप्र
योगं तु ज्ञात्वा तत्र ब्रह्मैव सन्तं ब्रह्माप्येति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्यैव प्रमाणं ता
स्मैवाधिदैवं मुक्तिप्रतिपाद्याः पुनाम दे ब्रह्मणां सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वं ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं तत्
त्वं कृत्स्नं ज्ञात्वा संस्थिताः इत्यादिश्रुतिः जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म
तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं ॥ २९ ॥ जरामरणमोक्षाय मोक्षार्थं मामनन्यतया प्रवाहनिःश्रे
यसमिति तत्र यः सर्वकारणं सर्वात्मकं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्कैवल्यनाम स्वरूपापवर्ग
मिति तत्र यः सर्वकारणं सर्वात्मकं मां प्रसन्नं अनुसन्धानपरा स्वात्मसमर्पणं ते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि
नः सर्वदा मनस्वरूपैकानुसन्धानपरायणास्ते सर्वं ब्रह्मस्वरूपं तन्मयाः कुर्वन्ति तत्स्वार्थः तेनिरन्तरं ब्रह्मस्वरूपत्वेन
सृष्ट्यर्थं ब्रह्म तेन सर्वं ब्रह्मस्वरूपं तया वृत्तिमेव ते कुर्वन्ति तत्स्वार्थः तेनिरन्तरं ब्रह्मस्वरूपत्वप
श्रुतिमाहात्म्यात्कृत्स्नमध्यात्मं ब्रह्मादि स्वतन्त्र्यं तेषु सर्वोपाधिष्वात्मत्वेन स्थितं प्रत्यग्
रूपं वस्तु समस्तं कर्मैव तस्य स्वरूपं दुःखानुभूतिकारणं कर्मापि समस्तं ब्रह्मैव विदुः ॥
स्वरूपस्याध्यात्मं कर्मैव सर्वं ब्रह्ममात्रत्वेन विज्ञानं तु विस्पष्टः प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्ती
एवमानाम्नायेन गाभूद्दादशोदूर्वतत्त्वमतीतत्वस्थलात्वादिभिर्जनैः धर्मैरेव हितं तत्प्राप्तौ वैतन्यप्र

नान स्मरति स्वस्मात्स्वनन्तं परं ब्रह्म मोहः हृद्गं मूढानां पुंसां पुंसां यथावद्विज्ञानं सम्यग्ज्ञानावीप्रकाशक
र्थं श्रीमद्भगवद्गीतास्वर्थः २७ नहि केन ब्रह्म मोहं हृतं निवृत्तिः केनचिद्ब्रह्म मोहनिर्मुक्तो न स्वात्मा त्वात्मानमात्मनैव यथा
स्वात्मविज्ञानपरमेश्वरस्तोष्यकालयामास हृदये जातं तत्त्वरागतत्त्वपदं नानापुरुषकेर्मनो न ब्रह्म मोहं
निर्मुक्ताः सत्स्वरूपमाद्विदन्ते तत्त्वतः २८ पुण्यपापकर्मणां मनस्यनेकशुद्धयायामनस्या वेदस्वरूपी स्थितिर्नियमेनव
द्रजन्मनिःकृतसत्संगका मनिर्निर्मुक्तमुक्तलक्ष्यमाप्य पन्नापत्रद्वानन्तवेदस्वरूपं पुण्यपापकर्मवेदि
कथा नेवात्पुण्यपापकर्मणां तत्कर्मैव निष्ठानां योगजनानां ज्ञानान्वीपमंतगतं धर्मपापाप
मपनुदंती तिस्रः पराप्यन्नादि पुण्यपापकर्मनिर्धूतपापा प्रकर्म निःश्रेयसार्थिनां पुण्यवतीत्यर्थः तत
त्पुण्यपापकर्मनिर्मिता सर्वपापानुष्ठानया च प्रतिबंधनिवृत्त्या संप्राप्नुवंति तत्त्वसादं न हि ब्रह्म मोहं स्वीन
र्मुक्ताः सद्दुर्बलनादपवृत्तिबंधो ब्रह्म मोहस्तस्मान्निर्मुक्ताः निष्कामाः संतः सर्वकर्मत
त्साधनसंन्यासेन साधनेन श्रुत्वा वाक्यं प्रसाद लब्धेन प्रत्यक्तत्त्वविज्ञानेन ब्रह्मविदः स
र्वमिदं ब्रह्मैव केवलं निर्गुणमप्रतिष्ठं ब्रह्म बुद्धिनिष्कामविशेषप्रलयं परं ब्रह्मविदः श्रुति
स्मृति युक्तिकोटि निर्णीतार्थं निष्प्रपंचं तत्त्वमात्मानिष्कलं निष्क्रियं निर्विशेषं निराकारं
निरंजनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानंदैकरसं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म दृष्ट्वा जानंति तं
निरंतरेक निष्ठया नु संदधते नान्यमेवं विदः सुखसमृद्धमत्त्वा तेऽर्थः २९ मद्रूपज्ञानयामि
मिमं ब्रह्म सर्वं किं न ब्रह्म बोधो त्याकालाय मायया नु न्यायं दृष्ट्वा व यः संभूतान् दृष्ट्वा नानाविधानि
न ब्रह्म संति न प्राप्नुवंति ये तु प्राचीनं पापानि ज्ञानेन सर्वपापानि ब्रह्म नो सत्यमात्मस्वरूपं विद

93

गीतातत्त्वबोधिनी
प. १६

प्र. १

१५

95

ते क्रिया इति यज्ञः श्रौतस्मार्तक्रियात्मको विसर्गः एवोक्तलक्षणमधिकृत्य भवतीत्यधियज्ञो ऽहमेव सर्वप्राणिनां क
र्मफलविभागं परिपाकं प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कुर्वन्नत्र देहे ऽहमेव अपरोनियंतास्मीत्यर्थः यद्वा स्वभावं पच
ति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्य इति एषोऽनेनयोभ्येषयोनिरेष एव साधु कर्म कारयतीति श्रुतेः
यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादौ निराकारतया नियम्याभिन्नत्वे स्वरूपेणानुभिन्नत्वं तदगोचरत्वं च मम पृथिव्यादि
नियन्तुः श्रुत्यैवोक्तं अतएतेनो न साकारता नापि विकारिता दिर्मम एवमेवं तस्मिन्देहे इति ज्ञानीतिभावः एवमध्या
त्मकर्माधिभूताधिदैवाधियज्ञस्वरूपेण सर्वात्मना स्थितं परं ब्रह्म निःशेषविनष्टविपरीतभावरूपेण सर्वं ब्र
ह्मैवेत्येकत्वाजरामरणमोक्षकामेन नित्यमुपासितव्यमिति भावनिवृत्तेनयोक्तात्पर्यं ४ साधि
भूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकालेपि च मां ते विदुरिति साधिभूताधिदैवाधियज्ञरूपब्रह्मो
पासकानामन्तकालेपि ब्रह्मवेदनं स्मरणलक्षणं भवत्येवमुपक्रांतं तदिदानीं सफलं विस्तरेणाभिधास्यन्प
ति अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५ एकवचनेनैव ब
वचनस्योपलक्षणं योध्यात्माधिभूतादिभेदस्य परा हितेनोक्तलक्षणं मामेव परं ब्रह्माजरामरणमो
क्षापाविच्छिन्नयोगनिष्ठया जन्ममनुसंधते स ब्रह्मविदन्तकाले च नैवैक ह्न्यामामेव स्मरन्ब्रह्मैवा
हमिति स्वस्य ब्रह्मतामेव भावयन्नत्यधात्मादिकं स्मरन्नन्तः स्मरणे त्वहं ममेत्यभिमानाद्याविमोहः पुनः सं
सारहेतुः स्यात्ततः सर्वात्मना परं ब्रह्मैव मां ध्यायन्कलेवरं त्यक्त्वा मद्भावं ब्रह्मभावं याति मामेवाप्नोति न

एम०
२

पुरुष इति एवं विशेषणविशिष्टमक्षरं ब्रह्मेति पदस्यार्थ इत्यर्थः एवं ब्रह्मणः स्वार्थमुक्त्वाऽध्यात्मपदस्यार्थ
माह स्वभाव इति आत्मानं देहं तु धृतं ब्रह्मांऽशविविधप्रकाशयितुमधिष्ठापतिष्ठतीत्यध्यात्मं तस्य परस्य
ब्रह्मणः स्वभावः स्वरूपमेव स्वभावो नामाध्यात्ममत्यन्तं स्वरूपमेव भवतीति स्वभावः परं ब्रह्मस्वरूपमेव प्र
तिशरीरं प्रत्यगूपेणाहमर्थोपलक्षितात्मा भवतीत्यर्थः यथा घटादिषु विद्यमान आकाशो महाकाशस्व
भावः तथा ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु शरीरेष्वहमर्थतेनाविद्यमानं चैतन्यं ब्रह्मचैतन्यमेव ततएव तत्त्वमस्या
दिवाक्यानां तयोरेकत्वप्रतिपादने प्रवृत्तिः एतदेव ततः परस्य ब्रह्मणः स्वभाव एवाध्यात्ममित्युच्यते ननु प्र
माणेन्द्रियादिः भूतभावोद्भवकरः भूतानामेव भावा भूतभावाः स्थावरजंगमरूपपदार्थाः तेषामुद्भव उत्प
त्तिः उद्भव इति जरामरणादेरुपलक्षणं करोतीति भूतभावोद्भवकरः विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोपेतः श्रौ
तस्मार्तादिलक्षणो वृक्षादिहारसर्वप्राणिजन्मकारणं यज्ञदेवकर्मसंज्ञितं कर्मेत्यर्थः ननु चलनमा
त्रं क्षरो भावः क्षरति नश्यतीति क्षरो भावो नश्वरः पदार्थः सर्वोपाधिभूतमित्युच्यते ननु कारणं कार्य
मित्यादिभेदोऽत्र विवक्षितः किंतु स्वकर्माधिकृत्य यद्युद्भवति नतन्ननिमहतु सर्वमधिभूतमित्यर्थः अ
धिदैवं तु पुरुषः एषां मनेन सर्वं कार्यजातमिति परिपूर्णं नाह्वा पुरुषो हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भः समवर्तत
ताग्रे भूतस्येति श्रुत्युक्तः समष्टिव्यष्टिसर्वशरीराभिमानी सर्वप्राणिकरणानां शक्तिः प्रदानाधिदैवमित्यु
च्यते ननु क्रियान्तरं चकारः श्रोत्रादिचतुर्दशकरणप्रवर्तकदिग्वातार्कादीनां समुच्चयार्थः अधियज्ञः इत्य

त्वं प्राप्तवान्तस्मात्सर्वेण यथ्यंतकालेच ब्रह्मविदोपतेर्ब्रह्मनिष्ठयैवस्याद्यमिति सिद्धं ५ ननु उरापेन परापं लोकमिति
न्यापेन देवयजां विष्णुपजां शिवपजां रा धनमात्रेणतत्स्वरूपतां सिध्यति पयति पाब्रह्मविदोपि निरंतर श्रवणा
दिना ब्रह्मभावापत्तिः सिध्यति किमर्थं मंतकाले प्राणवेदनाप्राप्ते त्वंतकाले च मामेवेति नियमेन ब्रह्मविदस्तत्ध्या
नमेवरूपं कर्तव्यमित्युक्तं निर्वंधस्याशंकायां नविद्यादिभक्तानामपि नित्यं चांतकाले चात्र ध्यानमेव कुर्वंतीति स्वरू
पापत्तिसाहित्यरेवांतुनियमेन भजंतीतश्लोक प्राप्तिरेवसोपनियमः सर्वसाधारणो ननु ब्रह्मविदएवेत्याह यंयंवापि
स्मरन्भावंत्यजत्यंते कलेवरं तंतमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ६ भक्तोवान्योवापुरुषः तद्भावभावितः तस्मा
भिवादेवोऽभीष्टवस्तुनोवाशत्रोर्वाऽन्यस्यवाभावः स्वरूपं भावितः भजया प्रीत्यावा मोहेनवा द्वेषेणवा भयेनवा सर्व
दाभावनापाबुद्धिवृत्तेर्विषयत्वमापादितो भवति सतद्भावभावितः सर्वदातत्स्वरूपमेवभावयन्नंतकाले यंयंवापि
भावं शिवं वा विष्णुं वा मं वा प्रियमप्रियं पदार्थं पूर्वसंस्कारबलेन स्मरन्चिंतयन्नेव कलेवरं त्यजति तमेवभा
वंस्वेन चिंतितपदार्थस्वरूपमेवैति पूर्वकालीनो जरकालीन ध्यानशक्तिमहिम्ना ध्येयस्वरूपमेव प्राप्नोतिनत्वा
राधनमात्रपरापकर्मणा नहीद्रूपं ज्ञाविमर्श्यतत्प्राप्नोतिनहृष्टुवणमात्रेण ब्रह्मविद्ब्रह्मभावंनगच्छ
ति तथाचश्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन न लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेनेति किंतु सदा तद्भावभावित एव
तस्य ब्रह्मणो भावस्तद्भावो ब्रह्मस्वरूपं सदायमेवाहमिति भावितः स्वात्मनानुसंहितो येन स तद्भावभावितः

स्यन्नसंशयः मरणकाले परमेव ब्रह्म ध्यात्वा कलेवरं त्यक्तवतो ब्रह्मविदो ब्रह्मभावापत्तिः परोक्षत्वादत्ति
वान्नवेत्यस्मिन्न पक्षे संशयो न कर्त्तव्यः तस्य पाप्मने वा वैदिके न यतो ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यैवापमर्थोनि
र्धापितेन तो ब्रह्मविद्यातिः सर्वदा ब्रह्मानुसंधानमेव कुर्वन्नंतकालेपि स्वं ब्रह्मत्वेव भावयन् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः
पुनर्भवमिंद्रियैमे न सिसि पद्यमानैर्यत्नितत्ते नैव प्राणाः ह्यापाति प्राणास्तेज सा युक्तः सहात्मना यथा संक
ल्पितं लोकं नयतीति श्रवणान् ब्रह्मविदोंतकालेपि च ब्रह्मात्मनैव स्थातव्यं न तु देहयात्मना तदात्मना
त्तिष्ठतो भाविशरीरविषयास्मृतिः स्मृत्यनुरूपान्यच्छरीरप्राप्तिश्च भवति ननु ब्रह्मविदः कर्माभावात्कुतो
भाविशरीरस्मृतिः तत्प्राप्तिश्चेति चेन्न कर्मगतेर्विचित्रत्वादवगंतुं न शक्यते तेन हिं तथाविधकर्मगत्या ब्रह्मा
नुसंधिशपितत्वानिरुद्धः स्यादिति चेन्न प्राक्कृतचिरस्थिरनित्यनिरंतराभ्यस्तयोगबलेन प्राणावेदनाज्ञाने
व तत्कर्मतत्स्थानं च निरुध्यते तेनैव रुद्धविपरीतभावः सन् ब्रह्मैव ध्यायति ब्रह्मैव गच्छति एवं दांतकाले च मामे त
वेति चकारैवकाराभ्यां ब्रह्मविदो विषयांतरभावनाराहित्येनांतकालेपि ब्रह्मात्मनैव स्थातव्यत्वं नियमय
ति श्रीभगवानिममेवार्थमग्रेपि स्पष्टयिष्यति नहीतीर्थे श्वपचगृहे वेत्यादिना च नज्ञानस्यकाप्रगतिरि
चेत् पुराणपुराणस्थेत्रतीर्थनिवासविचारो ब्रह्मविदो न कर्त्तव्यो ब्रह्मज्ञानेनैव विमुक्तिर्ननु स्पेत्रनिवासेने
तिबोधनमेवगतिः पुराणस्पेत्रेपि निष्ठाराहित्येनैव विस्मृतिं प्राप्यांतकाले मगमेव ध्यात्वा जडभरतो मृग

राहित्येन सर्वदा सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यतो मम कथं जीवनसिद्धिरित्यत आह युध्य चेति त्वं क्षत्रियः खलु स्वजीवनसाधनं यु
द्धं च कुरु ननु ब्रह्मानुसंधाने युद्धक्रियायाश्च प्रत्ययभेदेन स्थितिभेदेन च साधनभेदेन च परस्परविरुद्धत्वात् द्वयोरेक
कालैकाधिकरणत्वासंभवात् कथं तद्द्वयं युगपत्कर्तुं शक्यत इति न शंकनीयं ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरित्युक्तरीत्या
कर्त्ता करणं च कार्यं भोक्ता भोज्यं भोजनं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या यच्छरीरं केवलं कर्म तत्कर्तव्यं न त्वः तिरिक्तं
विदुषोऽधःतिप्रवृत्त्या वासनाहृत्क्षिप्ता पुनरपि जन्मादि संसारः तस्मात् सर्वदा अंतकाले च ब्रह्मविदो ब्रह्मानुसंधिरे
व कर्त्तव्य इति सिद्धं ७ ननु ब्रह्मविदः स्वज्ञानदग्धाखिलकर्मणः कर्माभावात्कुतो भाविशरीरस्मृतिः तत्प्राप्ति
श्चेति चेत् कर्मगतेर्विचित्रत्वात् तत्त्वमवगंतुं न शक्यते न हि तथाविधकर्मगत्या मरणकाले ब्रह्मानुसंधिरपि नि
रुद्धः स्यादिति चेन्न अंतकाले नाभ्यासयोगबलेन योगी ब्रह्मस्वरूपानुलीनांतःकरणतया स्वयं प्राणवेदनाव
त् कर्म तत्कार्यं च न मनुते यथा मद्यरसवेगेन तत्पायी शरीरश्वकृतं वा द्यं किंचिन्न मनुते किंतु मद्यरसवेगेन प्रा
प्तमेव कार्यं करोति तद्वदयमप्यभ्यासयोगबलेन ब्रह्मैव ध्यायति ब्रह्मैव गच्छतीत्याशयेनाह अभ्यासयोग
युक्तेन चेतसा नान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ८ अभ्यासयोगयुक्तेनेति अभ्यासो
क्षेपञ्च पाप्यःति वैराग्येण च तदेकपरत्वेन चिरकालं नित्यनिरंतरं च क्रियमाणा विजातीयप्रत्ययानंतरि
ता या सजातीयप्रत्ययावृत्तिः सार्वकालिकी स एष एवाभ्यासः समाधिरेतदभ्यासेन प्राज्ञो यो निर्विकल्पस
माधिः स योगस्तेन युक्तेन ब्रह्माकारतां प्राप्तेन अत एव नान्यगामिना अन्यं भाविकर्मकार्यमारोग्यादि

१७

७८

गम०
४

यद्यत्तद्भावं ब्रह्मभावं भावितो नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठासंभावितसम्यक्ज्ञानेनभावितो यः स तद्भावभावितः
सन्नेव ब्रह्मभावं गच्छति तथा च श्रुतिः यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति नित्यनिरंतरध्यानेन ध्यातुर्ध्येयस्व
रूपापत्तिर्भ्रमरकीटादौ दृष्टा च यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मविदां पतीनां विदेहमुक्तिकामानां नित्यं चांतका
ले च ब्रह्मानुसंधानं तं न कश्चिदपि बाध्यमिति सिद्धं ६ ब्रह्मविदां पतीनां ध्यानस्यावश्यकर्तव्यत्वसिद्धये
उक्तमेवार्थमर्जुनं विषयीकृत्योपसंहरति तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च मय्यर्पितमनोबुद्धि
र्मामेवैष्यस्यसंशयः ७ यस्मान्मरणकालीनान्त्यभावनानामविद्यामूलं कृत्वा तच्छरीरारंभहेतुः तस्मात्त्व
मर्जुन सर्वेषु च कालेषु आहारविहारशयनासनादिषु सर्वास्ववस्थासु सर्वात्मके मयि ब्रह्मरूपे वार्पिते
मनोबुद्धी येन सोर्पितमनोबुद्धिः आत्मनमपीति विषयसंगमी बुद्धिरहंकृतिरिदंवृत्तिर्मनस्तयोः विषयं
मामेव कृत्वा समर्पिते मदात्मनि स्थापिते मनोबुद्धी येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्नहं ममेदं मयं
च मामेव कृत्वा मामनुस्मर यो मां स्मरति विषयीकरोति वृत्तिस्तामन्वेवानुस्मर त्वं वस्मर ततामनुगत एव स
जातीयवृत्त्यानुसंधेहि न तु भिन्नवृत्त्यंतरालं कुरु तथा चेत्त्वा ह्यवास नानतव्यति तदभावे संसारोपनिव
त्तेनेतः परत्वानुसंधानं वेदविच्छिन्नपासवृत्त्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वदा मामनुसंधेहि एवं सदानु
संधानं कुर्वन्मामेव परं ब्रह्मैष्यसि प्राप्स्यसि देकरस्यात्मनावस्थानलक्षणां ब्रह्मभावं गमिष्यसि ननु य
तः शरीरमस्मैव भविष्यति वा न वेति संशयो न कर्तव्यः मद्वचने श्रद्धस्वेत्यर्थः ननु विजानीय मतस्य

स्यतन्त्रज्ञ कर्मणामनेककोटिकल्पार्जितानां फलं धत्त इति धातारं विधातारमित्यर्थः अणोरणीयस्म-
स्याकाशादेरपि कारणत्वादणीयांसमतिसूक्ष्मम् अत एव सर्वकारणत्वात्पुराणमनादिमतिसूक्ष्मत्वाद
नादित्वादप्रमेयत्वादचिन्त्यरूपं वाङ्मनसागोचरमादित्यवर्णमादित्यस्येवानपायो नित्यो वर्णः स्वतन्त्रस्व
रूपः प्रकाशो यस्य स आदित्यवर्णस्तं तमसः परस्तात्तमसो मोहान्धकारादज्ञानात्तत्कार्याच्च परतः ९
स्थितमज्ञानतत्कार्यसंबंधरहितमित्यर्थः एवं रूपं परमात्मानं यो अनुस्मरेत् अनेकजन्मार्जित
पुण्यपुंजपरिपाकात् प्राप्तपरमेश्वरप्रसादसंपन्नः संस्मरेत स गः ध्यानतपोयोगबलेनान्तकालेऽनु
सन्दध्यात् स तं परं पुरुषमुपैतीत्युत्तरेण संबंधः कविं पुराणमित्यादिलक्षणं परमात्मानमनुयास
नो योगी केन साधनसंपन्नः कदा स्वरूपं प्राप्नोतीत्याकांक्षायामाह प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या यु
क्तो योगबलेन चैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् १० तीव्रमोक्षेच्छा
वैराग्यपूर्वाभ्यासमनन्यवृत्त्या नित्यं निरंतरं च कविमित्यादिविशेषणसंपन्नं परमात्मानमनुसंदधानः
स योगी प्रयाणकाले प्रमादेन स्वपदमचलेन चिरकालनित्यनिरंतरसजातीयप्रत्ययावृत्त्यभ्यासातिश
यद्दत्तवशान्निश्चलेन विषयांतरसंपर्कवर्जितेन युक्तः परमसाधनेन मनसा भक्त्या हृतः स्वविषयाका
रतापत्तिर्भक्तिस्तया च योगबलेन योगजपुण्यैः समाधिजनितसंस्कारजनितबलेन चित्तस्य लक्ष्यैकाकारतापत्तिस्थै
र्यलक्षणेनैवोन्मनसाधनेन युक्तः सन् हृतंचैकाग्र्य हृदयपद्मनाड्यूर्ध्वगमनेन भूमिजयक्रमेणाजयो

विक्षेपं वाऽन्यद्वा गंतुमंतुं च शीलं वासना शक्तिर्नोऽस्यास्तीति नान्यगामिना तेन चेतसाऽनुचिंतयन् उक्त
रीत्या स्वरूपमेव ध्यायन् ब्रह्मवित् परमं निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं दिव्यं पुरुषं शोकरूपं पुरुषं याति प्राप्नो
तीत्यर्थः ॥ एवमेतान् ज्ञानिनोऽनात्मन्येव प्रतिष्ठितान्वेदात्मैव भवतीति शक्त्या सर्वात्मनः परमात्मन उ
पासनमुक्त्वा तस्यैवोपासकस्योपयोगि ज्ञानं ध्यानं उत्क्रामणकेनान्तरह्वावस्थानमुपरज्योत्क्रामतीत्य
तत्क्रमणमुपक्रम्य शरीरादुत्क्रमणप्रकारमेव वर्णयितुमपुनर्भवायको शं भिन्नतिकोशं भित्त्वा शीर्ष
कपालं भिनत्ति न्यस्ररं भिनत्ति स्वरभित्त्वा मन्त्रं भिनत्ति मन्त्रं वै परे देवे एकी भवतीत्युत्क्रमणेनोत्क्रां
तस्य परदेवताप्राप्तिरुक्ता ॥ तथैवात्रापि सामान्येनात्मविदैवं मां साधिपत्यं च ये विदुरिति भगवता सर्वात्मक
स्य स्वस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वाऽन्ततत्त्वोपासकस्योपात्तिपरिपाकदशायामन्तकाले च मामे
वेत्युत्क्रमणान्तरानीं विदुषः कर्तव्यं कार्यं च स्वपित्वा इदानीमुत्क्रान्तस्योपासकस्य प्राप्तव्यं
पदैश्वर्यं परतत्त्वमुपयांत्युत्श्लोकनिर्दिष्टं तद्देवविशेषणैर्विशिनष्टि कविं पुराणमनुशासितारम
णोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९ कविमती
तानागतवर्तमानं सर्वं प्राणितं च हृदयं तत्कर्माणि चित्रविचित्राणि तत्फलानि च साक्षाद्व्यवधा
नेन कालेऽवीतिविजानातीति कविः सर्वज्ञः सततमेवानुशासितारं सर्वेषां प्राणिनां हृदये बुद्धि
कोशे स्थित्वा तत्तत्प्राणिकर्मानुसारेण शासितारं नियन्तारमित्यर्थः धातारं च सर्वस्य प्राणिजात

१९

७७

द्येन ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्यतः सर्वैर्यो वेदांतानां तात्पर्यविषयभूतोर्थः परं ब्रह्मैव भवतीति तेन वेदविदो वेदार्थविदः
वेदार्थमुक्तलक्षणं परं ब्रह्म सर्वास्यात्मात्मनाये विदुः ते वेदविदो ब्रह्मविदो याज्ञवल्क्यादयः सर्वे यदक्षरं न क्षरति
ज्ञानाज्ञाना नादिनाशसाधनेन न नश्यतीत्यक्षरं नित्यकूटस्थमसंगमद्वितीयं परमं ब्रह्म एतद्वै तद
क्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमिति श्रुत्युक्तरीत्याशेषविशेषापवादेन निष्कलं निष्क्रि
यं शांतमनंतमभिवदंति शिष्येभ्य उपदिशंति वीतरागाः निःशेषविनष्टरागादिदोषाः संम्यक्ज्ञानसंपन्ना य
तयः संन्यासेन सम्यग्योज्ञानेन ज्ञानात् इति श्रुत्युक्तप्रकारेण यत्परं ब्रह्म विशंति प्राप्नुवंति यत्परं ब्रह्म गुरोर्ज्ञातु
मिच्छंतः संतो महांतो ब्राह्मणाः स्वपे स्वनपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथेति श्रुत्युक्तरीत्या गुरुकुल
निधौ ब्रह्मचर्यं चरंति ब्रह्मचर्यं नाम दृष्टादृष्टसर्वविषयसुखवैमुख्येनाहारादिनियमेन स्वधर्मेण च श्रद्धया
भजपाच सद्गुरुकुल निधौ वेदांतश्रवणमेव तत्कुर्वंति तदक्षरं संक्षिप्तं पदं ज्ञानेन यद्युते प्राप्यत इति पदं प
रं ब्रह्म तेनुभ्यं संग्रहेण परमात्मानुभावोन्तरतिसंक्षेपतो वक्ष्ये कथयिष्यामीत्यर्थः ११ एतत्परंपदं
समुपैतीति दिव्यमिति योगी प्राप्यवस्तुवर्णनमसंगादागतं ज्ञानिप्राप्यस्य वस्तुनो वर्णनं यत्किंचित्कृत्वा प्रक
तमेव योगी प्रयाणं प्रति पादयति सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थि
तो योगधारणां १२ सर्वद्वाराणि नासिके चक्षुषी श्रोत्रे मुखमधो बिलं लिंगं च वायोर्निर्गमद्वाराणि सर्वा

रामं

६

ध्येमापन्नमनलमेतीति श्रुत्युक्तरीत्या पूर्वं कुंभकेन हृदये प्राणापानावेकीकृत्य स्याधिपित्वाऽनंत
रामिडापिंगले हेना ष्ठोऽध्येचो ध्वंगामिन्या सुषुम्नया नाड्या प्राणं भ्रुवोर्मध्ये लंबिकांतं सम्यगानी
य पृथ्वीं ब्रह्मकपाले भित्त्वा श्रुत्युक्तरीत्या पृथिवीं भित्त्वापो भित्त्वा तेजो भित्त्वा वायुं भित्त्वाकाशं भित्त्वा मनो
भित्त्वा भूतादिं भित्त्वा महांतं भित्त्वाऽव्यक्तं भित्त्वा सर्वं भित्त्वा म स्तं भित्त्वा तत्के विष्णुरामित्यक्तं लक्षणं
द्विप्रकारे केवलभावं परं स्वरूपमुपैति मामेतीत्यर्थः अंतकाले च मामेवेत्यंतकाले च ब्रह्मानुसंधानवि
धिः सदा तद्भावभावित इति तस्य सर्वमपि सर्वमपि सर्वदा ब्रह्मानुसंधानविधिस्तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनु
ध्येयं ब्रह्माभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना अर्थश्च ब्रह्मविदां च सगुणोपासकानां चायमुपदेशः सममेव
स्तात्मवत् अपलेन कर्तव्यश्च के विष्णुरामित्यर्थः तत्पासकस्यैव नन्तु इत्यादि दर्शितो विवेकः १०

पती नामुमुक्षूणां मदुरोः सकाशात्परस्तात्परं निर्विशेषं परं ब्रह्म तदनेन प्राप्नोतीत्यतो ब्रह्मो से ष्ठ
पाश्र्हृतिसिद्धये यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते
पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११ सर्वे वेदाः सस्तोपनिषत्सु खेन ब्रह्मैव प्रतिपादयंति आत्मा वा इदमग्र आसी
दिति सर्वं तत्र ज्ञाने त्रं प्रज्ञानं ब्रह्मैवेति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् सपर्यगात्पुरुष इति
ईशावास्यमिदं सर्वं अहं ब्रह्मास्मीति सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीति सर्वं

ते

म२

२०

लभः सुतरामनायासेन लब्धुं शक्यः सुलभो ऽप्रयत्नेन प्राप्य इत्यर्थः यस्मादस्य योगिन एवानन्यायामाभ्यासः प्राप्त
ल्के शोनेन्द्रियनिग्रहश्रमो नापि मनोनिरोधायासो नापि चक्षुरूर्ध्वगमनदुःखं नैव च शीर्षकपालभेदस्त्याद्या
वरणभेदस्तथा चाक्षीषदपि किं त्वस्त्रैवतिष्ठतः प्रारब्धपरिक्षये स्वतएवमात्मोपाधिमनोबुद्ध्यादीनां सूक्ष्माविव
त्मरितिविलये सत्यप्रयत्नेन जीवः आत्मानिव ब्रह्मवित्मां निर्विशेषं निष्कलं निष्क्रियं शांतमनंतमद्वयमनप
रमबाह्यमानंदघनं परं ब्रह्म प्राप्नोति तस्मात् ब्रह्मविदोऽपते ब्रह्मनिष्ठस्य मत्प्राप्तेः सुलभत्वम्भतोऽनेन सुलभो ना
म सुखेप्राप्यस्तानन्यमनन्यचेताः सततं सर्वदा संस्मरेत्यर्थः १४ सर्वकर्मसंन्यासेकानामोनोमे क्षजीवीभयो
मत्रकुतो एवं विश्वं सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यध्यात्मदृष्ट्या सर्वदा सर्वं ब्रह्मैव यः पश्यन्तस्य योगिनो ब्रह्मनि
ष्ठस्य पतेरहं सुल भः नित्यप्राप्ति सुलभत्वं भगवानाह इदानीं तत्प्राप्तेः फलमाह मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालय
मशाश्वतम् नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५ मां सच्चिदानंदैकरसं परं ब्र
ह्मोपेत्य मदेकरसतां प्राप्य ज्ञात एव परमात्मानं तं मां केवलानंदमयीं संसिद्धिं मदात्मनावस्थितिलक्षणां विदेहमु
क्तिं गताः महात्मानो महानुभावाः पतयः एते महात्मानः महान्नित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठया निःशेषविनष्टरजस्तमो
गुणात्मकाप्रपंचत्वादतिस्वच्छतरत्वेन शुद्धः केवलशुद्धसत्वभावापन्न आत्मा मनो एवं ते महात्मानः सुप्रसन्ना
तःकरणाः स्ततः एव परमामनुत्तमफलप्रदानोन्मुखी संसिद्धिं सुखानुभवन्तो दुःखानुभवन्तो च वर्तन्ते ब्रह्मात्मना
ऽवस्थितिरेव संसिद्धिस्तां बहुजन्माभ्यस्तां सर्वास्वव्यवस्थास्वप्रतिबद्धामखंडाकारवृत्तिलक्षणां गताः प्रा

सुलभत्वादहं ५

एम०
७

णि संयम्य योगबलेन निरुध्य बहिरंतर्व्याप्तिशीलं मनश्च हृदि निरुध्य प्राणवायुमपि सर्वयोगीनां माह्
ष्य हृदयमानीय तं सुषुम्नया संयोज्य विशुद्धचक्रमनाहतचक्रमाज्ञाचक्रं चातिक्रम्य प्राणं मूर्ध्नि ब्रह्म
रंध्रे द्वादशांते योऽदृश्यांते चाधाय योगधारणामुत्क्रमणगतिमास्थितः सन्योगी ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म
व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं १३ एकं च तदक्षरं चैकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणो
वाचकत्वात् ब्रह्मेत्युच्यते प्रणवरूपमेकाक्षरमेव त्रिमात्रं कंदीर्घघंटानादवदोमिति व्याहरन्वाचा प्रसु
रन्नुच्चरन् तदर्थं च विशेषणाणामित्यकलक्षणं संपन्नं मां परमेश्वरमनुस्मरन्मनसा ध्यायन् शीर्षकपा
लं भित्त्वा देहमन्नस्थूलं त्यक्त्वैव देहं त्यागं कृत्वा यः स प्रेमण प्रयाति द्वौ लोके मेराभ्यस्यादिकं भित्त्वा
यो योगी गच्छति सक्रमेण परमां गतिं केवलतां याति विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः १३ एवं परब्रह्मोपासक
स्य परां गतिमुक्त्वा इदानीं श्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वो यतिः तीव्रमोक्षेच्छासमुदितवैराग्यवतो नानि
त्यं निरंजनं परं ब्रह्म योऽनुसंधत्ते तस्याहं सुलभ इति स्वकीयसौलभ्यं प्रतिपादयति अनन्यचेताः सततं यो
मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४ अनन्यचेताः नविद्यतेऽन्यो
ब्रह्मातिरिक्तो विषयो यस्य तदनन्यं विषयांतरास्पृष्टं चेतो यस्य सोऽनन्यचेताः ब्रह्मण्येव समाहितचित्तः
सन् यो ब्रह्मविन्मां नित्यशो नित्यं यावज्जीवं तत्रापि सततमविरामं सर्वदा मामेव परं ब्रह्म स्मरति ब्रह्मैवा
हमिति स्वात्मनानुसंधत्ते तस्यैव नित्ययुक्तस्य सर्वदा मामेवानुसंदधतो योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य यतेरहं सु

संत ५

९४

२१

100

तेऽनुभूतत्वे मे लोकं हीनतरं वा विशंतीति श्रवणात् न विद्यते ऽकं दुःखं यत्रेति सत्यलोकस्यैव नाकत्वं प्रयुक्तं तदन्यत्र विद्य

मानानां देहेभ्यः क्वचिदल्पाग्रेष्वदुःखसंभवात् उक्तश्रुतिबलात्सत्यादिलोकंगतानामपुनरावृत्तिः प्रामाणि

की ननूक्तश्रुतिबलात्ब्रह्मभावंगतानां ब्रह्मविदामपुनरावृत्तिरित्याशंकायां न तद्दक्षिणमुत्तरं वा यथो

रश्लेषविनाशाविति यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत इतिनस्यैव स्यात्पदाविदित्वा ० तं वि

नलिप्यते कर्मणा पापकेनेति सर्वे पाप्मानं तरतीत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मविदः सर्वपापप्रदाहोक्लेयाभावश्रुतिपद्य

तेयतस्ततः कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव विलीयत इति भाष्यानेकर्मणस्तस्य लोकाय कर्मण इत्यादिश्रुतिस्म पुनः=६

त्युक्तप्रकारेणानिर्दग्धकर्मणामेव शेषकर्मानुभूत्ये पुनरावृत्तिर्न तु ज्ञानाग्निनिर्दग्धाशेषकर्मणां ब्रह्मवि

दां तेषां भावृत्त्यैकर्मशेषाभावात्पुनरावृत्तिः प्रामाणिकी न च पुनरावर्तंत इत्यनेकधा जन्त्रिषेधाच्च न तेषां पु

नरावर्तनमस्तीति तु शब्देनैव व्यावर्तयन्नाह मामिति हे कौंतेय पृथुकुलोत्पन्नार्जुन मां सत्यज्ञानादिलक्षणं

सदानंदैकरसं परमात्मानमुपेत्य एकात्मना तिष्ठतो ब्रह्मविज्जनस्य तु पुनर्जन्म पुनरावृत्तिर्न विद्यते नास्तीत्य

र्थः परंधामासुपेत्य तु विद्वान्पुनर्जन्म पुनरावृत्तिं न विद्यते न प्राप्नोति विद सत्तायामिति धातोः प्राप्त्यर्थतावा विंद स्म॰

ते वा दिवादेरंतःपातित्वे दृष्टव्यं एवं संभाषमाणतः पुनरावृत्तस्य भावं प्रतिपाद्य इदानीं सत्यादिलोके पुनित्यत्वानित्य

सुखत्वानावर्तत्वपुण्यापरपकर्माणि कृत्वा गत्वा पुनरागच्छंतो निर्गच्छंतो पुनः पुनर्जायमानाः म्रियमाणाः

संतः प्राणिनः सर्वे सर्वदा दुःखमेवानुभवंतीति मरोचनोक्तिभिर्मुह्यमानात्रे ध्यवरं परावर्तगच्छंतमनुगं

श्रापनयो ब्रह्मनिष्ठा मोक्षः कार्यकारणाभावविकलेमायातत्कार्यलेशसंबंधशून्यं सद्घनं मानंदघनं परं ब्र
ह्मोपैत्य महात्मानः प्राप्य घटाकाशो महाकाशमिव स्वयं ब्रह्मैकतां प्राप्य अशरीरत्वेन शरीरत्वतो ब्रह्मभावस्त
तो विलक्षणत्वाद्दुःखाश्रयं तन्न पुनरं जन्म नाप्नुवंति दुःखालयमाध्यात्मिकादिदुःखाश्रयं जन्म अत्र जन्मना विकारेण
विकारि जन्मिमच्छरीरं गृह्यते विदेहमुक्तिं प्राप्ता ब्रह्मविदः पुनरनित्यं दुःखरूपी च्छरीरं दैवं प्राजापत्यं
वा गांधर्वं वा मानुषं वा ऽन्यद्वा नाप्नुवंति कारणाभावात् अविद्याकामकर्माणि खलु शरीरप्राप्तिकारणानि
तेषां सर्वेषां सम्यक्ज्ञानमहाग्निज्वालाभिर्भस्मीभूतत्वात् मुक्ता न पुनरावर्तंते न च पुनरावर्तते न च
पुनरावर्तत इति श्रुतेः अभ्यासः संशयविच्छित्त्यर्थः १५ एवं ब्रह्मभावापन्नानां ब्रह्मविदां पुनरावृत्त्य
भावे सति पाद्यस्तदितरेषां कृतिभक्त्यानां नहूतामपि ऽसम्यक्दर्शनवतां स्वेतैरण्हजिरत्यैवेति सूचयन्नु
क्तमेवार्थं पुनर्दृढीकरोति ब्रह्मविदां मुक्तिसिद्ध्यै वसंशयमिथ्यर्थं पुनर्तीनां सम्यक्दर्शनसिद्धौ प्रयत्नस्
चनार्थं च आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते १६ अत्र ब्र
ह्मशब्देन चतुर्मुख उच्यते सहस्रयुगपर्यंतस्थितिकालनिर्णयश्रवणात् आब्रह्मभवनात् भवंति भूतान्य
त्रेति संतीति वा भवनं ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभवनं सत्यलोकः ब्रह्मभवनादा ब्रह्मभवनात् ब्रह्मलोकमारभ्य स
र्वे लोकाः पुनरावर्तिनः पुण्यक्षयात् प्राप्तज्ञानानां पुनः रावृत्तं पत्तिपुनर्भवमेव पुण्यक्षयांते प्राप्यंतीति पुनरा
वर्तिनः सत्यलोकादिलोकाः तत्रस्थलोकगतानां पुनरावृत्तिरस्त्येव यावत्संपातस्थितिनाकस्य दृष्टे श्रुतः

रणाभिमतां पुन

२२

101

रहरागमे दिने प्राप्ते तस्मादुक्तलक्षणादव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रमाणौर्व्यज्यंते ऽह्यंत इति व्यक्तयः सर्वाः स्थावर
जंगमादिप्राणिकोटयः प्रभवंति बीजादंकुरवज्ज्ञापतंत इत्यर्थः तथा ब्रह्मणो रात्र्यागमे रात्रौ प्राप्तायां तत्रैवा
व्यक्तसंज्ञिके ऽव्यक्ते नानिर्ब्रह्मणः सुषुप्ते प्रलीयंते बीजाद्यो बीजइव स्वमकारणे लीयंते ऽदर्शनं गच्छंती १८
त्यर्थः एतेन प्रजापतेरहोरात्रयोः सर्वप्राणिनामपरिहार्यजननमरणादुःखमनंतमिति सूचितं
ननु तरंगबुद्बुदादिवत् येये प्राणिनो यदायदा जनित्वा यद्यद्दुःखमनुभवंति तत्तद्दुःखं तेषामेव भव
ति ननु नवीनानां तदितरेषां कालांतरे जातानां जनिष्यमाणानां चेति चेत् भवानत्र प्रष्टव्यः पूर्वमसत्त्वे
दानीं जातस्य सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं तत्कालस्वभावो वा प्राणिस्वभावो वा देशस्वभा
वो वा द्रव्यस्वभावो वा उत आधुनिककर्मस्वभावो वा नाद्यः सीतवातादिवदेकदैवसर्वेषामपि तदागमप्र
संगात् न द्वितीयः श्यामत्वरक्तत्वादिवत् सदानुगमप्रसंगात् न तृतीयः सर्वेषामपि सर्वदा तदापत्तिप्रसं
गात् नापि चतुर्थः एकमहानदीजलपायिनां नरपशुमृगखगादीनां संततदुःखवैचित्र्यापत्तेः नैव च पंच
मः तर्हि कस्याः कर्मिणः सुखाद्यभावप्रसंगात् तर्हि प्राक्तनकर्मवशादेवेति त्वन्मागसज्जनिवादिनः
तवत दृष्टत्वतेः प्रत्यक्षप्रमाणवादी खलु भवान् प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्येतत्स्यगतिरुच्यतां तर्हि जी
वादीनां प्राक्सद्भावमंगीकरिष्यामि सुखादिवैचित्र्यागतेर्गत्यंतरमपश्यन् सहादिने जीवजगतोः प्रा
क्सद्भावमंगीकारयितुं कर्मणो ऽस्य प्रशाक्तयोः मुमुक्षु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं जीववत्कर्मणोनाकृतं संसारस्य चा

चै

एम० ६

तिवर्तकोऽप्यत्र हृतेर्विचारयति न तपति न विरज्यते अहो कष्टमनन्तमिति तेषां सदसद्विवेकवैराग्यं सत्याग्रस
दुपादानप्रवृत्तिसिद्धये सत्यादिलोकानां कालपरिच्छिन्नानां ब्रह्मणो दिवारात्रिभ्यामाविर्भावतिरोभावं च
न दिवारात्रिभ्यां प्राणिनामपि सर्वेषामुत्पत्तिलयं च प्रतिपादयति त्रिभिः सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्म
णो विदुः रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७ अहोरात्रविदुः दैविकानां युगानां च सहस्रपरि
संख्यया ब्रह्मण एकमहः तावती रात्रिरेव चेत्यक्तरीत्या ब्रह्मणः प्रजापतेरहोरात्रयोः कालपरिमा
णमियदिति विदन्ति जनास्तेऽहोरात्रविदो मन्वादयो ये महान्तः ब्रह्मणो हदिनं सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रसंख्या
केभ्यो गौर्दिव्यैः पर्यन्तं पर्यवसानं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तमुक्तयुगसहस्रपरिमाणमेव यत्तथा विदुर्जा
नन्ति वदन्ति तथैव ते मन्वादयो रात्रिमपि युगसहस्रपरिमाणवतीमेव विदुरिति च ततोऽस्यानैर्नित्यत्वमंगीकृत दं:७
स्य सत्यलोकस्य प्रतीतिः सहस्रयुगपर्यन्तमेव न ततः सत्यलोकस्यैवमनित्यत्वे प्रतिपन्ने ततोऽवराणां म
हदादीनां भुवादीनां चानित्यत्वे चास्य सुखत्वे का वार्तेति भावः १७ एवं सत्यादिलोकानामनित्य
त्वं प्रतिपाद्याऽधुना तत्तल्लोकगतानां [illegible] प्राणिनामपि दुःखमेवेत्याह अव्यक्ताद्व्यक्तयः
सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिके १८ कार्येणाविनान्येन न व्यज्यत इ
त्यव्यक्तं ब्रह्मणः सुप्तमविद्यात्मकं तस्माद्विबुध्याऽऽदिवस्तु सुप्तं व्यज्यन्ते तत एवाव्यक्तमित्युच्यते तस्मा
त्कारणाव्यक्तात् ब्रह्मसुप्तावस्थमप्यव्यक्तं सर्वाण्यपि प्रलयकारणमव्यक्तत्वाऽविशेषात् प्रजापते

नैवैतद्व्यक्तसाक्षिसच्चिद्घनवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ब्रह्मणोऽव्यक्तमित्यव्यक्तस्याप्यविकारस्मरणाद्धि कौ
शित्वाऽवरत्वादिधर्मैरक्षरमालक्षरापमनुपपन्नमित्यर्थः पङ्क्तमक्षरस्यनित्यत्वं तदेवविस्पष्टयति परस्तति

२३ सनातनोऽव्यक्तोऽक्षरः परमात्मा स सर्वेषु भूतेषु अव्यक्तः महदादिषु कालतो ज्ञानतो वा नश्यत्सु भावेषु
तेषु सत्स्वपि तत्तोवा परतो वा न विनश्यति कदापि नाशं न प्राप्नोतीत्यर्थः २० एवं सत्वं चाक्षरस्य प्रतिपाद्य
धुनाप: सनातनो भावोऽव्यक्तः प्रतिपादितः स एवाक्षरः परमात्मेति तं प्राप्तानामपुनरावृत्तिं च प्रतिपा

102 दयति अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम २१ यः परस्त
सनातनत्वाऽविनाशित्वादिधर्मैरविद्याख्यादव्यक्तादन्योऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरं महतः परम
व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतयः परमां नित्यनिर

102 तिशयां हितीयाख्येश्चिदानंदैकरसत्वादनुत्तमां गतिं ज्ञानेनैकेन गम्यत इति गतिस्तां परं तत्त्वमित्याहुः
वेदान्ततो क्षर एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदमहोतीपंपरं ब्रह्मेत्यर्थः ननु अक्षर एवोक्तलक्षणं परं
ब्रह्मास्तु तेन तव मम च किमित्याकांक्षायां स एव परमात्मा तं प्राप्य तानावृत्तिरस्तीति तदाव
सिद्धये त्वाहृदयेः कृतिभिर्यन्न निवर्तन्ते इति स च पितुस्तस्य पाद्यान्स्यं च बोधयितुमाह यमिति बहुजन्म
संचितपुण्यपुंजपरिपाकसंप्राप्तचित्तप्रसादमत्प्रसादपात्रीभूताः शमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नाः ध रामं० १०
न्याः संन्यासिनः संततसमाधिनिष्ठाः संपादितसंसिद्धयः संतोपमक्षरं परं ब्रह्म प्राप्य पुनः संसाराय न

नादित्वबोधयितुमिहमाह भूतग्रामः सएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते रात्र्यागमेऽवशः पार्थप्रभवत्यह
रागमे १९ पूर्वकल्पेषुयोभूतग्रामः भाविगर्तोजातः सएवायमेवावशोऽस्वतंत्रः स्वयमविद्ययाक्लि
ताभिनिवेशाएवंकर्मरागद्वेषाद्यपाकृतउपायाउपायकर्माधीनः सन्ननंतकल्पानुभूत्वैकल्पेभूत्वाभू
त्वाततन्कल्पमनुभूयानुभूयपुनः कृत्वाहरागमेप्रभवतिरात्र्यागमेप्रलीयतेनस्यतिचैवंहृष्टोपेत्र
वैराग्यापुण्यपकर्मवेगेनपुनर्जायतेम्रियतेचाध्यात्मिकादिदुःखेन [illegible] यतेतपतिचनकदाचि
ज्जन्ममरणान्प्रवाहपारंगच्छतीत्यर्थः १९ यस्मादेवविषयसुखमोहग्रस्तानांदुःखपरंपरैवसातु
विवेकिभिर्यथामत्प्राप्तिःस्यात्तथाप्रयतितव्यमितिसूचयन्नस्याव्यक्तत्वाल्लेशसंबंधराहित्यंनित्य
त्वंचप्रतिपादयतिस्वप्राप्तवतांसंसारदुःखंपुनरागतिंजितिघ्नंतीतिज्ञापयितुं परस्तस्मात्तुभावोऽन्योऽ
व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः यःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति २० तस्मात्पूर्वोक्तात्सर्वभूता
नामुत्पत्तिप्रलयहेतोरव्यक्तात्त्वन्योभिन्नोविलक्षणःअक्षराख्योभावःपरमात्मस्वरूपमस्मादव्य
क्तात्कारणाव्यक्ताद्विभिन्नएवेति नव्यज्यतेप्रमाणैःसर्वैर्मातुंनशक्यतइत्यव्यक्तोऽप्रमेयस्स्व ननुउ
भयोरप्यव्यक्तत्वाविशेषान्नकथमनयोर्भिन्नत्वमित्यतआह परइति परः प्रकृष्टोऽनुत्तम
इत्यर्थः अव्यक्तात्तुपरःप्रकृष्टइतिश्रुतेः ननुकस्माद्धेतोः अक्षरस्याव्यक्तात्प्रकृष्टत्वमित्यतआह
सनातनइति सनातनोऽनादिर्नित्यइत्यर्थः नित्यत्वंनामभावस्यजन्मादिविक्रियाऽनाश्रयत्वमेव

कल्पे ३ नः न भव४

नगरं नास्तीति तथापि दर्पणस्य स्वच्छत्वात्तत्र प्रतीतेः एवं तोन गरस्य स्वेव तर्हि ब्रह्मणि स्वरूपेण जगतोऽभावेपि तत्र
प्रतीत्येतदस्य जगदस्त्येवेति चेदस्त्येव ब्रह्मण्यपहितो येन जगत्कल्पयतः पुरुष। स्वमलिनात्मनो बुद्धौ यथा स्व
नेत्रस्थं पीतिमानं शंखे कल्पयति तथा स्वबुद्धिस्थं प्रपंचं स्वप्ने कल्पयति तथा शुद्धस्य बुद्धिस्थमेव वासनामयं प्र
पंचं निष्प्रपंचे ब्रह्मणि कल्पयति पश्यति च ॥ ७८ ॥ न हि स्वप्ने स्वरूपेण जगदस्ति विना बोद्धं वासनामयं तस्य सत्
त्वे बाधाभावप्रसंगात् तद्वत् ब्रह्मण्यपि पुरुषान्तःकरणवासनाकल्पितमेव नामरूपात्मकमिदं जगत् न तु व
स्तुतोऽस्ति तस्य सत्यत्वे नास्तीति निषेधायोगात्। यतः श्रुतिः अथात आदेशो नेति नेतीति नेति नेत्यात्मा इ
त्यादिरिति चारोपितजगन्निषिध्यैव ब्रह्माधिगमयति ततो वासनया प्रतीयमानं नामरूपात्मकं जगत्सर्वं मिथ्यै
वेत्यधिष्ठानसंदर्शनसंजातविज्ञानेन। नेदं जगत्किंतु ब्रह्मैवेत्यधिष्ठानमात्रत्वावशेषं निषिध्य तत्रिवेधाव
धिभूतं तद्रूपेणावेन स्वच्छत्वस्वतंत्रसुस्थं चिदेकरसं परंब्रह्म इदमेवाहमिति शुद्धात्मना बुद्धिमता सम्यग्वेत्तुं यह
वेतान्तं तु शक्यत एवेत्यभिप्रायेणोक्तं प्रस्यातस्य निभृतानीति एवं ज्ञातुमशक्तो स्यपतेरुपायांतरमाह
येनेति इदं परिदृश्यमानं जडं जगत्सर्वं येन प्रकाशैकरूपेण ब्रह्मणा नितं बहिरंतश्च सर्वतो व्याप्तं प्र
काशितं च भवति स पर्यगाच्छुक्रमकायमिति तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ततः प्रकाश्यस्य प्र
काशव्यतिरेकेण पृथक्स्वरूपाभावादग्निव्याप्तायःपिंडवदेतद्दर्शनात् ब्रह्मव्याप्तमिदं सर्वं ब्रह्मैवेति स
र्वस्य ब्रह्ममात्रत्वविज्ञानेन स्वस्यापि ब्रह्ममात्रत्वं ज्ञातुं शक्यत एवेत्यर्थः ॥ पुरुषः स परः पार्थेति परस्य ब्र

निवर्त्तते देहवंतः पुनर्न भवंति तदेवाक्षरं परं ब्रह्म मायोपाधिकस्यास्य ममेश्वरस्य धाम मम श्रीहरेः तमवा
धितमनाद्यंतं प्रकाशात्मकं स्वरूपं नैजमित्यर्थः २१ परस्तस्मादित्यादिश्लोकद्वयेन स्वस्य परस्य ब्रह्मणः
स्वरूपं तत्प्राप्तिं नाम पुनरावृत्तिं च प्रतिपाद्याधुना कथं तत्प्राप्स्यामः केन वा साधनेनेति यतनेनेत्याकांक्षावतां यदि
मुहुर्जन्मनां मोक्षैककामानां तत्प्राप्तौ परमसाधनमाह पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यांतःस्था-
नि भूतानि येन सर्वमिदं ततं २२ परः अव्यक्तात्तु परः पुरुष इति श्रवणात् सर्वो जनः पुरुषः बहिरंतः सर्वत्रैक-
रसत्वेन पूर्णत्वात् पुरुषः सोऽक्षरः परमात्मा अनन्यया नविद्यतेऽन्यः परमात्मातिरिक्तो विषयो यस्याः सा-
ऽनन्या सर्वत्र ब्रह्ममात्रग्राहिणी अहमिदं प्रपंचनिर्मुक्तानयाऽनन्यया भक्त्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति वि-
विद्वाननं पेनिभक्तिस्तीनं भजति स तत्सो नार्थः तु शब्दोऽवधारणार्थः भक्त्या
नैवाचार्यप्रसादलब्धेन समाधिनिष्ठया मुमुक्षुणा लभ्यः प्राप्यः परमात्मा न तु कर्मणा योगेन सांख्येन च तत्-
त्प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः ननु परं ब्रह्माति सूक्ष्ममतींद्रियं च कथं मुमुक्षुरिदमेवाहमिति ज्ञातुं शक्नुयादित्याकां-
क्षायामाह यस्येति यस्य निर्विशेषस्य परिपूर्णस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोंऽतःस्थान्यंतरं तद्देशोद्ये रोजग-
रमिवाभासरूपेण मानि भूतानि स्थितानि भवंति यद्यपि दर्पणे नगरं स्थितमिव भाती यतो न यापि सन्निहित-
दृष्ट्या सम्यग्विलोक्यमाने दर्पणमेवास्ति न तु तत्र नगरं स्वरूपं स्वरूपेण विद्यते तद्वद् ब्रह्मण्यपि जगदस्तीव भा-
तिस्तान दृष्ट्याधिष्ठानग्राहिण्या परिशील्यमाने ब्रह्मैकमेवास्ति न तु तत्र जगत् ननु यदुक्तं तत्स्यमेवद्यं यो

त्र यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३ योगिन इत्यत्र योगिनः यो
गिन इति जातिसहस्रादीनामेकशेषे कृते योगिन इति रूपसिद्धिः तत्रैकेन योगिन इति पदेन संन्यासिन उच्यन्ते द्वितीयेन
तु कर्मिणः कर्मिणां कर्मफलसंन्यासयोगाङ्गेन गौणयोगित्वात् योगिन उभयविधाः यत्र यस्मिन्काले प्रयाता मृताः सन्तः
स्वयमनावृत्तिं च यान्ति तं कालं वक्ष्यामि इत्यन्वयः योगिन उभयविधानां योगिनां सामान्येनैकत्र मृतानां पुन
रावृत्तिरन्यत्र मृतानां तु उत्तरायणमिति नियमेन परलोकप्राप्तौ सत्यामुभयेषां स्वयमाकाङ्क्षा भवति यत्कर्म कुरु
ते तदभिसंपद्यत इत्यादिश्रुतिबलात् क्रियाभेदे फलभेद इति न्यायेन च नियतमयनविभागं दर्शयति अग्नि
ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४ तेऽर्चिषमभिसंभवं
त्यर्चिषोऽहरित्यग्नेरनन्तरमहरेव श्रूयते ननु ज्योतिः कथमत्राग्निर्ज्योतिरिति श्रुतिविरुद्धमुच्यत इति न शंक
नीयं अर्चिश्शब्दस्याग्निर्ज्योतिषोरुभयोरपि साधारण्याच्छ्रुत्यार्चिरित्युक्तं तद्देवतानुविभज्य दर्शितं ततो
न कोऽपि विरोधः अग्निरुत्तरायणकालाभिमानिनी देवता ज्योतिश्च कालाभिमानिनी देवता अहरित्यहरभि
मानिनी देवता शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता षण्मासाः षण्मासाभिमानिनी देवताः संवत्सरादी
नामप्युपलक्षणमेतत् यत्रोत्तरायणकालेऽस्मादयः कालाभिमानिनो भवन्ति तिष्ठन्ति तत्तस्मिन्नुत्तरायणे प्रया
ता मृताः सन्तो ब्रह्मविदस्तेषां ब्रह्मोपासकत्वेन ये विद्वांसो ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका योगिन उक्तक्रमेण ब्रह्म गच्छ
न्ति प्राप्नुवन्ति न साक्षात् स तेजसि सूर्ये संपन्न इत्युक्त्वानन्तरं तनरंग्यणन्यरं पुरुषमीक्ष त इति ब्रह्म मानवं तरणं स्माव

२५
आवृत्तिं ४

104

रम०
१२

स्मरणो ज्ञानैकसाध्यत्वं उत्क्रान्तस्मरणेन ज्ञानेन ब्रह्मभावापन्नानां उपतीनां संसाध्यत्वं निवर्तते इत्यत्र
एवेति लक्षणां विदेहमुक्तिं चरमफलं प्रतिपाद्य इदानीं मुक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञानं तु मध्यमानां मुमुक्षुबु
द्धीनां मुमुक्षूणां चित्तशुद्ध्येकान्तैः सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः । तत्परापरयोर्ब्रह्मणोः रूपाभेदो प्रणवस्य प्रती
कत्वं स्थापयित्वा । न तु यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति श्रुत्या सत्यकारीत्या स्तुतेनोच्चा
र्यमाणे ओंकारे परब्रह्मबुद्धिं कृत्वा तमेव ब्रह्मेति ये ध्यायन्ति तेषां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां मन्येषां च तपःश्र
द्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्य इत्यादिश्रुत्युक्तसगुणोपासकानां क्रमेण विदेहमुक्तिं प्राप्स्यमानानां संन्यासयोगव
तां प्रयाणकाले प्राप्तेऽपि तेषां कागतिरित्याकाङ्क्षायां तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते ते अर्चिषमभि
संभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं सं
वत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था
इति अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्द
क्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो
राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति श्रुत्युक्तेनोत्तरायणे
न ब्रह्मप्राप्तिरुत्तरायणेति लक्षणेति वा धूमपितृयुक्तदक्षिणायनेन वा प्रवृत्तधर्मिणां कर्मिणां कर्मफलमिति सूचना
र्थं च दक्षिणायनमपि मार्गद्वयं तत्र केनगन्तानामुत्तरायणेति मध्ये न मार्गेण गन्तानामुत्तरायणेति च प्रतिपादय

२६

105

शाधिकाग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वात् विद्याप्राप्यत्वात् प्रकाशलोकप्रविष्टत्वात् ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वाच्च
देवयानलक्षणा गतिः शुक्ला भवति अप्रकाशदेवताधिष्ठितत्वात् धूमप्राचुर्यात् पुनः संसारहे
तुत्वेन निकृष्टत्वाच्च पितृयानलक्षणा गतिः कृष्णा भवति एवं शुक्लकृष्णे निर्मलमलिनस्वभावे एते
पूर्वोक्ते गती मार्गौ जगतो लोकस्याऽत्र गच्छद्भिर्ज्ञानकर्माधिकारिणा गृह्यंते न त्वन्ये केवलमात्मनाते
षां ज्ञानकर्मणोरनधिकारात् ततो ज्ञानकर्मस्वऽधिकारिणामेव मोक्षार्थं कर्मफलानुभवार्थं च कर्मणा
पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे एते पदव्यौ शाश्वते मते जीवानामनादित्वान्नित्यत्वा
दनंतत्वाच्च तेषां यावत्संसारस्तावत्पर्यंतं स्वर्गापिध्यै मोक्षसिद्ध्यै च द्वावप्येतौ मार्गौ नित्यावेव भवत इ
त्यर्थः एवं तयोर्नित्यत्वं प्रतिपाद्य द्वयोर्नियतं फलमाह एतयोर्द्वयोर्गत्योर्मध्ये एकया गत्या शुक्ल
या विद्वान् नावृत्तिं मुक्तिं याति न तु पुनरावर्तत इति श्रुतेः अन्यया गत्या कृष्णया अविद्वान् आवृत्तं पुनर्जन्मा
दिसंसारायाऽऽगच्छतीत्यर्थः प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोका
य कर्मणे इति श्रुतेः २६ शुक्लायाः गतेः फलं मोक्षः कृष्णायाः गतेः फलं बंध इति द्वयोर्गत्योः स्वरूपं
फलं च कारणं च विदितवतो विदुषः प्रमादोऽत्र न कर्तव्य इति सूचयितुमाह नैते सृती पार्थ जानन्यो
गी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ एते निरुक्तलक्षणे तरायणसंसृति
के गती पदव्यौ जानन् श्रुतिस्मृतिप्रतिपत्तिमत्तया बंधमोक्षकारणत्वेन सम्यक् जानन् कश्चन कश्चिदपि योगी

राम०
१२

रा०द्वि० ॥२

यतिश्रुतिः सूर्यद्वारस्यादीनामुपलक्षणं ततश्च क्रमेणैव योगिनो ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ननु ब्रह्मविदः सद्यः
विशेषश्रवणाद्योगिनामपि क्रममुक्तिरेवेति चेन्न । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति ज्ञानिनामुत्क्रमणाभावश्र
वणात्तत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्माप्येतीत्यन्तरालाभावश्च श्रूयते अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादि श्रुतिविरोधप्रसंगाच्च नाशं
काकर्तव्या अत्रोत्तरायणे कालाभिमानित्वेनादित्यदेवतानामुपन्यासः दक्षिणायने रात्र्यादेर्भक्तानाम
प्युपासकानामर्चिरादिमार्गेणैव ब्रह्मप्रापकत्वनियमार्थं ब्रह्मगन्तॄणां तत्र ब्रह्मलोके विश्रमार्थं तत्र सुखा
नुभवार्थं च एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं २४ कर्मिणः स्वकृतकर्मफलमारोहणावरोहणादुःखं श्रुत्वा विवेकवैराग्य
प्रां ब्रह्मवेदन संपादनपराभवंत्विति बोधयितुं दक्षिणायनमृतानां फलमाह धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मा
सा दक्षिणायनं तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५ धूमो धूमाभिमानिनी देवता रात्रिः रात्र्यभि
मानिनी देवता कृष्णः कृष्णपक्षाभिमानिनी देवता षण्मासाः षण्मासाभिमानिनी देवताः एवं दक्षिणायने
कालाभिमानिन्यो भवन्ति तत्र दक्षिणायने प्रयातो मृतो योगी कर्मयोगी चान्द्रमसं चन्द्रमसः प्राप्नं ज्योति
रिष्टापूर्तादिपुण्यकर्मसंभवं फलं प्राप्य अनुभूय तत्क्षयान्ते पुनरपवाणिनिति न्यायेन कर्मफलभोगसंक्षये
शेषकर्मानुभूयते निवर्तते नैव मार्गेणामानवं लोकं पुनरायाति पुनर्गच्छन्त्येवं यातायातदुःखमनेन महो
कष्टमविवेकिनामिति सूचितं भवति २५ ननु कदाचित्कर्मैवेतद्दुःखं विगर्हणामित्याशंकायामाह शुक्लकृष्णे
गती ह्येते जगतः शाश्वते मते एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः २६ शुक्लकृष्णे ते न प्रका

लोकं प्राप्य तत्र य
द्रमसं ५

मेदनिर्गुणं ब्रह्मश्रवणावलंबनेनाविदित्वा स्वहृदयमत्तिष्यामजस्रं सम्यगुपास्य योगी सगुणब्रह्मोपासकः स्वयमा
दित्यब्रह्मभवनालेषु लोकेषु गमनकाले स्थानेस्थाने सम्यगः ऽऽआदिभिः पूज्यमानः सन् दिव्यं सुखमनुभू
ततोऽप्यतिशयेन साप्नोति नैतावन्मात्रमेव फलं ब्रह्मोपास्तेः किंतु स्थानं सर्वाधिष्ठानमाद्यं सर्वकार
णं परं ब्रह्मोपैति प्राप्नोति च मुक्तिं च गच्छतीत्यर्थः २८ इति श्रीमदानंदसरस्वतिशिष्यश्रीशंकरा
नंदसरस्वतिकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यामष्टमोऽध्यायः २८ श्रीगणेशाय नमः मंदबुद्धेर्स्थि
तप्रज्ञस्य योगमार्गेण ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चाध्यात्मादिभेदरहितमक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्मोपास्यत्वेनोप
दिश्य तदुपासकस्य योगिनोऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ब्रह्मप्राप्तिं चाष्टमे प्रतिपाद्येदानीमुत्तमस्या
मनेनैव मार्गेण मोक्षप्राप्तिर्नान्यथेति मा भून्माशंकां निवर्तयितुमधिकारिणां सुदृढबुद्धीनामि
हैव मोक्षप्राप्त्यर्थं च साक्षान्मोक्षकारणं परं ब्रह्मविषयं ज्ञानं विज्ञानं च ब्रह्मस्वरूपं च परम
ब्रह्मणः स्वस्य प्रकृतिकर्तृकेषु सद्यादिषु साक्षित्वाऽसंगत्वोदासीनत्वादिधर्मांश्चोपास
नाप्रकारभेदांश्च स्वस्य सार्वात्म्यं चान्यत्र प्रतिपादयितुं नवमाध्याय आरभ्यते तत्रादौ वक्ष्ये
प्रियमर्जुनं सद्यापादिष्टविज्ञानयास्वयमेव ज्ञानं विज्ञानं तन्माहात्म्यं च प्रतिपादयितुं श्रीभगवानु

106

१४

मोक्षेच्छया योगनिष्ठायां प्रवृत्तोऽहं सो वा परमहंसो वा मुमुक्षुर्न विमुह्यतीति विमोहो नाम मोक्षमार्गविरो
धिमार्गविस्मरणं प्रमादेनापि तद्बलं बन्धं न करोति कश्चिदपि योगनिष्ठापां प्रमत्तो न भवेदित्यर्थः य
स्मादेतद्योगतत्त्वो बंधमोक्षहेतुत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्वं मुमुक्षुर्वत् सर्वेषु कालेषु आहारशयनादिष्वपि सर्वदा
योगयुक्तो भव ब्रह्मात्मानुसंधानमेव कुर्वन् कश्चिदपि बाह्यानुसंधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमुत्तरायणद
क्षिणायने च योगिभिः क्रमेण गम्यं मार्गद्वयं तत्र गन्तॄणां च योगिनां च फलं सम्यक् प्रतिपाद्या
ऽधुना सगुणब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिलोके प्राप्यसुखं ब्रह्मप्राप्तिं च विस्पष्टयति वेदेषु यज्ञेषु
तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं
॥ २८ ॥ वेदेषु ऋगादिषु सांगेषु सकलस्वरोष्वध्ययनविध्युक्तनियमेन सम्यगधीतेषु सत्सु य
ज्ञेष्वाधानादिष्वश्वमेधान्तेषु यागेषु साद्गुण्येन सांगोपांगं सम्यगनुष्ठितेषु तपःसु कृच्छ्रचान्द्रायणा
दिष्वैकात्म्येन सम्यगाचरितेषु दानेषु कन्यागवाश्वादिविषयेषु यथोक्तदेशकालपात्रादिसंपत्त्या
सम्यक्कृतेषु सत्सु तत्कर्तॄणां यत्पुण्यफलं पद्यद्वूर्ध्वलोकेषु भोक्तव्यं सुखं शास्त्रे प्रदिष्टं निर्दिष्टं त
त्सर्वमपि इदमक्षरं ब्रह्म परममित्यादिना निरूपितमध्यात्म[illegible]धिभूताधिदैवाधियज्ञादि

२८

107

तिव्रजतः स्यादतो वक्ष्ये धनेन निरुक्तलक्षणाविज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षकारणं तत एव ब्रह्मज्ञानं विशेषयति गुह्यतम
मिति कापसिध्याद्यष्टैश्वर्यसिद्धादियोगचर्यास्तापानि रहस्यानि मंत्रतंत्रौषधादीनि तेभ्यः सर्वेभ्यो गुह्येभ्य उत्कृष्टगु
ह्यतमं परमरहस्यमित्यर्थः ततएव यस्मै कस्मैचायोग्याय दुर्गुणिने न देयं किंतु शुद्धात्मन एवेति सूचयितुमाह अनसू
यव इति परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया सैव कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादीनामुपलक्षणं असूयादिदुर्गुणाय स्यनसं
ति सोऽनसूयस्तस्मै अनसूयवे सकलगुणयुक्तशिष्याय ते तुभ्यमिदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि सम्यगुपदेक्ष्यामीत्यर्थः ननु इदं ज्ञा
नं प्राप्नुवतो मम किं स्यादित्यत आह यदिति तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यशमदमाद्युत्तमसाधनसंपन्नः सन् त्वं यज्ज्ञा
नमुक्तविशेषणविशिष्टं यत् ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं ज्ञात्वा सम्यगनेनाधिगतात्मस्वरूपः सन् अशुभादनाद्यविद्या
संभाविनः संसारदुःखरूपाद्वा हान्मोक्ष्यसे मुक्तो भूत्वाऽखंडानंदैकरसब्रह्मात्मना सुखस्यास्यसीत्यर्थः १ उक्तस्यैव
ज्ञानस्य जिज्ञासाहेतुं विद्यामाहात्म्यं प्रतिपादयति राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं क
र्तुमव्ययं २ राजविद्या विद्याः ज्ञानानि सकलवेदशास्त्राध्ययनसमुत्पन्नानीहलोकपरलोकसाधनानि यानि ज्ञानानि
सर्वाण्यपि संसारबंधकान्येव भवंति न तु निवर्तकानि ब्रह्मविद्या तु सोम्य तिमात्रेण विदुषो ब्रह्मलोकगमपि त्वा सकार
णां संसारं निःशेषं निवर्तयति यथा प्रबोधः स्वाप्नं संसारं दुःखं चेतनया ततः सर्वासां विद्यानां राजा श्रेष्ठा भवत्यत उच्य
ते राजविद्येति यद्वा सर्वा विद्याः राजन्त्यः सम्यगहंकारं द्विपित्वा [illegible] स्वात्मनि रोहयंति इयं तु स्वात्मानं तत्त्वमसी
ति वाक्यश्रवणमात्रेण संजाताः सम्यग्ज्ञानात्मनि अहंकारं नाशयित्वा सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तमात्मानं राजयति प्रकाश
यतीति राजा सा च सा विद्या च राजविद्या राजगुह्यं च गुह्याः संवरणीयाः मंत्रयंत्रदिव्यौषधादयः पदार्थाः वाऽमूल्या
रत्नादयस्तेषां सर्वेषां राजाऽतिरहस्यत्वेन गोपनीयत्वात् राजगुह्यं राजवत्संवरणीयत्वाद्वा राजगुह्यं किंच पवित्रं पुनातीति
पवित्रं न ह्यपीदं ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं पवित्रं सर्वाण्यपि नलानिलादयो देवा गोदयो वेदा गंगाद्याः सरितश्च पापक्षितान्यप्यशोधा

व

रामं०
१५

ह

वाच इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्
१ परस्मस्यानुभावोस्मीति प्रकृष्टःसपरःपार्थइत्युपांत्याध्यायेनिरूपितनिर्विशेषब्रह्मणः
सन्निहितत्वात्तद्विषयत्वेनभक्तानुग्रहेच्छावेशात्तद्ध्यानरूपत्वेनचेदमितीदमात्मतत्त्व
ज्ञानंनिर्दिष्टं तुशब्दोब्रह्मज्ञानस्यप्रमनिपमादिक्लेशरहितत्वात्साक्षा न्मोक्षैकसा
धनत्वाच्च सगुणज्ञानाद्विशिष्टत्वद्योतनार्थः य तःसगुणज्ञानेज्ञातृज्ञेयादिभेदस
त्त्वंसंपाद्यान्यथायैवभवतिनतुनिर्गुणपर्यायेप ये ह्यन्यथातोविदुरन्यराजानस्तेक्षय्यलो
काभवंतीतिब्रह्मणास्तेषांचभेदंयःपश्यतामविद्वान्यपशुरेवंसधीनत्वंजन्मादिवंधंचप्रब्रवीति
श्रुतिः इदंतुब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतावरणात्ब्रह्मप्राप्तपएवभवत्यतःसगुणज्ञानादेवं
धकात्ब्रह्मज्ञानस्योत्कृष्टत्वं रक्षणएवमोक्षहेतोस्तत्कृष्टत्वात्स्यादित्यर्थः तुशब्देनो
क्तमुत्कृष्टत्वमेवविस्पष्टयति सविज्ञानंमिति विज्ञा॥नंनामाऽपरोक्षानुभवः प्रज्ञैवेदंस
र्वं अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्युक्तरीत्यासर्वस्यात्मत्वरूपेणब्रह्ममात्रत्ववेदनंनतुपाताले संग्रहणादि

२९

108

सुखस्यमहत्वदर्शीनात्तत्वज्ञानस्यात्यंतिकीपा १

साधनत्वेपिफलतोमहत्वमस्तीत्याह अव्ययमिति फलतोनव्येतीत्यव्ययमव्ययफलं नह्यश्वैः प्राप्यतेहि अ
वंतादितिज्ञानमात्रस्यवस्तुनोश्ववत्वप्रवणात् ज्ञानस्याऽश्रमसाध्यत्वेप्यस्यैवनित्यफलजनकत्वमित्यर्थः
ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेबाधकप्रमाणाभावाद्वाऽव्ययमित्युक्तं एवंज्ञानस्यानायाससाध्यत्वमव्ययफल स
जनकत्वंचप्रतिपाद्यनिःशेषसंसारदुःखध्वांतविध्वंसनकारणेज्ञानेरविवदनायाससुलभ्येविद्यमानेपि
धूर्त्वाश्वहृद्यामुक्तिमार्गमुत्सृज्यकामनयाकर्मोपास्यादौप्रवृत्तान्पुरुषान्दृष्ट्वाक्रोशन्निवदयापेद
माह अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३ अस्योक्तगु
णविशेषणविशिष्टस्यधर्मस्याऽविद्यापाजननेनपरमपवाहेपात्यमानाःपुरुषाःश्रूयंतेऽनेनेतिधर्मोज्ञा
नंतस्यमोक्षैकहेतोर्ज्ञानस्यस्वरूपेतत्फलेमोक्षेच अश्रद्दधानाः अश्रद्धानामकृतिहेतुःफलाध्यवसान
पास्याविशेषःतच्छून्याद्दुर्विदग्धाःपुरुषाःकुकर्मरतामोक्षेमोक्षसाधनेज्ञानेच अश्रद्धाभक्तिश्रपन्न
रहिताःसंतोमामप्राप्यमामात्मानंद्वैतरसहस्तगतमोक्षाख्यंफलमुत्सृज्यमृत्युसंसारवर्त्मनिमृत्यु
युक्तःपिष्टःसंसारोमृत्युसंसारः नानायोनिषुनरकेचपुनःपुनःपतनलक्षणस्तदेववर्त्मतस्मिन्नेवंनिर्व
तेनितरांवर्तंतेभुक्त्वाभुक्त्वाजायंतेम्रियंतेअहोवतदौर्विदग्ध्यमपारदुःखकारणंएतेनेतिरूमहत्वविशिष्ट ए.म.०
स्यज्ञानेधर्मेप्रयत्नः अश्रद्धावंतोनिष्ठावंतश्चभवंतितएवमुक्ताभवंतीतिसूचितंभवति ३ एवंज्ञानस्यसर्वो १६
त्तमत्वंसुलभत्वंदुर्भगालभ्यत्वंचप्रतिपाद्यपूर्वंयदुक्तंपरस्यात्मानुभावोन्यइति यत्स्वात्मस्थानिभूतानिप्रेन

णि भजतां नरकदुःखकारणं पापमेव नापुण्यं तेन न चापि तात्कालिकमेव पापं न तु उत्पन्नं इदं ब्रह्मज्ञानं तु तदा विद्वा
त्पन्नपापमपि विधूयेति अवराणां शतकोटिब्रह्महत्याकल्पार्जितं यावत्पापराशिं बहुजन्ममरणदुःखप्रवाहकारणं
तूलपर्वतानग्निरिव ध्वांतपटलमर्क इव समूलं निर्दह्य ब्रह्मविदं निष्कर्माणं करोति अतो ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मविष्णु
शिवादीनामर्कादीनां च यावत्कालं दुर्लभं तत्ममैव वितर्कं मुक्तिकरं वस्तुत इत्यर्थः ज्ञानस्यैतन्माहात्म्यं शास्त्रैकग
म्यं वा प्रमाणांतरगम्यं वा आद्ये अंतरंगमेवेत्याशंकायां सूर्यस्य तदा येन सह गाढं ध्वांतविध्वंसकत्वं न के
वलं शास्त्रैकगम्यं किंतु प्रत्यक्षावगम्यं च यथा तथा ज्ञानस्यापीत्याह प्रत्यक्षावगममिति अवगम्यतेऽनेनेत्यव
गमं प्रमाणं न तु प्रत्यक्षं वेदवेद्यं प्रत्यक्षमवगमं यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं ज्ञानमाहात्म्यं विद्वत्प्रत्यक्षमित्यर्थः य
द्वा अवगम्यतेऽनुभूयत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं भोजनादिसुखवत्सद्यः प्रत्य
क्षं ज्ञानफलं न तु धर्मादिफलवत्परोक्षमित्यर्थः धर्म्यं च मुमुक्षोः धर्मवदर्हतीति धर्म्यं सर्वेषामाश्रमिणां स्व
धर्मानुकूलमेव ज्ञानं न तु धर्मविरोधीत्यर्थः यद्वापि पराद्धर्माद्धर्म्य एव च पुनः सर्वतोमुख्यादिः अनुत्तमापि तत्स्वश्र
मसाध्यत्वमस्ति न तथा ज्ञानस्येत्याह सुसुखमिति सुतरां देहेन्द्रियादिश्रमं विनैव तत्त्वज्ञप्रसादाल्लादित्वा
नमिव ब्रह्मज्ञानमपि बुद्ध्यारूढं कर्तुं सुखं मनायासमेव शुद्धान्तःकरणानां सुसंपाद्यमित्यर्थः ननु करिष्ठं रूप
नवन्नज्ञानस्याल्पक्रियासाध्यत्वे फलेनाप्यल्पत्वमेव स्यात् क्रियाभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं क्रियाल्पीयस्त्वे फले
स्याप्यल्पीयस्त्वं सर्वप्रसिद्धमित्याशंकायां नन्वल्पीयस्त्वापि चंद्रालोकनक्रियापापान्तदर्शिनस्तदाहन्तद

भूतानि चराणि स्थावराणि च सर्वाणि मत्स्थानि मय्यव्यक्तमूर्तौ तिष्ठंतीति मत्स्थानीत्युच्यंते यथा तोये तरंगबुद्बुदादयस्तोय
सत्तया सत्तावंतो भूत्वा तोये तिष्ठंति यथा नगरनिवासिनो दर्पसत्तया सत्तावंतो भूत्वा दर्पणे तिष्ठंति तथा सर्वाणि भूतानि
मत्सत्तया सत्तां प्राप्य मयि तिष्ठंतीत्यर्थः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति श्रुतेः एतेन सर्वभूताधारं यत्तद्ब्रह्मेति सोऽत्र
सुपदिष्टं भवति परस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातन इत्यत्राव्यक्तात्परमात्मा परत्वेनोत्कृष्टत्वं यदुक्तं स
र्वोत्कृष्टत्वमव्यक्तस्य तु निकृष्टत्वं तदेव पुनर्विस्पष्टयितुमव्यक्तस्य सकार्यस्य व्याप्यत्वेनाऽऽधेयत्वेन च निकृ
ष्टत्वं स्वस्य व्यापकत्वेनाधारत्वेन चोत्कृष्टत्वं च दर्शयित्वा इदानीमेवं व्याप्यव्यापकभावेनाधाराधेयभावेन च
भेदेऽङ्गीक्रियमाणे भेदस्य यथार्थत्वं भेददर्शिनां मुमुक्षूणां मोक्षाभावश्चाद्वैतश्रुतिविरोधश्च प्रसज्ये
त इति तं परिहर्तुं अथात आदेशो नेति नेति न सन्नासन्न सदसदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सर्वद्वैतनिषेधं करो
ति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्ध्ये न चाहमित्यादिना च काऽवधारणार्थः तेष्वव्यक्तादिस्थूलांतेषु भूतेषु
ब्रह्मादिस्तंबांतेषु कूटस्थासंगचिद्रूपः परमात्माहमंतः प्रविश्यात्मरूपेण वा व्यापकत्वेन वा नैवावस्थितो
स्मि गृहे वा परिवबिले सर्प इव वाऽयःपिंडमग्निरिवाहं विकारीवत्तेषु भूतेषु प्रविश्य व्याप्य वा नैव तिष्ठामीत्य
र्थः विकारिणः खलु वाय्वग्न्यादेर्गृहाऽयःपिंडादौ प्रवेशो व्याप्तिश्चोपपद्यते न त्वविकारिणो निरवयव
स्याऽसंगस्याऽक्रियस्य सर्वपरिपूर्णस्योपपद्यते यथाऽऽकाशस्य तथा ननु घटाकाशस्याकाशस्य घटे
प्रविश्य स्थितिरुपपद्यते न हि भूतेषु तत्व्याप्यऽस्थितिर्वेत्यत्राकाशस्यापि घटांतः प्रवेशकल्पनाभ्रम एव निर

103

१२०

६

सर्वमिदं ततमिति तदिदानीं परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानं विज्ञानं च प्रतिपादयति साहेन मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्ति-
ना मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं ४ न केनापि प्र-
माणेन व्यज्यते बोध्यते इत्यव्यक्ताः प्रमेयाः मूर्तिः स्वरूपं यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिः ननु न केनापि प्रमाणेन बोध्यत इ-
ति यदुक्तं तन्न तं त्वौपनिषदमिति श्रवणात् ब्रह्मणः श्रुतिबोध्यत्वमस्त्येवेति चेन्न श्रुतेरप्यऽगोचरत्वात् बो-
धकत्वानुपपत्ते श्रुतिः खल्वस्थूलमित्यादिना सर्वं दृश्यनिषेधं कृत्वा पत्निषेधाविषयं सर्वदृश्यविलक्ष-
णं तद्ब्रह्मेति बोधयति न तु साक्षादिदमिति ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति च श्रुतिः सत्यादिस्वरूपं ब्रह्मे-
ति बोधयत्येवेति चेन्न तस्याः श्रुतेर्ब्रह्मणस्त्वऽसदद्वैतलक्षणप्रतिपादनपरत्वात् जगतः सकारणस्यानृतजड-
दुःखात्मकस्य प्रत्यक्षत्वादर्थात्सिद्धं तद्वैलक्षण्यं ब्रह्मणः
तदेव श्रुत्याप्यसद्वैलक्षण्यमुपदेष्टुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्युक्तं न तु साक्षादिदमित्यपदिश्यते वाक्यत्वा-
च्छ्रोतस्त्वतेरविषयत्वात् ब्रह्मणस्ततः सिद्धं सर्वप्रमाणाऽव्यक्तत्वं तेनाव्यक्तमूर्तिना निर्विशेषेण मया ब्रह्मणा स-
र्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं यथा रूपवद्द्रव्यजातं सर्वं सर्वत्र सूर्यालोकव्याप्तमेव सत् चक्षुषा ग्राह्यत्वमापद्यते न त्वऽव्याप्तं तद्व-
न्मया चिदेकस्वरूपेणावहिरंतः सर्वतो व्याप्तमेव सज्जगत्सर्वं सर्वकरणाव्यवहार्यत्वमापद्यते न त्वव्याप्तं स्वतोनि-
रात्मकत्वादप्रकाशत्वाच्च तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ततः सर्वमिदं जगन्मया सर्वतो व्याप्य प्रकाशत इत्यर्थः
एतेन सर्वं जगत्प्रकाशकं परं ब्रह्मेति ज्ञानमुपदिष्टं भवति किंच सर्वभूतानि सर्वाण्यव्यक्तमहदादीनि स्थूलानि

३१

वा

110

रेब्रह्मणो निर्विशेषेऽस्तानि न संसेवऽस्तसद्भावेनन्हतपरिच्छिन्यापूर्णत्वाऽसंभवात् पूर्णमदः पूर्णमिदमिति श्रुत्याब्रह्मणः
पूर्णत्वमेवोच्यते नद्वैतहृत्याऽपूर्वमन परमनंतरमबाह्यमिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति हि एक एव रुद्रो न द्वितीयोवतस्थ
इत्यादिश्रुतिशतैर्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं निरूप्यते प्रतिपाद्यते यस्मान्मपि निष्कलं निष्क्रियं निःसंगं निरंतरं निराश्रयं निर्वि
शेषं पारदर्शी नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिप्रमाणकः प्रपंचाऽभावः प्रतिपादितस्तस्मात्त्वमेव पारमार्थिकमसाक्ष
त्वमेश्वरं ब्रह्म संयोगं युज्यते ज्ञानेन प्राप्यत इति योगं स्वरूपं सहृनं चिह्नं मानं दर्शनं अद्वितीयं परस्य इदमेवाहमिति स्वात्म
नापरस्य यत्सदिदं ब्रह्मैवाहमिति स्वं ब्रह्मैवमेव विद्धीत्यर्थः ननु नेति नेति सर्वदृश्यनिषेधे कृते तन्निषेधावधित्वेन जग
दभाव एवावशिष्यते तेन त्वं किमस्तीदं ब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञानमिति चेत् सत्यं प्रपंचाभावो न प्रतीयते तथापि निरूपिता प्र
तीयते दृश्यप्रपंचो येन भास्यमानोपदात्मना यत्र तिष्ठति तदभावोपि तेनैव भास्यमानस्तदात्मना तत्रैव तिष्ठति नान्यथा तं
तो जगत् तदभावयोः स्वरूपभूतं तत्तदवभासकं तदधिष्ठानं निर्विशेषं निर्विकल्पं यत् ब्रह्मेति सर्वमबुद्धिमर्पितिकुशलैरवबुध्यतां
तदिदं ब्रह्म स्वरूपं स्वापरोक्षं स्वेनैव वेद्यं स्वारोग्यवत् तत एव भगवानपि न त्वमस्थानि भूतानीति स्वस्मिन्नारोपितभूतजातं स
र्वं निषिध्य तदवधित्वेन स्वभावशेषयति यस्यमेयोगमैश्वरमिति सर्वदृश्यनिषेधावधिभूतं तदभावावभासकं स्वं परब्रह्म
सर्वे मुमुक्षवः पश्यन्त्वात्मानः स्वात्मना विजानंत्विति एतेन सर्वदृश्यनिषेधावधिलक्षणं सर्वाधिष्ठानं निर्विशेषं प्रज्ञानैकरसं
परात्परं ब्रह्म तदेवाहमिति वेदनमेव विज्ञानमिति सूचितं भवति ४ ननु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति स
देवमतं निवासोऽसीति च ब्रह्मणः सर्वभूताधारत्वं श्रूयते स्मर्यते च कथं न च मत्स्थानि भूतानीत्युच्यत इति चेत् सत्यं श्रुत्यास

राम०

१८

ना२

वयवस्य चलनासंभवात् ननु तत्साक्षात् देवानुमेर्विशादित्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मणोऽनन्तेष्वप्रवेश उच्यत इति
चेन्न मदादिरासविषयत्वान्न ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतेः संगो न हि सज्जते आकाश
वत्सर्वगत इति श्रुतेः असंग इति च ब्रह्मणो निरवयवत्वनिष्क्रियत्वासंगत्वश्रवणात् प्रवेशक्रियावाव्या
पनक्रियावा संयोगो वाऽन्यो वा संभावयितुं न शक्यते तेन नन्तेष्वप्रविष्याहं नैव स्थित इति सिद्धं ननु क्रियासत्
र्वास्य न व्यस्य ब्रह्मणो भूतेष्ववस्थिति श्रोतिष्वमात्तु भूतानि तुत्वापितिष्टस्येवेत्याशंकायामाह न च म
त्स्थानीति मय्यव्यक्तमूर्तौ चिदेकरसे परिपूर्णे ब्रह्मणि भूतानि आकाशादिस्थूलान्तानि सकार्याणि स्थिता
नि च न भवंति भूतेषु च यथा नाहं तथा मयि च भूतानि न संतीत्यर्थः ननु सर्वभूतनिवासोऽसीति त्वमसर्वभूताऽ
श्रयत्वं स्मर्यते कथं न च मत्स्थानि भूतानीत्युच्यत इति चेत् भवानत्र प्रष्टव्यः निष्कले निराकारे निर्विशेषे प
रिपूर्णे ब्रह्मणि किं भूतानि संयोगसंबंधेन तिष्ठंति किं नु समवायसंबंधेन वा उत तादात्म्यसंबंधेन वा तिष्ठंति
आद्ये भूतानां ब्रह्मणश्च संयोगः सर्वतो वाऽनैकदेशेन वा नाद्यः परिच्छिन्नानामपरिच्छिन्नेन सर्वतः संयोगा
योगात् न द्वितीयः निरवयवस्य देशकल्पनाऽसंभवात् परमाणोर्द्व्यणुकवत् तिष्ठत्विति चेन्न निरवयवस्या
वयवत्वाः संयोगानुपपत्तेः नापि समवायः भूतानां ब्रह्मणश्चाऽयुतसिद्धत्वाऽभावात् समवायासिद्धेः
नापि तृतीयः जडाजडयोस्तादात्म्यासंभवात् न हि कः संबंध इति चेदध्यासः संबंध इति ब्रूमः ततो यत्र यदध्य
स्तं तत्र तन्नाममात्रमेव भवति न तु वस्तुतोऽस्ति शुक्तिकारजतादौ तद्दर्शनात् एवं ततो मयि परिपूर्णेप

तिखल्वाकाशादिभूतानितेषांमहतांसकार्याणांत्वव्यवस्थानैकमप्युपपद्यतेतस्यांशेकायां यदिवोऽस्यापार्नतरिक्षाज्य

३२

यानितिएतावानस्यमहिमाऽतोज्यायांश्चपूरुषः पादोऽस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिश्रवणात् बृहत्त्वेमपिच
रेब्रह्मणिचंद्रेनीलिमवदेकदेशएवाआकाशादीनिभूतानितिष्ठंतीतिसदृष्टांतमप्युपपादयति यथेत्यादिना सर्वत्रगत्वाकाश
मस्पृष्टश्चैवस्वयंसर्वत्रगच्छत्याविर्भावतिरोभावंचभजन्सर्वत्रश्लेष्यत इतिसर्वत्रगोमहान्महत्परिमाणवान्वायुराकाशेभूतानि
शेनित्यंसदायथास्थितोभवतितथासर्वाणिभूतानिमहदादिस्थलांतानिमत्स्थानिमयिपरिच्छिन्नानिचैवनिराकारेनिरं
तरेब्रह्मणीतितिष्ठंतीतिमत्स्थानीत्येवोपधारयावधारयेत्यर्थः एवंसर्वेषामपिभूतानामाकाशेवायुवत्स्वस्मिन्नेवस्थिति
मुक्त्वास्वस्मिन्नेवलयमप्युक्तवानित्याह [illegible] सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकां कल्पादौविसृजा
म्यहं ७ अव्यक्ताद्व्यक्तयइतिसूत्रस्वेमुक्तंभूतानांप्रलयादिकंतत्तुदैनंदिनं इदानींप्राकृतंलयाद्युच्यतेयानि
मत्स्थानितान्येवसर्वाणिभूतान्याकाशादीनिकल्पक्षयेकल्पोब्रह्मकल्पस्तत्क्षयेसतिब्रह्मप्रलयेप्राप्तेसतिमा
मिकांमदीयामपराख्यांप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकांमायां मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतिप्रसिद्धांयांतिस्वोत्पत्तिस्थानके
मेणप्रकृतौप्रलीयंतइत्यर्थःप्रकृतौयानिलयंगतान्येवभूतानिकल्पादौब्रह्मकल्पादौपुनरप्यहंविसृजामिस्वप्र
कृतिद्वारायथाक्रमंपयालक्षणंचजगदुत्पादयामीत्यर्थः ७ सएकोवर्णोबहुधाशक्तियोगात्वर्णाननेकान्निहिता
र्थोदधाति विचैतिचांतेविश्वमादौसदेवःसनोबुद्ध्याशुभयासंयुनक्त्वितिश्रवणात् स्वंप्रकृतस्याःसंगच्छितयोपिपरमा
त्मास्वोपाधिवशेभूतस्थ्यादिकंस्वधर्मत्वेननिर्दिशतिस्वयमेवजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तासर्वविन्मोक्षप्रदातावरेणमाराध्य

कल्पक्षये पुनस्तानि

राम०

३२

१८

111

त्या चोच्यते मम सर्वभूतात्मत्वं तथापि न तत्पारमार्थिकं किंतु मायाविलसितमात्रमित्युच्यते लोकदृष्टान्तमनुसृत्य व्यंगी
कृपत एवेत्याशयेनाह सार्धेन भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो
महान् तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६ अर्जुनः स्वयमयमेव साक्षात्परमेश्वर इति मयीश्वरत्वबुद्धि
मतो दहमात्मेत्यज्ञो मद्देह एव परमात्मत्वबुद्धिं कुर्यादिति श्रीभगवानात्मशब्दार्थं स्वदेहादिभ्यो भिन्नत्वेन नि
र्दिशति ममात्मेति अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुरद्वयानंदः परः प्रत्यगेकर
स इत्यादिश्रुत्युक्तो ममास्ये [illegible] श्वरत्वाभिमानिनश्चात्माऽव्यक्तमूर्तिः भूतग्लपरो भूतभावनः भूतान्याका
शादीनि पृथिव्यन्तानि सकार्याणि सर्वाणि भावयति स्वसत्तया स्वप्रकाशेन सत्तावंति प्रकाशवंति च करोतीति
भूतभावनः सन्नपि भूतभृत् स्वस्मिन्नारोपितानि भूतानि स्वसत्तया स्वमात्राणि बिभर्ति दधातीति भूतभृदेव भवति
चकारस्त्वर्थः ननु भूतस्थः भूतेष्वात्मरूपेणाभिमानतया न तिष्ठतीति न भूतस्थ इत्युच्यते त्वात्मनो भूत
स्थत्वे विशेषणनाशाद्विशिष्टस्यापि नाश इति न्यायेन भूतनाशात्स्वस्यापि नाशकथाप्रसंगात् तद्दी
पकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मानुषंगश्च स्यादत उच्यते न च भूतस्थ इति न त्वात्मनो भूतस्थत्वाभावे तैः परिच्छि
न्नः स्यादिति चेन्न नभसि नीलिमवन्मृगपि कल्पितत्वात्तेषां स्वतः सत्ताभावान्न परिच्छेदकत्वानुपपत्तेः प
हाश्रिषिष्ठानव्यतिरेकेण भूतानां पृथक् सत्त्वाभावात् स्वमात्रेषु तेषु न पुनः स्यात्प्रमित्युच्यते न च भू
तस्थ इति तेन सिद्धं भूतान्येव न पृथगपि मरौ जलमिव व्योम्नि नैल्यमिव सति इति ननु भूतेष्वहमिति ननु मदं

३२

नः स्थितं मां तानि कर्माणि न स्पृशंतीत्यर्थः एतेनोपाधिनः कर्मतत्कर्मसु समं तत्साक्षित्वेन स्थितमाकाशवदसंगमविक्रियमा
त्मानं यो विजानाति स सर्वविद्यातिः सकर्मभिरप्याधिकनैर्विहितप्रतिषिद्धैर्न निबध्यत इति सूचितं भवति ९ प्रकृतं स्वस्य प्र
कृतिकर्तृत्वे सर्वकर्मस्वसंगत्वमुदासीनत्वं च तदेव विस्पष्टयति मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौं
तेय जगद्विपरिवर्तते १० राजवद्भृत्यसन्निधिमात्रेण प्रधानादिप्रवृत्तिः सोऽध्यक्षस्तेनाध्यक्षेण साक्षिणा कूटस्था
संगचिद्रूपेण मया स्वप्रवृत्तिहेतुनोपहिता सती प्रकृतिरेव सचराचरं चरं जंगमम् अचरं स्थावरं चरं च अचरं च
राचरं तेन सह वर्तत इति सचराचरं जगत्सर्वं सूयते जनयति स्थापयति संहरते च अनेन हेतुनानेनाध्यक्षत्वेन साक्षिमात्रे
नेन साक्षिणो मम सान्निध्यमात्रेणैव हेतुना स्वप्रवृत्तिकारणेनाव्यक्तादिस्थूलांतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं जगत्स
र्वं परिवर्तते सर्वतः सर्वप्रकारैः वर्तते यथा सर्वसाक्षिणः सूर्यस्य सान्निध्यमात्रेण जनस्य कोशबलेन सर्वेषां प्राणिनां प्रवृ
त्तिनिवृत्ती प्रसिध्यतस्तथा सर्वसाक्षिणो मम सान्निध्यमात्रेण मत्प्रकाशबलेन देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्या
दीनां स्वस्वविषये प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेष्टानिष्टसुखादिज्ञानं च सिध्यति एतावन्मात्रमेव मम कार्यं न तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं
भोक्तृत्वं भोजयितृत्वं दातृत्वं दापयितृत्वं वास्ति कूटस्थासंगचिन्मात्रत्वादिति भावः १० एवं सर्वप्रकाशकं सर्वद्रष्टारं सर्वसा
क्षिणं मामात्मानं पापिष्ठतमाः पशुकल्पा अवमन्यंत इत्याह अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं परं भावमजा
नंतो मम भूतमहेश्वरं ११ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सा
क्षी चेता केवलो निर्गुणश्च श्रुतेरयमर्थः जगतो ब्रह्मादिभेदेन प्राप्तमीश्वरानेकत्वं [illegible] निरस्य एक एव हि

मू॰ टि॰

112

राम॰
३२

वपेक्षतायोः स्याम इति मुमुक्षवः सगुणं स्वस्वरूपासक्ता मिति सूचयितुं केचन [illegible] न्तरं निरस्यापि
तुं वा प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८ मायाख्यां स्वां स्वो
पाधिभूतां प्रकृतिं सुहृत्सत्त्वात्मिकामवष्टभ्योपाधाय अहं परमेश्वरः प्रकृतेर्वशात् अविद्यास्मिताभिनिवेशरागा
द्वेषात्मिकायाः प्रकृतेः स्वभावादवशमस्वतंत्रमनादिसंसारवासनाग्रस्तमिमं परिदृश्यमानं देवतिर्यगादिलक्षणं भू
तग्रामं प्राणिजातं सर्वं संहृत्य संहृत्य पुनः पुनर्विसृजामि तदीयकर्मानुरूपेण नानायोनिषूत्पादयामीत्यर्थः एते
नु प्राणिनां कर्मनिमित्तमात्रमहमेव स्रष्टा भर्ता संहर्ता नेशा च न मत्तोऽन्यः कश्चिदस्तीति सूचितं भवति तथा च श्रु
तिः एष सर्वेश्वर एष भूताना[illegible]मिति ८ नन्वेवं भूतग्रामं नानायोनिषु जनयतः पुनः पुनः संहरतः स्वर्गनरकं च
गमयतस्तवापि पुण्यपापकर्मसंश्लेषः स्यादित्याशंकायां न भूतानां संहारः सृष्टिः सुखदुःखादिफलप्रापणं
च सर्वं प्रकृतेरेव कर्म नात्मनो मम माऽविक्रियस्यासंगस्याव्यक्तमूर्तेः तत्कर्मलेशसंबंधो वस्तुतः किंचिदस्तीति प्रकृति
कर्तृकेषु सृष्ट्यादिषु स्वस्यासंगोदासीनत्वमेव प्रतिपादयति न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय उदासी
नवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ चकारस्त्वर्थः तानि भूतसृष्टिसंहारादीनि कर्माणि प्रकृतिकर्तृकाणि
मां तु परमात्मानमसंगमविक्रियं तटस्थं न निबध्नन्ति ममबंधापनमवंति मां न स्पृशंतीत्यर्थः स्वस्य तटस्थत्वमे
व प्रतिपादयति उदासीनवदिति तेषु प्रकृतिकर्तृकेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वऽसक्तं सक्तिर्नाम संयोगसंबंधस्तद्रहित
मसंगमतएवोदासीनवत् उदासीनः तूष्णीमवस्थाता तटस्थः तद्वदुदासीनं प्रकृतितत्कार्याणां साक्षित्वेन दूर

तस्मिन्नु सर्वे मितिवाऽधिवासः रज्जौ रजतवत् दर्पणोदरवत् तस्मिन् कल्पितानां भूतानां परमात्माधिवासोऽधिष्ठानमेव भवति
ननु स्वयं तदधिकरणमित्यर्थः नैकेवलं कर्मणामेव ज्ञाताऽयं भवत्यात्मा किं तु भूतानां तद्धर्माणां तत्कर्मणां तत्फलानां तु भूती
नां तदवस्थानां च द्रष्टेत्याह साक्षीति बुद्धितद्विकाराणां सर्वेषां साक्षीत्यर्थः साक्षादीक्षितरि तिसाक्षात्मात्मनेईक्षणक्रिया
कर्तृत्वे प्राप्ते ऽप्याह चेतेति तत्वमविक्रियत्वं स्वयमन्येनासर्वं पश्यतीत्यर्थः अविक्रियत्वे हेतुमाह केवल इति केवलः निरव
यवः निरवयवत्वादविक्रियः स्वयमविक्रियः सन्नेव सर्वं पश्यतीत्यर्थः शब्दगुणकमाकाशमिति निरवयवस्याप्याकाश
स्य यथा गुणवत्त्वं तथा ब्रह्मणो निरवयवस्यापि सत्वचित्त्वादिगुणमस्त्वित्याशंक्य परिहरति श्रुतिर्निर्गुण इति आत्मन
आकाश इति आकाशस्य जनि श्रवणात् जन्यजनिमत्वेन सावयवत्वादाकाशस्य गुणवत्त्वं युक्तं निष्कलमिति ब्रह्मणो
निरवयवत्वश्रवणात् गुणवत्त्वमनुपपन्नमेव ततः सत्वचित्त्वादि स्वरूपमेव भवति ननु गुणा इत्यर्थः परस्य ब्रह्मणः
सर्वविशेषाभावप्रतिपादनार्थं च एवं श्रुतिनिरूपितलक्षणं भूतमहेश्वरं स्वसन्निधिमात्रेण प्रकृतिप्राकृतं च सर्व
मीष्टे चेष्टयतीतीश्वरः स्वयमविक्रियोप्यऽयस्कांत इव सर्वस्य प्रवृत्तिहेतुः महतो महीयानिति श्रवणात् महत्तम
त्वान्महान् महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरः भूतानामब्जजादिस्थूलान्तानां महेश्वरो भूतमहेश्वरः तं भूतमहेश्वरं सर्वस्य
चेष्टाकारणं सर्वमहत्तमं परं नित्यत्वकूटस्थत्वासंगत्वसत्वचित्त्वानंतत्वसर्वव्यापित्वसर्वज्ञत्वसर्वप्रकाशकत्वादिधर्मैः
सर्वदृश्यविलक्षणं मम परस्य ब्रह्मण आकाशकल्पं सच्चिदानंदैकरसं भावं स्वरूपमहं शरणार्थं भजानंतः शास्त्राचार्येभ्यः
किंचिदप्यविदन्तवंतो मूढाः पशुकल्पाः मानुषा ननु मितिसर्वप्राणिशरीरस्थानस्योपलक्षणं ... साक्षित्वं स्वदेहेषु

रुद्रो न द्वितीयो वतस्थ इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः एतेनास्य परमेश्वरस्य प्राकृतमनित्यं चाभासितं नेति सामान्येन एकत्वं कार
णत्वं चाव्याकृतपर्यवसितं निरस्यति देव इति कालत्रयेऽपीतरेणानपेक्षयाऽस्वतश्चिदात्मना स्वयमेव दीप्यते प्रकाशत इ
ति देवः अव्याकृतस्य जडत्वेन देवत्वाऽसंभवात् स्वतः कारणत्वानुपपत्ते एकत्वदेवत्वसंपत्त्यास्य स्वप्राप्तमीश्वरत्वं
निरस्यति सर्वभूतेषु गूढ इति सर्वभूतेषु चिदेकरसात्मना स्थित इत्यर्थः एतेनास्यैकत्वेऽपि चिदात्मना भूतेष्ववस्थितत्वाऽ
भावादीश्वरत्वाऽभावः सर्वभूतेषु सर्वदैकरूपेणाचिन्त्यकाशात्मना स्थितत्वे ब्रह्मणः प्राप्तं सर्ववेद्यत्वं निरस्यति गूढ इति
सर्वभूतेषु प्रकाशात्मना विद्यमानत्वेऽपि मेघैः सूर्यवदविद्यातत्कार्यैस्तिरोहितत्वात् परमात्मा न सर्वेषां वेद्यो भवती
त्यर्थः भूतेषु गूढत्वे सति ब्रह्मणः प्राप्तं कुड्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं निरस्यति सर्वव्यापीति घटादिकं मृद्वदन्तरा
बहिरन्तश्च सर्वतः स्वसत्तया व्याप्नोतीति सर्वव्यापी बहिरन्तः पूर्णत्वात् ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वाऽभाव इति भावः
गगनात्मना सर्वव्यापकत्वमाकाशपर्यवसितं निरस्यति सर्वभूतान्तरात्मेति सर्वेषां भूतानामन्तर्बुद्धिगुहायामा
त्मरूपेणास्ति इतीत्यर्थः सर्वव्यापकत्वेऽप्याकाशस्य जडत्वेन सर्वभूतात्मत्वाऽसंभवात् ब्रह्मत्वं न संभवति
सर्वभूतात्मत्वे ब्रह्मणः कर्मकर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं संसारित्वं च प्राप्तं निरस्यति कर्माध्यक्ष इति उपाधिसंधि
ष्ठायतद्धर्मी नीलत इत्यध्यक्षः भूतानां नानाकर्मणां तत्फलभोगानां च साक्ष्येव भवत्यात्मा निरवयवत्वान्निष्क्रि
यत्वाच्च स्वयं कर्म किंचिन्न करोति नापि च भुंक्त इत्यर्थः ब्रह्मणः सर्वभूतान्तरात्मत्वे भूताश्रयत्वं तदधीनत्वं च प्रा
प्तं निरस्यति सर्वभूताधिवास इति वसत्यस्मिन्सर्वमिति वासः अधिकृतमवासो वासश्चेत्यधिवासः अधिवस

दे वत्वे

माह्रीर्दीनमित्यादिसद्ध्र्मस्मृत्योक्तौ येहिंसादंभदर्पादिदुष्टगुणैकप्रधानां राक्षसीं योनिं चाप्यासुरीं दंभदर्प[illegible]यालब्धमित्यादिनो
क्तलक्षणां वंतश्चासुराणां तेषां स्वभावं प्रकृतिमासुरीं च मोहिनीं मुष्पर्णोऽयरिपुः कृत्वा तिरोपसंपादिनोमेव प्रकृतिं योनिं श्रिताः आ
श्राभवंतीभयोऽप्यपःप्रनष्टेनरस्यर्थः यद्वा येत्वात्ममोक्षणोपपन्नमकृत्वा राक्षसीं वाऽसुरीं वा मोहिनीमेव प्रकृतिं प्रतिश्रिताभ
वंति ते जन्मनि मोघाशा मोघ[illegible]कर्माणो मोघज्ञाना विचेतस एव भवंतीत्यर्थः तत्कारएव एवमासुरसंपज्जिमतामविदु
षां गतिं प्रतिपा[illegible]द्याधुना दैवसंपज्जिमतां विदुषां स्थितिं प्रतिपादयितुं तत्रोत्तममध्यमाद्यधिकारिभेदेन ब्रह्मोपास्तेरपि
भेदमाह त्रिभिः तत्र दैवसंपन्नमुमुक्षुजनमानाह महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञा
त्वा भूतादिमव्ययं १३ तु शब्दो ब्रह्मविदां म[illegible] वैपरीत्यद्योतनार्थः महात्मानः बहुजन्माराधितपरमेश्वरप्रसादात्
प्राप्तसम्यक्त्वर्हृदितकषायत्वेन विषयेग्रहवैमुख्यं प्राप्य सर्वदा भगवच्छ्रवणशीलत्वान्महानुत्कृष्ट आत्मा चित्तं येषां
ते महात्मानः प्रसन्नचित्ताः केचिद्यतयो ब्रह्मविदः स्वपं दैवीं देवस्य परमात्मनः मामेतरंतरंगसाधनत्वात् दैवीं तां प्रकृ
तिं संपत्तिं तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यशमदमतितिक्षोपरत्यादिसत्वगुणयोऽकस्य लक्षणामाश्रिताः संतो मां भूतादिमव्य
यं च ज्ञात्वा भूतादिर्भूतानामादिर्विभूतिकारणं भूतादिरित्युक्तिः तदनन्यत्वमितिन्यायात् कार्यस्य कारणमात्रत्वे
न भूतानां पृथक्सत्त्वरूपाभावात् ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञापनार्था कटकुल्यादेः कार्यनाशेन कारणस्याविनाशदर्शनात्
तद्वत् भूतनाशात् ब्रह्मणोऽपि नाशप्रसक्तौ तां वारयत्यव्ययमिति ज्ञानेन वाऽज्ञानेन वा कारणनाशेन वा कार्यनाशे
न वा स्वतो वाऽन्यतो वा येन केनापि न व्येतीत्यव्ययं नित्यं सर्वात्मकमद्वितीयमखंडानंद[illegible]

हृदिगुहायांसर्वप्रकाशकतयासर्वसाक्षित्वेनविद्यमानंमांप्रत्यक्त्वेनात्मानमवजानंति [illegible] नंअहमर्थेस
त्मन्यानंदैकरसेमलमांसास्थिपिंडेदेहमारोप्यतद्धर्मानूकर्तृत्वभोक्तृत्वादीन्जरारोगादींश्चाध्यस्याऽवमन्यंते कर्ताहं
बालोहंस्थूलोहंयापिष्ठोहंबधिरोंधःकाणःखंजःपंगुःजीर्णोहंहतोहंमृतोहमित्येवंसर्वदाममवैपरीत्यमेवसंपादयंतीत्यर्थः
११ अस्यसूर्यानामनेल्लोकाइत्यादिश्रुत्यर्थंप्रकाशयन्नपितुमात्मज्ञानविमुखानामात्मनःसर्वदाविपरीतभावमेवसंपादयतां
मूढानांस्वभावंवर्णयित्वातेषामात्मज्ञानवैमुख्यस्यफलंस्फुटमेवप्रतिपादयति मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञाना
विचेतसः राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः १२ येतुमूढाःमन्तत्त्वमविज्ञायात्मानंमामवजानंतितेमोघाशाः
मोघावितथाआशाकामनायेषांतेमोघाशाः अस्मच्छरीरेहिचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीतिप्ररोचनंतयास्वर्गेश
तकोटिकल्पंवस्यामइतिचातुर्मास्यैकृतवन्तोकामिनामाशायाः प्रोभावात्मर्त्यस्यपदंनकेतदितिन्यायेनस्वल्पकालिकत्वा
त्तेषांवितथाशात्वंउक्तमेव किंचमोघकर्माणःमोघानिनिष्फलानिअग्निहोत्रादीनिकर्माणियेषांतेमोघकर्माणः
वक्ष्यमसंधारिणानांश्रौतादिउपासकर्मणांक्षणिकंतुतुच्छंजिह्वोपस्थसुखैकप्रयोजनत्वात्मोघकर्मत्वंउक्तं किंच मोघ
ज्ञानाःमोघमनर्थसाधकंमस्तकंज्ञानंसकलवेदशास्त्राध्ययनजन्यंयेषांतेमोघज्ञानाः ब्रह्मचारिवासोऽश्चत्वारिंशत्
वर्षाणीतिस्मरणात्बहुकालिकलेसकेबेदशास्त्राध्ययनमदर्थविचारजनितंज्ञानंस्वर्गेबुधायैवज्ञानंत्वनुमोसायातोउक्तं
मोघज्ञानत्वं यतोमोघज्ञानाअतएवविचेतसोविपरीतबुद्धयःसर्वदादेहमात्रात्मदर्शिनोमूढाराक्षसीं अग्निहोत्रत्रिवेदा
द्वराक्षसानांगृहेगृहे इयामन्यंचशौचंवराक्षसानांनविद्यतेइत्येवंलक्षणाराक्षसास्तेषांसंबंधिनींदयासत्वंशौचंस

३६

115

पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं १५ ज्ञानयज्ञेन ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं तदेव ब्रह्मोपास्तेः साधनत्वात् यज्ञ इत्युच्यते इज्यतेऽनेनेति
यज्ञो ज्ञानमेव यज्ञो ज्ञानयज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन चाप्यऽन्ये केचिदऽपक्रांतरात्मानो यजंतो ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेति स्वं ब्रह्मत्वेन भाव
यंतः संतो मां प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्मोपासते विपरीतभावनाविच्छित्त्यै नित्यमनुसंदधते अपि शब्दः केचन कर्मिणाः कर्मयज्ञे
नोपासत इति सूचनार्थः ननु ज्ञानयज्ञेन कथं तेनोपास्तिर्भेदेनाभेदेना वा कर्त्रोपास्यापेक्षायां स्पष्टं ज्ञापयति अथवा
त्मा ब्रह्मेति अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थं ब्रह्मविदाऽचार्यमुखतः सरहस्यं सम्यगवगाह्य तमेवार्थं श्रुत्युक्तविधिभेदैः स्वा
त्मना सम्यगनुभूय भूयो भेदभ्रमनालंबनत्वात् देकत्वमेव सदा भावयितुं ये तु यज्ञास्ते रेकत्वेनोपासितुमशक्ते भेदेनेति
बोधयितुमाह एकत्वेन पृथक्त्वेनेति ज्ञानयज्ञेन येत्पासनं कुर्वंति मुख्याधिकारिणः परमहंसा यतयस्ते एकत्वेना
ऽभेदेन ब्रह्मैवाहमिति स्वाभिन्नं मामुपासते ये तु मध्यमाधिकारिणो हंसकुटीचकादयस्ते तु पृथक्त्वेन भेदेन विश्वतो
मुखं सर्वात्मकं मां बहुधाऽनेकप्रकारमादित्यो ब्रह्मेति मनो ब्रह्मेति ॐमित्येतेनैवाक्षरेणेत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या बहु
धा भेदेनोपासते तत्राप्यऽनधिकारिणः केचन तु सर्वो वैदिकाः सोमेन यक्ष्य इत्यादिना कर्मयज्ञेन मामिंद्रादिरूप
मुपासते तत्रापि केचन शिवविष्णुब्रह्मादित्यादिरूपं मां तत्तैरावैदिकैनोपासते १५ ननु यजनद्रव्यमितिन रूप
मनामपं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति परस्य ब्रह्मणो नामरूपाद्यभाव एव श्रूयते कथं नामरूपादिमन्त्वस्य नत्वद्रूपेषि
द्रादिषु शिवादिषु च ब्रह्मत्वबुद्ध्योपास्तिरूपयज्ञत इत्याकांक्षायां इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते मायां तु प्रकृतिं विद्या
न्मायिनं तु महेश्वरं तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् एकं सद्विप्रा बहुधा वदंति इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरि

राम०
३६

वर्णादिभिः स्वात्मना सम्यग्विज्ञाय अनन्यमनसः अनन्यं मनो नाम बुद्धिवृत्तिः न विद्यते ऽन्य[illegible]तिरिक्तो ऽर्थो येषां ते
नुपेक्षा ते ऽनन्यमनसः वस्त्वंतरदर्शनरहिताः संतो मां भजंति सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्य ऽप्रतिबद्धं दृष्ट्वा सदा सर्वं ब्र
ह्मैव पश्यंतीत्यर्थः तत एव महात्मान इति विशेषणमर्थवत् १३ एवमुत्तमानामुपास्तिप्रकारमुक्त्वा ऽथ मध्यमानामु
पास्तिप्रकारमाह सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४ केचन मुमुक्ष यु
वः स्वात्मतत्त्वजिज्ञासया तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां च सह साधनं कर्माखिलं संन्यस्य दृढव्रताः स्वजीवनादावप्य
पेक्षाराहित्येन ब्रह्मचर्याऽहिंसाद्युत्तमधर्मेण बहिरंतरिंद्रियनिग्रहेण च दृढं विच्छित्तिरहितं ज्ञानसंपादनपरत्वल
क्षणं व्रतं नियमो येषां ते दृढव्रताः भक्त्या सततं सर्वदा आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदांतचिंतयेति स्मरणात् अज
स्रं मामेव प्रत्यक्स्वरूपमात्मानमुद्दिश्य मत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थं सद्गुरुसन्निधौ वेदांतान् कीर्तयंतः पठंतस्तदर्थमु
पपत्तिभिर्विचारयंतो ज्ञानं यथा सिध्येत्तथा यतंतो यत्नं कुर्वंतः नेह देहमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्र
पद्य इति श्रवणाच्छ्रद्धया भक्त्या च ज्ञानदातारमीश्वरं मां नमस्यंतः प्रार्थयंतश्च एवं नित्ययुक्ता निरंतरं नियमोपेताः मु
मुक्षवो मामुपासते यद्वा नित्यो मोक्षस्तत्सिद्धये युक्ता नियताः मामुपासते सततं कीर्तयंतो मामित्यनेन नामकी
र्तनं विवक्षितमिति मन्दबुद्धिभिर्न मंतव्यं उपक्रमविरोधात् प्रकरणविरोधाद्विशेषणविरोधाच्च तदर्थं न सिध्य
ति १४ एवमात्मतत्त्वजिज्ञासूनां यतीनां मुमुक्षूणां वेदांतश्रवणलक्षणामुपास्तिमुक्त्वा श्रवणमननाभ्यां सम्यग्विज्ञा
ततत्त्वानां यतीनां निदिध्यासादिलक्षणामात्मोपासनं दर्शयति ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते एकत्वेन

९७

मं०९

116

प्राप्यत इति गतिः कर्मफलं स्वर्गादिरहमेव भर्त्ता धर्त्ता जगतः कर्मादिरहमेव प्रभुर्नियन्ताहमेव प्राणिकृतकर्मणां साक्षी
आदित्यचन्द्रानलोऽनिलश्चेत्युक्तः सूर्यादिरहमेव सर्वप्राणिभूतानि यस्मिन्निवसन्ति स निवासोऽप्यत एवाश्रयोऽहमेव आर्त्ता
नां शरणमार्त्तिहन्ताऽहमेव सुहृत्प्रत्युपकारनिरपेक्ष एव प्राणिनामुपकर्त्ता चन्द्रः पर्जन्यो वायुः सोऽहमेव प्रभवः प्रभवत्यस्मात्सर्वमिति
प्रभवः सर्वजगत्सृष्टिकारणं यः सोऽहमेव सर्वस्य प्रलयो लयो यस्मात्स प्रलयः सर्वजगत्संहर्त्ता यः सोऽहमेव स्थानमिति
गमिनेति जंतं नाशादशायन्त्रं सर्वेषः स्थाप्यन्ति यस्मिन्स्थानं स्थितिकारणमहमेव निधीयते सर्वमस्मिन्निति निधानं का
र्यकारणप्रपंचाधिष्ठानमहमेव ज्ञानेन विनाऽन्येन न व्येतीति न नश्यतीत्यव्ययं नाशरहितं जगद्बीजमव्याकृतमव्यम
व्ययमहमेव १८ किंच तपाम्यहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९ आदित्य
रूपोऽहं वसंतग्रीष्मयोस्तपामि जगतः संतापं करोमि जगत्सर्वं तापयामीत्यर्थः कार्त्तिकाद्यष्टौ मासान्वर्षं निगृ
ह्णामि वर्षासु चतुरो मासान्वर्षमुत्सृजामि चकारादतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां भूमिं संदुर्भिक्षं च करोमि न म्रियन्ते येन देवतास्त
दमृतमहमेव म्रियन्ते प्राणिनो येन स मृत्युरहमेव यदिदमस्तीति नामरूपेण च निर्दिश्यते तत्स्थूलं नामरूपात्मकं
कार्यं सदित्युच्यते तत्स्थूलस्य कारणमव्यक्तं नामरूपकारणमसदित्युच्यते तदुभयं सच्चासच्चाऽहमेव चकारस्तयोरुभयोः स
दसतोः अज्ञाऽव्यक्तयोर्निषेधकृते तन्निषेधावधित्वेन स्थितं कार्यकारणभावविकलं निर्विशेषं निर्विशेषं यत्परं वस्तु तद
हमिति सूचनार्थः एतेन कर्त्तुपदादेः सदसदन्तस्यैव वस्तुनः सर्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्सुमुक्षुभिर्ब्रह्मध्यायद्ध्येय त
या तेन तदात्मना रूपात्स्वस्य ब्रह्मत्वान्मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिर्ज्ञानमोक्षसिद्धिश्च भवतीति सूचितं तस्य ब्रह्मणो ब्र

एम०

२७

२८

त्वादिश्रुतिभिः परस्य ब्रह्मणो ममैव मायया सविशेषत्वं सार्वात्म्यं च प्रतिपाद्यते [illegible]न्द्रादयः पित्रादयः क्रतु
यज्ञमंत्रादयश्च जगच्च सर्वमप्यहमेवेति तस्य विश्वतोमुखत्वं प्रतिपादयति चतुर्भिः अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाह
महमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं १६ यः क्रतुराधानाद्यश्वमेधान्तो यागः श्रुत्युक्तः सोहमेवाहि
तीयपादेरेवकारः सर्वत्रान्वेति यज्ञश्चौपासनादीशानबल्यन्तः स्मार्तोऽहमेव क्रतुयज्ञयोरंगिनो ब्रह्मत्वे
तदंगानां देवतायजमानादीनां ब्रह्मत्वमेववोद्धव्यं स्वधाशब्देन पितृभ्यो यत्क्रियते पार्वणश्राद्धादि तत्त
था स्वाहितमहमेव यत्प्राणिभिः भुज्यते व्रीहियवादि औषधीभ्यः समुत्पन्नमन्नं तदौषधमहमेव भोज्यस्य ब्रह्मत्वे
भोक्त्रादीनां ब्रह्मत्वमेव सिद्धं येन देवेभ्यः पितृभ्यश्च स्वाहा स्वधा तेन हविर्दीयते स मंत्रोऽहमेव आज्यं चरुपुरो
डाशाद्यहमेव अग्निरप्यहमेव हुतं हवनक्रियाप्यहमेव १६ पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः वे
द्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च १७ मायाशबलं ब्रह्म ब्रह्मणोऽव्यक्तं अव्यक्तान्महत् महतोऽहंकारः
अहंकारात्पंचतन्मात्राणि तेभ्यश्च भूतानि अस्याकाशादिप्रपंचस्य पिता जनको भर्त्तादिरहमेव माताऽव्यक्त
मपरा प्रकृतिरहमेव पितामहोऽक्षरसंज्ञिको मायोपाधिरीश्वरोऽहमेव धाता पोषकोऽहं यद्वेद्यं शब्दस्प
र्शरूपादिलक्षणं वस्तु तत्सर्वमहमेव अन्यद्यत्पवित्रं शोधकं सत्याग्निवायादि तत्सर्वमहमेव ओंकारः
परावरयोर्ब्रह्मणोर्वाचकः सोहमेव ऋक्सामयजुरिति वेदत्रयं तथेतिहासपुराणादिकमहमेव १७ गति
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं १८ गतिर्गम्यते कर्मणा

२९

तिनिर्गतानि वऊ विधानि यामानि येषां ते ह्न यायाः संतो यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः अनुक्षिः अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेत्यष्टत्रिंशद्देवतास्वरूपेमां परमेश्वरमिष्ट्वा सम्यगाराध्य स्वर्गतिं स्वर्गप्राप्तिं प्रार्थ
यंते स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति स्वर्गलोको अमृतत्वं भजंत इति स्वर्गफलं श्रुत्वा स्वर्गो मे भूयादिति स्वर्गसुखमे
वकामयंते ते स्वर्गकामाः पुण्यमग्निष्टोमादि पुण्यफलमेव फलं सुरेंद्रलोकं स्वर्गस्थानमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्या
न् स्वर्गीयान् देवभोगान् देवानां ये भोगाः यच्छरीरं यद्योग्यं यत्सुखं तादृशानेव भोगान् सुखविशेषान् देवैः श
पिता न्वादेवभोगान श्रोति अनुभुंजते यावत्स्वपातमुषितेति न्यायेन यावत्पुण्यफलानुभवति निशेषपत्ता
वत्पर्यंतं स्वर्गभोगाननुभवंतीत्यर्थः २० किंच ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते २१ ते सोमपाः स्वर्गकामिनः स्वर्गं गताः संतः वि
शालं स्वपुण्यापेक्षया विस्तीर्णं बहुलं स्वर्गीयं सुखविशेषं भुक्त्वा अनुभूय पश्चात्तत्सुखभोगकारणे स्वपुण्ये
क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशंति तं देहं त्यक्त्वा पुनरत्र जायंत इत्यर्थः एवं त्रयीधर्मं त्रयो वेदास्त्रयी कर्मकांड
स्तेनोक्तो धर्मस्त्रयीधर्मः त्रिकर्मकं जरति जन्म मृत्यु दक्षिणावंतो अमृतत्वं भजंत इत्याद्यर्थवाद एवं केवे
दे स्मृतं धर्मं कर्मैवानुप्रपन्नाः श्रुतस्मृत्युक्तकर्मैव निःश्रेयसाभ्युदयसिद्ध्योपरमकारणं न शमो न च दमो नापि च सं
न्यासो नैव ज्ञानं नैवेश्वरश्चेति निश्चयमनुसृत्य केवलकर्मैकनिष्ठाः कामकामाः काम्यंत इति कामाः भोग

117

गम० २९

नुष्ठा क्रियमाणोपास्तिः कथं फलाय भवति कथं वा दृश्यं ब्रह्म भविष्यतीति चेद्बाढं न ब्रह्म दृश्यं दृश्यं नाम यत्किंचित्
ऽस्ति वा न वेति नहि लोपः सर्वव्यवहारलोपप्रसंगात् अथोच्येत दृश्यं वस्तु सद्रूपेणाऽस्ति वा किमसद्रूपेणेति नहि लोपः प्र
मा विषयाणां कल्पस्याऽसतो वस्तुनोऽस्तीति निर्देष्टुमयोगात् नहि सद्रूपेणेति चेत्तथात्वे सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मातिरिक्तस्य
सत्त्वाभावात् ननु सर्वस्य ब्रह्मत्वे घटपटादेर्नाशे सति ब्रह्मणोऽपि नाशप्रसंगादिति चेन्न नाशस्य भ्रमकल्पितस्याप्यांश
घ विषयत्वात् यथा दंडादिना कल्पितकंबुग्रीवाद्याकारस्य नाशो घटस्यैव व्याप्यांशस्य नाशो दृश्यते न तु मृदो व्यापकांशस्य
तथा भ्रमकल्पितनामरूपादेरेव व्याप्यांशस्य नाशो न तु व्यापकांशस्य सतः तत्रापि दृश्याभावभानाभा
वप्रसंगात् ततो दृश्यं च दृश्याभावश्च सदात्मनैवेति अतः सर्वं ब्रह्मैवेति सिद्धं तेनैव वस्तुनि ब्रह्मबुध्याकृतोपास्तिः
फलायैव भवति भावनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः १९ एवं मुमुक्षूणां मंदबुद्धीनामुपास्तिसिध्यै कृत्वाध्यासं सदंतं
सर्वमहमेवेति सर्वस्य स्वमात्रत्वं प्रतिपाद्य राजविद्येत्यत्र ब्रह्मविद्यातिरिक्तानां विद्यानां सकलवेदशास्त्राध्य
यनजनितानामपदुत्वं संसारबंधकत्वमेव न देवास्त्र दृष्टान्तः पुरुषा इत्यत्र निरूप्याधुनापि मुमुक्षूणां विवेकसि
ध्यै पुनः प्रतिपादयति द्वाभ्यां त्रैविद्याः मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलो
कमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् २० ऋग्यजुः सामरूपाः तिस्रः एवता विद्याः त्रिविद्यास्ता येऽधीयते ते त्रैविद्याः ऋ
ग्यजुः सामाध्ययनवंतस्तदर्थज्ञानवंतोपि ये कामिनः स्वपंतो सोमपाः सोमं पिबंतीति सोमपाः तत एव पूतपापाः पूता

नन्वहं क्रतुरित्यादिना क्रतुयज्ञमंत्रदेवतादिकं सर्वमहमेवेति नैव सार्वात्म्यं त्वयैव स्वस्य प्रतिपादितं तामनामाश्रपि इंद्रादि
देवतारूपं त्वामेव क्रतुभिरुपासते ते त्वदज्ञानां तेषां कथं मुख्यफलभ्रंशो जन्माद्यनर्थपातश्चेति चेदुच्यते सर्वं ह्येतद्ब्रह्म सर्वं ख
ल्विदं ब्रह्म इंद्रं मित्रं एकं सद्विप्रा बहुधा वदंतीत्यादिश्रुतिभिः भूतानि विष्णुरित्यादिस्मृतिभिः सर्वं ब्रह्मैवेति प्रतिपाद्यते अहं क्र
तुरिति अहमेव सर्वात्मत्वं मयाप्युक्तं सर्वदेवात्मक एवाहं मत्तोन्येपि मामेव क्रतुभिरुपासते तेन यथापि श्रुतौ स्मृतौ मद्भक्तौ च विवी
समकृत्वा अविद्याऽस्मितादिदोषेण सर्वं ब्रह्मैवेति मामज्ञात्वा स्वेष्टदेवेषु मंत्रादिषु भेदबुद्धिमंतश्चाज्ञाः मामुपासते ते न तत्त्वेन मद्भ
क्ता न भवंति किंतु देवयज एव भवंति नैव तेषां मुख्यफलभ्रंशोऽनर्थपातश्चेति सिंहावलोकनन्यायेन तत्स्वं श्लोकाद्येन
नुस्तत्प्रतिपादयति त्रिभिः येप्यन्यदेवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं २३
येप्यैहिकामुष्मिकफलार्थिनो ब्राह्मणादयः स्वेष्टदेवतासु तदाराधनेषु च श्रद्धया एषैव परदेवतात्वेन स्याराधनेना
हं कृतार्थः स्यामित्यास्तिक्यबुध्द्याऽन्विताः समेताः संतः स्वयमन्यः देवतारूपं मम एतस्या आराधकोऽहमिति स्वभिन्नत्वे
नेगृहीताया इंद्रादिदेवतायास्त एव भक्तास्तदाराधने भक्तियुक्ता भूत्वा यजंते वैदिकेनैव तंत्रेणोपासत इत्यर्थः ते यी
द्रादिदेवता याजकाः यद्यपि मामेवेंद्रादिदेवतारूपं यजंते ब्राह्मणाः सर्वात्मकत्वादिंद्रादिदेवतारूपेणाहमेव तैराराध्य
नेतथापि ते मामविधिपूर्वकं यजंतेति न विद्यते विधिर्विधेयार्थज्ञानं च यत्र तदविधिअज्ञानं तत्पूर्वकं यजंतीत्यहं क्रतुरित्य
न्नप्रकारेण इज्यो याजको यजनं यागश्च सर्वं ब्रह्मैवेत्येवं ज्ञानाभावान्मामभूत्वा मां यजंत इत्यर्थः २३ ननु तुष्टा स्त

३९ ते ई 118 पा४ राम० २६ २६ नारायणः

दिव्यान्स्वविषयास्तानेव कामयंत इति कामकामा[illegible] विषयभोगलंपटा मीमांसकापेक्षिता अप्येवमुक्तप्रका
रेण गतागतं गतं चागतं च गतागतं गमनागमनमेव चतुर्परतं कर्मफलं लभंते न तु आगत्य जायंते जाताः उ
न मृत्वा स्वर्गं गच्छंत्येवं जननमरणप्रवाहे कामिनो मज्जंतीत्यर्थः २१ एवमनीश्वरवादिनां कर्मिणां परा
नां वार्धस्तानुक्त्वा कामिनो गतिं प्रतिपाद्याधुना निर्दुष्टानां नित्यसत्वस्थानां नियोगक्षेमाणामात्मवतां
निष्कामानां निरहंकारममकाराणां मदेकशरणानां ब्रह्मविदां योगक्षेममहमेव वहामीत्याह अ
नन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२ अनन्याः न वि
द्यते ऽन्यो मत्तोऽतिरिक्तो विषयत्वेऽहंबुद्धेरिदंबुद्धेश्च येषां ते अनन्याः सदा ऽहं तद्दर्शननिष्ठाः संतो येच
तयो मां निर्विशेषं नित्यानंदैकरसं परंब्रह्मैव चिंतयंतो बहिरंतश्चैक एवान्यो विषयोऽनवगाहित्वा सर्वमि
दमहं च ब्रह्मैवेति भावयंतः पर्युपासते स्वचं[illegible] सर्वदा ब्रह्मैव पश्यंतीत्यर्थः नित्याभियुक्तानां नित्यो निरं
तरोऽविच्छिन्नोऽभियोगः आभिमुख्येन बुद्धिवृत्तेर्वस्तुसंयोगः साक्षात्कारलक्षणः तद्युक्तो येते नित्या
भियुक्ता निरंतरसमाहितचित्तास्तेषां नित्याभियुक्तानां तेषां ब्रह्मविदां योगक्षेमं अप्राप्तस्याऽप्रेप्सित
स्य वस्तुनः प्रापणं योगः स्थितस्य परिपालनं क्षेमस्तदुभयमहमेव वहामि यद्वा तेषां नित्याभियुक्तानां योग
क्षेमं योगो निरंतरब्रह्मनिष्ठा तस्य क्षेमम् आध्यात्मिकाद्युपद्रवैर्विक्षेपराहित्यं तदहं स्वयं [illegible]मीत्यर्थः २२

सर्वं

साध्ये। जपहोमोपवासव्रतोत्रयात्रादिभिरतिदुष्करैः आद्दनियमैर्बहुर्यज्ञपैकप्रधानैर्देहात्पासाध्येऽत्रैकातु
पत्रदानादिभिर्लोकेऽनुनैः स्वनियमाविष्टोबेर्बहुश्रमम्लै रेभ्यः संपत्स्यतेन दस्सकालिकं स्वपि स्वसमनियोगि
कं पुनरावृत्तिकं स्वभवति यदितानामपि नित्रैवकामः संकल्पः प्रयत्नः प्रवृत्तिश्च इष्यते ननुज्ञानेज्ञानशक्ते स्व
त्यग्रमेनिस्यफले स्महेतो येवपाल्मेच्छारिमापौणमोहिनीनिवपमस्यामहे।।२५।। नत्वधिकारिणां महात्म
नां ब्रह्मज्ञानसरसंभंतरफलमप्यनावृत्तिलक्षणमननमवेदान्दमहत्त्वमोक्षांव्यंचातिस्वल्पमेव तितन्त्रा
नां धिकारिणां मतिमंदप्रज्ञानांतच्छ स्वल्पोपकारं भगतिरीसाकासांपांसत्तामाहस्वल्पणाम यि भक्ता नाम
हं सुलभ एवेत्याशयेनाह।। पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्या प्रयच्छति।। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्म
नः।।२६।। पत्रंपुष्पंवाफलंवा तोयंवा शाकं यामेप्रतिमायां वामेमत्त्वं योप्रसूभ भक्त्याश्रद्धया च प्रयच्छ
ति तस्य शुद्धात्मनः शुद्धवृत्तेः सार्द्धभक्त्योपहृतं समर्पितं तदहं परमेश्वरः सम्यगाश्नामि स्वगृह्णामि तेनै
व संतुष्टः स्यामित्यर्थः।। विगानी शार्चनंजन्मनेनी स्वरए धनस्य मस्यजन्मनो नि ... त्वस्मवणादि स्व
र धनस्यषड्कर्मोनः पानि त्वाच्चैस्वरएधनप्रसु स्रोवेस्वेकर्तव्यमितिसूचितं ... ति।। यच्छुश्रध्या
नः स्वयंवि स्मृतिरितिस्मरणा त्कालेपा मायमेमहूपायाः ति यपेपत्रंपकं शाकंवा फलंवापुष्पंपुष्पंवा
देनशालाद्युदकं नेनंवापत्रं तोयंवालव्पंयमूलेनमद्भक्त्याश्रद्धयाचपः प्रयच्छति।। इतनमेवगृहस्थस्येति
निपयान्स्वधर्मनिष्ठस्य मन्तदपावनत्तस्य शुद्धात्मनः शुद्धं भक्त्या बाह्लताभ्यवेऽपहृतं समर्पितं नयत्रं वा
तोयं तदहं परमेश्वरः साक्षान्नस्वेनाश्नामि अनुग्रहमित्यर्थः।।२६।। यस्मादहं साधूनांभक्ति सुलभस्तस्मा
त्।।यत्क। तोषियदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्।।२७।। विहितमलौ
किकं विहितं लौकिकं कर्मक रोषि यच्च स्वाभाविक मनायाः प्रत्न ... स्वप्रामा ... अहमादि

४०

अ

119

अद

एम

४०

३०

यो वै स्वधा स्वधये र्घृतं वि ष्णो त्वेडु स्वाः यज्ञो वै विष्णुरिति त्वां यजते भोक्तारं नेतारं वह ... वनं यजन्ते कथमन्यानपूर्व
कं यजन्तीत्यत आह॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥२४॥ हि यज्ञ
श्रुतिप्रसिद्धि द्योतनार्थः। यद्यपि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानामिन्द्रादिदेवतारूपेणाहमेव
भोक्ता च प्रभुर्नेता चास्मि तथैव तत्तद्यिभोक्तारं प्रभुं च मां जानन्ति तथापि तत्त्वेन न तु जानन्ति॥ यज्ञार्थे यो ब्रह्महविः
सर्वे च त्वमिदं ब्रह्म स्तेत्याद्युक्तं सम्यक्तारेणामनुजन्ति त्वा च यज्ञो यज्ञभोक्ता यस्तत्ते न ता च यजमानो याजकाश्च स्वयमेव
श्रादिषे तत्सर्वं ब्रह्मेव न तत्तो न्यत्किंचिदस्तीति तत्त्वेन याथात्म्येन यथा मम तत्स्वरूपेणामां तत्त्वेन जानन्त्य तो मत
त्वा ज्ञाना देवते देवता याजका श्च्यवन्ति च्यवन्ते यथ च्यवन्त्याभ्यो दृष्टं निष्फलं दापि नश्यति किंचिद्दृष्टमर्थः॥२४॥ तर्हि ते
कावायान्तीत्याकांक्षायां यान्ति फलभावेषि तत्तद्देव ... तो पासनानुरूपं फलं भवतीत्याह॥ यान्ति देवव्रता देवा
न्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः॥ भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥२५॥ देवव्रता देवेषिन्द्रादिषु यद्दान
दिनियमोव्रतं शिवविष्णुद्विजयजनपूजोपवासादि नियमो व्रतं येषां ते देवव्रता देवयाजिनो देवानिन्द्रादीन्यान्ति
स्वारोदेवान्यान्ति तत्तत्पदं गच्छन्तीत्यर्थः। पितृव्रताः पितृभ्यो व्रतं श्राद्धप्रदानादिनियमो येषां ते पितृव्रताः पि
तृन्गिष्वात्तादीन्यान्ति॥ भूतेज्याः भूतानि विनायकवेताल ... देवादिसवालि देवास्व ... निजयहेमवस्त्रा
दिभिर्ये यजन्ति ते भूतेज्या भूतानि यान्ति॥ मद्याजिनः मां सच्चिदानन्दस्वरूपमेव त्वमिदं ब्रह्मेति ये मे देवता म
दिन यजन्ति ते मद्याजिनः सर्वलोकेभ्यः ... मामेव यान्ति॥ अपि शब्दो निश्चितार्थक
स्वात्मना ... मत्याजिनो ... सर्वलोकवास
... क्रिया ... तारमेवमजन्तीत्यर्थः॥ यद्यपि विवेक ... ममद्मा
दिसंपन्ना वेदान्तश्रवणादिना ब्रह्मज्ञानं ... अमदम्भमानत्वादिसाधनसंपन्ना यान्ति ...

समाहितचित्तः सन्न्यासयोगयुक्तात्मा [illegible] शुभाशुभफलैः स्वर्गनरकसुखदुःखप्रापकैः कर्म-
बंधनैः [illegible] विमुक्तः [illegible] जन्मादिभिः [illegible] अन्ते [illegible] निबंधना-
नितैः कर्मबंधनैर्मोक्ष्यसे ॥ एवं विमुक्तः संन्यासयोगेन कर्मबंधनैर्विमुक्तः सन् [illegible]
[illegible] मामुपैष्यसीत्यर्थः ॥२८॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] रागद्वेषवान् [illegible]
[illegible] स्वमाह । समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥२९॥ सर्वभूतेषु [illegible] सर्वेषु [illegible]
[illegible] निर्विशेषः [illegible] आकाशवत्समः [illegible]
[illegible] द्वेष्योऽप्रियो [illegible] ॥ [illegible] प्रियाप्रियता [illegible]
[illegible] विमुक्तिः [illegible]
[illegible] मुक्तिः [illegible]
[illegible] ये भजन्तीति । [illegible] जन्मभिः [illegible]
[illegible] सर्व [illegible]
[illegible] भजन्ति [illegible] सर्व [illegible]
[illegible] निर्विशेषः [illegible] सर्व [illegible]
[illegible]

व कर्माणि बहुजन्मभिः [illegible] संतः सर्व [illegible]

देवताभ्योऽन्येभ्यो हि पिपक्षुपात्रेभ्यः स्नोदनोदकधनधान्यकंम्बलाजिनादिविशिष्टद्रव्यं ददासि पच्चनपरस्वास्ति तं श्रा
वंदनादि वेदाध्यापनादि वा स्वनोपवासादिकं वा न प [illegible] । लौकिकवैदिके चपघलकर्म करोषि तत्सर्वं मदर्पणं कुरु
ष्व न त्यागार्थं लब्धो वस्त्वं कर्म कुरुष्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच । मदर्पणबुद्ध्या त्वं तावदाकर्म कुर्वन् लब्धहितेः प
लमाप्नु ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥ एवमीश्वरा
र्पणं तावदावैदिकमवैदिकं च युक्तं कर्म कुर्वाणः शुभाशुभफलैः सुखदुःखप्रदैः स्वर्गनरकहेतुभिर्वा कर्मबं
धनैः कर्माण्येव बंधनानि [illegible] तैर्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि ॥ ननु कर्मण्येवाधिकारस्ते इति नियतं कु
रु कर्म त्वमिति नित्यं धर्ममिति च विहितानामेव कर्मणां कर्तव्यत्वविधानात् कथं विहितानामशुभफलत्वमिति
चेन्न । विहितानामप्यनुष्ठानवैकल्ये त्वशुभफलहेतुत्वोपपत्तेः । प्रत्यवायी हि तैर्मदर्पणविधिनाऽनमाप्ता सम्पा
दितस्य लोकानहितेन लौकितेन सर्वांगवन्त्योपजमानं हि न लौकामादिश्रुतेः सम्लेच्छमंत्रनं त्र स्वावलोहव्यकालादिवि
पमवैपरीत्यस्य लक्ष्ये मिल्ले च विहितानामप्यशुभफलकारित्वमुपपद्यते न तोनेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो
न विद्यते इत्यस्मादेनेश्वरार्पणं तावदाशंद्भ्राति [illegible] तानां तु कर्मणां विपर्यासे विप्रमस्य वा पापसंभवात्तथा
पि संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः परमेश्वरे कर्मफलत्यागः स एव योगः कर्मैव धर्मो यो यायं तत्र सर्वकर्मफ
लसंन्यासे एव युक्तः स युक्तः आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः सन् कर्मबंधनैर्विमुक्तः क्रमेण मामुपैष्यसि प्राप्स्य
सि विदेहमुक्तिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । ननु हि भ्रमि शिष्योः समो भूत्वा चेश्वरार्पणं तावदाचारनेनेश्वरो मेषदीप्तसि
द्धिकामनाया हि स्वेनैव निसृतेऽपि ति तं चक्रमं कुर्वाणस्त्वत्त्वज्ञश्चित्तसत्कर्म सम्यत्वन्नचित्तशुद्धिद्वारा एष मा सु
क्तिं विज्ञानतः एव संन्यासयोगयुक्तात्मा नाहं कर्ता ॥ सो नित्यं परकृष्य त्वा सांगत्वविधानेन सचित्ता नीयो बकर्मैर
वं धाम्या वदर्शनमेव संन्यासयोगः नस्मिन्नसंचिता मामिवर्जमानं सर्वकर्मन्तकश्रो दिसंबंधाभवदर्शनत्वयुक्तः

प्राणाश्चनीसेन दृष्टार्थो विचार्यमाणो न स्वार्थं लभते पि भवति॥ अत्रिनैस्तुङ्गराजस्य ब्रह्मा नि छो ब्रह्मविद् इति स्वयं भ्रम
प्रमादात्प्रत्युद्गतो तौष्णः इति निंदितत्वात् यो पि वा पदिस्यान एकाकि न पापो नित्य पाच मिश्रा दनेकुर्वन् मिशाज्जपति
तादीनां प्रपन्ना घ ज्ञानेन वा एति देशाका न वैधप्रवेदश्चात्मस्य तो नवाक चिंतां डला दिसंपर्कं रागा वा प्यसंन दे
शीघ वेश्येन ध्याप्य न स्प्रभाक्॥ विषया कामजनो निभाकृत निर्विघ्ने ऽमोप्यतिरिक्तो विषयोपस्था: स्मानमा
विषयां तत्प्रत्याभाक् वनिर्यत्यो ज्ञानस्पभाक् एनां॥ अहमल्ले महमल्लादो ऽहमल्लाद्दस्येनत्र अ तत्तरीसाद
तादानदेयं व भोज्या भोज्यं भोजनं च सर्वं महमेव ब्रूते ति सर्वं च ब्रह्म हास्मि त्वा योमां निर्विशेषं परं ब्रह्म भजते मम
कृ दृष्या सर्वापि दमह व ब्रह्मवेत्पनुवधते एवं सर्वस्य स्वयं च ब्रह्मभाव त्वानुसंधान मात्रेता सब्रह्मवित साधु
रेवशुद्धएवेति पंडितैमैत्वज्ञात्वा नत्वाइत्यर्थः॥ नद्वत्र यमायश्चित्ताभावात्कथं शुद्ध द्वेति ज्ञातु शक्यते इत्यत
आह॥ सम्यगीति॥ अनात्मत्वाभान्तापं विघ्नतेतस्य कदर्शनं संयन्तः कर्मभिर्नैनिवध्यते॥ दृष्टिनेन विहीना
स्तु संस्काप्रतिपद्यते॥ प्रायश्चित्तं ब्रह्मविदो यत्ने तु ब्रह्मवेदनं दोषमसज्जाबह्म स्पष्टा दृष्टे विधीयते॥ अ
तिपाय प्रेतो पि ध्यायन्ति मिषमसृतं॥ ध्यपा तपश्रीभवति पंक्तिपावन पावनः॥ प्रायश्चित्तानशेषाणि तप:
कर्मात्मकानि वै॥ यानि ते षामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं॥ यदि कुर्यात्प्रमादेन पापोनीकर्म विगर्हितं॥ योगे
नैव दहेत्तत्तोनान्यन्तत्र कदाचन॥ स्वे स्वे ऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः। विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष
निश्चयः स्यादिवचनैर्ज्ञानिनो ज्ञानमेव प्रायश्चित्तमितिमन्वादीनां पत्नि। श्चित्तं तत्तु ब्रह्मविन्नसमीचीनं ब्रह्मवि
तं प्रत्यसम्यक्त्वद शित: समीचीनप्रायश्चित्तवान् एवेत्यर्थ:॥ नद्विधिना मतत्तापेवांघयोत्तयथा [illegible] पला [illegible]
नश्चित्तं व्यते न हि व्यत्येकर्मणा पापके न॥ उभे ह्येवैष एते नन्तैर [illegible]
येतिवचनप्रामाण्यर्थ:॥ [illegible]

न द्वेष्यः न प्रियः कश्चित् प्रियत्वः नन्तु तस्येति शोक मात्मविदिति श्रवणाद्धेमां विड त्तेत्तुणा येन विड लेत्तु ह्यमवेत्स । नोमद्वे
नमेव भक्तमपमल्लं भक्त्या कारणेन मान्येन धर्मात्म्यान्नत्वः अहं तेषु च ते मयि वश्यात्मा ततो न मम सर्वेषु समत्वमापातनेति
भावः । एतेन शतीनन्निवृत्तिः उपरम प्रयत्नसाध्याय ध्यानयाभवभक्ति रपि सुहस्य भक्ता भगवत्सु समभेदासि ध्यनिति
स्यात्तु तु त्वम्पि मेनैपपत्तिनम्भिमितद्वितं भवति ॥२९॥ एतमेव विशेषेति विशेषत्वाम सर्वेषत्र लवि यापातिनिम विषा
नान्तकत्व वेद्द्या ह्या अपतनस्य भक्त्यानाम्नावधक त्वं मो याशास्त्रं तिमि याया मिस्यादेमति पापप्रवृत्तविषा पाप्मो
ह्यमदत्वम होमाताति लिमां तेमयाज्जिनोपिमामिसादे मति पं योगं नापलि न भिर भजमामिति ज्ञानस्यमसाव प्रत
मत्वं प्रतिज्ञानं तदिदानीं विशदयति । अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो
हि सः ॥३०॥ अपि चेत्सुदुराचारो वापेक्षया क्षिप्रं सतो वा स्वन्निपोक्तो मो वासुदुराचारः दुनराजानितो वर्तनः किं पात
वास्वभावतो वासम्यानेन स्वपाचारेऽनन्यपस्य भडराजा तेविपद विपापि क्षे विवास्यानप्यापि जन्मान्तरीयपुण्यक
र्मोत्रिक्षा येन स कुत्रस्य साधन परनत्वज्ञानात्त्व यमनन्यभाक् अनन्यमनात्मत्व रूपं कर्तव्यमोनु ता दिधर्मं निक्षिप्य देहेद्रि
यादिकमात्मत्वेन भजन्तीत्यनन्यभाक् चित्तप्रसादजनितस्वपाचान्य विज्ञानेन त ध्यानभवतीत्य नन्यभाक् सन्नपापं ह्यस्
भजते ब्रह्मैवाहमिति विकि पम ह्येव सदा स्वमनु संधत्ते स ब्रह्मत्वेनापि भूवेव स त्वानात्यराचा [illegible] पापस्य ह्यप एवे मिवडै
मे न त्वय: पोर्विकी पापापो दुराचार इति बुद्धिस्थ काप्यलवि देशस्तु पन्नम एवेति विज्ञान व्रह्मस्वधी: न स्यात् एतन्न मन्तव्येवि
क्षिनोति ॥ सम्यगिति ॥ यतिनिर्विस्थातारणा संयहयः सम्यग्वैव सितः । अवसीयते वस्तु या थात्म्य निश्ची [illegible] यतनेनेति
अवसितं विज्ञानं तत्त्वनिश्चयात्मकं सम्यक् समीचीनं अवसितं ज्ञानं विवर्णेन दुर्मतत्त्वं संवं धर्मसम्माकायवदति ति
र्य त्वं निक्षिप्य निस्सङ्ग कस्वभाव परस्पर ब्रह्म देवाहमिति नितत्वा ज्ञानकारजनितत्वे भावनिष्ठ यत्नसत्ता पहम समस्य
दृक्षित: पश्यन्साम्यक ज्ञानसंपन्न: तस्मात्साधुरेवेति सर्वैर्ज्ञातव्य: पूजनीयश्चेति भाव: ॥ वासुदेवभक्तानामिति ॥ न मे भक्त:

साध्वसाविति पश्यता मस्त्वदर्शनसमकाल एव धर्मात्मा पापात्मा स्त्रद्धो भवतीति तत्र विषमावैकास्यं कालदेश्यं
पापनिरन्तेःपापे श्यं चाज्ञीत्यर्थः।एतावन्मात्रमेव न भवस्य स्थितिरित्यश्च च्छाञ्चनी ज्ञानी मुक्तिं निगच्छतिपुनरावृत्ति
रहितां विदेहमुक्तिं प्राप्नोत्येवं तदर्थं निश्चयपार्थोऽनुपसर्गः॥ब्रह्मविद्यते नेत्यागान्तदोषविशेषैर्मुक्तिर्न प्रतिवध्यते
वेत्याशिनश्चैवमतिज्ञां कुर्वित्याह॥कौन्तेयेति॥ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानयोगबलेन ब्रह्मभावं भजन्तीति भक्तो ब्रह्मवित्‌ हे कौ
न्तेय मे मद्भक्तो ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिर्न प्रणश्यतीति मध्ये ब्रह्मतनिष्ठाविघ्नदोषेण दुर्गतिं दुर्योनिं वा न गच्छतीति वि
प्रति विप्रकोटेः सर्वा मद्भक्तेषु देवानामन्नियमार्थाचनिर्देशविदेहमुक्तिं प्राप्नोत्येव नात्र संशयपदत्वमाश्रिनत्वं प्रतिजानीहि भ
गवद्भक्तो ब्रह्मविन्न नश्यतीति प्रतिज्ञां कुरु यो न श्रेयं वहाम्यहमिति निपापप्रतिज्ञानवादी श्वरेकशरणानां ब्रह्मवि
दां ब्रह्मनिष्ठा जानविघ्नैर्दुर्गतिःप्रतिहन्यतइति गजश्वापापादोषयेसर्थः।एवमुपक्रान्तज्ञानमाहात्म्यं तत्सत्यं पद
निपाहुनाहस्तत्वं कर्तुमितिपदलंनहिशक्यतिहास्यामांहिपार्थव्यपाश्रित्य येऽपि स्युःपापयोनयः॥स्त्रियोवै
श्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं॥३२॥स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा ये पि स्युरेव पापयोनयो नीचजन्मानो पे
नीचकर्मा णश्च मन्वेकस्वसादयस्तेऽपि मां परमात्मानं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा सगुणरूपदेशजानित
ज्ञानेन व्यपाश्रित्यसम्यक्‌पाप्य क्रमेण गासा पापरांगतिं परमपुरुषार्थं कैवल्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥हिशब्दः।कित
हलाभ्रमलिंस्त्वकसाक्षाभीरककायवनादयः।अन्ये च पापयोनयः।अयाश्रयाः।शिध्यन्ति तिसप्रभविष्ण
वेनमःइत्याहिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः।एतेन स्त्रीशूद्रादीनामपि शुद्धज्ञानस्थानज्ञानतत्फलप्राप्तियु
पादनेन ज्ञानस्यातिसुलभत्वं सर्वविनं भवति॥३४॥स्त्रवलामननाद्योग्यानामन स्त्रीशूद्रादीनामपि स्त्रीशूद्रादे
नां ज्ञानतत्फलसिद्धौ।किमुत वेदशास्त्रोक्त्यादंनतिपुण्यानांसदधर्मनिष्ठानां ब्राह्मणादीनां ज्ञानेन तत्फलं च
वेत्यत्तीतिकैमुतिकन्यायेन ज्ञानस्यातिसुलभत्वं प्रपञ्चयति किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथेति

४३ 122 धा धातप १ एम ४२ २०

स्तामस्मं तपापं कृत्वापि निमिषं स्मरणाद् अच्युतं निस्तरति समूलम् संग्राममात्मानं ध्यायन् अकर्ता हमभोक्ताहमविकारो
हमविक्रियइति कर्तृकारकार्येभ्यो भिन्नं स्वं निष्क्रियमेव पश्यन्ब्रह्मरूपमुपलेभे स्वर्थः ॥ नपलो ॥ स्त्रि विद्येन भिन्नजितो वर
स्यात् ज्ञानपल्लिनइत्यभिधानात् भूयश्च नरपितिनपखोष्ठ विभवतिष्ठन्दपिनपः संपन्नोवा । नहिकलध्याने नष्टकृष्णमव
तिनध्याव्यप्रवहारपोग्यरवे मनश्चाह ॥ यथेति ॥ येत्रिषु पुर्लोपदिता एयेवचक्रवेदिनः येवावाजपेयपचपन्तक्रवादि
कतुफलं लिस्तैदेवाति पावनानांनध्ययं पुजाजपस्कारादिभिः पुनातीति पवित्रं पावनं पावनः सर्वेषां यज्ञश्रमव
तीत्यर्थः । प्राप छिन्नतानी सम्प्राप्यमर्थः ॥ पान्मशोधारीण कुर्वन्ति कृच्छ्रमहान्कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तानि तुये
दूपातिणानि वाजपेयरत्नपापाप्त्रमेधादीनि कर्माणि कायक्लेशपापिप्राप्रचित्तानि वेप्रसिद्धो शास्त्रप्रसिद्धैनीत
र्थः । नेषाम शोषाणामपि प्रायश्चित्तानां पवित्रं वर्धं च ध्रीनेभ्यः सर्वेभ्यः हृष्यात सरणपं । हृविभेवाचकः शब्दे
तोऽन्तर्निर्दे शिवाचकः नयोरैक्यपरं ब्रह्मस्वह स्मरस्माभिधीयतेऽहं निस्मरणा हृदयस्त्वहृदनदस्वरूपः परमात्मा पुंसल
नयसाङ्सार्णरूपविनिर्मिपत्रम्लेवाहमिति तिरुपदेशानुरूपेण स्वात्मानाऽऽनुपमस्वपम हृदयं नमसकर्शपश्चि
ता ॥ अज्ञायमभिप्रायः । यस्यायमा हृदयपङ्क्ति दिक्षिपते तेन तत्पापमेवाघं निनरवन्मनसपि नत्वागामिच । हृसा
ऽस्मातां नु ॥ अभ्यासेनिमां आयन्तेकाग्रमननयासकृत ॥ सर्वंतरतिपाप्मानेक अकोटिहस्तैः कृतमपि निमायेन ष
नकोटिकल्पार्जितमप्यनवबाधा विचरसर्वपापपुण्य व विध्वस्यमोक्षं प्रयच्छत्यसत्तो ब्रह्मज्ञानसंधानं सर्वोत्तमं प्राप
श्चित्तमिति । कुर्वन्तु नामकृच्छ्रचान्द्रायणचाश्वमेधादीनितपः कर्मात्मकानि प्रायश्चित्तानि तथापि ते षु यो क
देशकालद्रव्यमंत्रतंत्रादि निपमावेकल्पेन कृते षेव शुद्धिः सिध्यतिनत्वापिषदृच्चवाद् पुरादप समासस्वं सार
दिव्यवधाने न दीर्घकालिकी शुद्धिः पापचार्येसिकेनन तत्रामध्यानेने साह । क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्ति
निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३९ ॥ ब्रह्मविधातिः मध्यानेनाक्षिप्रं शीघ्रमेवोनरस्तामसगद

४४

मोक्षएवपुरुषार्थइतिस्थितं॥ननुश्रुतिषुयोवैतपसातत्पाठ्यइतिस्त्रीशूद्राणामपिज्ञानतत्फलसिद्धिश्रवणादितिवाच्य
नइतिचेन्नतद्वचनस्यस्त्रीशूद्रादीनामपिज्ञानतत्फलसिद्धौकिंतुत्रवाणामेवज्ञानंतत्फलंचसिध्यतीति
ज्ञानतत्फलयोर्व्यवस्थापरत्वेनतात्पर्यंनास्त्यधिकारोनस्त्रीशूद्राणांज्ञानाधिकारः॥ननुगार्गीसुलभादि
स्त्रीणांधर्मव्याधादिशूद्राणांचज्ञानसंपत्तिःश्रूयतेकथंस्त्रीशूद्रादीनांज्ञानेऽनधिकारइतिचेदत्रनेधर्मव्या
धःपूर्वजन्मनिब्राह्मणोज्ञाननिष्ठःसन्नेवब्राह्मणशापेनशूद्रजातिंप्राप्तःतत्रापिप्राक्तनभवसंस्कारविशेषादेवज्ञानीबभूव
तथाजातिनएवब्राह्मणस्यऽड्डमेवशापेनशूद्रयोनिप्राप्त्याब्राह्मणानामेवकर्मविशेषानलोपोनिरूप
पूज्यतेतासामपिज्ञानंप्राक्भावीयमेवनतावज्जिज्ञासायांवेदांताध्ययनदर्शितेत्यादिदृष्टं॥एवंचेत
नःसिद्धस्यस्वेनसाध्योर्थःपुरुषार्थोमोक्षएवेतिसोपपत्तिःसःपुरुषसिद्धेः॥तापत्रयाद्यस्तस्येत्यस्यसाधनं
पवनाद्दृस्यनासाधनसंपत्त्यापूर्वकंपवलेनसंपादनीयइतिबोधयितुमिदमाह॥अनित्यमितिनित्ये
॥मघवन्सर्वंशरीरमात्तंमृत्युनेतिदेहस्यमर्त्यत्वश्रवणादनित्यो॥नित्यःस्वभावःस्वःस्यात्स्वनीति
विश्वमित्यमपोक्षस्यर्थः॥नमनित्यं॥एतेनस्वःकार्यमस्त्वक्षयीतेतिस्वायेनकालमवितंस्वरूपज्ञार्थंसिद्धये
मनाक्षिप्रमेवप्रयतितव्यमितिसूचितं॥किंचास्यलंडःखात्मकमाध्यात्मिकादिदुःखकोटिग्रस्तत्वात्दुःखस्वरूपं
पतेनयदास्वस्यनतादेहस्यनदेवमोक्षापयतितव्यमितिसूचितं॥लोकमनरतिवाऽनंस्वनंलोकयंतीतिवाले
॥लोकमतइतिवाऽन्यस्वरूपं
लोकयतीतिवालोकोमानवोदेहस्तमिमंप्राप्यसाधनंप्राप्य देहःस्यात्स्वरूपेऽन्नमयादिब्रह्मपर्यंतज्ञात्वातीतमेवैच्छ
वैराग्यात्मात्मज्ञानंप्राप्नुहिसाधनान्तरात्मानंप्राप्तेःप्राणायामादिकंवानिरूप्यादिकंवाभजस्वअभ्यासमन्वहंधीर॥यदितिविद्व
षविषयतांतानपुरुषदिदृक्षेनेतिनिर्दिष्टं॥निर्विकल्पसमाधिमतां॥मानसिकतीमानप्रमेदेनमनःवादमात्रेयोप्रतिकार्येमेरे

१२३ अधिकाः

इह नत्वानन्तफलसंपादने प्रवर्तयितुमर्हति। किं पुनर्मुमुक्षूणां तेषां शुभकर्मणां तेषां च फलानां नित्यत्वमस्त्वं लोकमिमं
प्यभजस्वमां॥३॥ प्रतापः उत्तमजातयः अथ्यवातिपक प्रीणः स्वदुमानो वानाले तोः श्रोत्रियाः उत्तमत्वात
थाविधाएज वेदो राज स्नातमाः अवतादि मिलंध त्वा न संपत्स्यभवतामन्ति पासं पल्ला भूत्वापसं ने तिश्रवानंद
रूपत्वाउत्तमांग ति त्वा नेवनाप्य नइतिगानि विदेहमुक्तिं नोपोनीति किमुपकथमितिसर्थः। नन्व ब्रह्मार्थं इत्सवेव
कुशी हिर्वा कर्मधारयो वा तत्पुरुषो वा नाम घोनहितीयस्य षष्ठ्यर्थं ग्रामस्याभावान्नहितीयोपि न द्वितीया चतुर्थी
पंचमी षष्ठी सप्तमी तत्पुरुषः अयोग्यार्थत्वात्॥ नन्व ब्रह्मसमर्थयोर्थः ब्रह्मार्थं इति षष्ठीतत्पुरुषः ब्रह्मण्यन्त
एवेति चेन्न। धर्मादेरपि ब्रह्मपदसमानत्वात्॥ पीरो वान ब्रह्मणि सोर्थः ब्रह्मार्थं इति मोक्षस्यैव ब्रह्म
र्थत्वं नन्व धर्मादेः धर्मार्थकामानां ब्रह्मत्वसंभवान भर्तृश्रुष्युपपत्तेश्च मिहेवति बेवणामिति स्त्रीण
मपि स्वधर्मः शास्त्रीयः साध्यो विद्यते एवं नत्वो धर्मस्याप्ये वस्त्री साधनानार्थे वार्थे स्वकामस्यापि नन्व मोक्ष
स्यतास्यां वेदशास्त्राध्ययननद्यं विचारयोग्यत्वाभावात् पैव शूद्रजानेश्पि॥ आमावा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्य
मात्मस्या स्वाला कास्तु दिव्य अवतो विधानात्॥ नन्व तासांवे दां ताध्ययन योग्यता भावेपि श्रवणयोग्यता स्यैवेति
कर्थं चेन्न पंचमश्लोपपत्तिमित्तिमननन शून्यः संपादन॥ यद्वा उपमातत्स्यैव वेदांतविचारेण ननन्दस्याः अव
सापत्साम श्रोतृत्व मतेनेनास्य ब्रह्म षष्ठ्यादि किंतु न स्त्रीणां नत्र ज्ञान इत्पतः स्त्रीणां मोक्षसाधनसंपादनायोग्य
त्वाल्लमो क्षाधिकारः पथ्यापहृत्यालां॥ ननः ब्रह्मवेत्ता स्ना ओर्थः ब्रह्मार्थं इति मोक्षस्यैव ब्रह्मत्वं ब्रह्मार्थं तंब
र्मादेत्तुमोरां॥ नन्व धर्मोपिमोक्ष वस्तुब्रह्मवेत्ता स्याध्यस्वार्थो भवतिउदिते सर्वैमान्तेहेतिश्रुतेः स्मृतेश्च मानः सव
मेवाग्निहोत्रं जुहोति विद्वान्सयजनइति धर्मस्यापि ब्रह्मार्थं तत्स्यप्रवर्तनादिति चेन्न अग्निहोत्रादेः स्वीकारात केवलेन
केवलब्रह्मसाधनत्वासंभवे हृदयं तु ब्रह्मानं तरंगमार्गेणतितस्य ब्रह्मार्थं सर्वस्यैव ब्रह्मज्ञानतं धर्मस्य उपायत्वाभावलेन

नमजेत्येवमिमापः॥३३॥ निर्विशेषब्रह्मज्ञानानधिकारिणो मम सोपाधिकस्यैव भजनं कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह मन्म
नाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥३४॥ मन्मना॥ मद्भक्तानि विशेषेति मा
येन सर्वात्मके मयि लग्नं मनो यस्य स त्वं मन्मना भव वासुदेवः सर्वमिति जगत्सर्वं मामेव सदा भावय॥ यद्वा मनो मो
क्षे निवेशयेदिति लक्षणात्मध्यानेनात्मनि मोक्षस्वरूपे संस्थापितमनो यस्य स मन्मना मोक्ष एवैकस्मिन् पुरुषार्थे
संसक्तमना भव न तु धर्मफले चार्थे च कामे चेत्यर्थः॥ मद्भक्तो भव मां सेवकामत्सम त्यागात्मकर्त्तव्यमाह। मद्याजी
ति मामेव यष्टुं स्वार्थैरेव कर्मभिर्यष्टुं शीलं यस्य स त्वं मद्याजी भव मामेव कर्मभिर्यजस्वेत्यर्थः। कर्मकर
णे त्वग्न्यादिदेवतासु मयेन्द्रादिदेवतास्वपि मद्बुध्या भवितव्यमिति साशयेनाह मद्भक्त इति॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि
रित्यत्रोक्तेनोपायेन यजनं यजमानो याजकश्च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वं ब्रह्म मद्बुध्या मां भजन्तीति मद्भक्तो भव सर्वत्र वासुदेवबुद्धिं
कुर्वित्यर्थः॥ नत्येवमां नमस्कुरु वासुदेवः सर्वमिति सर्वं मामेव मत्वा नमस्कुरु आब्रह्मचण्डालान्तो वशमिति स्मर
णान्यपहाय मातापितृगुरुदेवतादिष्वपि मद्बुध्या नमस्कारं च कुरु॥ किंच मत्परायणः अहमेव परमयनं गतिर्यस्य
स मत्परायणः सर्वावस्थासु सर्वदा परमेश्वर एव मम गतिरिति निश्चयो भव यद्वा मत्प्रीतये यावल्लौकिकं
वैदिकं च सर्वकर्म करोतीति मत्परायणः एवं लक्षणप्रकारेणात्मानं युक्त्वा कर्मयोगेन मामेव यास्यस्यन्ते आ
त्मानं परमात्मानं मामेव परब्रह्मैवाभिक्रमेण प्राप्य सिद्धिदेहैव वस्तुत्वं विभासीत्यर्थः॥३४॥ इति श्रीप
रमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमदानंदसरस्वतीशिष्य श्रीशंकरानंदसरस्वतीविरचितायां गीतातात्पर्यबोधिन्यां नव
मोध्यायः॥९॥

पत्र २७ पर
अ॰ ८ पूरा हुवा

अध्याय ९ पत्र ४५ तक पूरा हुवा

गीता०टी० १

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यारभ्य कर्मसंन्यासमुपक्रम्य ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं शारीरं केवलं कर्म यदृ
च्छालाभसंतुष्टः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि योगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तैर्वाक्यैर्ब्रह्मविदो ब्रह्मनिष्ठस्य कर्तव्यः
कर्मसंन्यास एवेति प्रतिपाद्येदानीं कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वमुभयोरव्यवहितव्यवहितसाधनभावेनैका
र्थोपयोगित्वं कृत्वैकत्वेपि तयोः साध्यसाधनभावेन पूर्वापरभावित्वं कर्मसाधनसाध्ये ज्ञाने संपन्ने ब्रह्मविदः कर्तव्यः सर्वकर्मसं
न्यास एवेत्याद्यर्थं निरूपयितुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते तत्र यो लोकसंग्रहमेवापीति विद्वांल्लोकहितार्थं कर्मकर्तव्यमिति कर्म
योगमुपक्रम्योपक्रान्ते वर्ज एव च कर्मणामिति तस्य दृष्टान्तं विधाय गुणा गुणेषु वर्तन्त इति न्यायेनानुष्ठातव्यमित्यनुष्ठानप्रक्रि
यां सूचयित्वा एवं बहुविधा कृतेति तस्य शिष्याभ्युपगतत्वं दर्शयित्वा तस्मिन्नेव कर्मयोगे कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति योगमातिष्ठो
त्तिष्ठेति संन्यासेन सह्योपदिष्टे सति कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोरुभयोर्युगपत्कर्तव्यत्वेनासंभवात् तयोस्तु उन्मीलननिमीलनवद
न्योन्यविरोधादेकेनैकदा कर्तुमशक्यत्वाद्द्वयोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते तयोर्यच्छ्रेष्ठतरं प्रशस्यतमं साधकं ज्ञात्वैकं कर्तुं ए
कातरं इति तद्भेतरं श्रेष्ठं जिज्ञासुः पार्थोऽर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सु
निश्चितं १ नन्वत्र एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः यच्छ्रेष्ठतरं तन्मे ब्रूहीत्यर्जुनस्य प्रश्नः किं विद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्म
योगयोर्वा किमविद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्वोत विद्वदविद्वत्कर्तृकसंन्यासकर्मयोगयोर्वेति चेदुच्यते नाद्यः नि
रंतरसमाधिसमुत्पन्नसम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मैवाहमस्मीति निष्क्रिये परे ब्रह्मण्येव आत्मभावमुपेत्य सदा तदात्मनैव तिष्ठतो ब्र
ह्मविदः तद्विपरीतात्माज्ञानमूलकानात्मतादात्म्यासंभवादहं कर्तेत्येवंकारणककर्मयोगो न कदाचन [illegible]ति ध्यानस्य विरोधिनिम
त्तकज्ञाने न विजृंभमाणे सत्यकेनाप्यसंख्यातानेकस्यास्य इत्युपपन्नो विदुषोऽनात्मतादात्म्येन संभवस्त्वेवं तदसंभवेन तत्कारण

125

राम०

साक्कर्मयोगो विशिष्यते २ संन्यास इति अत्यागि नितराण्यासः संन्यासः बाह्यसर्वकर्मताराहित्येन चित्तस्य ब्रह्मणि प्रणिधानावस्था
नलक्षणो निर्विकल्पसमाधिः मनोवृत्त्याभ्यासरूपस्य गणस्य संन्यासः सविकल्पसमाधिः द्वावप्येतौ संन्यासौ श्रवणमननयोः
श्रवणमननयोश्चांगभूतत्वात्तत्प्रतिकूलानां सर्वेषां च कर्मणां परित्यागलक्षणः संन्यासः इत्येवं संन्यासशब्दार्थस्त्रैधाभिद्यतेऽत्र
त्रैधा नभूतो संन्यासो न विवक्षितो किंतु गभूत एव सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणादिजन्यतो नहारोमो सहेतुर्यत्त्वविद्वत्कर्तृकः स च
स्यानुष्ठानसाध्यवितत्त्वशुद्धिजन्यतानहारामोसहेतुः पत्त्वविद्वत्कर्तृकः कर्मयोगः स चैतावुभावपि निःश्रेयसकरौ यद्यपि मो
क्षस्य साधने एव भवतस्तथाप्यविदुषः समकाले कर्तव्यत्वेन प्राप्तयोस्तयोस्तु पुरुषदोषविचारे क्रियमाणे सदसद्विवेक
जन्यतीव्रवैराग्यवतो श्रमो सेव्यायमनियमशमदमाद्यंतरंगसाधनयोग्यत्वरूपात्केवलप्रेष्माणोऽचारस्य संन्यासात्क
र्मयोगः श्रद्धया समनुष्ठीयमानो विशिष्यते स्वानुष्ठानभवैर्गुणैर्विशेषवत्तापकत्वात् प्रीतस्मात्तेदिलसणेक मैंवयरमे
श्वरप्रीत्ये श्रद्धया समनुतिष्ठतो विदुषः कर्मणा तन्यनिष्ठितिस्तज्जन्य इंद्रादिदेवताप्रसादः ईश्वरप्रसादः इंद्रियप्रसादश्चित्तशुद्धिरेवमा
दितानसाधनसंपत्तिः सिध्यत्यस्माद्धेतोः कर्मयोग उक्तलक्षणसंन्यासादतिशयतरो भवत्यतः साधनसंपन्नोऽविद्यासहसा
संन्यासो न कर्तव्यः कर्मैवेश्वरार्पणबुद्ध्या सम्यक्कर्तव्यमिति सिद्धं ननु संन्यासमेघांतयसामिति जमाऽरिति संन्यासस्यैवोक्त
त्वं श्रूयते ततो भगवतः संन्यासस्यकोरस्त्वेवं कर्मयोगस्योत्कृष्टत्ववर्णनमयुक्तमिति चेन्न सर्वलोकानुग्रहहेतुत्वाद्भगव
त्प्रवृत्तेः स्वेन जायते यतिवेत्यादिवाक्यैरन्द्रानामात्मवत्त्वं तत्साधनं सर्वकर्मसंन्यासं चोपदिश्येदानीं स्वीयां विद्यां प्र
तीमकृतित्रपरयाऽरणमनशक्तिं चाविज्ञायाः ज्ञानान्तु तत्सिद्धिमिति तान्सहसा संन्यस्य अनुष्ठानं पतिष्यंतीति तानुद्दिश्य मन्वा
ऽप्रकृतमपि प्रकृत्य कर्मयोगं तेषां कर्मण्येवाधिकारो ह्येव कर्मयोगं स्तौति कर्मयोगो विशिष्यत इति ननु संन्यासं निराकरो

ति रिशाकारधे

राम० ८७

काहं कोराऽसंभवात्तदेकनिबंधनः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि संभावयितुं न शक्यते नहि जाग्रतः स्वप्नार्थसंबंधवदविद्यायामेव जाग्रतो
ब्रह्मविदोऽनात्मतादात्म्यतत्कार्यसंबंधः संभवति तत्त्वेकत्र न कस्यतोऽभावे न संगाजद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति
नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रामाण्यप्रसंगात्तत्सुविरोधाच्च वेके कोऽधिकारित्वाभिधर्मसंदर्शिनः स्यात्सो
ऽपनयो रत्नबुद्धिः पलायनं वा न संभवति यथा तथा ब्रह्मैवात्मानं विजानतस्तदानंदमनुभवतः सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मवि
दोऽनात्मतादात्म्यापत्तिः कर्तृत्वबुद्धिः कामना वा कर्मरतिः महर्षिभिः न संवेत्यैवातो विदुषः कर्मसंन्यासकर्मयोगविक
ल्पो न भवति नापि तत्तीयः विद्वदविद्वज्जयोः परस्परविरोधिनोरेकाधिकस्मात्वानुपपत्तौ मासंभवात्परिशेषादविद्व
त्कैकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्द्वयोरेकदैवकर्तृत्वमसक्तावस्तुमयोः परस्परविरुद्धत्वेन सहप्रयोगाऽयोरन्यतरस्य प्रश
स्यतरत्वे सिद्धे तत्रैकोऽस्मुमुक्षुणा कर्तुं शक्यत इति तयोरेकस्य श्रेष्ठत्वजिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति संन्यासमिति सदानंदरूपत्वान्तरमो
त्माकं कृष्ण इत्युच्यते तेन संबुद्धिः हे कृष्ण पूर्वोक्तैर्वचनैः संन्यासं विधिवुत्तानामवश्यमनुष्ठेयानां कर्मणां त्यागं शंससि कथयसि
पुनः श्रेयोऽपि कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति योगमातिष्ठेति च कर्मयोगमपि शंससि वयाप्यधिकारिणः साधनसंपत्तात्रामेराव
परस्परविरुद्धौ संन्यासकर्मयोगावेकेनैकदा कर्तुमशक्यौ मह्यं तत्कर्तव्यत्वेन विधित्से ममात्र संशयः कर्तव्यः कर्मयोगो वा संन्यासो वेति
ह्ययोरप्यानामादिमेदेन विरुद्धत्वादेकेनैकदाकर्तुमशक्यत्वात्तयोर्यच्छ्रेयः श्रेयः साधनं भवति तदेव कर्तव्यं नतु द्वयमिति मा
मेतत्स्वनयोर्यदेकं श्रेयस्तरं मोक्षसाधनत्वेन भवता सुनिश्चितं तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः ॥१॥ एवं कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरेकैते
कदाऽनुष्ठेयत्वोक्तिं ह्येतयोरन्यतरस्य ज्यायस्त्वनिर्णयाय देशकालवयोऽवस्थाबुद्धिरत्नाप्तुं हे पुत्रतः धर्मोपदेशो मे मैथज्येबुद्धि
वं धर्मपारगैरित्यायेनाधिकार्यनुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्चेति निःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तु कर्मसंन्या

गानयो

गीता० पं० ३

127

ण्याफलेनापि भिन्नाविति साधनतः फलतश्च भेदं वदंति कर्मणा पितृलोकः स्वर्गे वा एते लोकं पंतीत्यादिवाक्यैः संन्यासयोगाद्य
तयः शुद्धसत्वाः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छतीत्यादिवाक्यैश्च संन्यासकर्मयोगयोः फलभेदं च प्रतिपादयंतीत्यर्थः
श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्तयोः फलपार्थक्यमुचितमेवेत्यत आह नेति पंडिता वेदांतशास्त्रपारगास्तद्रहस्यवेदिनो ब्रूतविदस्तु
तयोः फलभेदमेव वदंति तत्कथमिति चेदुच्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यानि चित्तशुद्ध्यभावे ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुं न शक्नुवंति चित्त
शुद्धिश्च कर्मोपासनाभ्यां विना न सिध्यति कर्मोपासनयोः प्रवृत्तिश्च कर्मेश्वरयोर्महत्त्वस्तुतिं विना न सिध्यत्यतः श्रुतिरेवापि वा
द्वाक्यैः पश्यति पुत्रमित्यादिभिः एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यैः कर्मेश्वरयोर्महत्त्वे प्रतिपाद्यमाने फलातुरतया कर्म
राधुपास्त्यो प्रवृत्तेस्ताभ्यां शुद्धेऽन्तःकरणे एवोपदिष्टं तत्त्वज्ञानं फलतस्तोऽज्ञानमिति हेतुः कास्यांचित्तशुद्धिस्तत्कारणं कर्मैवेत्यतः क
र्मणो मोक्ष एव फलं ज्ञानसाधनत्वात् संन्यासस्यापि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृत
मश्नुत इति श्रवणादविद्यया विद्यया च मृत्युं ज्ञानप्रतिबंधं प्रतीत्य ज्ञानेनामृतं मोक्षमश्नुत इति ज्ञानकर्मयोगयोर्ज्ञानसंन्या
सयोश्च साध्यसाधनभावावगमात् ज्ञानफलं तत्फलमेवेति सांख्ययोगयोरेकमेव फलं मोक्ष इति पंडिता मन्यंते तस्मात्पूर्वोक्तादेरे
व भेदो न तु तयोः फलतो भेद इति सिद्धं यतस्ततः सांख्ययोगयोरेकमप्यपि शब्दो वार्थः उभयोर्मध्ये सांख्यं वा कर्मयोगं वा सं
म्यगास्थितः सम्यगनुतिष्ठन्नुभयोरपि फलं मोक्षं विंदते प्राप्नोतीति सांख्यकर्मयोगयोर्मोक्षं प्रत्यंतरंगबहिरंग
भावेन कालतो व्यवधानेऽपि तयोः साध्यसाधनभावेनोभयोस्तरतमभावे विद्यमानेऽपि गन्तव्ययोरेकत्वात्तयोः सम
त्वप्रतिपादनमनधिकारिणः कर्मैव कर्तव्यं न तु संन्यास इति सूचनार्थं यदुक्तं सांख्ययोगयोरेकफलत्वं तदेव विस्प
ष्टयन् तदेकत्वदर्शिनं स्तौति यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५ सांख्यं

रम०

तिसंन्यासस्य सम्यक्स्वरूपत्वात्सर्वोत्तमत्वाच्च न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः इति न्यास एवात्यरेचयत् इति संन्यासस्यैव ब्रह्मत्वं सर्वश्रेष्ठ-
त्वमत्र श्रवणात् जनः कर्मयोगस्तुतिपरमेवैतद्वचनमिति निश्चेतव्यं तत्र स्वकर्मयोगिनं स्तौति ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि
न कांक्षति निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३ यस्तु कुशलं कर्म न द्वेष्टि न चाप्रीतिं न करोति किं तु कुशलमकुशल-
मपि कर्मैव बुध्या करोति यद्वा न द्वेष्टि द्वेषोऽप्रीतिस्तापस्सैकस्मै चिदपि प्राणिने न करोति न कांक्षति यत्किंचिदपि कर्मजं फलं न
कांक्षति यद्वा प्राप्तस्यानर्थस्य निवृत्तिमप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तिं न कांक्षति निर्द्वन्द्वः द्वन्द्वानि शीतोष्णसुखदुःखलाभालाभादी-
नि तेभ्यः समबुध्या निर्गतो निर्द्वन्द्वो य एवंलक्षणः स एव नित्यसंन्यासी नित्यं संन्यास्येवेति ज्ञेयो ज्ञातव्यः हि यस्माद्रागा-
दिद्वेषरहितः परिपक्वचित्तः समबुध्यादिगुणयुक्तस्तस्मादयं गृही कर्मनिष्ठोऽपि सुखं परिग्रहत्यागशीतवाताद्युपद्रव-
भिक्षाटनादिदुःखरहितं यथा तथाऽनायासेन बंधात्संसारान्मुच्यते यथोक्तकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं ज्ञानं च प्राप्य काला-
न्तरे मुक्तो भवति न त्वपक्वचित्तो यतिरपीत्यर्थः एतेन कर्मायासेनाप्यपरिपक्वचित्तस्यैव संन्यासाधिकार इति सूचितं भवति
३ ननु कर्मणा पितृलोक इति कर्मिणां पितृलोकप्राप्तिः श्रूयते कथं कर्मिणः सुखं बंधात्प्रमुच्यत इति कर्मफलं भवबंधमोक्ष-
णं शास्त्रविरुद्धं उच्यत इत्याशंक्याह न कामिनामेव कर्मफलं पित्रादिलोको न तु निष्कामानामिति विरुद्धफलवादिमतं न-
कुरु एवं संन्यासकर्मयोगयोः फलमेकमेवेति निश्चित्य तयोरेकस्याश्रयणेनोभयोः फलं तदाप्नोतीत्याह सांख्ययोगौ पृ-
थग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलं ४ बालाः वेदांतशास्त्रार्थरहस्याऽवेदिनः केचिदिह द्वा-
सः सांख्ययोगौ सांख्यं सर्ववेदांतैः सम्यक्त्वपरत्वेन ख्याप्यते इति याद्यलरिमिसे स्वं परं ब्रह्मतत्त्वज्ञानेः परमकारणत्वात्सां-
ख्यं तान्निष्ठाश्रयतः संन्यासः योगः कर्मयोगः तावुभौ सांख्ययोगौ द्विपृथगधिकारित आश्रमेण चतुष्पथपद्यामिन्नौत

गीता०यं० ४

120

पन्ना योगयुक्तः योगसंभावितचित्तशुद्धियुक्तः स्वयं मुमुक्षुश्चित्तप्रसादमहिमैव मुनिः संन्यासी निष्कलक्षणसंन्यासवान् भूत्वा
नचिरेणाचिरेण क्षिप्रमेव ब्रह्माधिगच्छति ब्रह्मैवाहमित्यवगतिं ब्रह्मन्यासं ब्रह्मैव विजानातीत्यर्थः एतेन अयं ब्रह्मोक्तः करणगृह
तेपि कर्मसंन्यासे मुख्यसंन्यासो न सिध्यति यदि प्रकृतः करणस्यतु बाह्योप्यबाह्यश्च संन्यासः सिध्यतीति तत्फलमविसिध्य
तिसर्वात्मतायतिरिति स्वचित्तं भवति ६ यः कर्मानुष्ठानेन समाप्तचित्तशुद्धिर्जितेन्द्रियः सर्वात्मभावापन्नो ब्रह्मवित्तमः शरी
रं कर्मयत्किंचित्कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्याह योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लि
प्यते ७ योगयुक्तः योगेन कर्मयोगेन युक्तश्चिरमनुष्ठितकर्मयोग इत्यर्थः यद्वा मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीति मुख्यसंन्या
साधिगमस्योक्तत्वात् योगयुक्तः योगेन संन्यासयोगेन ब्रह्मनिष्ठलक्षणेन युक्तश्चिरमनुष्ठितसमाधियोग इत्यर्थः तत
एव विशुद्धात्मा जितेन्द्रियश्च विशुद्धः रागद्वेषादिदोषैः निःशेषवियुक्त आत्मा मनो यस्य स विशुद्धात्मा तत एव जितेन्द्रियः वि
जितानि विषयग्रहणाद्वै मुख्यं माधितानि भयेन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः विशुद्धात्मत्वं जितेन्द्रियत्वं च चिरकालमनुष्ठितस
माधेः फलं यत एव विजितात्मा आत्मा यत्न धृतिः स्वांतः स्वभावः परमोत्मस्वित्यभिधानाद्विजितो निर्जितो नियोपित आत्मा स्व
भावो वाह्यवासनालक्षणो येन स विजितात्मा समाधिनिर्मलितानात्मवासन इत्यर्थः तत एव सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां
ब्रह्मादिस्तंबांतानां भूतानां प्राणिनां आत्मभूतः स्वरूपभूत आत्मा प्रत्यग्लक्षणः स्वात्मा यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा
ग्लोह्येषः सर्वभूतैर्विभाति अहमेवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थानुभवात् सर्वात्मतामापन्नो यो ब्रह्मवित्तमः स शरीरयात्रा
र्थं यत्किंचित् दृष्टं श्वं धान्यं वा कर्म कुर्वन्नपि तेन कर्मणा पुण्येनापुण्येन वा न लिप्यते कर्मणाप कर्मत्वहत्यानमालिप्यत इत्यर्थः
ननु लोकसंग्रहमित्यादिना लोकानुग्रहार्थमनायासेनोक्तानां कर्मणामेव कर्मणां मुख्यकर्तृत्वे शरीरयात्रार्थं कर्मेति

नेमित्तं

स्म०

परं ब्रह्म तन्नदात्मत्वेन रूपे विदुस्ते सांख्याः तैः सांख्यैर्ब्रह्मनिष्ठैः प्राप्तिभिर्यत्स्थानं सदैकरूपेणावतिष्ठति न हि चिद्वि
पि विक्रियतेति स्थानं स्वरूपं कैवल्यभावात्मकं आप्यते सांख्यैर्नावगम्यते योगैः फलाभिसंधिवर्जितमीश्वरप्रीत्यर्थं प्रमाणवे
दिकैः कर्मभिर्मोक्षोपायित्वाद्योगशब्दवाच्यैर्योगोपायमाप्तिते योगाः ननु कथं नृत्पत्योपाद्दृश्य तैः योगैः कर्मनिष्ठैरपि तदेव
स्थानं मोक्षाख्यं गम्यते निरंतरं श्रद्धया समनुष्ठीयमानकर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानतद्योगमाप्त्या तेऽपि स्वात्मत्वेना
वगंतुं एक एव तदित्यर्थः एवं यं यः एतन्नैकमेतद्बुद्ध्येति श्रवणाद्यतः सांख्ययोगयोः फलैकत्वमभासासिद्धं ततः सांख्यं
ज्ञानयोगं च योगं कर्मयोगं चैकं यः पश्यति द्वयोरप्येकस्यैव मोक्षस्य फलत्वान्मोक्षसाधनयोस्तयोरप्येकत्वमेकोपायं
कत्वं पः पश्यति स पश्यति स एव सम्यग्दर्शी नेतर इत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्मात्संन्यासकर्मयोगयोर्मोक्षैकफलत्वं भ्रदर्शितमोप
न सिद्धं तस्मादपक्वांतःकरणेन मोक्षार्थिना कर्मैव कर्तव्यं न तु संन्यासस्तद्विपरीतस्त्वपक्वांतरान्तःकरणः संन्यासोऽधिकारी
इत्यभिप्रायवान्कर्मणामसहितकषायस्य तु कर्तव्यतेन संन्यासमुपदिशति संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः यो
गयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥ अयोगतस्त्वयोगेन कर्मयोगानुष्ठानजन्यचित्तशुद्ध्यभावे संन्यासो ज्ञाननिष्ठाल
क्षणः आप्तुमधिगंतुं दुःखं दुर्घटं चित्तशुद्ध्येकसाध्यत्वात् ज्ञाननिष्ठालक्षणसंन्यासस्य कारणाभावे कार्याभावस्य न्यायेन क
र्मसंभावितचित्तशुद्ध्यभावे संन्यासो न सिध्यतीत्यर्थः एवं संन्यासस्य कर्मयोगानुष्ठानसंभावितचित्तप्रसादैकलभ्यत्वं निश्चित्य
इदानीं कर्मयोगेन समुपक्रांतःकरणस्य तु मुमुक्षोः संन्यासः कर्तव्य इत्याशयेनाह योगेति योगयुक्तः योगेन योगानुष्ठानसंभ
तचित्तप्रसादेन युक्तः स्वयं मुनिर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देनात्र संन्यास उच्यते न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः इति श्रवणाद्ब्रह्मस्व
रूपमवस्थानलक्षणं ज्ञाननिष्ठानं संन्यासं शुद्धपक्वांतःकरणत्वान्मुमुक्षुरधिकारी नचिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

स्यात्तथापि एवं संन्यस्तैव यस्यततो ब्रह्मविदो दुष्प्राप्तत्वान्न स्वीकर्तव्यमपि यापत्त्वे ऽपि लेपो नास्तीति सिद्धं ननु स्वभावविक्रियेनैव परं ब्रह्मापि
गीता०पं० जानतो महात्मनः कर्मलेपो मास्तु कर्मसु प्रवृत्तस्य मुमुक्षोः शुद्ध्यर्थं तु सादेव कर्मलेपस्तस्य को वा गतिरित्याकांक्षायां तेस्या
पि चित्तशुद्धिकामस्य मद्भक्तस्य मय्यर्पितसर्वकर्मणः कर्मलेपो नास्तीत्याह ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते
५ न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा १० परमगुरुर्भगवानात्मनः संगं संगः फलकामस्तं त्यक्त्वा कर्मफले यत्र कुत्रापि कामनमहत्त्वा
संमानदुःखस्यापि निवृत्तिमकामयमानः सर्वं ब्रह्मणि सगुणे भगवति परमेश्वरे सर्वाणि कर्माण्याधाय कर्तृत्वं कारयितृ
त्वं भोक्तृत्वं भोजयितृत्वं च स्थापयित्वा मदर्पणबुद्ध्या प्रवृद्धया भक्त्या च नित्यं नैमित्तिकं च कर्म करोति सो ऽपि मद्भक्तः पापे
129 न बंधकेन यथा या पं जन्मादिबंधकारणेन यथा पुण्यमपि जन्मादिबंधकारणमेव भवत्यतो वैदिकं कर्म जन्मादिबंधहे
तुत्वात्पापमित्युच्यते तेन न लिप्यते पद्मपत्रमिवांभसा यथा तथा मद्भक्तः कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः १० नन्वकामेन यः कर्म
कि कुर्वतो किं फलमित्याकांक्षायामात्यंतिकसंसारदुःखविध्वंसकविज्ञानजनयित्रीं चित्तशुद्धिरेव फलमिति तायमितं मुमुक्ष
वश्चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्म कुर्वंतीत्याह कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११ योगिनः
मुमुक्षवः संगं त्यज्यते ऽनेन कर्मफले विविसंगः कामः फलविषयकस्तं त्यक्त्वा फलापेक्षां सुतरां परित्यज्य परमेश्वरप्रीतये
एव कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि चित्तशुद्धये सत्त्वशोधनायैव कर्म वैदिकं नियमेन कुर्वंति यद्वा यत्किंचित्कायेन
मनसा संकल्प्यते देवबुध्या निश्चिन्त्यते देवेंद्रियैः केवलैरागद्वेषवर्जितैः कायेनापि कर्म कुर्वंति यद्वा कायेनेंद्रियैश्च वैदिकं क राम०
र्म बुध्या निश्चितस्य विष्वादेर्मनसा ध्यानं श्रोत्रेण केवलेन कथाश्रवणं केवलेन चक्षुषा महद्दर्शनं वाचा केवलया स्वाध्या
यादि यद्यपि तीर्थाटनादिकं कर्म ईश्वरप्रीत्यै कुर्वंति ११ मद्रूपाभक्त्या चेश्वरप्रीतये एवाकामेन यो कर्म कुर्वतामन्यथा कुर्वं

ण स्त्रविरुद्धमुच्यत इति चेन्न ब्रह्मविदः कर्मानुपपत्तेः ब्रह्मैवाहमिति स्वस्याविक्रियब्रह्मात्मत्वविज्ञानेन निःशेषविनष्ट
मिथ्याज्ञानतत्कार्यत्वे हि परितज्ञानेकृतनिर्बंधनस्य कर्मयोगस्यासंभवात् सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ... विभ्रान्
तानेसति न हि परंपराज्ञानतत्कार्ये च संभावयितुं शक्यं स्यात् तत्त्वज्ञाने चोत्पन्ने तत्कार्यादर्शनात् रूपस्यासंगविद्रूपमेवात्मानम
प्रतिहतवृत्त्या पश्यतो विदुषस्त्वनात्मता दात्म्यानुपपत्तेः तादात्म्याभिनिवेशनिमित्तः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभवतीति विधि विषा
नादेः सर्वस्याहं ब्रह्मास्मीति ध्यात्वेमे व ब्रह्म जोविच्छेदत्वासंभवाच्च योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीति सर्वकर्मसंन्यासावगमाच्च
परस्य ... नित्यनैमित्तकादशधा कर्मक्रियाश्रयतेन वैदिकक्रियायास्त्रयोदशधा केरणत्वं संभवति विदुषस्तु आहारादौ देहेन्द्रि
यचेष्टायाः तथाविधत्वसंभवात् सर्वथा ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्य वैधः कर्मलेशो न संभावयितुं शक्यते तत एतौ च ते न स्यकोऽपि
न विद्यत इति तेनानवकाशिष्ठास्त्रविरोधः योगयुक्तत्वादिविशिष्टलक्षणपञ्चकविशिष्टस्य ब्रह्मविद आहारादौ प्रवृत्तस्य दर्श
नादीन्द्रियव्यापारेषु नाहं कर्तास्मीत्येवं बुद्ध्या स्थातव्यमित्याह नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्यञ्शृण्वन् स्पृश
न्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ८ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्
९ तत्त्वविदात्मयाथात्म्यवित् ब्रह्मविद्या... युक्तः ... संगत्वात् नवाहिः ... दर्शन ...
सन्स्वपंवहिः पश्यन् अश्नन् ... कुर्वन्नपि ... संनिश्वासेव कुर्वन्नुन्मिषन्निमिषन्निमीलो
न्मेषौ च कुर्वन्नपीन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेष्विन्द्रियाण्येव वर्तन्ते नाहं ... भोक्ता ...
वेदेति सर्वदा धारयन्नतोऽनिमित्तं कर्माणीन्द्रियाण्येव कुर्वन्त्यहं त्वविक्रियत्वान्नैव किंचित्करोमीति किं तु तत्क्रियासाक्षित्वेन
निष्क्रियात्मनात ... मेवास्मीत्येवं ... देहेन्द्रियव्यापारेषु अहं ममेति भावनोत्पन्ना विद्वान् ...

गीता० पृ० ६

130

स्तोऽनुहि वस्तुमायामात्रमिदं द्वैतमिति सर्वमिथ्यात्वदर्शिनो विदुषो विध्यनुपपत्तेः विधेरपि दृश्यान्तःपातित्वात् यथा मरुस्थल उ-
दकदर्शिनो जलपानविधिवचनं जलवन्मिथ्या भवति तथाऽधिष्ठानब्रह्मसंदर्शिनः कर्मविधिरपि कर्मकर्तृकारकवन्मिथ्यैव भवति
सर्वप्रमाणैः सर्वं मिथ्यैव पश्यतो ब्रह्मविदः कर्मप्रवृत्तिश्च न संभवत्येव न तु सर्वं मिथ्येवेति सर्वजीतामिति चेन्न मिथ्यात्वबुद्धेः अवृत्ते-
श्च परस्परविरोधादेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः नन्वंतर्मिथ्यात्वबुद्धिर्बहिः सत्यत्वबुद्ध्याक्षिप्तां कर्मेति चेन्न एकस्मिन्वस्तु-
नि बुद्धिद्वयायोगात् न हि मरुदृष्टवतो जलमिथ्यात्वबुद्धिर्बहिर्जलसत्यत्वबुद्धिश्चोपपन्ना दृष्टान्ते दृष्टत्वं दृश्यमिथ्यात्वज्ञानेन
सत्यत्वज्ञानं नतम्प्रवृत्तिश्चैकस्यैकदा ह्युभयबुद्धी पदार्थसत्यत्वधीपूर्वकत्वात्प्रवृत्तेर्मनसि सर्वं दृश्यमिथ्यात्वदृष्ट्या असंप-
वति विदुषि सति कथं बहिः प्रवृत्तिः संपद्येत यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति वागादिप्रवृत्तेर्मनोव्या-
पारपूर्वकत्वश्रवणात् ततो बहिःकरणं मनसा संन्यस्येति पदं दयालं तस्मात्सर्वं दृश्यमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकं सर्वकर्म-
त्यागेन सा संन्यस्य ब्रह्मविदः स्वयमविक्रियब्रह्मात्मना तिष्ठतीत्यास्ते कुत्रेत्याकांक्षायामाह नवेति नवद्वारे चक्षुर्भ्यां श्रो-
त्राभ्यां नासिकाभ्यां वक्त्रेणैव पायूपस्थाभ्यां च नवनवसंख्याकानि द्वाराणि सूर्याद्यधिदैवतरक्षितानि यस्य तन्नवद्वारं त-
त्पुरमात्मैकराजकं बुद्धिप्रधानकं मनःप्रभृति सर्वकरणपरिचारकं प्राणादिसर्ववायुग्रामपालकं ब्रह्मविष्ण्वादिसर्वदेव-
तायतनं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देहे सुखं स्वसुखाविर्भावे यथा तथास्ते सुखरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ननु विद्वान्देहे आस्ते इति प्र-
तीत्यनुपपन्नं विद्वानविद्वांश्चोपलक्षयति च सर्वोऽपि देह एवास्ते अहमिहास्मीति चेन्न देहात्मबुद्धेः तत्त्वविपरीतमत्य-
पदर्शनात् यस्तु देहमात्रात्मदर्शी मूढजनः स स्वगेहे देहत्वाभिमानं इति प्रत्यपविना नाहं देह आस्ते इति सत्यपि संभवति यथा
ब्रह्मविदस्तथा ब्रह्माण्डं चराचरं सर्वं वस्तुजातं स्वतेजसा प्रकाशयन्तं भानुमन्तमिव बुद्ध्यादिसर्वदृश्यजातमनात्मकमात्मभासा भा-

१५०

तां च फलमाह युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ यस्तु सदसद्विवेकी
मोक्षैकोपायकर्मफलं त्यक्त्वा स्वेनानुष्ठीयमानानां कर्मणां फलमनपेक्ष्य युक्तो भवति लाभालाभयोः सिद्ध्यसिद्ध्योश्च समो भूत्वा प
रमेश्वरप्रीतये एव यः कर्म करोति स एव नैष्ठिकीं कर्मनिष्ठाजन्यां शांतिं चित्तशुद्धिमाप्नोति यद्वा नैष्ठिकीं कर्मनिष्ठासमुत्पन्नचित्त
शुद्धिसंभावितज्ञानप्रकाशितां शांतिं मुक्तिमाप्नोति यस्तु विवेकी कामकारेण कामनया फले कर्मफले सक्तः आसक्तः स
न युक्तोऽयुक्तः फलसंगात्कर्मानुष्ठानपरो न भवति स निबध्यते ज्ञानानुत्पत्त्या जन्मादिबंधवान् भवति तेन त्वं तु फलसंगत्यागयुक्तो भवे
त्यर्थः एतेन निष्कामेन कृतं कर्म मोक्षाय भवति सकामेन कृतं कर्म बंधाय भवतीति सूचितं १२ न त्वकामस्य कर्मयोगेनैव मुक्तिः श्वेत
हि समवैरप्यकामेन पापक्षयैककलं नैवेन तु संन्यासरत्या एकं कापानं नित्यनैमित्तिकैरेवेति न्यायेन अकामनया कृतकर्मणां फलं चित्तशु
ज्ञान ८ द्धिस्तस्याः फलं ज्ञानं स च सर्वकर्मसंन्यासः नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयं ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् अभ्यासा
त्पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः इति सदात्मनावस्थानं च फलमतो बहुजन्मकृतेन सुकृतेन परिपाकात्संप्राप्तचित्तशुद्धिस्तेनैव समुत्पन्नप
रवैराग्यविज्ञानस्य सर्वात्मदर्शिने ब्रह्मविदः कर्मप्रसंगोऽपि न संभवति कारणाभावात् किंतु ब्रह्मविद्रूपः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य स्व
मविक्रियब्रह्मात्मना तिष्ठतीति उक्तो माह सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् १३
नित्यनैरंतर्यसमाधिनिष्ठानिर्मलितसर्ववासनापटलत्वेन सुप्रसन्नबाह्याभ्यंतरकरणत्वाद्वशी वशीकृतसर्वेंद्रियग्रामः शु
द्धात्मा ब्रह्मवित्सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धलक्षणानि शास्त्रीयाणि शास्त्रीयाणि च सर्वाणि कर्माणि मनसा
क्षिप्यानपायात्म्यसंदर्शनसंजातारोपितसर्वेहस्य वस्तुनि ब्रह्मात्मस्वरूपता संन्यस्य कर्मतत्त्वानुसंधानतत्त्वं लंच सर्वं ब्रह्मदेवेति
विज्ञानेन संन्यस्येत्यर्थः ननु मनसैव न वाचा स्वैर्वा कर्मणां मनसैव त्यागो न तु बहिः किंवा विहितानां त्यागायोग्यात् इति चेन्न विक

गीता०पं० ७

131

दनित्यत्वं स्यात् तदनिष्टं सर्ववादिनां श्रुतिविरोधश्च स्यात् एतेऽवयवत्वात् कर्तृत्वानुपपत्तेर्न तथात्मन इति बोधयितुमाह नैव कुर्वन्न कारयन्नि
ति निरवयवत्वात्परमात्मा स्वयं नैव किंचित्करोति नाप्यन्यान्कारयतीत्यर्थः नहि निरवयवे परिच्छिन्ने च वस्तुनि चलनक्रिया कल्प
यितुं शक्या तेषु प्रमाणविरोधान्नहि निरवयवे परोक्ष आकाशे चलनं संभवति तद्वदात्मन्यपि नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यात्मनः [illegible]
निष्क्रियत्वयोः प्रतिपादितत्वात् ननु परमात्मनो निरवयवस्य निष्क्रियस्य कर्तृत्वकारयितृत्वयोरसंभवे सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा
एष ह्येव साधु कर्म कारयति एष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतीनामात्मनः कर्तृत्वकारयितृत्वप्रतिपादिकानामप्रामाण्यं स्या
दिति चेन्न सन्निधिमात्रेणात्मनस्तथात्वसंभवात् यथा सूर्यसान्निध्याज्जनो निहतोसत्यां तन्निवृत्तिं सूर्यः करोतीत्युपचर्यते यथा
चुंबकसान्निध्यादयश्चलति चलति तच्चलनं चुंबकमयस्कांतं चालयतीति चुंबके उपचर्यते तथात्मसान्निध्यात्प्रवृत्तौ विजंभमाणा
यां तर्हि जंभरणे सर्वाधिपत्यं परमात्मन्युपचर्यते अविकारिणैव तथैवात्मसान्निध्यात् बुध्यादेः प्रवृत्तौ सत्यां बुध्यादीनामात्मा
प्रवृत्तयतीति तत्प्रवृत्तिरात्मन्यविक्रिय एवोपचर्यते परमात्मा करोति कारयतीति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः आत्मन
एवंविधकर्तृत्वकारयितृत्वयोः संभवाज्ज्ञिमम धर्मादप्रामाण्यापत्तेः अस्मिन्पक्षे परमात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च श्रुतेयोव
दंस्य न योजनीया परमात्मनः सृष्ट्यादिक्रियाप्रतिपादिकानामेतासां श्रुतीनां प्रामाण्यमभ्युपगंतव्यं अन्यथा निष्कलं निष्क्रि
यं शांतमिति न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चनेत्यादिश्रुतीनामात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादिकानां व्याकोपः स्यात् यतस्त्वं परमा
त्मनोऽविक्रियत्वं वेदश्रुतिप्रमाणकं तत आत्मा किंचिन्न करोति न कारयतीति सिद्धं १३ नन्वात्मनो निरवयवत्वे निष्क्रियत्वे १३०
नुपपत्तौ स्वतः कर्तृत्वासंभवेपि यथा अयस्कांतस्य यश्चालकत्वं तथा कारयितृत्वं स्यादेवेत्याशंकापां न तथात्वे प्रामाण्यमात्म
सान्निध्यस्य नित्यत्वात् सर्वदा सर्वेषां च प्रवृत्तिः स्यात् तद्दर्शनादात्मनः कारयितृत्वं न प्रमाणाति कमित्याशयेनाह न कर्तृत्वं न कर्माणि

साभासपंतं स्वप्नकार्यं चिदेकरसं सर्वसाक्षिणमसंगोदासीनं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावमानंदघनमात्मानं स्वात्मनासा
क्षादपरोक्षमेवाहमस्मीति यो विजानाति स एव देहव्यतिरिक्तात्मदर्शी विद्वान् शक्नोति गेहे देवदत्तवद्देहे निष्क्रियब्रह्मात्मना सुखमा
सितुं नान्यः स एव चोच्यते भगवता सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही इति ब्रह्मैव सौ नित्यनिरंतरब्रह्म
निष्ठपावकीकृतानवेहिः करणोनिष्ठलात्माब्रह्मविदः सर्वकर्माणि विहितानि प्रतिषिद्धानि भयविलक्षणानि चदेहचेष्टा
रूपाणि सर्वाणि पापपिचकर्माणि अतीतानेककल्पे अधुना च सर्वाण्यस्य सुसंवेदादेहेन्द्रियव्यापारेणाचरितानि तया मक्रोस्येवकेतानि
न तु स पाकूरस्यासंगचिद्रूपे श्रोत्वेवमात्मानात्मनोः स्वरूपविवेकज्ञानवता मनसा नवद्वारे स्थूले नरपंचकेन च नवद्वारवति पुरे
पुरसदृशे शरीरे गन्त्वा हत्वा उरंते स्मिन पुरे देहे कारणे देहशब्दोपलक्षितायां प्रकृतावेव संन्यस्य जननमरणादिविकाराः कर्तृ
त्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिधर्माजाग्रदाद्यवस्थाविशेषा अपि सर्वे प्रकृतेरेव न तु कूटस्थासंगचिद्रूपात्मनो ममेति सम्यग्
नात्मनो दास्यायाधासं परित्यज्य स्वयं निष्कलं निष्क्रियं नित्यमुक्तबुद्धनिरंतरानंदैकरसो हि तोयब्रह्मात्मना स्वात्मन्येव तत्र तूष्णीं
सुखमास्ते न किंचिदपि करोतीत्यर्थः नतु जपाकुसुमसान्निध्यात् स्फटिके रक्तिमावदनात्मसान्निध्यादात्मनि प्रतीयमानाना
नात्मकर्तृत्वानि सर्वाणि मनसा निरवकरोति नाहं करोमीति विद्यायास्वयं ब्रह्मभावमापद्य विद्वान् तिष्ठतु तथापि निष्क्रियात्म
नास्यातुं न शक्नोति नित्यब्रह्मात्मना तिष्ठतोऽन्यकर्तृकक्रियासंबंधाभावेपि स्वाश्रयक्रियावत्त्वसंभवात् यथा तु गेहस्थ
देवदत्तस्य पवनकर्तृकचलनक्रियाभावेपि स्वकर्तृकतैलादानक्रियाविद्यते यथा वा गजमारूढस्य गच्छतो नागस्य गजे कर्तृगमनक्रिया
भावेपि स्वनिष्ठचलनक्रियागजप्रेरणादिक्रियाविद्यते न तु तथा परमात्मनोपि कर्तृत्वकारयितृत्वविद्यते एवेति चेन्न निरवयव
त्वात्परमात्मनः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः निष्कलं निष्क्रियं [illegible] क्रियाश्रयत्वादात्मनः क्रियावत्त्वे सावयवत्वा

निश्चयेनर पापान्नाविनासः
निश्चयेनर

ज्ञानाग्निं तत्पापान्मोचयितुमेव भवति ननु परमात्मनो विकारित्वं संपाद्य तत्सायादानप्रतिपादनायैतत् तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जग
न्मंगलमंहसां महतामपि कोऽप्य विष्णोर्कान्तविनिष्कृतिं एकादिनि कृतिः शंभोः सकृदेव हि कीर्तनमित्यादिवचनेभ्योऽवगम्यते अ
न्यथा निर्विकारत्वप्रतिपादकवेदश्रुतिविरोधप्रसंगात् किंच यस्य कस्यापि भक्तस्य वा मस्य भक्त्या समर्पितं श्रौतं स्मार्तं कर्मानु
ष्ठानजन्यं सुकृतं च नैवादत्ते व हि राजन्नित्यमिव न किंचिद्गृह्णाति ननु तर्हि धर्माधर्मौ वहं पापपुण्यं वरं दद्यादेवमीश्वरं मुमुक्षोः श्रीगीतापत्रेऊ
ष्यं फलं तोयमित्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यानामप्रामाण्यापातरिति चेन्न मुमुक्षोः सत्वशुद्धिकामस्य परमेश्वरायार्पणोत्तमहत्व
प्रतिपादनेन रुच्युत्पादनपरत्वात्तेषां वाक्यानां वा पुर्वोक्तप्रसिद्धादेवमेतत्सिद्धेस्तत्रात्मारोपायपत्तेः ननु परिनाशो व्य
पदिनाश्च सर्वेषां नसंध्यानुष्ठानपरस्य दानादिजफलमीश्वरायैव समर्पयतिगृह्णाति ईश्वरस्ततत्फलपामिनां काम्यानां वे
दांतविचारजन्यज्ञानाभावात् देवं तथा कुर्वतोऽन्याशायेनाह अज्ञानेनेति आत्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वाविक्रियत्वचिद्रूपत्वपरि
पूर्णत्वाऽखंडानंदैकरसत्ववेदनं ज्ञानं तद्विलक्षणमज्ञानं तेनोक्तलक्षणज्ञानमावृतं रागरविबिंबं तिरोहितं नैव परमा
त्मतत्वाऽविवेकेन जंतवः प्राणिनः सर्वे प्यहं ममेत्यनेनकर्ता ईश्वरः श्रीरामस्तिमह्यमीक्षितं दास्यति भोक्ष्ये भोजविष्यामीति मुह्य
न्तियस्तत्वमजानंतः संतः संसरंतीत्यर्थः ननु सर्वेषामज्ञानावृतत्वान्न कथं मुमुक्षूणामात्मज्ञानाविर्भावः कथं वा तेषां मुक्तिरित्या
कांक्षायामीश्वरभीत्यैकृतनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन यदा चित्तपरिपाकस्तदा सम्यक्ज्ञानमुदेत्यज्ञानं नाशयित्वा परं तत्वं प्र
काशयतिततदा ते मुक्तिं गच्छंतीत्याशयेनाह ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं
१६ तु एवं जोज्ञानव्यतिरिक्तस्याज्ञाननाशकत्वासंभवद्योतनार्थः कर्मोपासनाफलत्वाद्योगाङ्गचित्तेनां येषां ज्ञानेन तु श्रवणादि
समुत्थेनात्मविषयकेनात्मनो बुद्धेः संबंधि बुद्धिनिष्ठमित्येतत्तनाऽज्ञानं येषां बुद्धिधर्मत्वादावृतिरनाऽज्ञानं विश्वपरलेन च ज्ञुधरखनतुये

गीता॰ पं॰ ८
ती फलदाय
132
प्रसन्नो भवति
राम॰

लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ प्रकर्षेण स्वयमेव सर्वत्र भातीति सर्वं भासयतीति वा प्रभोऽऽत्मना स्व
यमेव भातीति वा प्रभुरात्मा स्वयं लोकस्य प्राणिनः कर्तृत्वं त्वमिदं कुर्विति कर्माणि प्रवृत्तिं न सृजति पंकं च न जनयति न प्रवर्तयतीत्यर्थः त
था कर्माणि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति स्मरणात् क्रियया प्राप्तुमिष्टतमानि कर्माणि लोकस्य च तेनानि न सृजति नोत्पादयति इष्टप्रदर्शनेनेष्टप्र
देवादिक्रियया प्राप्तुं योग्यं वस्तु नेत्पादयतीत्यर्थः कर्मफलसंयोगं च न सृजति तैस्तैः प्राणिभिः कृतेन पापपुण्यरूपेण फलेन न संयोजय
ति प्राणिनः सुखदुःखानि नानुभावयति चेत्यर्थः आत्मा नः कारयितृत्व मापयितृत्वभोजयितृत्वाद्यभावे तर्हि कारयिता भावयिता भो
जयिता कर्ता को वा इत्याशंक्याह स्वभावस्त्विति स्वयमेव सर्वं भावयति संभावयतीति स्वभावः प्रकृतिर्वासनामयी प्रवर्तयति कर्मसु प्राणि

जातस्य = प्रकृतिरिष्टानिष्टसंपाद्य सुखदुःखे च ताभ्यां भावयति प्राणिनं ततोऽत्यानुमाणि प्रकृतिरिति नैव ज्ञानस्य सुखदुःखानुभूतीनां सा द्येव प्रवर्त्य सुखदुःखा

यित्रियः सत्त्विर्थः ननु स्वयमेव सा भुक्तं कारयति सा त्वस्यैव प्रवर्तकः ईश्वरः सर्वभूतानां सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा धर्मो वह
पापनुदं भगेशं वरदं देवमीड्यं प्रभुः श्रीरामं विश्वभुग्गिरामिष्टरीति भिः स्मृतिभिः परमात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं धर्मावहत्व
पापापनोदकत्वं समर्थितं पूजादिभिः परितोषणत्वादिकं प्रतिपाद्यते कथं नेते कर्तृत्वं न कर्माणीत्यात्मनः श्रुतिस्मृत्यन्तरुद्धमेवत्वाप
वः प्रतिपाद्यत इत्याशंक्याह नाऽऽदत्त इति स्मृतिभिः उपरोऽपेक्षया त्वस्तु पाधिकृते मारोप्य प्रतिपाद्यते सुमुक्षूणां सत्त्वशुद्ध्यर्थं तदुपास्तौ
प्रकृतिरिति हृदयेऽनन्तु न पारमार्थिकं वस्तुतस्तु कर्तृत्वस्यासंभवाद्विद्रूपत्वादात्मा स्वयं न करोति न कारयतीत्याह नाऽऽदत्ते कस्यचित्
पापं न चैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः १५ निरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाद्विभुर्व्यापकः स्वयमात्मा भक्तस्य
वाप्यन्यस्य वा पस्य कस्यचित्पापं नादत्ते ब्राह्मणा हि रेप [illegible] नैव नेद्वाहाति ननु हरिर्हरति पापानि पापसंचयं हरतीति [illegible]
ति मा नरये नादिवाको भक्तकृतं पापं मा नेनाशयतीति तेनातिपादनेनाप्रकोतेन प्राप्य स्थिताः

योऽतरंब [illegible] तेष्वनन्तो दुःखं सदा तदेकपरत्वेन भवितव्यमित्याह तद्बुद्धय इति तस्मिंश्चिदानंदैकरसब्रह्मणि धीर्येषां ते आत्म
नाधिगतपरंब्रह्मैव बहिरंतः सदानुभवंतो ब्रह्मस्वरूपवत्त्वं निष्ठा तमेव परं गतिर्येषां ते तत्परायणाः आहारविहारादौ सदा
सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मण्येवात्मदर्शनं चैव चिदेकता येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाः सदा तत्सारासारस्य यः एवं सर्वत्र ब्रह्मदर्शने
ब्रह्मण्यात्मत्वदर्शनेन तन्निष्ठत्वं तत्परायणत्वं च विदेहमुक्तेरसाधारणकारणमेतच्चेतु दृष्टमनुतिष्ठंति ये ब्रह्मविदस्त एव ता
नि दृष्टं तत्कल्मषाः ज्ञानेनोक्तांतरंगसाधनचतुष्टयानुष्ठितानां मतिबद्धं तां गतेन निर्धूतानि शमदमसालितेकल्मषं वो द्रूपं
द्रूपं येषां ब्रह्मात्मनोऽभेदग्रहणलक्षणं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः संतः स्वयमपुनरावृत्तिं यो देहसंबंधित्वा यजि पु
नरावृत्तिस्तदभावोऽपुनरावृत्तिस्तां देहसंबंधरहितां मुक्तिं गच्छंति ब्रह्मात्मनास्थितिं दृशायां गलिते स्मिन्देहे ब्रह्मणि ब्रह्मी
लीनायां सत्यां स्वप्रब्रह्माकारेणावतिष्ठंतीत्यर्थः १७ तद्बुद्धय इति ब्रह्मविद्यतीनां सर्वदाकर्जे सत्वेन प्रदर्शितेन कलितत्वा
महत्पापद्रोऽग्रहणेन सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं तद्दर्शयति विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पंडिता
:समदर्शिनः १८ विद्याविनयसंपन्ने विद्या सर्ववेदशास्त्राधीतिस्तदर्थज्ञानं वा विनयो नम्रता उपशांतिर्वा ताभ्यां संपन्ने
श्रुत्व स्वधर्मपरत्वमतिग्रहविमुखत्वसत्यशौचदयादिभिः सुगुणैः संयुक्ते जगत्पूज्ये ब्राह्मणे जात्या गुणैर्न च श्रेष्ठे प
रमनिकृष्टे स्वमारणहत्ये श्वानमपि पचतीति वा श्वा भवितव्यमिति पचतीति वा श्वपाकश्चांडालस्तस्मिन्नपि जात्या सेवा से
वी तद्विना बंजग त्वाबन्ध्यागाविधेनो जात्या हिंसिरतिनिकृष्टे तु छुभुजि शुनि मुने केराजदन्ये हस्ति निभद्रगजे चक्रवर्त्तो
ह्यासमकौचनादिष्ट सर्वत्र तज्जद्भूत तद्गुणाजन्तद्भूतं तत्कर्म मिश्रत्वस्थमानं सर्वदाऽको एवदेकरूपे समरसतया
निष्ठतीति परंब्रह्म समभिलक्ष्यते तेदेवं सर्वत्र द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः आरोपितनामरूपाद्युपग्रहीत्वैवसर्वत्राधिष्ठा

दस्यतद्वदज्ञानं ज्ञानं च बुद्धेरेव नात्मनस्तु अन्यथाहमिति मन्यमानुत्यते स्ततो बुद्धिसंबंधेनाऽज्ञानं येन मोहिताः संसरंति प्राणिनो यत्तु
वो नयथैवौ जं तदज्ञानं नाशितं भवति सूर्योदयेन तिमिरमिव विध्वस्तं भवति तेषां मुद्धात्मनां समुत्पन्नं तज्ज्ञानमादित्यवद्द्योदितआ
दिभिः पदार्थजातं प्रकाशयति नयानन्सर्ववेदांतप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणमन्यगामित्वं परं ब्रह्म प्रकाशयति स्वयं प्रकाशेन स्थाणु
रेवोपमितिपयानयाज्ञानेप्रकाशेन ब्रह्मैवाहमिति स्वं ब्रह्मैव विजानंतीत्यर्थः १६ तेनत्पकैन मुंजीयामागेधः कस्यचिद्दुनरभि
मादित्रिक्तरुहरीत्या विदेहकैवल्यार्थिभिः समुत्पन्नज्ञानस्य संरक्षणाकर्तव्यं सदात्मनिष्ठया स्थित्वा नेकिंचिद्धातव्यं द्रष्टव्यमितिबो
धयितुमाह तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ तद्बुद्धय आदित्येन रूप
मिव प्रावरणादिरहितज्ञानेन प्रकाशितं सर्ववेदांतप्रसिद्धं सच्चिदानंदैकरसं सर्वात्मकं परत्परं ब्रह्म तस्मिन्नेव बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः सर्व
त्र ब्रह्मदर्शिनः मुमुक्षुभिः कल्पितमेदमगृहीत्वा वस्तुमात्ररूपमिव मन्यमहस्मा सदा सर्वत्र ब्रह्मैव द्रष्टव्यमित्यर्थः सर्वत्र ब्रह्मैवेति
सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपेवगच्छमारोपितमगृहीत्वा यथ्यामिति भेदः स्यात्तदा स्वतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति भेददृ
ष्टभयश्रवणादतोऽभेदेन द्रष्टव्यमित्याह तदात्मान इति तदेव परब्रह्मात्माऽहमस्म्यथार्थे येषां ते तदात्मानः ब्रह्मैवाहमिति ब्र
ह्मस्वरूपेव स्वात्मनो साक्षात्कृते अहमस्मि यद्वेति जंतुदेहस्त्यर्थः समाधिदशायां ब्रह्मस्वरूपेवाहमस्मि पेशत्यपि विद्युत्प आहारादौ देहेऽहं
मस्यपक्षुने न प्रबलेन चिरकालिकेन स्थूलेन देहात्मप्रत्ययेन ब्रह्मात्मप्रत्ययो बाध्यते अभिनानोदध्वनिविहितस्यतेनततो बाध्यं केऽपसवे
मन्यस्याहाराद्यवस्थासु सर्वास्वपि ब्रह्मस्वरूपे वात्मत्वबुद्ध्याह स्याऽनवगाहित्वात्स्यात तदृश्यमित्याह तन्निष्ठा इति तस्मिन् ब्रह्मरूपात्मा
कारप्रत्ययप्रकरणमेव निष्ठा अहं बुद्धेनेवृत्तिरूपे षां ते तन्निष्ठाः स्वस्य ब्रह्मात्मनावस्थितत्वदर्शिनः स्वस्थिरीभूततद्वृत्तपरस्परस्यर्थः ब्रह्मा
त्मत्वदर्शने स्थिरीभूत नामपि वृत्तिविक्षेपयोगान्तरं ये षां ते चेत्ययास्तां निष्ठामतिबध्यते बाह्यानात्मत्वेन स्पात्तः को

गीतां० पं०

१०

134

च नियमेन प्रतिपाद्यते एतत्तत्तोऽरोजेलसंबंधवत् ब्रह्मरागो मिथ्या अतस्तस्य संबंधासंभवात् सदा सर्वत्रैकरसत्वमेवेति बोधयितुमाह
समनिति समं सर्वत्र समरसमेव परं ब्रह्म सच्चिदानंदमात्रमेकरसं सद्बृहतोः पंचिद्रूपानंदघन एकरस इत्यादि श्रुतिभिर्ब्रह्म सदैकरसमा
त्रमेव भवति समरसत्वात् तत्त्वरूपपिंडवादित्यादिरूपतिभिन्न सजातीयविजातीयादि भेदवैधुर्येमेव प्रतिपाद्यते ततः सदानंदैकरसमेव परंब्र
ह्म तत्त्वविद्यात तत्त्वापत्त्यमतत्समं त्यश संएतत् तस्मादेव ब्रह्मविदां मनो ब्रह्मानंदामृतरसास्वादासक्तत्वाद्ब्रह्मरूपे वर्तते इति सर्वदैव
मेव ब्रह्मरूपानंदघने एषां ब्रह्मविदां यतीनां मनस्तिष्ठति एवंविदेहमुक्तिं गच्छंतीति सिद्धं १९ विदेहमुक्तिकामस्य ब्रह्म[…]विदः स
र्वसंन्यस्य सर्वदा ब्रह्मरूपे ब्रह्मात्मना तिष्ठतो यतेः सर्ववासनासंक्षयः सर्वकामक्षयो मोक्षः सर्वकर्मप्रविलयश्चैतत्त्रितयस्याभावि जन्म
हेतोरनिष्टस्य निवृत्तिस्तथा जीवद्दशायां दृष्टदुःखानुपलब्धिः सदानंदानुभवः निर्विदेहकैवल्यप्राप्तिश्चैतत्त्रितयस्येष्टस्य प्राप्ति
रेवं पुरुषार्थः सिध्यति तस्मान्मुमुक्षोः श्रवणादिना सम्यग्विदितात्मतत्त्वस्य यतेर्ब्रह्मनिष्ठा एव श्रेयस्करेत्येतत्सर्वं बोधयितुं ब्रह्म
योगं कुर्वतः कर्तव्यमाह न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २० ब्रह्म
णि सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनेन समाधौ स्थितः प्रहृष्टो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं भिक्षान्नादौ यदृच्छया प्राप्तं श्रान्त्या प्रियमिष्टं वस्तु
वचनेवाक्यं सर्वोपद्रवादि सकरा प्राप्य श्रुत्वा हृष्टः स्पृष्ट्वा वा रम्यत्वबुद्ध्येष्टताबुद्ध्या वा न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात् प्रहर्षो नाम
धर्मस्तस्मिन् कृते स्वस्यानात्मतादात्म्ये सत्यध्यारोपः सदारोपरास्याद्वस्तुनो नामरूपगुणविशेषविमर्शनं विना समीचीनत्वबुद्धि
रिष्टताबुद्धिश्च न जायते समीचीनत्वादिबुद्धिं विना प्रहर्षोऽपि नोत्पद्यते हर्षोत्पत्तिश्च दृष्टेरि भोक्तृ पातमत्वाभिनिवेशतिनानसं
भवत्येवमनर्थहेतुर्भवति पदार्थविमर्शनेन रम्यताबुद्धिरिष्टताबुद्धिश्च ततः प्रहर्षस्तस्मात्परित्यज्य पदार्थविमर्शनं रम्यता
बुद्धिमिष्टत्वादिबुद्धिं च प्रहर्षं च ब्रह्मविन्न कुर्यादित्युक्तं सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्यैव तिष्ठेदित्यर्थः किंचाप्रियमनिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि

राम०

ब्रह्ममात्रदर्शनपराः पंडिताः इत्यर्थः परावरैकत्वविज्ञानपौष्कल्यवंतः पंडिताः सदा समदर्शिन एव भवंति॥१

नैकचिद्विशिष्टपदर्शिन इति समदर्शित्वं पंडितानां धर्म इति सूचितं भवति १८ सदा सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यंतः संतो येन तदात्मना तिष्ठंति
तेषामेव विदेहमुक्तिर्नेतरेषामिति सूचयितुं ब्रह्मनिष्ठानां पापानां जीवद्दशायामेव मुक्तिं दर्शयति इहैवेति जितः सर्गो येषां साम्ये स्थि
तं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९ परावरैकत्वविज्ञानवतां तु द्विविधो ह्यंतरंगसाधनवतां सर्वकर्मसंन्यासिनां
येषां ब्रह्मविदां मनः सर्वदा साम्ये समम् एव साम्यस्थायि... इत्यर्थः तस्मिन् साम्ये समरसे परे ब्रह्मण्येव स्थितं नैश्चल्येन तिष्ठति ये
तु सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यंति तदात्मतामेवापद्यंते ते नैव निःशंकं वैतिमदात्मता पक्षे हत्याकालने पंतितेरेवं लक्षणैर्ब्रह्मविद्भिरिहैव जी
वद्दशायामेव सर्गो जन्म भविष्यद्देहसंबंधो जितो निर्जितः परिहृत इत्यर्थः अविद्याकामकर्माणि खलु शरीरारंभकाणि अद्वि
तीये ब्रह्मणि जगद्बुद्धिं यादिला देहादावहंममबुद्धिसंपादिका वासना अविद्या तन्मूलकाः कामास्तत्प्राप्तिसाधकानि
तेषामविद्याकामकर्मणां नित्यनिरंतरं ब्रह्मनिष्ठया निःशेषविनाशे सति कारणनाशात्कार्यनाश इति न्यायेन तत्कार्यस्य
नाम्याविदेहसंबंधनाशो चिन्त्यविद्य... एवो... इहैवेति जितः सर्ग इति ननु ब्रह्मविदां कचिदपि बाह्यालंबनं विना सर्वदा ब्र
ह्मण्येव ब्रह्मात्मनावस्थानं कथमुपपद्यत इत्याशंकोपरितान तेषां मनः सोपाधि निर्मलत्वात् ब्रह्मसुखानुभूतिरसिकत्वात् त
द्धेतुब्रह्मनिष्ठासंपादकप्रयत्नसंपन्नेश्च सदानंदैकरसे ब्रह्मणि स्थितिः संभवतीति सूचयितुं ब्रह्मण आनंदरूपत्वं प्रतिपाद
यति निर्दोषं हीति हि यस्मात्कारणाद्ब्रह्म निर्दोषं दोषशब्देनात्र तत्कार्यं दुःखं लक्ष्यते निर्दोषं निर्दुःखं दुःखलेशशून्यमानं
दरूपमित्यर्थः आनंदो ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म स्वप्रकाशमानंदघनमिति श्रुतेः ननु ब्रह्मणः स्वत आनंदरूपत्वेपि अन
तजडदुःखात्मकप्रपंचसंबंधसंभवात्कथं निर्दुःखत्वमिति संबंधः संभवेदित्याशंकायां न मायामात्रमिदं द्वैतं असत्वात् स्वप्नवद्व्याप्ति
द्वैतमिति हि [illegible] द्वितीयं अद्वयाद्ययं मायात्मकं तत्र एवं प्रादेशमिति मिथ्याजगतः स्वरूपासत्वं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्व

गीता० पं०
११
135

वयुक्तो नियमित आत्मा मनो यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सन् अनुत्थानामनुत्थानयोः सदा सर्वत्र ब्रह्मैवानंदैकरसं परिपूर्णं यस्य तत्ततोऽधिकत
रमक्षयं सदा सर्वत्रानंदैकरसस्य ब्रह्मण एव बुद्धिवृत्तेर्विषयत्वाद्विच्छित्तिरहितं सुखं स्वरूपानंदमश्नुते सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनेय एव ब्रह्मवि
द्यतिः सदानंदो भवतीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः गुहादौ रहसि समाधिं कुर्वतः समाधिकाल एवात्मानंदानुभवः ननु सदा सर्वत्र ब्रह्म
योगयुक्तात्मनस्तु बहिरंतः सदा सर्वत्र ब्रह्मत्यानंदानुभवो निसर्गत इति २१ ननु बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मेति उक्तेरनुपयुक्तो ब्रह्मविदः
काले विषयसुखमप्यस्तु सुखं ब्राह्म्यं चाप्यस्त्विति आशंकायां न विषयसुखस्याद्यंतवत्त्वेन दुःखवत्वादल्पत्वात्तुच्छत्वात्तत्र नात्मनस्त्वरः
प्रवर्तत इत्याह ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः २२ हि यस्मात्कारणात्संस्पर्शजा इंद्रि
याणां विषयाणां च संस्पर्शः परस्परसंयोगः तस्मादेव जायंत इति संस्पर्शजा इंद्रियार्थसंपर्कसंभाविताः ये भोगाः विषयसुखानि ते
आद्यंतवंत उत्पत्तिविनाशवंतः अत एवानित्याः क्षणिका इत्यर्थः संस्पर्शजा इति जन्यत्वहेतुनैवाऽनित्यत्वे सिद्धे पुनराद्यंतवंत
इति वचनं निरर्थकमिति न मंतव्यं तार्किकैः प्रध्वंसाभावस्य जन्यत्वे नित्यत्ववांगीकृतं मीमांसकैरप्यक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सु
कृतं भवतीति तज्जन्यसुखस्याप्यक्षय्यत्वमुररीकृतं तन्निरसितुमाद्यंतवंत इत्युक्तं तेन विषयसुखस्य क्षणिकत्वमल्पत्वं च प्रत्यक्षादि
प्रमाणसिद्धं विषयेंद्रियसंयोगवियोगात्पूर्वं पश्चाच्च सुखादर्शनान्ये आद्यंतवंतो भोगास्ते दुःखयोनयो दुःखहेतव एव भवंति.
स्वकारणनाशे स्वनाशे स्वकारणसिद्धौ स्वसिद्धौ च यस्माद्दुःखमेव प्रत्यक्षमितीदं सर्वलोकप्रसिद्धं तस्माद्विषयसुखस्य सापेक्षित्व
क्षणिकत्वमल्पत्वं दुःखदत्वं च विज्ञाय बुधो ब्रह्मवित्तेषु विषयसुखेषु न रमते रतिं न करोति मुक्तिदशायामपि स्वयं स्वहस्तात् ब्रह्मानं
दामृतरसमेव पिबति निर्वाणमेवानुसंधत्त इत्यर्थः २२ ननु सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मनिष्ठानिर्धूतकल्मषस्यात्मारामस्य सिद्धस्य सुखेच्छया
विषयेषु प्रवृत्तिर्मास्तु अभ्यासिनस्त्विष्टेष्वनिष्टेषु कामक्रोधाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामेवेत्याशंकायां तस्यापि मुमुक्षोः

राम०

दैविकं ज्वरादि सर्पचोरादिदैवं वाताद्युत्पन्नं चैकारणं प्राप्य नोद्विजेत् उद्वेगं ज्वलनं मधैर्यं भ पंचजन्नत्रवहेरहा हनोस्मात्तौ प्राधिकं अन
धैर्यं न प्राप्य येन तदन्यस्य सुखस्य विषयो न भवेदिति यावत्ते किंतु भवितव्यं भवत्येवेति हृष्टबुद्ध्योपाधिं प्रारब्धायत्तमप्येवं स्वयंतद
विषयीभूतनिर्विशेषब्रह्माकारेणावतिष्ठते स्वरूपस्थितवतो मुक्तिर्न विहन्यते बाह्यस्थितस्य तत्पाध्यं विना शो मुक्ति विना
शस्त्रस्यात्ततः प्रत्यग्दृष्टिं परित्यज्य बाह्यग्रहणांतत्रैकताबुद्धिस्तस्य तदनर्थं विषयत्वमुद्दिश्य च विद्वान्न कुर्यादित्यर्थः स्थानिह
योः प्राप्तौ प्रहर्षोद्वेगावकृत्वा कथं स्यात्तत्रमित्यत आह असंमूढ इति संमूढो विपरीतग्राही न हि लब्धरागः समदर्शस्येवासे
मूढो ब्रह्मरूपेणात्मतत्त्वपत्तत्रैवास्थिरबुद्धिः स्थिरा सम्यग्ब्रह्माकारेणात्मजैनी निश्चला बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः सन् ब्रह्मरोप
वस्थितो भवेत् सुखस्य सर्वस्य ब्रह्ममात्रदर्शनेनैवेति छेदितमर्थः न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्येत्यनेन यो विषयसुखं परित्यक्तमुक्तमिति स्वचितं
२० विषयसुखे परित्यक्ते ब्रह्मविदः सुखाभावाद् आत्मनः स्यैवामुष्यास्थितिर्निष्फलैवेत्याशंकायां न र संह्योवापलब्धानंदो भवती
ति श्रवणान्नित्यनिरंतरनिरतिशयं ब्रह्मसुखमनुष्यब्रह्मनिष्ठायाः निष्ठनोऽस्तीत्याह बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि
यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१ य आत्मतत्त्वज्ञः स्पर्शबाह्यस्पर्शेषु मूढैरात्मनो बहिरेव कल्पिता बाह्यारं प्र
यैः स्पृश्यं ते गृह्यंत इति स्पर्शाः बाह्याश्चैते स्पर्शाश्चेति ते बाह्यस्पर्शेषु शब्दादिषु तज्जन्यसुखेषु च तुच्छत्वबुद्ध्या बंधकत्वबुद्ध्या व
असक्तोऽप्रवृत्त आत्मा मनो यस्य सोऽसक्तात्मा सन् तीव्रवैराग्येण मनसा विषयग्रहणाय कुत्रचिदपि गुहायां वा अन्यत्र रहसि समा
हितोऽभ्यासात्मनि ध्यानादिसाक्षिरूपे प्रतीचि साक्षात्कृते सति यत् स्वसमात्मसाक्षात्कारस्वभावतो नित्यसुखं वर्तत इत्येव प्रख्यविद्वय
योगयुक्तात्मा नामरूपप्रहाणमकल्पितोदारादयस्मात्तदिर्विंतेः सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति तस्मिन् सर्वं तत्सदा ब्रह्मदर्शनए

ीता० पं० १२

136

न्तरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ योगी श्रवणमननाभ्यां समुत्पन्नात्मज्ञानपरिपाकापसमाधि-
निष्ठां प्राप्तो यो ब्रह्मवित् स सदांतर्ज्योतिरेव भवेत् एव शब्दः सर्वत्र संबध्यते सर्वस्मादंतरत्तरं यदयमात्मेति श्रवणादंतः शब्देनात्र सर्वां-
तरत्वादात्मोच्यते मनो ज्योतिरिति श्रवणात् ज्योतिःशब्देन मन उच्यते अंतरात्मन्येव ज्योतिर्मनो यस्य सोंतर्ज्योतिरेव भवेन्न क्वचिद्बाह्ये ज्यो-
तिः सदा सर्वत्रात्मानमेव पश्यन्न तु बाह्यमित्यर्थः अंतरारामः अंतरात्मन्येवारमणमहंबुद्धेः क्रीडनं यस्य सोंतरारामः न तु क्वचिदना-
त्मारामः सदात्मन्येवाहंबुद्धिमान् भवेन्न क्वचिदप्यनात्मनीत्यर्थः योंतःसुखः सदात्मन्येव सावधानतया सुखमात्मैव यस्य सोंतः-
सुखः सदात्मन्येव सुखमनुभवेदित्यर्थः स योगी स्वयमेव निरंतरब्रह्मनिष्ठया ब्रह्मभूतः निःशेषाध्यारोपहात्मभावं परित्यज्य ब्रह्मरूपेणात्म-
भावं गतः स ब्रह्मनिर्वाणं विदेहकैवल्यसुखं गच्छति फलस्मरणं यत्रत्र एव विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः २४ प्रक्षीणकल्मषत्वं छि-
न्नद्वैधत्वं यतात्मत्वादिधर्मविशिष्टो भूत्वा सदात्मन्येव ये रमंते त एव विदेहमुक्तिं गच्छंतीत्याह लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीण-
कल्मषाः छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५ यतात्मानः यतः संयमितः बाह्यप्रवणत्वेन सुखं गमित आत्मा मनो येषां
ते यतात्मानः सर्वथा निरुद्धांतरंगाः भूत्वा सर्वभूतहिते स तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदय-
मात्मेति श्रवणादानंदरूपत्वात्सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबांतानां भूतानामात्मैव प्रियो हितस्तस्मिन् सर्वभूतहिते सर्वभूतात्मनि
स्वात्मनि ब्रह्मरूपे वै रता निरताः ये ऋषयो यतयो भवंति ये सदात्मन्येव रमंते ते सदात्मनिष्ठया क्षीणकल्मषाः क्षीणानि ध्येयस
ये गतं कल्मषं मनः कषायरूपं वासनाशबलितं येषां ते क्षीणकल्मषाः ब्रह्मयोगनिष्ठानि हृतांतःकरणदोषा अतएव रेमुत्त
त्रात्मयाथात्म्यविज्ञानेन छिन्नद्वैधाः अर्थस्य द्वैधात्वमवलंब्य जायत इति द्वैधा संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्युभयोरेकत्र समा-
वेशे खलु संशयो जायते स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवमेवात्राप्यर्थे तानद्वैविध्यमवलंब्य संशयाः जायंते तत्क्षयमिति वेद उच्यते आ

१८०

गमयन्नेनैतौ परिहर्त्तव्यावेव कामक्रोधजयेनैव शमादयः श्रवणं ज्ञानं मोक्षस्तत्सुखं च सिध्यति नान्यथेत्याशयेनाह शक्नोतीहैव यः
सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३ स्मृते श्रुते दृष्टे प्राप्ते च भोगपदार्थे या भोगेच्छा स तत्र रागः कामः
यः शिष्टमपि भ्रंशयति हेतुमपि गर्हयति उपतापिनमपि संतापयति अप्रियवस्तुनि स्मृते दृष्टे श्रुते च सति मनः क्षोभको यो द्वेषपरि
पाकः स क्रोधः यः स्वाश्रयं वह्निरिव दहति गुरुमपि हिंसति ताभ्यां कामक्रोधाभ्यां सम्यगुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तं कामक्रोधसमुद्भवं वेगं का
मक्रोधयो रंहः प्राक् शरीरविमोक्षणात् शरीरत्यागेव विद्यमानदेहस्य पतनात् पूर्वमेव यौवनकाल एवेति यावद्यो मुमुक्षुस्तितिक्षयातीव
मोक्षेच्छासमुत्पन्नः सोढुं शक्नोति कामक्रोधौ निर्जित्य शान्तो दान्तो भवितुमर्हतीत्यर्थः स नरो मोक्षे योग्यः श्रवणादिना ज्ञानं संपाद्य
युक्तो योगी सुखी च ब्रह्मानन्दी भवितुं शक्नोतीत्यर्थः अत्रायमभिप्रायः दुर्लभो मानुषो देहः ब्राह्मणो देहः सुदुर्लभः ब्राह्मणदेहं समा
साद्य येन मुमुक्षुत्वं न यत्यते सुमेरोरग्रमासाद्य स्वदेहं पातयत्यधः तमेव पतितं विदुर्ज्ञानिनः इष्टं नु न वर्धयतीत्याशयेन ब्राह्मण्यं मोक्षसेवाद
नयोग्यदेहमप्राप्य कामक्रोधपरवशो भ्रष्टतापतितश्च स्यात् पुनरुक्तलक्षणो देहो दुष्प्राप ततो मुमुक्षोर्विवेकवैराग्याभ्यां यौवने एव
प्रसिको मोक्षस्तु तु विजित्य यत्नेनेदानीमेव मोक्षः संपादनीय इति यद्वा इहैवास्मिन्नेव जन्मनि मोक्षमुमुक्षुया शरीरवि मो
क्षणात् शरीरपतनात् प्राक् आश्रितया हि स्थूललक्ष्यत्वेन स्यमोक्षरागात् संन्यासात्यागेन यो मुमुक्षुर्न तु विवेकवैराग्याभ्यां कामक्रोधोद्भ
वं वेगं सोढुं शक्नोति स एव शमदमादिसाधनसंपन्नः सन् श्रमसाधनज्ञानं संपाद्य युक्तो ब्रह्मयोगयुक्तो भवितुं सुखी त्या ४
ब्रह्मानन्दी च भवितुमर्हति न तु कामक्रोधजयमकृत्वा संन्यस्य श्रवणादिना ज्ञानं तत्फलं ब्रह्मरूपात्मभावं मोक्षसुखं च प्राप्तुं श
क्नोतीत्यर्थः २३ नित्यानित्यविवेकवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छाभिः सर्वं संन्यस्य शमाद्यन्तरङ्गसाधनसंपत्त्याक्रान्तमना वेदान्तश्रवणसमु
त्पन्नात्मविज्ञानो योगी यः सर्वं विदेहकैवल्यार्थी सन्नेव ब्रह्मणि स्थापयति तिष्ठति चेन्मुक्तिं गच्छति नान्यथेति सूचयन्नाह योऽन्तःसुखो

गीता०पं०
१२

श्चैवांतरे भ्रुवोः प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ २७ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा
मुक्त एव सः २८ निदिध्यासोरंतरंगसाधनानि षडुक्तान्यनुपदिशति आत्मनो बहिरेव भ्रांत्या कल्पितत्वाद्बाह्यास्तान्बाह्यान्स्पर्शां
न्शब्दादिविषयान्बहिः कृत्वा बहिरेव संस्थाप्य मनसा न किंचित्स्मरन्नित्यर्थः एतत्तत्त्वदर्शने प्रधानं स्यात्तथा भ्रुवोरंतरे च चक्षु
र्दृष्टिं कृत्वा तथा नासाभ्यंतरचारिणौ प्राणापानौ च समौ साम्यावस्थापन्नौ हृदये कृत्वा केवलकुंभकं कुर्वन्नित्यर्थः पापक्षपायमेना
नेत्रसायें केवलकुंभकं मुमुक्षुणा कर्तव्यं यतेंद्रियमनोबुद्धिः इंद्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चेंद्रियमनोबुद्धयः एताः संयताः स्वस्वविषय
वैमुख्यं गमिताः यस्य स यतेंद्रियमनोबुद्धिः इंद्रियैर्विषयग्रहणं मनसा विषयचिंतनं बुद्ध्या च शास्त्रांतरस्याध्ययने स्वग्रहणमकुर्व
न्नित्यर्थः विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः विशिष्य बुद्धिं परित्यज्य गता विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य स वि
गतेच्छाभयक्रोधः मत्वा परस्मिन्कस्मिंश्चिद्विषये इच्छायां सत्यां समाधिर्न सिध्यति दिवा रात्रावरण्ये गुहादौ योगिनो भयं भवति चेत्समा
धिर्न सिध्यति मशकपिपीलिकादिविषये क्रोधो हृद्यास्ति चेत्समाधिर्न सिध्यत्यत एव त्रितयं निदिध्यासुः परित्यजेदित्यर्थः
किंच मोक्षपरायणः प्रयत्नेन कर्तव्यकार्यं सर्वं परित्यज्य तीव्रमोक्षेच्छया मोक्षसाधनैकनिष्ठः समो मोक्षपरायणः स च यो मुमुक्षुः सर्वं
संन्यस्य सदा मुनिर्भवति मुनिर्मननशीलः मननं वस्तुध्यानं नियमेन तदेव करोतीति मुनिः यः सदा मुनिरेव भवति स एव मुक्तो भवति नो
न्यः एतत्पश्चात्कृतं श्रवणोपायत्यर्थः श्लोकद्वयेन ध्यानानुसाधनं ध्यातारं च निरूप्येदानीं तृतीयेन तस्य ध्येयं वस्तु निरूपयति भोक्तारं यज्ञत
पसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २९ उक्तसाधनसंपन्नो निदिध्यासुर्यतिः यज्ञतपसां यज्ञानां श्रौतानां
स्मार्तानां च तपसां सत्यकृच्छ्रचांद्रायणादीनां मन्येषां च कर्मणां फलस्य भोक्तारमात्मानं सुयोधितं उभयं बंधरहितं सर्वभूतानां ब्रह्मा
दिस्तंबान्तानामात्मत्वात्स्वहृदयेष्वंतर्यामितया सर्वभूतानां सुशोभनं हृत् हृदयमुपलब्धिस्थानत्वेनोपस्थितं सुहृदं सर्वभूतानां हृदये आत्म
त्वेन वर्तमानं सर्वलोकमहेश्वरं लोक्यंते इति लोकाः सर्वे च ते लोकाश्च सर्वलोका अव्यक्तादिस्थूलांतास्तेभ्यो महान् महेश्वरः स्वसन्निधि

13>

घ

रामं०

त्मा चिद्रूपो वा ऽचिद्रूपो वा चिद्रूपत्वेपि नित्यो वा ऽनित्यो वा नित्यत्वेपि देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नो वा ऽभिन्नो वा भिन्नत्वेपि देहादिभिः संसृष्टो वा नवा
असंसृष्टत्वेपि स्वयमेव कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टो वा नवा कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्याभावेपि स्वपरसंगो वा नवा असंगत्वेपि देहादिकृतकर्मभिर्लि
प्यते वा नवा कर्मलेपाभावेपि स्वयं ब्रह्मणः भिन्नो वा नवा ब्रह्माभिन्नत्वेपि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमुत्पन्नं वा नवा उत्पन्नत्वेपि तज्ज्ञानं पर्याप्तं
वा ऽपर्याप्तं वा पर्याप्तत्वेपि मुक्तिसाधकं वा ऽसाधकं वा मुक्तिसाधकत्वेपि मम जीवन्मुक्तिरस्ति वा नवा तत्सत्वेपि विदेहमुक्तिः सिध्यति वा न
वेत्येवमादयः संशयाः एवोक्तास्ते नष्टाः छिन्ना विनष्टा द्वैधा येषां ते छिन्नद्वैधाः संतो ब्रह्मनिर्वाणं विदेहकैवल्यं लभंते ऋषय इत्यर्थः ॥ २५ ॥ का
मक्रोधराहित्येन सदात्मनिष्ठया तिष्ठतामेव यतीनां जीवन्मुक्तिसुखं विदेहमुक्तिसुखं च सिध्यति नेतरेषामित्यभिप्रायेणाह कामक्रोधवि
युक्तानां यतीनां यतचेतसां अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां ॥ २६ ॥ कामः इच्छाविशेषः वस्तुविषयताबुध्या मनसो बहिः प्रवृत्तिहे
तुः कामव्याघाते जायमाने वस्तुन्यनिष्टताबुध्या मनसो बहिः प्रवृत्तेरेव हेतुः बुद्धिवृत्तिविशेषः क्रोधः एतत् द्वयमेव श्रवणमननसमाधिविच्छि
त्तेः परमकारणं तद्युक्तानां न सिध्यति समाधिः तदभावे समाधौ विच्छिन्ने सति सम्यक्ज्ञानं श्रवणधारणातत्त्वतोपि न संभवति तदभावे मोक्षा
भावस्ततो मुमुक्षोः समाधित्सोः यतेः कामक्रोधराहित्ये नावश्यं भवितव्यमिति सूचयितुं पुनः पुनरुक्तमपि कामक्रोधपरित्यागं तदव
स्मरणापस्मारयति कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यां मुक्तेल स्मरणाभ्यां वियुक्तानामेव यतीनां यतं तानां यतचेतसां सर्वा
त्वान्निमग्नमिति ब्रह्मस्वरूपे एव यतं नियमेन स्थापितं चेतो येषां तेषां सर्वदा ब्रह्मस्वरूपे वर्तत इत्यभिमत एव विदितात्मनामयमेवाहमिति साक्षात्त्वा
त्मत्वेन विदितः सर्वात्मक आत्मा निर्विशेषः यस्मात्तायै तेषां सम्यक् विदितात्मनां नामेव ब्रह्मविदामेव न तु उभयतो जीवद्दशायां विदेहद
शायां च ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदानुभूतिर्वर्तते सिध्यतीत्यर्थः एतेन कामक्रोधादिकं विक्षेपकारणं दूरतस्त्यक्त्वा समाधिनिष्ठायामेव ति
ष्ठतो यतेः सम्यक् ज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च सिध्यतीति सूचितं भवति ॥ २६ ॥ संपन्नात्मनोमिति सम्यक् ज्ञानं सिद्धं तत्फलं सिद्धं च समाधिः प
रमकारणमिति सूचयित्वा तमेव समाधियोगं ध्यानमुपादिदिक्षुः सप्तसंख्यया तत्स्तोत्रमाह स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षु

महेश्वरं सर्वलोक

गीता॰ पं॰ १५

मां ज्ञात्वा सर्वेषामैश्वर्यपतीनामीश्वरं महान्तं साक्षी भूरभुवो महेश्वरं सर्वात्मकं सच्चिदानंदैकरसं मां परमात्मानं ज्ञात्वा प्रत्यगात्मानं
स्वमात्मेव परब्रह्मज्ञात्वा प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म मां मत्वा ध्यात्वा च शांतिं मुक्तिं सर्वसंसारोपशमं परब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः २९
प्रज्ञतपसां भोक्तारं कार्योपाधिकं त्वंपदार्थमात्मानं सर्वभूतसुहृदं सर्वलोकमहेश्वरं कारणोपाधिकं तत्पदार्थं च अथात
आदेशो नेति नेत्यादिश्रुत्या सर्वोपाधिशून्यं निरस्य केवलचैतन्यमात्रौ तौ तत्त्वं पदार्थौ लक्षितौ परिशिष्टौ तयोरविशिष्टा ... तत्त्वं ज्ञानमनं
तं चिदानंदैकरसं निर्विशेषं मां परंब्रह्म ज्ञात्वा एकदेवाहमिति तन्मां परंब्रह्मैव स्वात्मेनास्वं वा मत्वा ध्यात्वा च शांतिं मुक्तिं विदेह
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमदानंदात्मसरस्वतीशिष्य श्रीशंकरानंदसरस्वतीकृतो गी
तातात्पर्यबोधिन्यां पंचमोऽध्यायः ५

130

अध्याय ५ पत्र २४

६

गी० टी०
१

139

श्रीगणपतये नमः ॐ एवं पंचमाध्यायांते स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यादिश्लोकत्रयेण यतेरात्मविदः श्रवणादिजन्यज्ञान
स्यामनिबद्धत्वसिद्धये वक्ष्यमाणं ध्यानयोगं सूचयित्वेदानीं तस्यैव ध्यानयोगस्य बहिरंगांतरंगसाधनान्यधिकारिणं लक्षणं त
त्फलं च निरूपयितुं षष्ठोध्याय आरभ्यते तत्रादौ श्रवणादिभिः संभाव्यमानज्ञानोत्पत्तेः परमकारणं चित्तशुद्धिस्तस्यास्सत्यामे
व श्रवणमननिदिध्यासनं तज्जन्यज्ञानं च सिध्यति सत्वशुद्धिकारणं तु कर्मयोग एव श्रवणादेस्तज्जन्यज्ञानस्य च प्रमादि
बहिरंगं बलवत्तरेणास्मिन्नसत्येव सत्वशुद्धिस्तथा श्रवणादिसत्कार्यं सिध्यन्ततो मुमुक्षोरवश्यं वैदिकं कर्म नियमेनानुष्ठा
श्वरभजनं चावश्यकर्तव्यमिति सूचयितुं कर्मयोगिनं तदीयकर्मयोगं च स्तौति श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति
यः स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १ अधीतवेदवेदांगस्तदर्थज्ञो यो मुमुक्षुर्ब्राह्मणः स्वर्गकर्मफलं स्वर्गकाम
श्चिन्वीत यः पशुकामः पशुमान्भवति इत्यादिश्रुतिवाक्यैस्तत्तत्कर्मप्रतिपाद्यमानं कर्मणां फलं तत्पशुस्वर्गप्राप्तिलक्षणमना
श्रितः सोऽस्मिन्कर्मण्यपि किंचिदपि कर्मफलमनपेक्ष्यैव सर्वकर्मेश्वरार्पणसमर्थं निष्कामः सन्कार्यं नियमेन यत्कर्तव्यं नि
त्यं नैमित्तिकं च काम्यवर्जितं कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं करोति श्रद्धया सत्तावे सम्यगनुतिष्ठति स कर्मफलकामनापरित्यागहे
तुसंन्यासवत्त्वात्संन्यासी च भवति कर्मयोगे चित्तसमाधानवत्त्वाद्योगी च भवति न निरग्निर्न चाक्रियः परस्त्वावधारणापदमध्या
हर्तव्यं निरग्निरेव संन्यासीति न अक्रिय एव योगीति च न किंतु फलकामसंकल्पत्यागेन चित्तनैश्चल्येन मदेकभक्त्या वा यः
कर्म करोति गृहस्थः सोपि संन्यासी योगी च भवतीत्यर्थः निरग्निरित्यत्राग्निशब्देनाग्निसंबंधीनि कर्माणि लक्ष्यंते चौलो राम०
पनयनमारभ्य ब्राह्मणस्य यानि स्मार्तानि श्रौतानि च कर्माणि सर्वाण्यग्निसंबंधीन्येवतान्येतानि ससाधनानि सकलस
त्यानि विधिविहितया येन संन्यस्तानि भवंति स निरग्निः स संन्यासी स्वश्रवणादिना संभावितज्ञानो भूत्वा तान योगे महत्तः सन्देहे दृ

अ. ६ पत्र २६

सोपलक्षित एव कर्मयोगो मोक्षाय भवतीति सूचितं भवति यतः कर्मफलसंकल्पसंन्यासेन कर्माधानत्वं कर्मयोगस्य ततो मुमुक्षोः हि शास्त्र

दृष्टयाऽवश्यं भवितव्यमिति बोधयितुमाह न हीति असंन्यस्तसंकल्पः संन्यस्तः मोक्षैकतानतया परित्यक्तः संकल्पः कर्मफ
लविषयकं मननं येन मुमुक्षुणा स संन्यस्तसंकल्पस्तद्भिन्नस्तोऽसंन्यस्तसंकल्पः कर्मणः पूर्वं पश्चात्काले च कर्मफलमेवम
नुसंदधत् कर्म करोति सोऽसंन्यस्तसंकल्पो ब्राह्मणो वाऽन्यो वा कश्चिदपि योगी न भवति योगो नाम कर्मफलापेक्षाराहित्येन
लब्धं चित्तनैश्चल्यं तद्वानेव योगी यः कर्मफलाशासंभावितचित्तविक्षेपवांस्तु स योगी न भवतीत्यर्थः यद्वाऽसंन्यस्तसंकल्पः स
योगी मोक्षयोग्यो नैव भवति किंतु जन्मादिदुःखयोग्य एव भवतीत्यर्थः कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेति
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः २ एवं मुमुक्षोः कर्मणोऽवश्य
कर्तव्यत्वसिद्धये कर्मयोगकर्मयोगिनोश्च संन्याससंन्यासिभ्यां समत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ज्ञानसाधनत्वं वदन् ज्ञानस्य कर्तव्यता
याऽवधिं च सूचयन्नारूढस्य विदेहमुक्तेः कारणमाह आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कार
णमुच्यते ३ योगं सम्यग्दर्शननिष्ठामारुरुक्षोर्मुमुक्षोर्ज्ञानयोगमारोढुमिच्छां कुर्वतो मुनेर्भविष्यन्मुनेः गृहस्थः क्षत्रियस्य देहादि
तित्यागेनास्य भविष्यत्संन्यासित्वमादाय मुनित्वव्यपदेशः गौणो ह्यन्यथा वा मुनेर्ज्ञानिनो ज्ञानयोगमात्रेः कारणं कर्म चित्तशुद्धेर्हे
तुना विनाऽन्येन संभावयितुमशक्यत्वात् कर्मैव पुरुषं चित्तशुद्धिं संपाद्य ज्ञानयोगमारोहयत्यतः कर्मैव ज्ञानयोगमात्रेः कारणमि
त्युच्यते मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामा इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादित
इत्यर्थः यस्याचित्तशुद्धये कर्मयोगो विहितस्तस्यैव नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धौ सत्यामुदितविवेकवैराग्यश
मदमादिसाधनसंपत्त्या प्राप्तश्रवणादिजन्यज्ञानेन योगारूढस्य योगं ज्ञानयोगमारूढस्य संप्राप्तवतो यतेर्विदेहकैवल्यार्थिनः

१४०

पाद्दिवेद्दरूपाः क्रियाः सर्वास्त्यजन्नक्रियो योगी भवति १ ननु संन्यासित्वं योगित्वं चानात्म[illegible] कर्तेकसर्वकर्मसुधानलक्षणोत्र
लविद्वर्मः सर्वशास्त्रप्रसिद्धः कथं श्रुतिधर्मवतोः नात्मनस्यग्र हितोदाराग्निहोत्रादिसाधनवत उपपद्यत इत्याशंकायान उक्तेरे
स्वाधर्माणामपि विधिमितां परस्परभेदे सत्यपि संन्यासकर्मयोगयोः साध्यैकत्वेन फलतो भेदाभावात्संन्यासिनो पन्कलं तदेव क
लेकर्मयोगिनोप्यतः फलसाम्यमुपपद्यत इति स्वापितुं संन्यासवत्कर्मापि मोक्षस्य परमसाधनं तदर्थं मुमुक्षोः कर्तव्यमिति क
र्मस्तौति तु च संन्यासकर्मयोगयोरभेदमाह यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २
पेट्टिनाः यं कर्मित्वादर्शनलक्षणं धर्मं संन्यासमिति प्राहुर्वेदविदस्त्वं तमेव संन्यासयोगं कर्मयोगं विद्धि जानीहि हे पाण्डव केसोलिमनसेति
वचनात्तस्य कर्मयोगविद्ध्यत्वविज्ञानेनाःनात्म कर्तृकर्मणीभावदर्शनं संन्यासस्तस्य फलं तु मोक्षः कर्मसंभावितचि
त्तशुद्धिजन्यज्ञानकार्यत्वात्संन्यासस्य कर्मयोगं भवंत्ययोगिनोरुभयोरप्येककार्यान्वयित्वे नैकफलत्वेन चैकत्वमुपपद्यते तत
स्तयोरभेदमेव पश्येत्यर्थः अथवोभयोरपि परमार्थसिद्धिसाधनत्वाविशेषादेकत्वमेव भवति यथा श्रवणादिजन्यवि
तापेनाकर्मित्वदर्शनाभावे त्वविक्रियात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यति तथा विहितकर्मानुष्ठानाभावे चित्त
शुद्ध्यभावात्तज्ज्ञानानुत्पत्तौ स्वस्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यत्येव ततो मोक्षं प्रत्युभयोरप्यसाधारणकारणत्वेऽवि
शेषाभावादुभयोरेकशक्तिकत्वेनैकार्थफलकत्वेन च भेदाभावादेकत्वमुपपद्यते यद्वा सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वसं
कल्पपरित्यागः संन्यासः सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपेक्षाबाह्यस्य पदार्थभावनापरिवर्जनं यतेर्धर्मः यद्यप्येतल्लक्षणमुत्कृष्टं त्वाकर्मयोगस्य
न संभवति तथापि कर्मफलसंकल्पसंन्यासलक्षणालक्षितत्वात्फलसंकल्पपरित्यागगुणेन हेतुना संन्यासकर्मयोगयोरेकत्वं सं
भवत्यतः संन्यास एव कर्मयोग इति तयोरभेदमेव विजानीहीत्यर्थः यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि त्यक्त्वा कर्मफलसंकल्पसंन्या

य ६

गी० टी० ३ 141

मेचित्तानुब्राह्मणस्ते निर्वेदमायात् इत्येतच्छ्रुत्यर्थं एवं वाक्यप्रमाणबलेन लोकानां कर्मचितत्वात् अनित्यत्वात् अफलत्वात् सत्वपरीक्षायोग्यतायां
भवाद्वैराग्येणेत्यर्थः विचारेण तत्वनिश्चये कर्माणि लौकिकेषु सर्वत्र योग्यस्यैवाधिकारदर्शनाद्वेदाध्ययनानन्तर्यं विचारात् अहो रात्रं ब्रह्मतनेती
वगमने बुद्धत्वं चेत्स्वप्नेपि न संभावयितुं शक्यमेतेन तो वेदान्तश्रवणादिनाऽधिगतब्रह्मतत्वानामेव बुद्धत्वं संन्यासश्चेति रूढ इति स्थि
तिम्रिखगम्यतेतत एवश्लोकान्तरमुच्यते आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमित्यादि इतः सम्यग्विदितात्मतत्वस्यैव संन्यासो न तु जडादेर्नापि
परोक्षज्ञानिनः महत्त्वं ज्ञात्वा इदं सम्यग्लेवमेन ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् तस्मात् ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् अहमेवास्मि रं ब्र
ह्मवासुदेवाख्यमव्ययं इति भावो भ्रूवोपस्थानदोऽभवतिमेऽस्य श्रुतं यदा तु विदितं तत्त्वमित्यादि स्मृतिस्मृतिरत एवमोब्रह्मविदर
वसंन्यासः कार्यः इति सिद्धं विद्वान् यजनरतत्रे वेदव्यासो नाथेन न्यायोगमायश्चेत्तर्हि ह ज्ञब्दार्थं न तस्यैव यजनरतिकर्मवि
ध्वनेतुब्रह्मविदः तस्य कार्यं न विद्यत इति ब्रह्मविदः कर्माभावस्मरणात् न नत्वं विद्वानेव यात्तत्वोषष्ठतिवाक्यानां गतिरि
ति स्थितं ३ ननु ब्राह्मणापस्मरणमेवं कं शमाभिधानं साधनमवलम्ब्य योगारोहिणां कुर्वतो यतेः कदा योगारूढत्वसिद्धिरित्या
काङ्क्षायां यदा सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या कर्मसु विषयेषु चाऽसक्तिशून्यः भवति तदा योगारूढत्वसिद्धिरिति बोधयति यदा
हिनेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४ सर्वसंकल्पसंन्यासी संकल्पाः द्रव्यगुणक
र्मादिगोचराः समीचीनत्वबुद्धयः सर्वविषयाः संकल्पाः सर्वसंकल्पास्तान् संन्यसितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसंकल्पसंन्यासी अ
धिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेनारोपितानां द्रव्यादीनां मिथ्यात्वेनैव स्फुलिङ्गरजतवदाभासमात्रे गृहीतत्वात् समीचीनत्वबुद्धयः
संकल्पाः न जायन्ते कामा अपि वैषयिकाः कामाः सर्वे यन्मूलाः संकल्पमूलाः कामा वै यज्ञाः संकल्पसंभवा इति स्मरणात् ततः
सम्यग्दृष्ट्या सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वेन निराश्रयाः न सर्वान् संकल्पान् संन्यस्य सर्वत्र ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनशीलो ब्रह्मविद्यतिर्य

टम०

शमो वाह्योपरमणमेव विदेहमुक्तेरंतरंगसाधनमिष्यते नमेवैवं ज्ञानमथ आत्मानमन्यावाचोविमुंचथ ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मा
नं तमेव धीरो विज्ञाय शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति आत्मरतिरात्मक्रीड इत्यादिश्रुतिभिर्वैताद
शं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततः उपरमः क्रियाभ्यः नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव
हि शुभाशुभी यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिंतयन्नित्यादिश्रुतिभिः स्मृतिभिश्च विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेः समाधौ नहृतेस्य शम उपश
मः सर्वोपरमणमिष्यते ब्रह्मणापरोक्षानुभवपादय अर्थं हि शम एव शमशब्दार्थः सर्वसंन्यासलक्षणः स एव विदेहमुक्तेः परमकारण
मिति श्रुतिस्मृतिभिरुच्यत इत्यर्थः यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोरवश्यं चित्तशुद्धेरङ्गभूतं पंचमहायज्ञोपासना च वैदिकमेव कर्म कर्तव्यं तस्यैव कर्मानु
ष्ठानसंभावितचित्तशुद्ध्यानदेकपरतया सम्यक्कृतश्रवणादिसंप्राप्तज्ञानस्य समाधिनिष्ठायां तिष्ठतः सर्वकर्मसंन्यास एव कर्तव्य इत्यभि
प्रायः आरुरुक्षोः कर्म कारणं तस्यैव योगारूढस्य शमः कारणमिष्यते त्यागं तु गमनसमुद्रयनमेव ततः परं तु गतेः परिसमाप्ति प
र्यांतं यावन्मुमुक्षोर्ज्ञानसिद्धिपर्यंतमेव कर्म कर्तव्यत्वं ज्ञानसिद्धौ सर्वकर्मसंन्यास एव कर्तव्य इति सूचितं भवति तेन यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इत्यादिश्रुतिवाक्यानां यावज्जीवमग्निहोत्रादिकर्मणः कर्तव्यत्वप्रतिपादकानामविद्वन्ने
वगतिः न तु विदुषः अन्यथा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः तेह स्म पुत्रैषणायाश्च भिक्षा
चर्यं चरंति यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं तदैकदंडं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेदित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात् न तु गउजोसे
धमस्कादीनामेव वैदिककर्मानधिकारिणां संन्यासो न तु विदुषः विद्वान्यजत इति विदुषो यागादिकर्मविधानादिति चेन्न नितरां श्रु
तिस्मृतिविरोधप्रसंगात् बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः इति किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति यदा तु विदितं तत्त्वमित्यादिश्रुति
स्मृतिवाक्यानां सम्यग्विचार्यमाणे संन्यासस्य विदेहयोग्यताविषये न तु जडादिविषयत्वेनाधीतिमत्स्यानां परस्परालोकारक

दुर्लभं मानुषं जन्म तत्रापि ब्राह्मण्यं देहं प्राप्य सदसद्विवेकसंपादनयोग्यं स्वोद्देशेन कृतं श्रौतादिसत्कर्मभिर्जाताचमसन्न्ययसमे वृस्मस्या
दसंपत्त्योभूत्वा शमादिसाधनसंपन्नः सन् गुरोः सकाशाच्छ्रवणमननं कृत्वा ब्रह्मैवाहमिति स्वात्मना ब्रह्मतात्वा योगारूढं
सन्न विदेहकैरसब्रह्मात्मना पदानि छिनत्ति तदा बल्वं पंसंसारदुःखसागरे मग्नमात्मानं स्वयमेव समुद्धृत्य मोक्षसाम्राज्य
सुखे प्रस्थापितवान्न भवति यतः अतो ब्राह्मणादिभिर्विवेकसंपन्नैर्मनुष्यत्वब्रा[illegible]ह्मणत्वविवेकित्वादिसिद्धेः साफल्या
पमवं संन्यस्य प्रयत्नेन संसाराब्धिनिमग्नस्यात्मनः समुद्धरणमवश्यं कर्तव्यमित्याह उद्धरेदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मा
नमवसादयेत् आत्मैव ह्याऽऽत्मनो बंधुरात्मैव रिपुराऽऽत्मनः ५ पुत्रमित्रकलत्रादिगोचरमहामोहावर्तशताकुले का
मक्रोधलोभाहंकारममकारादिचित्तविकारमहाग्राहसमुज्जृम्भिते नानाविधमहारोगतिमितिमिंगिलकोटिविराजिते
अशनायापिपासादिमहाकल्लोलोद्वेलिते तापत्रयनिबिडवडवानलज्वालामालासंवीते स्वेष्टजनविनष्टप्रयुक्तमेलाप
महाध्वनिविघूर्णिते नित्यानिरंतरउद्वेगमनाशैवालपटलसंकीर्णे विषयविषपरिपूर्णे संसारार्णवे निमग्नं जन्मस
हस्रजरादिदुःखेन हतोस्मीत्याज्ञो शतमात्मानं स्वमात्मना श्रद्धाभक्तिसमाराधितपरमेश्वरप्रसादवता सदसद्विवेकवै
राग्यशमदमादिसाधनवता श्रवणादिसमुत्पन्नात्मज्ञानवता स्वेनैवोद्धरेत् स्वोद्धरणे स्वयमेवोत्कलक्षणसंपन्न
साधनमुत्तमनामस्त्येवोत्कलक्षणसाधकतमेकार्यं साधनांतरं चेत्सिध्यति नान्यथा ततो विवेकस्सरागो मुमु
क्षुरेतल्लक्षणवता स्वेनैव स्वोद्धरणं कुर्यात् यथा महाज्वरादिप्रचंडरोगदुःखनिमग्नमात्मानं स्वं स्वयमेव प्रति
कूलमपथ्याचरणादिकं परित्यज्य औषधपथ्यसेवने निरतो भूत्वा भेषजेन स्वं स्वयमेव रोगादुद्धरति तथा
भक्तदाहिपानाऽऽपलंबो ज्ञानेनोद्धारादि दुर्ग[illegible]तिकूले सर्वकर्मसंन्यासमोनित्यादी

गी० टी०
८

६

142

१८०

दा यस्मिन्काले इंद्रियार्थेषु चिदाभासत्वेनादौ हृष्टेषु शब्दादिषु कर्मसु च वक्ष्यविहाररूपतया कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतेषु सत्सु न सो चादि
केऽपि स्वपि नानुषज्जते भोक्तृभोजनभोज्येषु कर्तृकरणकार्येषु च मिथ्यात्वबुद्ध्या स्वयमनुषंगं आसक्तिं न करोति अनुषंगो ना
माहं भुंजेऽहं करोमीति भोक्तृकर्तृतादात्म्यापत्तिस्तां न करोति किंतु संगोदासीनतेन सर्वत्र साक्षीभूय तिष्ठतीत्यर्थः प्रज्ञा
मात्रे च सक्तानानुरूपाध्यासप्रतीतिरनुषक्तिस्तां न करोति सद्गतेः कामसंकल्पत्वात्कामस्य संकल्पस्तत्वात्संकल्पानां सर्वेषा
मप्यात्मस्वप्नमिथ्यात्वविज्ञानेन संन्यस्तत्वाद्धेतुः शब्दादिषु कर्मसु चाप्यनुषंगाभावो युक्तः कारणाभावे कार्याभा
व इति न्यायात् प्रज्ञाविपरीतप्रत्ययनिरसनेन पूर्वके सर्वत्र ब्रह्मसदेशे चित्रयोगः ब्रह्मविद्यति: स्वयं सर्वसंकल्पसंन्यासी
अधिष्ठानाज्ञाने दोषेणाशुक्तौ रजतप्रत्ययवन्निर्विशेषे परब्रह्मणि आरोपितो ये घटः पटः कुड्यमित्यादि सत्यकल्पितं
इति संकल्पाः विपरीतप्रत्ययास्तान्सर्वान्संकल्पान्संन्यसितुं विहातुं ब्रह्मणि प्रविलापयितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसंक
ल्पसंन्यासी विजातीयप्रत्ययप्रविलायनपरं न पारमार्थिनीयप्रत्ययान्नहिं कुर्वन्नित्यर्थः यदा यस्मिन्काले सर्वत्र ब्रह्ममात्रेण
हणशीलाया बुद्धिवृत्तेः स्थिरीभावदशायां इंद्रियार्थेषु चिदाभासत्वेन प्रतीयमानेषु विषयेषु कर्मसु चैव सुखदादिष्वेतत्तद्
षयग्रहणात्कर्मस्वपि नानुषज्जते अनुषक्तिं न करोति अनुषक्तिर्नाम कस्मा हृष्टिः चानुरूपेणापुनर्वृत्तेः यथा सुंदरं च
सुरविमिरादृष्ये यहणाक्रियां च न करोति किंतु हृष्टान विषयान्नतद्विद्रष्टारं च मन्ना हृत्वा ब्रह्मणि प्रविलापयतीत्यर्थः एवं
दृष्टदर्शनहृश्यादिभेदभिन्नं विश्वं सर्वं यदा ब्रह्ममात्रेण पश्यति तदा योगारूढः सर्वस्य स्वस्य ब्रह्ममात्राकारप्रत्ययोऽपि
हृदयोगस्तत्रारूढः प्रतिनिष्ठतस्थितप्रज्ञस्तायोगारूढ इत्युच्यते स्थितप्रज्ञो पजीवन्मुक्त इति पर्याय तेऽर्थान्तं प्रतिभाष्यते स्वयं

विजानन्नि हान्नभवते नानिवादी आत्मक्रीड आत्मरति आत्मक्रियावानित्यादिश्रुतिप्रसिद्धो तेनायो हि रूढः ॥४॥ मुमुक्षुः

गी० टी०
६

143

धायेनादिक्रं तिप्रसिद्धं च हि सल्लोद्योतयति नन्वात्मानं अथ आत्मन एव बंधुत्वे स्वातिरिक्तानामेव सर्वेषां शत्रुत्वं सिद्धं न आत्म
त्मन इत्याशंकायां न स्वोद्धरणाय प्रयत्नमकुर्वाणो यो बहिर्मुखः स एव तस्य स्वयं शत्रुर्भवतीत्याह आत्मैवेति आत्म
नः स्वस्यात्मैव शत्रुः शांतो दांत इत्युक्तसाधनसंपन्नः स्वोद्धरणाय समाधिमकुर्वाणोपि यः स एव यतिः स्वस्य स्वयमे
व शत्रुर्भवति यथा जिह्वादोषेणापथ्यकारी स्वस्य स्वयमेव शत्रुस्तथा शमादिसाधनसामग्रीमनालंब्य स्वोद्धरण
साधनीभूतब्रह्मयोगनिष्ठायामप्रतिष्ठितः अनाद्यविद्यावासनावेगाहितदेहसुखहेतौ ज्ञाने स निर्मलं बाह्ये नेवात
लंबते पतत्यत आत्मन आत्मैव रिपुर्मारकः ननु बहिरपकर्तृत्वं स्वबाह्यकार्यप्रत्येव वैरित्वं न तु मुक्तिमन्यत एवावधा
यते आत्मैव रिपुरात्मन इति मुक्तिहेतोः सर्वानर्थसिद्धेर्बाधालंबनस्यैव प्रतियत्नतात्तत्त्वतः शत्रुः स्वस्य मुक्तं स्वप्रति
च प्रदिदानां विस्पष्टयति ५ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ यद्यपि स्वस्यैव बंधुत्वं शत्रुत्वं
अनाद्यविद्यावासनया रागद्वेषादिभिश्च बंधकगुणैरिंद्रियैश्च प्रवर्तमानत्वाद्देहेंद्रियादिसहजि
मेव स्वाभाविकी स्वस्येष्टमेव मन्यमानो यया आत्मा संसरति तस्यात्मनः सदसद्विवेकवतो वैराग्यविरक्तिप्र
तामो क्षेप्सुर्येव क्रत श्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वेनामानित्वादिगुणसंपन्नेन येनात्मना रागद्वेषादिदो
षानभिभूयात्मा कार्यकारणसंघात एव जितो निर्जितो भवति स आत्माबंधुर्भवति कार्यकारणसंघातजेय
स्तु तत्प्रवृत्तिमति योगिगुणावष्टंभेन तत्त्वेन देहस्वरूपं दृष्ट्वा नोपसर्पणश्चायं धारणेन च ध्यानेन च प्राणाप्र

१४०

त्तिमारागयामेनसांत्याच रेंद्रियप्रवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिश्च वैराग्येण संत्याच बुद्धिप्रवृत्तिः सदसद्विवेकचिंतानेन तीव्रमोक्षेच्छया च
प्रत्यग्रूपेणात्मभावेनाहंकारप्रवृत्तिर्जेतव्या एवं कार्यकरणसंघातलक्षणस्यानात्मायेनैव शोकितो भवति स कार्यकरणसं
घातेजेतात्मा एवैकस्याहं ममेति संसारिण्या एतन्मनो बंधुरात्मकोभवति स्वतरणकारणभूतज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वाय चेत्क्षमा
णासमाधिनिष्ठोप्रतिकूलकार्यकरणसंघातप्रवृत्तिवासनाहतोनिगृह्य यस्मात्समाधावेव प्रवर्त्तते तस्मादित्यर्थः
एतेनदेहेंद्रियमनोबुद्ध्यादेरनुकूलत्वे समाधिर्जनितमोक्षस्त्रसिध्यति नान्यथा ततः प्रतियोगिगुणावष्टंभेन देहेंद्रि
यादेर्जयोऽवश्यं मुमुक्षोर्यत्नेः कर्त्तव्य इति सूचितं तत एव देहेंद्रियादेर्जयप्रकृवोगाः स्वस्य स्वयमेव शत्रुर्भवतीत्या
ह अनात्मन इति अनात्मनो देहेंद्रियादेः स्वस्ववासनानुरूपप्रवृत्त्या शत्रुत्वे समाधिनिष्ठाप्रतिकूलत्वे सति तत्प्रवृ
त्त्यनुसार्यात्मापि संसारमग्नस्यात्मनः स्वस्य स्वयं शत्रुवदेव भवति स्वोद्धारणक्रियाप्रतिकूलदेहाद्यनुसारित्वा
द्यथा रोगी विरोध्यपथ्यानुसारी पुरुषः स्वस्य स्वयं शत्रुर्भवति तथाऽयमात्मापि नाविरतो दुश्चरिताद्युच्छेदात्म
नसीमासर इति वा चं यच्छेत्यादि श्रुतिस्मृतिगमो समार्गप्रमनाहहत्यपतो वासनानुरूपेणास्वच्छंदः प्रतिकूलो बहिः
प्रवृत्तिमेव करोति ततो प्रकृतमात्मानः स्वं प्रतिस्वस्य शत्रुत्वं यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोर्यत्नेः अवश्याभिजन्ये तानवती
विदेहकैवल्यमिध्येकारणभोक्तृभोग्यादिसर्वंहरूपमिथ्यात्वबुध्यातीव्रवैराग्येणाच मिथ्याविषयावंधकरीबाह्य
प्रवृत्तिं निगृह्य ब्रह्मयोगनिष्ठमधिष्ठायात्मोद्धरणमवश्यं प्रयत्नेन कर्त्तव्यमितीति द्व नेनु उद्धरेदात्मनात्मानमिति श्लो
कनैवात्मन उद्धरणं कर्त्तव्यमित्युक्तेस्वकस्यैवात्मनः कर्तृकर्मभावः प्रसज्जेत स च लोके प्रसिद्धविरुद्धः नहि स्वस्कं

गी० टी० ७ 144

तुरंयानाभ्यासेब्रह्मदर्शनस्याघातः स्मादित्याशंक्याह जितेंद्रियत्वात्तिः प्रेष्यविनिष्टत्वात्स्वतास्मनात्तावगेपुमात्मेषपिब्रह्मविद्रूप
हृष्यैवतिष्ठतिनततेश्चलतीतिबोधयितुमाह शीतोष्णेति मानावमानयोः मानस्तुतिपूजोपचारादिः अवमानस्तुनिंदाति
रस्कारादिः तयोः प्राप्तयोः सतोस्तथा शीतोष्णसुखदुःखेषु शीतोष्णेनाधिभौतिकानामाधिदैविकानामुपलक्षणं सुख
दुःखेनाध्यात्मिकानामुपलक्षणं शीतोष्णयोः प्रसर्पदावाग्न्यादिषु दृष्टशस्त्यादिषु ज्वरादिषु मृष्टान्नादिषु वमानेषु
सत्स्वपिब्रह्मविसमदर्शन एव भवतिनत्वारोपितनामरूपक्रियापातेन्द्रकलानुसंधानेपरोभवतिनामरूपादेर्ब्रह्मणि प्रवि
लापितत्वेनपुनर्जनितविषयत्वात् योगावेतनः स्वयंब्रह्मरूपहृष्यैवतिष्ठतिनततः कश्चिच्चलति तथा च श्रुतिः सह
स्यदंसान्तात्वाहृष्टसमत्वेवसेनकुचेलोअसहायएकाकीसमाधिस्थआत्मकामआप्तकामोनिष्कामोजीर्णकामोव्या
प्रेहस्तिनिसिंहेदंशमशकेनकुलेसर्पेयक्षराक्षसगंधर्वेमृत्योरूपाणिविदित्वानबिभेतिकुतश्चनेति वृक्षइवतिष्ठा
सेछिद्यमानोनकुप्यतनकंपतउत्पलमिवतिष्ठासेछिद्यमानोनकुप्यतनकंपतेआकाशमिवतिष्ठासेछिद्यमा
नोनकुप्यतनकंपतसत्येनतिष्ठासेदितिएवंविपरीतमत्यपहेतुषुप्राप्तेष्वपिब्रह्मविदूषस्योविपरीतमत्यपरक्षयो
भवतिपदादानपुष्कोयोगारूढउच्यतेइतिशेषः ८ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेत्यबाह्यपदार्थविवेकरहितत्वहे
योपादेयबुद्धिमृत्त्वंविपरीतमत्यपेरक्षपितत्वंचयोगारूढस्यलक्षणमितिप्रतिपाद्यदानीमपिसर्वत्रसमदर्शनमे
वब्रह्मविदोयोगारूढस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणमितितदेवपुनर्हृदयपति सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ११०
साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ९ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपक

त्वीऽङ्गः स्वीत्यादिविपरीतमत्यपैसंसारीभवतस्यात्मनः समाधिनिष्ठं ज्ञानविज्ञानबलेन तत्तन्मत्स्यपदसंबंधराहित्यापादनमे
व आत्मनः समुद्धरणमिति परमात्मा समाहित इति पदेन सूचितं भवति यदुक्तमुद्धरेदात्मनात्मानमिति तदुद्धरणाश्र
कारमेवं निरूप्येदानीं एवंलक्षणोपायोगारूढो जीवन्मुक्त इति योगिनो योगारूढत्वं सूचयन्नुमाह ज्ञानेति त्वस्य यो
गनिष्ठासिद्धेरसाधारणकारणमाह विजितेन्द्रिय इति सदसद्विवेकजन्यतीव्रवैराग्यसंपन्नो हेच्छाभ्यां विशिष्य जितानि विजितानि
विषयग्रहणाद्वैमुख्यं गमितानीन्द्रियाणि बाह्यान्यन्तरकरणानि येन स विजितेन्द्रियोऽस्त्यतो योगी योगनिष्ठपाश्वतो ब्रह्मवि
द्यतिः स्वयं ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा सर्वं खल्विदं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः वासुदेवः स
र्वमित्यादिस्मृतयश्च सर्वस्य जगतो नामरूपप्रपञ्चनिरासपूर्वकं निष्प्रपञ्चब्रह्ममात्रत्वं प्रतिपादयन्ति निरुक्तश्रुतिस्मृतिनि
रूपितात्सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावधारणमज्ञानमिति हृदयज्ञाने शास्त्रेण सूर्यग्रहणान्निश्चयवत् विज्ञानं तु श्रुतिस्मृतिभिः सम्यग्द्र
ष्टस्य विदेकबुद्धिरूपा ब्रह्मैवाहमिदं जगच्चेति निर्विशेषात्मना सर्वतः परिपूर्णस्य स्वात्मत्वसाक्षात्करणं च स्वानुभवारूढ ग्र
स्तार्कविवर्तदर्शनवन्नरणतामपानुकूलसरणाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावगाहकाभ्यां प्रतिबंधाभ्यां तृ
प्तः विकल्पान्तरस्यावकाशरहित आत्मा मनो यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानविज्ञानाभ्यां सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावगाहकाभ्यां प्रतिबंधाभ्यां
कूटस्थो निर्विकारोऽत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः समानि निर्विदाकारवृत्त्या समत्वेन ब्रह्ममात्रत्वेन ग्राह्याणि लोष्टाश्मकाञ्चनानि येन
स समलोष्टाश्मकाञ्चनः सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शीत्यर्थः एतेन बाह्यपदार्थविवेकराहित्यं हेयोपादेयत्वबुद्धिशून्यत्वं च सू
चितं भवति ननु योगारूढस्य ब्रह्मविदः सदा सर्वत्र ब्रह्मदर्शने प्रारब्धवशात् संप्राप्ते भौतिकाद्युपद्रवे हर्षेऽनद

गी० स०
८

निर्गतो यः स निराशीः एकांतवासो लघुभोजनादि मौनं निराशा करणावरोधः मुनेरसोः क्षेयमनेष्टै तोचित्तप्रसादं जनयंति शीघ्रमि
तिन्यायेन निर्दिष्टा सो ऽदेहजीवनादावप्याशोराहित्येन भवितव्यमिति सूचितं किंचापरिग्रहः कौपीनकंथातिरिक्तः परिग्र
होयस्य नास्ति सोऽपरिग्रहः सति तदतिरिक्ते परिग्रहे यत्नेरपि चोरादिभयेन द्रव्यरागाविक्षेपप्रसक्त्यासमाधानि द्भेः नातस्तद्राहि
त्येन भवितव्यं एवं योगस्य बहिरंगानि द्रावय्यंतरंगाभावे योगो न सिध्यत्यतस्तेन भवितव्यमित्याशयेनाह यतचित्तात्मेति
यतो वासनया शून्यतां नीतः चकारान्नियतो हीनोचित्तं चात्मा देहेंद्रियसंघातश्च तो उभौ येन स यतचित्तात्मा नतु द्वा
पारन्निरुद्धदेहेंद्रियमनोबुद्धिचित्तइत्यर्थः एवमादिध्यानसाधनसंपन्नो मुमुक्षुर्निर्दिष्टा नुः स्वयं रहस्येकांते गिरि
कुहरगुहादौ स्थितः सततं नित्यं निरंतरं नियमेनात्मानं मनः अन्यगामिन्नं परे ब्रह्मणि सर्वदृश्यनिषेधावधिभूते ना
तानंतत्वाये किंतु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्वयमित्येकलक्षणो स्वात्मनि युंजीत संदधीत ब्रह्मैवाहमह
मेव ब्रह्मेति स्वात्मना ब्रह्मानुसंदध्यादित्यर्थः १० एवं योगस्य बहिरंगमंतरंगं च संक्षेपेणोक्त्वेदानीं देशासनशरी
रधारणादीनि बहिरंगान्यंतरंगानि च योगस्य विशिष्य वोधयितुमादावासनलक्षणमाह शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थि
रमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ११ शुचौ मार्जनप्रोक्षणादिक्रियया स्वभावेन
वा शुद्धे विजने शैदेशे नदीतीरगुहादौ वात्मनः स्वस्य ध्यानयोग्यमासनं नात्युच्छ्रितमत्यंतोन्नत्यरहितं अ
त्युन्नते त्वे चित्यासवशेप न चलनपतनादि विघ्नसंभावनातो नाति तुंगं नातिनीचमतिनिम्नं चता यात्वेशैत्यौष्ण्यापाषा
णादि घर्षणादेः शमसंभावनातस्तदुभयविलक्षणं न त्रायि चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं वस्त्रं अजिनं वैयाघ्रं कांप्पेवा कु

145

राम०

र्नो सुहृत् ददाति मतिं गराहानौ ताशुकालक्षणालसितो मित्रं परोक्षाः परोक्षयोरपकार्तोऽरिः शत्रुः अप्रियवादित्वात् द्वेष्यं
यो द्वेष्यो द्वेष्यः चादिमति वादिनोः समो मध्यस्थः सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः बंधवो बांधवास्तेषु श्रोतान्यपि पिस्वधर्मेन त्यजं
ति शास्त्रोऽनुवर्तिनः तेसाधवस्तेषु च विनिषिद्धकारिणो दुराचाररताः पापास्तेषु च संन्यासान्सर्वेषु तत्त्वरागाविनिष्टेषु पिसुहृदा
दिष्यपि शिष्टानेषु जनेषु योगारूढस्य ब्रह्मविदो पतेस्तत्वज्ञस्य महापुण्यजातिगुणक्रियाप्रहरो न विनेव समबुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि
विशिष्यते कोविदा यानतो मद्विषद्बुद्धिव तदर्थं बुद्धौ जातायामप्युनरेक्षयोगतां बाधित्वा परेमद्धुविवसर्वत्र ब्रह्मबुद्धि
रेवविशेषापते ब्रह्मसम्यक्परवोवाध्यमानेः स्थिरीभवतीत्यर्थः समबुद्धिर्विमुच्यतेति पाठे तु समबुद्धिरिति मयमोते पदं समी
समाकारतभाप नासदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रग्राहिणी बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिर्विमुच्यते सुहृदादिषु सर्वत्र सदा ब्रह्मैव पश्य
ति स मुक्तो भवतीत्यर्थः एतो योगारूढस्यैवानितिबुद्धत्वा न सर्वत्र ब्रह्मेदं दर्शने मुक्तिस्तु नान्यस्यातो मुमुक्षुणा श्रवण
मननाभ्यां विज्ञातात्मतत्वेन पतिनैतावन्मात्रेणैव कृतार्थो स्मीति आस्थितात्य क्त्वा ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वाय समाधि
स्वशंपकं तेव्यमिति विवक्षितः समाध्यंगानि सत्वपत्रसमाधिं विदधाति योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एका
की यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १० योगी संन्यासयोगाद्यनयः शुद्धसत्त्व इति श्रवणान्संन्यासी पद्मासन
राग्रवित्तं योक्तुं स्यायापेनु शीलमस्यास्तीति योगी योगाभ्यासशीलो पन्तिरेकाकी एकाकी निविशेषणान्नैद्वितीया
सौरैकस्तपो द्विरध्यायी तिन्यापेनस्वाति रिक्तजनसम्पत्त्वं विवक्षितं सर्तिजनेनान्तरेवाग्यायारत्ने सततमध्याननिष्ठाभं
गप्रसंगात्तेनरेकाकित्वेन भवितव्यं किंच निराशीः सर्वाभ्य आशीर्भ्यो विषयभोगतृष्णाभ्यः तात्मो क्षेच्छा वैराग्यात्मा

तथापि मशकपिपीलिकाद्युपद्रवेण चलनं संभवति तन्निरासार्थमचलमित्युक्तं ऽ एवं कायशिरोग्रीवं समचलं धारयन् स्थिरः स्याद्
वन्निश्चलो भूत्वा स्वं स्वकीयं नासिकाग्रमेव चक्षुषा संप्रेक्ष्य चक्षुषा नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येत्युक्ते किंच सुषाने हि स्वपदं न गृही
पादितिनियमार्थं न तु नासिकाग्रदर्शनार्थं यदि नासिकाग्रदर्शनमेव विवक्षितं स्यान्मनस्तदाकारेण तत्रैवावस्थितं स्यान्त
न चित्तस्यात्मस्वरूपेऽवस्थानं संभवति चित्तस्यात्मनि स्थापनं खलु समाधिः यत आत्मसंस्थं मनः कृत्वेत्युक्तमतत
त स्वचक्षुषा नासिकाग्रदर्शनविधिः रूपाऽग्रहणसूचनार्थमेव चक्षुषोरवांवस्थार्थं चेतेनसिद्धं च चक्षुषोर्यथा रूपाऽग्र
हणं तथा श्रोत्रादीनामपि शब्दाद्यग्रहणमत्र विवक्षितमिति ज्ञातव्यं चक्षुषोरूपाऽग्रहणविधानादेवनिदिध्यासुनि
पश्यति दिशश्चानवलोकयन्निति यद्यपि नासिकाग्रदर्शनविधिनैव तदतिरिक्तदर्शनं निषिद्धमेवं भवति तथापि वि
चित्तस्य तस्मिन्नासक्तस्य योविपरीतशङ्कोऽन्यत्रावधिदिशश्चमानाभीभ्रूकारणादात्मशरीरं चानवलोकयन्नेव युक्त आसी
तेत्यन्तरेण संबंधः समकायशिरोग्रीवत्वं स्थिरत्वं नासिकाग्रदृष्टित्वं दिगनवलोकनं च योगिनो योगसिद्धेरंगानीति
सूचयितुं तान्यन्तरंगानि तत्सिद्धेः साधारणसाधनानि च सूचयितुं तेन साधनसंपन्नो यतिः समाधिं कुर्यादिति सा
ह मंमानेति प्रकर्षेण शान्तः प्रशान्त आत्मा रागद्वेषाद्यनुत्पत्तिरेवात्मनोन्तःकरणस्य शान्तिस्तस्याः प्रकर्षस्तु रा
गद्वेषादिदोषोत्पत्तिहेतूनां विषयेष्वसमीचीनत्वात्समीचीनत्वप्रीतत्वमितीष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वबुद्धीनां निवृत्ति
रेव एवंलक्षणः प्रशान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य स प्रशान्तात्मा विगतभीः विविच्यगताभीर्विगताभीः शोकविनिर्मो
क्षादानविसर्गानिरूपस्य दन्तधावनमुखप्रक्षालनादेः शास्त्रीयस्य सर्वस्य च कर्मणः परित्यागे विहितानि हिंस्यंतो

१०.६०
९
146
ग्रम०

र्णं दर्भोत्तरस्तु पर्युपरिस्थितं क्रमेण पश्यत चैलाजिनकुशोत्तरमधः कुशास्ततोऽजिनं ततो वस्त्रेणाच्छादितमित्य
र्थः वस्त्रं पर्युपरि स्थित्वा निम्निर्दृ वस्त्रं दारिद्र्य दुःखाय दारुरोगाय चोपलः इति तृणं हस्य विषयं न प्लवं विषयमिति रह
स्य ध्यातास्तस्यैवमासनमचलं स्थिरं निश्चलं यथा तथा प्रेति धाप्यकल्पयित्वेत्यर्थः ११ एवमासनमुक्त्वा तत्र कर्तव्य
माह तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२ निर्दिष्टासु तत्रे
तलेक्षण आसन उपविश्य स्वयं यत चित्तेन्द्रियक्रियः इदमेव योगिनो योगसिद्धेरुत्तमं अन्तरंग साधनमित्युक्तमपि
पुनरुपदिशति यतचित्तेन्द्रियक्रिय इति यतं संयतं सम्यग्निरुद्धं चित्तस्योभयेन्द्रियाणां च क्रिया स्वाभाविकी चेष्टा
विषयप्रवृत्तिर्येन संयत चित्तेन्द्रियक्रियो भूत्वा मनो मनोहृतिस्तामेकाग्रं लक्ष्यस्यैवाभिमुखं कृत्वा सम्यक् मनस्कमवरा
कृत्वेत्यर्थः एवं लक्षणसंयत्रोपविश्यात्मविशुद्धये आत्मनो विशुद्धिरविद्यातत्कार्ये देहेन्द्रियादावन्यत्राहं ममेद
मित्याद्यसन्मयानो ततोऽकारणावासनानां च निःशेषनिवृत्तिरेवात्मनोऽन्तःकरणस्य शुद्धिस्तस्यै शुद्धये योगं ब्रह्म
रूपवात्मभावेन सुरमं योजयतीति योगः समाधिस्तं युञ्जीत अभ्यसमभ्यसेन्नानेकुर्यादित्यर्थः १२ पुनरपि योगि
नां योगसिद्धेरन्तरंगलोकापादनैवं लक्षणः सन्नेव यतिः समाधिं कुर्यादित्याह द्वाभ्यां समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं
स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चि
त्तो युक्त आसीत मत्परः १४ कायशिरोग्रीवं कायः केरे ऊर्ध्वमदेशः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं ऋ
ज्वचलं वयथा स्यात् तथा धारयन् कायशिरोग्रीवं समतया ऋजुत्वेन धार्यमाणो मायो यो सेयो पश्चाच्च द्रष्टुं स्वदृष्टं वनशक्यते

छापरायणोयस्तिरेवमेकाकित्वनिराशित्वापरिग्रहत्वसमकायशिरोग्रीवत्वस्थिरत्वनासिकाग्रदृष्टत्वदिगनवेक्षितत्व

गी० टी० वीतभयत्वब्रह्मचारिव्रतेस्थत्वप्रशांतत्वादिविशेषणविशिष्टोऽसन्यानिरुक्तलक्षणआसनउपविश्यात्मानं

१० ततःकरणंब्रह्मणिसदायुंजन्ननुसंधानंकुर्वन्नियतमानसःस्वाद्वयात्मब्रमुमुक्षुयाविस्तालेनितान्निरंतरंसम्प्रस्तु

ष्ठितस्वभावाभ्यासवलेननिपतन्निश्चलंसर्वबाह्यवासनानिःशेषसंक्षयवशाद्धिपरीतमन्यत्पातुन्यत्तोलिविं

एत्मनात्स्थितेमानेसमनेसेवानुद्रुत्यस्मितिभ्रेवरागतमनुतदृढेसवाह्मस्थांतिंत्वात्मनन्नत्रसमासाक्षिपतेः

नेनेतिमनःमनएवमानसंयस्यसनियतमानसोऽप्रतिबद्धात्मावेत्तानोमत्तानितांगायरमानिर्वाणंप्राप्तस्य

147 तं बंधरहितंपरमंपरमपुरुषार्थलक्षणांकैवल्यंयपासातांपद्वानिर्वाणंमोक्षरूपंपरंनिरतिशयसुखंपसा

सातामनरावमत्स्थांममैवसंस्थास्थितिर्यत्रनान्यस्यबुध्यादेस्तांयद्वासमस्तरूपेणसंस्थायपातांयद्वामद्रा

वापत्तिरूपांब्रह्मात्मनास्थितिलक्षणांशांतिसर्वोपरतिमात्यंतिकसंसारनिवृत्तिरूपामधिगच्छतिप्राप्नोती

त्यर्थः एतेनयोगस्यफलंमुक्तिस्त्विज्ञानंस्वस्वरूपक्षयानेरतोमुमुक्षोयतेःअनवरागसमभावितप्रकृतत्वम

मनुतत्स्वरूपावस्थापविदेहमुक्तेःसमाधिश्चकालत्वमिति सूचितंभवति १५ योगीयुंजीतसततमित्यारभ्यैनत्को

कपर्यंतयोगायोगांगानियोगासनंयोगिनोयोगस्यफलंचप्रतिपाद्यइदानीयोगाभ्यासिनएवाहारा

बहिरंगमंतरंगंयोगांगंद्वयंप्रतिपादयति नात्यश्नतस्तुयोगोऽस्तिनचैकांतमनश्नतः नचातिस्वप्नशील रा१५०

स्यजाग्रतोनैवचार्जुन १६ यदात्मसंमितमन्नंतद्वतिनहिनस्तियद्भूयोहिनस्तितद्यत्कनीयोनतदवती

तिश्रवणाच्छ्रुतेरयमर्थः आत्मसंमितंस्वोदरपरिमाणमन्नंतेनेपेदन्नंस्वस्वज्यतेतदन्नमोक्तारमवतिरक्ष

तिपाभीतिः सा यस्य न विद्यते स विगतभीः स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्य तस्मादिदानीमस्मिंल्लोके सुखं च परित्यज्या
त्मानं मन्निष्ठे स्थितित्यज धर्ममधर्मं च नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभः शांतादिश्रुतिस्मृतिनिष्ठप्रमत्तसुप्रसादि भीक
इत्यर्थः किंच ब्रह्मचारिव्रते स्थितः अत्र ब्रह्मचारिव्रतपदेन भिक्षाभोजनं ब्रह्मध्यानेन गुर्वीषु वर्णादिः त्रिषु वर्णाद्युष्ठान
शांतिस्य समाधिसेवावित्ताविक्रियप्रत्या मिश्रत्तुष्टानेविध्वंसकत्वाद्योगांगं जीवनं तत्त्वमिति नित्यं स्थिरतरं कं यत्वधाव्य समा
धानुष्ठानप्रतिकूलत्वाच्चाहारमात्रमत्र गृह्यते आह रविष ये ब्रह्मचारिणोऽन्नं भिक्षाशनमेवत स्मिन् ब्रह्मचारिव्रते केवल
माधुकरभक्षणं एव स्थितो भवेत् इति दीपिकासुपतिः ननु माकमर्षाणा दोमाकमर्षाता याचितमानत्वाल्लिकोपयत्व्रे बाह
रस्य परतंत्रत्वेन दूष्यमुख्यत्वाकालिकत्वं न स्थानाति रिलन्य पृतौ क्षादिदोषत्वयासमाधिविप्रकारित्व मसंगान तस्मात्त्योधी
नेब्रह्मचारिव्रते भिक्षाशनं एव स्थितो भवेदित्यर्थः मनोवृत्तिरूपं बहिः प्रवणशीलं संयम्य विषयप्रसंबंधोपयानेसात्त्
ध्यानिग्रह्य मच्चित्तः मयि वृद्धितः हृदि मत्वा सर्वं सिद्धिदेकरसेमन्यप्रकृपे ब्रह्मणि चित्तं यस्य समच्चित्तः बहिर्गंधुवृत्तं तमपि सम्य
क् स्थापयित्वेत्यर्थः मच्चित्ते तत्र सत्र्यास्मच्छब्दार्थस्य चित्तस्थापनादि करतां स्य ब्रह्मणः स्थापयितुं ब्रह्मेद्याने उदरंम
तरंकुर्वतो अथतत्स्य भर्पमवतीति प्रवणाद्वैतदर्शिनो मुक्तिर्न संभवतीति ततो ध्याता ब्रह्मैवाहमिति स्वब्रह्माभिन्नभावपेदि
ति बोधयितुमाह मत्परइति अहमेव परः परमात्मेति मत्परः ब्रह्मैवाहमिति स्वस्य ब्रह्मभाव ग्राहकभावेन तत्परं युक्तः सत्रात्मे
नस्वं ब्रह्मैव भावयन्नासनेनत्र्ध्यासुपविशेदित्यर्थः १४ योगमात्मविशुद्धये इति उक्तेनाद्योगानुष्ठानस्य फलमात्मवि
शुद्धिरात्मविशुद्धिस्तु फलमप्रतिबद्ध ज्ञानसिद्धिद्वारा ब्रह्मनिर्वाणमेवेति मत्वाच पितृयोगिनो ब्रह्मविदो जीवत एव यु
क्तिफलमाह युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५ योगी योगनि

०तं०
११

148

हृद्दण्नाऽभ्यस्तु योगिनः उक्तलक्षणलक्षितो स्वभावबोधो यस्य तस्य योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य आहारविहारनिद्रादीना
मतिरेकत्वे रजस्तमोवृद्धिस्तया समाधेर्ज्ञानस्य च विच्छित्तिः स्तनस्तात्परिमितत्वाभिव्रतत्वं एवं लक्षणस्य यतेर्योगः
समाधिर्दुःखहा दुःखान्याध्यात्मिकादीनि जन्मादीनि वा सर्वाणि स्वानुष्ठानसमुत्थज्ञानप्रतिबन्धबोधेन हंतीति दुः
खहा भवनिर्विदे हेतुर्निःसंपादयतीत्यर्थः १७ यद्यपि यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति कूटस्थो विजितेन्द्रिय इति च यो
गिनो योगारूढत्वं संप्रपञ्चितं तथापि ब्रह्मविदं लक्षणयोगरीतो तेनुसु सुस्मित दोराध नंतदा त्रयेरोचक्रत्वान्नि
नं तु निश्चमानुष्ठानतः इति तदेव न पुनर्विस्मरयति यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निःस्पृहः सर्वकामे
भ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ निरुक्तबहिरंगान्तरंगसाधनसंपत्त्यानीत्रमो सेच्छावैराग्याभ्यां च निःस्पृयो गमभ्य
स्यतो योगिनो यतेर्यदा यस्मिन्काले विनियतं विषयसंबंधोपधानस्यान्ये या निरंतराभ्यासबलेनैकाग्रमधिगमि
तं चित्तमात्मनि स्मितानंदैकरसे मनसग्रभिन्ने प्रत्यग्रूपे वा अवतिष्ठते सर्ववासनाक्षयात् सर्वकामविद्ध स्थावेस्वयं
सद्घासनावासितं सत्स्वेदा सरूपराज्ञि अष्ठतिप्रयत्नेनापि न बाह्यं प्रबलबलेनेत्यर्थः तदेव विस्पष्टयति निःस्पृ
ह इति काम्यंत इति कामाः शब्दादयस्तेभ्योपलादपलाद्वा ऐहिकपारलौकिकेभ्यः सर्वेभ्योऽपि दोषदर्शनान्निःस्पृहस्तृ १६०
ष्णाशून्यो भवति तेन्तु मिध्यानं तु ध्यारिद्रिपाशिमनुष्वनेभवतं यतितदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते युक्तैरिति शेषः यो
गमारूढ्यतिष्ठतो यते श्चित्तकं यतिष्ठतीत्याकाक्षायां तच्चित्तस्थितेरुपमानमाह तदनुष्ठितयोगस्यासंप्रज्ञा
तसमाधिनं सूचयितुं यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९

यन्निरोधो हा पक्ष्यमवति न हि निःसृत धातुवैषम्यं संयाद्य पुरुषं न हन्ति न पीडयति च यथा यत्नः स्वोदरपरिमाणादतिरिक्तं पद
मेभुज्यते तर्हि नास्ति मलादिकमुत्पाद्य पुरुषं हन्ति धर्मं च नाशयति यत्के नीचैः पत्के नीचोऽत्यल्पमेव भुज्यते ते
न तु पुरुषमवति सुस्थितं स्थैर्यं मनि नीहाय च क्षमं न भवति ततः परिमितमेव भोक्तव्यमिति सिद्धं इममेवार्थं श्री भगवान्निया
ह अत्यश्नतः स्वोदरपरिमाणमतिक्रम्य जरयितुमशक्यमन्नमश्नतो वहाऽशिनो योगिनो ध्याने योगो नास्ति योगनिष्ठ
नं सिध्यति अनश्नतोऽपरिमितेः अत्वरांमनेनं ब्रह्मचर्यं चेन सिध्यति एकांतेनियमेनानश्नतोऽत्यल्पमश्नतश्च यते
योगो नास्त्येव अत्वरां मननं चापि न सिध्यति किंतु स्वोदरपरिमितमनेदोहदिके रेचान्नमश्नतश्चयोगः अवरा
मननं ब्रह्मचर्यं च दिवास्वापादिदोषरहितस्यापि सिध्यतीत्यर्थः अथवा स्वरूपेदः मनेनाहं तन्नो यमुदके न तु वो
योः संचोरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदित्यादि शास्त्रपरिमाणमतीत्याश्नतोऽनश्नतश्च योगो न सिध्यति यथा न चाति
स्वप्नशीलस्यात्यन्तं निद्रालोरति जाग्रतश्च योगो न सिध्यतीत्यर्थः १६ तर्हि कीदृशस्य योगः सिध्यतीत्याह यु
क्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७ युक्ताहारविहारस्य यु
क्तः परिपदं स्वेनाह्निमिति नगच्छतः परंगच्छन्ने ग्रामे नगरे वसेदित्यादि शास्त्रनियमेन युक्तो आहारोऽन्नं विहा
रो विश्रांत्ये संचारो यस्य तस्य परिमिताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु अन्नादानविसर्गादिक्रियासु युक्ता
यावता कार्यसिद्धिस्तावत्परिमिता न तु विश्रंखला चेष्टा देहेंद्रियव्यापारो यस्य तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य
योनिद्राऽवबोधो जागरस्तावेतौ युक्तौ परिमितौ जागर्याद्यस्य स्वप्नो निद्रायुदशनाडिकाः पश्चाज्जागरणात

गी० टी०
१२

स्य तु साक्षादपरोक्षीकुर्वन्नु पश्यन्नात्मानं दशिमुक्तः कृतार्थोस्मीति मोदते समोदते मोदनीयं हि तल्लब्धेति कृतेः आत्म
नि तुष्यति योगारोहणक्रमेण तत्वतो महात्मन आत्मसंसारमोक्षणं तेन स्वरूपं वेग्रन्थसंयमनस्तनैः श्रवणादिना विज्ञा
तात्मतत्वस्य यते योगारोहणे नैवात्मोद्धरणं सिध्यति न दवरूपं कर्त्तव्यमित्यनेन सूचितं भवति २० किंच सुखमा
त्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः २१ यत्र यस्यां सुखं केवलं शुद्धं सत्वभा
वापत्तिदशायामयं योगनिष्ठो ब्रह्मविद्युतिः बुद्धिग्राह्यं स्वहृतैकगम्यमतएवातीन्द्रियं इंद्रियाविषयमिंद्रियावि
षयसंबंधरहितमजन्यमित्यर्थः नतरंवात्यंतिकमंतमतिक्रम्य वर्तमानमात्यंतिकमाद्यंतमंत्नमत एव एषोस्य पर
मानंदरूपोहिमसिद्धं यत्तत्सुखं वेत्ति सदानंदोहमस्मीति आत्मानंदमनुभवतीत्यर्थः यत्रायं योगी स्वयं चिदेकर
सात्मस्वस्वरूपे सच्चिदानंदैकरसब्रह्मणि तदात्मना स्थितः सन् तत्वतः परमार्थोस्वरूपान्नैव चलति प्राणबाधाद्यंत
रविक्षेपेऽपि शास्त्रेऽविच्छिन्नं किंविदप्यपरीतभावं भजतीत्यर्थः २१ किंच यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्
स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ आत्मसाक्षात्कारएवयं मो लाभस्तंलब्ध्वा साधारणकारणं योगसि
द्धिरपि परमलाभस्वेनिमित्तायमिति कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः सदानंदैकरसस्यात्मनउपलब्धेः परमकार
णं यं निर्विकल्पसमाधिं लब्ध्वा यं आत्मलाभं वा लब्ध्वा योगारूढो यतिः कंचिदात्मानमपरमनात्मविषयकं लाभं
ततः सर्वस्य ब्रह्ममात्रेत्वोपलंभकनिर्विकल्पकसमाधेस्तत्फलादात्मलाभादधिकमुत्कृष्टं न मन्यते आत्मव्यतिरि
क्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य मायिकत्वेनासत्वात्तुच्छत्वात्तोपद्रवत्वाद्दुःखत्वात्तद्बीजत्वाच्च ध्यातानांचधर्मादेर्लाभं संतो न ला

149

२५

आत्मन इति कर्मणि षष्ठी आत्मन आत्मानं विषयीकृत्य प्रवर्तितं योगं यद्वा आत्मनः सर्वोपलब्धिसिद्धिसाधनं
योगं समाधिं युंजतः सादरं निरंतरं समनुतिष्ठतो योगिनो यतेः परमहंसस्य यतचित्तस्य यतं ब्रह्मण्येव प्रत्या
कारेण निश्चलतया सदा स्थापितं चित्तं येन तस्य यतचित्तस्य ब्रह्मरूपस्य रीत्यन्तमनसः सैवोपमा उपमीय
ते अनेनेत्युपमा स्मृता दृष्टांतः निवाते स्थाने स्थितः दीपो यथा नेंगते न चलति तथा ब्रह्मणि स्थापितं ब्रह्म
विच्चित्तं न चलति ब्रह्मरूपं च ब्रह्मात्मना निश्चलीभवति तत्स्वरूपमेवास्य जातः समाधिः तदुक्तं मनसो वृत्तिशू
न्यस्य निर्विकारात्मना स्थितिः असंप्रज्ञातनामासौ समाधिर्योगिनां प्रिय इति १९ एवं लक्षणसंपन्नोप
श्चितपरिपाकविशेषः स एव योगो ज्ञानस्य हेतुरिति वक्तुं तत्स्वरूपमाह त्रिभिः यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसे
वया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० बहिरंगान्तरंगसाधनसिद्धान्तो क्रमो यच्छया च विजृम्भितया
योगसेवया योगोपयोगांगं सविकल्पसमाधिविजातीयप्रत्ययोदयरहितेन केवलचित्तप्रत्ययमात्रोदयलक्षण
स्य सेवया निरंतरावृत्त्या निरुद्धं विपरीतवृत्तिर्यथा न स्यात्तथा चिरकालं ब्रह्मत्यप्रत्ययावृत्तावेव स्थापितं चित्तं यतेः
शेषविनष्टसर्वबाह्यवासनापटलं सत् यत्र यस्मिन्दशायां स्वस्य केवलमुद्बुद्धसत्त्वाशयमात्रावशेषरूपायां मायोपाधि
त्मा तु परमते उपरमं गच्छति वृत्तिनिरोधपरिणाममनुविधत्ते ... त्वा ध्यायात्मने वनिवातस्थ प्रदीपवल्लिङ्गं प्रतिष्ठ
तीत्यर्थः किंच यत्र यस्यां चित्तपरिपाकविशेषदशायामयं ब्रह्मविदुत्तम आत्मनि निर्मलांतःकरणे व्योम्नि र
काचे द्रविव बन्मका मामानं द्रष्टा ... चिदानंदैकरसमात्मानं परं ब्रह्मात्मनात्मना ब्रह्मैवाहमस्मीति स्वस्वरूपत्वेन पश्य

गी०अ० ६ वे 150

स्य साधनमयमुक्तलक्षणो योगः नैवात्मा समुत्पिपते एतद्यात्मसंसिद्धं विहस्य न सचेतेति निश्चयेन विनदा निर्वेदेनाप्यनि
र्विरणा चेतसा नाना साग्रदर्शनक्लिद्यनि ऐश्वर्यसाम्येन कापस्थापनं मनोनिग्रह श्लोकेशाप भवतिनाहं वक्तुं शक्नोमीति स
माधिकरणोपदलसतंतेनदोषेण उक्तं विजेनिर्विरणानीत्रमोक्षेषु यातदेहितमनिर्विरणांतेनानिर्विरणान चेत
सामुमुक्षोपेतैः सउक्तलक्षणोयोगः समाधियोक्तव्यः प्रयोक्तव्यो विदेहमुक्तेः सम्यक्कृतेऽयमित्यर्थः २३ समाधेः कर्त
व्यप्रकारमेवाह संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः २४ यदार्थेषु
समीचीनत्वकल्पनेनेसंकल्पस्तस्मात्प्रभवंतीति संकल्पप्रभवास्तान् कामान् विषयाभिलाषान् सर्वान् सर्वपदार्थवि
षयानशेषतः सबीजास्त्यक्त्वा परित्यज्य पिते लेलेपरूपेणापान्शेषास्तिष्ठति यथा तथा कामेषु त्यक्ते ष्वपि विषयेषु रंजनारूपे
णाकामशेषो यथानस्यात्तथा सर्वत्र कामत्यागः कर्तव्यः सतिकाम लेशेन दाक्षेप्मनः समाधौ नतिष्ठत्यतः सर्वत्र दे
हजीवनादावपि निरपेक्षो भवेद्योगीत्यर्थः योगसिद्धेरंतरंगं बलवत्साधनमुक्त्वा साधनांतरमाह मनसेति स
माधौ कृते सम्यक्ज्ञानं तेनैव मनसोनात्मस्थितस्यैवं निश्चयवता कामसंकल्पयोर्दोषदर्शिनैव मनसा इंद्रियग्राममेव सु
एदीनां वागादीनां च संघातं समंततः सर्वतो नियम्य तेषां महतिं निगृह्येत्यर्थः इंद्रियेभ्येन सः संयोगात्करणमेवे
द्रियनियमनमिति मनसैवेतिपदेन सूचिततेन इंद्रियाणां मनसश्च संयोगतो यथानस्यात्तथा स्यात्तथाभिन्नेमिना
यः २४ ब्रह्मविदुक्तलक्षणा आसने सम्यगासीत्वा शरीरं साम्येन स्थापयित्वा दिक्षोऽप्रपयत्ना साग्रहहृष्टिमुक्त्वा १५०
सर्वकामसंकल्पत्यागएवं कसर्वेंद्रियाणि नियम्यततः शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् २५ शनैः शनैः क्रमेण बाह्यात् विषयेभ्यस्तत इंद्रियेभ्यस्ततोन विपरीतमनसैवम्

भायममन्तंतइत्यर्थः ननुब्रह्मविष्ण्वादिलोकप्राप्तिस्तुविदुषोलाभएवेति नेत्र सत्यलोकवैकुंठादेरपिमायिकत्वेनोक्त
दोषवत्त्वपरिमेयत्वात्वाविशेषात्तुद्दाभस्तत्स्वमित्वलाभोप्यलाभएवभवति आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिस्मृतेर्वा
त्मलाभातिरिक्तलाभस्यलाभत्वनिषेधात्रितस्यनिरतिशयानंदरूपस्यात्मनएवलाभोलाभायभवतिः तस्मादुक्तं
विद्वान्सर्वसाक्षात्कारकारणत्वादमुमेवयोगंपरमंतासंमन्यतेनततोन्यंलाभमित्यर्थः किंचयस्मिन्वयस्यामतेः के
रणपरिपाकविशेषावस्थायांस्थितःबाह्यमाभ्यंतरंचविस्मृत्य शुद्धावापन्नयावृत्त्यापूर्णानंदैकरसब्रह्मरूपेण
संस्थितोब्रह्मविद्यतिदुस्सहरूपतातद्विजनितेनापिनवाऽध्यात्मिकेनमहतादुःखेननविचाल्यतेस्वरूपाच्चालयितुं
नशक्यतेबाह्याभ्यंतरविस्मरणात्तैःविपरीतभावंनापितुनप्राप्यतइत्यर्थः २२ योगस्यफलस्वरूपमुक्त्वाऽधुनातत्फल
स्वरूपंतंयोगंविजानीयादित्याह तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्ण
चेतसा २२ बाह्योपरतत्वादिनिःसत्परिपाकभेदोविशिष्टोयोगोऽन्तःकरणावस्थाविशेषस्तमेवयोगसंज्ञितंविद्यात्योगइ
तिसंज्ञितंसंज्ञायस्यसयोगसंज्ञितस्तमुक्तलक्षणमंतःकरणावस्थाविशेषमेवयोगंविजानीयात्इत्यर्थः यो
गस्योक्तलक्षणाविस्पष्टत्वार्थंपुनरप्याह दुःखसंयोगवियोगमिति अत्रदुःखशब्देनतदनुबंधिसुखमपिकेसुखे
बंधःदुःखेतेदुःखानामाध्यात्मिकादीनांसुखानांचसंयोगःसंसर्गस्तेनवियोगोयस्यसदुःखसंयोगवियोगःअ
प्रकाशितबाह्यसुखदुःखमन्ययोतःकरणावस्थितिविशेषस्तंयोगंविद्यादित्यर्थः एवंयोगलक्षणंयोगंचाभिनिर्दि
श्यनतुष्यतोनियोगफलमपिभवतियाद्यसंसारनिमग्नस्यात्मनःउद्धरणंयोगेनविनानान्येनसिध्यतीतिविशालात्म
नत्वस्ययतेःविदेहसुत्तेयेसमाधिस्थवंधकर्मभ्यइतिसिद्धेयतुंदुःखसमाधेःकर्तव्यतामाह सद्गति आत्मसमुद्धरोप

गी० टी०
१४

पापद्यमनः प्रवर्त्तते तदा विषयमिथ्यात्वबुद्ध्या ततो निवर्त्य स्वरूप एव स्थापनीयमित्याह यतो यतो निश्चरति म
नश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६ वासनावेगाच्चंचलं चपलं रागादिदोषग्रस्तत्वादस्थि
रमव्यवस्थं मनः स्वविषयमात्मानं मनागप्यसमवाप्य नपापरागादिना वा हठाद्बहिर्जातमज्ञातं च सत् यतो यतो विषया
यमुद्दिश्य निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततः स्वास्थ्याद्विषयान्नियम्य तत्र तत्र विषये मिथ्यात्वं दुःखमयत्वं बंधकत्व
मात्मव्यतिरेकेण सत्वं चोद्भाव्य वैरस्यमापाद्य वैराग्येणैतन्मनः पुनरात्मन्येव विज्ञानं गमयित्वा आत्मन्येव वशं नयेत्
आत्मनि नित्यत्वचिद्रूपत्वानंदैकरसत्वस्वरूपत्वादिगुणमेकाग्रेण निरुद्धं विसंवादि नियमेनात्मस्थमेव
कुर्यादित्यर्थः २६ एवं पुनः पुनर्विषयेभ्यस्तत्र दोषोद्भावनेन एवं कमात्मन्येव मन आत्मन्येव स्थापयित्वा स्मरत्
रूपाच्चिरकालं नित्यं निरंतरं चिन्तनस्य प्रावृत्तिमेव कुर्वतो योगिनो पत्वे बाह्यवासनानां तन्मयानीवृत्तिः शेषसं
क्षये सति यदा ब्रह्मणि मनः प्रशान्तिमेति तदा सुखं प्राप्नुतेमुतम्भाविमेवतीत्याह प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सु
खमुत्तमं उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७ शांतरजसं नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठया प्रशान्ता विनष्टा रजो
रजोगुणः रज इति तमसोऽप्युपलक्षणं तमोगुणश्च स्वस्वकार्यैः कामक्रोधलोभमोहाहंकारममकारादिभिः सह यस्य सशां
तरजास्तं शांतरजसं केवलं शुद्धसत्वस्वभावं मनस्त्वात् अकल्मषं अंतःकरणस्य कल्मषं भेदवासनारूपरजस्तमसाः स
त्वमिश्रास्तद्भौतिकगोचरा यास्ताः सर्वा न विद्यंते यस्य विजेसो अकल्मषस्तं अत एव प्रशान्तमनसं विक्षेपविपरीत
भावहेतोः रजस्तमोगुणयोः स्वकार्ययोर्निःशेषविनाशाद् दृढमभ्यस्तया प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं प्रशान्तं अविषया
कारतामेव समापन्नं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसं मनसमतः स्वब्रह्मभूतं ब्रह्मैवाहमिति पाधिकं तेयारिच्छितिं पारितस्य एनं

151

राम०

स्वमंदं मंदं मनः करणमुपरमेदुपरतं कुर्यान्नमोक्षैककामनया विषयेभ्य इन्द्रियेभ्यश्चात्मन्येव स्वसंबंधो यथा न स्यात्त
था मनसो बहिः प्रवृत्तिमुपशमयेदित्यर्थः पश्चाद्धृत्या धैर्येण गृहीतया बुद्ध्या ज्ञानेन आत्मविज्ञानमात्मन्यात्मनि महति निप
क्षेपे तद्घटके च्यात्मनीत्येवमुक्तमन्तरीन्याद्योऽनुपलक्षिता निसर्वाणोच्छ्रियाशक्तिहेतुविषयैः सह मनसि प्रविला
पयेत् प्रपंचकारणं तन्मनो विज्ञाने आत्मनि अहमास्मिकापां बुद्धौ ज्ञाने महत्यात्मनि कौं बुद्धिं महत्यात्मनि महत्तत्त्वे
तन्महे तत्त्वे मेज्याकृते तेनद्याकृते शान्ते सर्वप्रपंचोपशमे निर्विशेषे परे ब्रह्मणि प्रविलापयेदेवं सर्वं ब्रह्मणि प्रविलाप्य
ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थावष्टंभसमुत्पन्नात्स्वरूपवत्तो हृ धृतिर्धृतिः धैर्यं तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या सर्वो
गतेः विलापनेन सर्वं ब्रह्ममात्रावशेषत्वसंस्कारबलेन सर्वमात्मैवेत्युत्तरोत्तरदृढसंस्कारवत्या बुद्ध्या मन आत्म
संस्थं सम्यगात्मन्येव चैतन्यरूपे स्थितं निश्चलं कृत्वा सर्वमात्मानमेव पश्यन्नित्यर्थः एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा वि
हाय तत्ततः स्वयं किंचिदपि बाह्यमांतरं वा वस्तु न चिंतयेन्न भावयेत् किंतु सर्वं ब्रह्मैव भावयेदित्यर्थः एतेन ब्रह्माकार
वृत्त्या मनसो योऽन्यभावनाऽभावः स एव परमो योग इति सूचितं भवति २५ ननु विषयप्रवणस्य मनस आत्मनि संस्थि
तिर्न संभवति तद्धि विषयवासनाभिः रागादिभिश्च नियतविषयप्रवृत्त्यैकस्वभावत्वान्मनसः स्वभावाद्दुरतिक्रमत्वान्नाय
न स्वभावतः प्रवृत्तिनिरोधेन नियमितं दासिद्धो कुत आत्मनि संस्थितिरित्याशंक्याह विषयेषु सत्स्वेव सनी
चीन त्वेह स्वेच्छयैव केवलान्मनसः प्रवृत्तिस्तद्धेतवो रागादयश्च विकल्पा नहि वस्तु मायामात्रमिदं हि तत्र प्रमाणं
स्वप्नस्वप्नमायामात्रमित्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं मिथ्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादियुक्तिभिश्च विषयाः आरोप
तत्त्वात्मसिद्धे विषयसत्त्वस्य मोचनेन तत्त्वबुद्धिर्न स्यात् रागादयश्च तत्त्वमनसश्च प्रवृत्तिर्न संभवति कौचि

मात्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारदुःखनिर्मूलनकारणं प्रतिपादयति सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते यो-
गयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९ पुरुषं परमपुरुषार्थेन योजयति संघट्टयतीति योगः बुद्धियोगस्तेन युक्त उपयुक्तः प-
रिपाकजन्मसम्यग्दर्शने यस्मिंश्च समत्वेनावस्थितिबंधेन पुरुषस्य मोक्षेन योगेन सम्यग्दर्शनेनैव युक्तः संयुक्तः आ-
त्मा मनो यस्य स योगयुक्तात्मा ब्रह्माकाराकारितान्तःकरणस्तत एव समदर्शनः समं समभावापन्नं विशेषग्रहरहि-
तं मुक्तं चिरकालयोगाभ्यासवशात्सर्वत्र समन्तात्र ग्रहणपूर्वं दर्शनं यस्य स समदर्शनो ब्रह्मवित्तमः स्वयं सर्वभूतस्थ-
भवंतीति भूतानि अधिष्ठानाग्रहणादोषेणानंतः स्वप्नवत्स्रजावंतो वप्रतीयमानान्याकाशादीनि ब्रह्मादिस्तंबांतानि च
पानि तेषु सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मांडेषु सर्पवत्रज्जुहेतुमदीपवत् घटादिष्वाकाशवद्विकारेष्वन्वेनानुतिष्ठतीति सर्वभूतस्थ-
मात्मानं यथाऽस्मिन्कार्यकरणसंघाते देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां द्रष्टृत्वेन तद्वैस्यानां तु साक्षित्वेन स-
र्वप्रकाशकत्वेन अहमर्थतया निरभिमानेनाहमिति तिष्ठामि तथैव सर्वभूतेष्वपि भूतानि तद्वैस्यानां द्रष्टृत्वेन प्राणादीनां सा-
क्षित्वेन प्रकाशकत्वेनाहमर्थत्वेनाविकारात्मनाहमेवैकरूपेणावेतनमात्मना तिष्ठामीत्येवं भूतात्माऽनुभूतात्मा स्वस्मि-
व सर्वत्र तथा स्थिति मनुभाविकपाल्वसद्भावं सर्वतो विनिश्चित्य सर्वभूतेषु स्वस्वरूपेणावर्तमानमात्मानं स्वमेके-
मेव समीक्षते सम्यगनुभवति एवं सर्वभूतेष्वात्मैकत्वं विज्ञाय बाह्यनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठानिष्पन्नाः विष्ठा
न या यथात्मविज्ञानबलेनात्मन्येव परिपूर्णे सच्चिदानंदैकरसे निर्विकल्पे निराकारे निर्विशेषे स्वस्वरूपे सर्वभूतान्या-
काशादीनि स्थूलानि तानि सकार्याणि अपास्य आत्ममात्राणि पश्यमीक्षते यथाधिष्ठाने विवेकविज्ञानेन घटशरावादीनि मृ-

गी० टी०
१५
152
१५०

त्मनैव स्थितमेनं योगिनं ब्रह्मविदं यतिमनुगमं यस्मादुत्तमं नास्ति तदनुगममनुपमं नित्यं निरतिशयं साधनानपेक्ष
मयत्नसिद्धमसंप्रयमात्मस्थमतमात्मैकवेद्यं ब्राह्मं सुखमुपैति तदा प्राप्नोतीत्यर्थः साधननिरपेक्षात्पारसुखाविर्भावः
सुखमेतत्सर्वमत्पसः एषोऽस्य परमानंदस्याविर्भाव इति प्रसिद्धमेवेति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः २७ योगमनुष्ठायैव
यतिः कृतार्थो भवति सदा सुखं ब्राह्ममसंप्रयमेवमाप्नोतीत्युक्तं विद्वत्सु खलु विभक्तमेव सुखलाभं योगजं योगिनः
प्रशंसति मुक्तसुखस्वरूपं योगः करणी योगमुक्तिसुखसिद्धय इति सूचयितुं युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते २८ दृश्यं सर्वं मिथ्यैवेति दृश्यमिथ्यात्वं हृदं निश्चित्य सर्वत्र कामसंकल्पप
रित्याग एवं के सर्वेन्द्रियाणि नियम्य बहिरंगांतरंगसाधनसंपन्नो भूत्वा योगी समाधिनिष्ठापाम हत्तो यतिरेवं यथा शा
स्त्रं यथालक्षणं सदा नित्यमात्मानं चिदानंदैकरसं परिपूर्णं महितीयं परं ब्रह्म युंजन्ननुसंदधानः सर्वमिदमहं च ब्र
ह्मैवेत्येवं ध्यात्वा सर्वं ब्रह्मैव पश्यन् विगतकल्मषः विनिष्क्रांतं विगतं निःशेषविनष्टकल्मषं वासनाकृतभेददर्श
नलक्षणं यस्य स विगतकल्मषः सन् सुखेनाऽप्रयत्नेन सिद्धं साधननिरपेक्षमकृत्रिमं ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा ब्रह्मा
त्मना संस्पृश्यते अवगम्यत इति ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मात्मनि वृत्तिदेकरसमित्यर्थः यद्वा संस्पृश्यतेऽगृह्यतेऽनेनेति संस्प
र्शः स्वरूपं ब्रह्मैव संस्पर्शो यस्य तद् ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मात्मकमत एवात्यंतमनंतमपारमापरममतीत्य तिष्ठतीत्यत्यंतमपार
मसंप्रयं नित्यं शाश्वतं ब्राह्मं सुखमश्नुते जीवन्नेव मुक्तः सन् मुक्तिसुखमनुभुंक्त इत्यर्थः २८ योगस्य फलमभिमति
बुद्धमात्मैकत्वदर्शनमात्मानं दानुभवसिद्धत्वेन कर्मफलमिति स्तिनाहृयोरवैक्यात्मानं दानुभवे दर्शितस्तावधुनाऽद्वितीय

गी०सु० ९६

श्रुतिप्रसिद्धिबलात् स्वस्वरूपे रोकत्वमेव सदेवं पश्यतो ब्रह्मविन्नमस्याहं सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्म न मत्तः पृथगस्मीति प्र
णाशोऽदर्शनं चैवं नैवविषयत्वं न गच्छामि किन्तु नित्यमेव गच्छन आसीनस्य वा शयानस्य वा सुप्तस्य वा निमिषतो मिषतो भु
ञ्जतो पिबतो वा यत्र यत्र प्रपातिष्ठते तत्र तत्र द्विविधे सदा सर्वत्र वस्तुशो रूपवत्परमानन्दमात्रमहं नित्यविषयो भवामीत्य
र्थः यथा घटः स्वरूपतः स्वयं मित्रत्वेन वस्तुत्वात् विषयो भवति तथा ब्रह्मापि सर्वत्र स्वं पश्यतो ब्रह्मविदः स्वभिन्न
मेव सद्विषयो भवति तथात्वेऽदृश्यत्वं रक्षत्येव सत्तेऽप्यत्र नस्य मप्यं भवतीति भगवतादेवं मे देहेन्द्रियैः सह मिथ्यात्मभाव
प्रसंगाद्देहादिपरिहर्तुमाह सर्वेति सर्वब्रह्मविदपि मे मम विदेकरसस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मरूपेण मत्तः प्रणश्यतीति प्र
णाशो नाम नाशः नात्मतो दात्म्यापत्तिरेव विदुषः यथा वेधर्म्यापत्तिः पुरुषस्य नरकादिप्रयोजनहेतुस्तथा ब्रह्मविदोऽपि
परीतभावापत्तिरेव जन्मादिप्रयोजनं न हेतुर्यत्र ततोऽयं मुक्तिर्विदुपनात्म्यात्मभावं नकरोति किन्तु देवदत्तः स्वदेहं
वब्रह्मैवाहमिति स्वात्मना विषयीकृते निर्विशेषपरब्रह्मरूपे वस्तुदेहेहमित्यात्मानं तिष्ठतीत्यर्थः ३० एवं योगानुष्ठा
नसंभावितसम्यग्दर्शनस्य सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावगाहिनः फलं सदा सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मरूपतया तत्त्वदर्श
नं सर्वदा ब्रह्मानन्दोऽनुभवतीत्युक्तं तिसृत्यपि तावद्वुनात्वेवं सर्वगो ब्रह्मवित्तमः स्वमारब्धानुरूपैरादेहेनानां
धर्मेवन्मोऽपि सति स्वयं स्वनिष्ठेयेव वर्तमानः स तु मुक्तिं प्राप्नोतीत्याह सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थि
तः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन सर्वं ह्येतद्ब्रह्म
अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थविचारसमुत्थज्ञानबलेन योगानुष्ठानसमुत्पन्नस्वानुभवे ति

153

जल

एमात्रारोपयथाजलतरंगफेनबुद्बुदादीनांजलमात्रारोपयथासर्पधारादण्डादीनांरज्जुमात्रारो
समीक्षतेविवेकीपुरुषस्तथाब्रह्मविदपियोगानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रतिबद्धबोधेनात्मविज्ञानबलेनसर्वाण्
यपिभूतान्यधिष्ठानाऽसत्तानतःप्रतीतान्याऽऽत्ममात्रारोपेणसमीक्षते अहमेवेदंसर्वमस्मीतिसर्वमात्मानमेव
साक्षादनुभवतिननुतस्मात्तेषांरूपयसत्तांपश्यत्येवमोक्षाराधेयोभयात्मना प्रतीतमात्मानंनित्यशुद्धबुद्धमु
क्तस्वभावमेकमेवाद्वितीयंनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमनंतमपारमनुत्तरंपश्यतिसर्वसंसारदुःखविनिर्मुक्तमजरमेवंदर्श
नमुनेःपरमकारणमितिस्मृतिर्भवतिननुयोगःसांख्यंकर्मचतीर्थमंत्रजपादिष्व तयावेक्षितिः सर्वभूतेषु
चात्मानंसर्वभूतानिचात्मनिसंपश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुना इत्येनेनसंसारसागरनिमग्नात्मोद्धर
णायमुमुक्षोर्विदेहकैवल्यार्थिनःसमाधिरवश्यंकर्तव्यइतिसिद्धं ॥२९॥ उक्तरीत्यात्वात्मनःसर्वभूतस्थत्वंस
र्वभूतानामात्मत्वंचपश्यतोब्रह्मविदःस्वस्यचस्वरूपेणैकत्वबोधेऽपितुस्वस्यापिसर्वभूतेष्वस्थत्वंसर्वभूतानामपिवा
त्मत्वंचसत्त्वंचपश्यतःएवमीश्वरस्यस्वस्यचस्वरूपेणैकत्वमेवाप्रतिबद्धंहेत्वापश्यतोब्रह्मविद्याविद्यतेतदुद्देशेनास्यफलमा
ह योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ॥३०॥ एतेनसाधनसंपत्त्या
योगारूढोब्रह्मविद्यातिमात्रसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मसर्वत्रब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुभूतेष्वेकमात्मस्वरू
पेणास्थितंपश्यतितथैवयोऽखिलस्यापिमयिपरेब्रह्मण्यारोपःआब्रह्मणादिस्थूलांतंजगच्चसर्वंव्योम्निगंधर्वनगरे
वदाभासमात्रंनिःसत्ताकंपश्यतितस्यैवंसम्यग्दर्शिनस्तत्त्वतःसर्वमायाधारत्वलक्षणाभ्यांनियताभ्यां

गी० टी०
६

154

एवंलक्षणः स योगी प्रतिः परम उक्तः शोभनः संमतः यद्वा आत्मौपम्येन नित्यमुक्तस्वरूपत्वेन यथाहं देहतद्धर्म
तत्कर्मसुखदुःखादिसंबंधरहितस्तथा सर्वे पि च देहिनो देहतद्धर्मतत्कर्मसुखदुःखादिसंबंधरहिता एवेत्यात्मौ
पम्येन यः पश्यति सर्वेषां तु नित्यमुक्तत्वं स महात्मा विजानाति तथापि बाह्यदृष्ट्या सुखं वा दुःखं वा समं सर्वस्य सर्व
त्र सर्वभूतेषु योऽब्रह्मवित् पश्यति कीदृश ब्रह्मविदो न्यहीमित्यादिस्मृतिप्रामाण्यान्मुक्तत्वान्न मे पापलेशोऽस्तीत्य
भिमानमुत्सृज्य सर्वत्रात्मबुद्ध्या मानापमानस्य विक्षेपं यो न करोतीत्यर्थः एवं सर्वमात्मबुद्ध्या अनु
कूलवर्ती स योगी योगाभिनिष्ठो ब्रह्मविद्याप्तिः परमः ज्ञानिनां सर्वेषामुत्तम इति मम अभिमत इत्यर्थः ३२ आ
त्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेदिति यथा दीपो निवातस्थाने गते सोपमा स्मृतेत्यादिना मनस आ
त्मसंस्थत्वं निवातस्थप्रदीपवन्निश्चलत्वं च योगिभिर्योगसिद्धये यमादिनोपमिति कृतान्तःकरणस्य आत्म
संस्थितत्वस्थिरत्वासिद्धेरुपायजिज्ञासया अर्जुन उवाच योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न
पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिरां ३३ योगी युंजीत सततमित्यादिना मुमुक्षोर्यतेः कैवल्यार्थिनः कर्तव्यत्वेन
योऽयं ध्यानयोगः साम्येन साधारण्येन त्वया प्रोक्तः न तु मनोनिरोधनसाधननिरूपणं स्वीकृत्य वैशेष्येणोक्त
इत्यर्थः ततो मनसश्चंचलत्वादेतस्य प्रतिपादितस्य योगस्य स्थिरां निश्चलां स्थितिं निष्ठामहं न पश्यामि प्रत्य
गपतः करणस्थिरीभावस्य साधनमहं न जानामीत्यर्थः ३३ यदुक्तं तदेव सविशेषं विस्पष्टयति चंचलं हि
मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ३४ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति

बलेनैवैकत्वमास्थितः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सदैकत्वमेवास्थितः सर्वं ब्रह्मैवेति हृढनिश्चयपुरुषोऽमत्वायो
ब्रह्मविद्यतिः सर्वभूतस्थं महदादिस्थूलपर्यन्तं सर्वभूतजातं बहिरन्तः सदैकरूपेणाऽयं पिण्डमध्येऽपि सर्वतो
व्याप्य तिष्ठतीति सर्वभूतस्थं मां निर्विशेषं परं ब्रह्म भजति ब्रह्मैवाहमिति प्रत्यग्दृष्ट्या स्वात्मानमेव साक्षाद्विज्ञाय मद्रू
पेयो भजतीत्यर्थः स योगी मद्भावापन्नो ब्रह्मवित् सर्वथा वर्तमानः स्वप्रारब्धानुरूपेण विविधचेष्टाः देहचे
ष्टयालोकदृष्ट्या बालवन्मत्तवदुन्मत्तवत् पिशाचवज्जडवदुन्मत्तोपमानोऽपि स्वदृष्ट्या निर्विकारब्रह्मात्मनैवावस्थि
तो ब्रह्मवित्तमः पतितेऽस्मिन् देहे मय्यपवर्जते मदात्मनापतिष्ठति पद्धाममयोतितत्त्वोपापश्येस नमी मया ब्रह्म
त्मना तिष्ठति विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ३१ सर्वभूतसुहृच्छान्त इति ज्ञानमुक्तं द्युतेऽपि सोऽस्य पात्रायस्य क
र्मण इति स्मरणात् सर्वभूतसुहृत्तया मनोवाक्कायकर्मभिः प्राणिपीडामकुर्वन् रवं अनुष्ठानमनेन तज्ज्ञम
ज्ञानं चेन्तःफलं मोक्षः सिध्यति नान्यथाऽतो मुमुक्षोपेतः सर्वप्राणिहिताय स्वसाम्येन सर्वभूतानां सु
खं दुःखं च परिज्ञायते पाम्रुपद्रवः कथंचिदपि न कर्तव्य इति बोधयितुमिदमाह आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्य
ति योऽर्जुन सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ आत्मौपम्येन सर्वप्राणिषु सुखदुःखवेदनकर्मणा
ऽऽत्मा स्वयमेवोपमा दृष्टान्तो यस्य स आत्मोपमस्तस्य भाव आत्मौपम्यं तेन तत्सादृश्येन सर्वप्राणिषु वा स
द्वोचा यो यदि शब्दोऽप्यर्थः सर्वत्र सुखं च दुःखं चापि यः समं पश्यति यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं भवति
तथैव सर्वप्राणिनामपीति विज्ञाय वाङ्मनःक्रियाभिः परेषां कदाचिदपि किंचिदपि क्लेशं न करोतीत्य

०टी०
१८

चलं च भवतीत्यर्थः ननु रागद्वेषादिदोषग्रस्ते बालादिवन्मनस्वी वीतस्पृहे वद्यते यः रागद्वेषादिरहितो नैव श्रयमा
त्रेणाव मनसो निश्चलत्वं सिध्यतीत्याशंक्याह न तेषां पदार्थेषु आत्मत्वतां न रागाद्यभावत्वं न से भवति मनो नैश्चल्यं च
तथाप्युपायाभावे सत्संगमात्रेणाकार्येन सिध्यतीति न भवितव्यमित्याशयेनाह अभ्यासेनेति विजातीयप्रत्ययतिरस्
कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययावृत्तिरभ्यासस्तेन तीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्येक साधनेन चिरकालनित्यनिरंतरमावृत्तिना
त्रेण प्रत्ययाभ्यासेन विजातीयप्रत्ययानां निःशेषविनाशेन निरंतरक्षयस्तनां नानिःशेषसमूपाशुमिति ताया ये नै मि
तिके सत्यप्युपायरनिरूपायेन चलेन नैमित्तिनां बाह्यवासनानामपाये मनः स्वयमेव निश्चलं भवत्यतः तीव्रमोक्षे
155 च्छावैराग्यसंवलितसत्संगाभ्यासस्य मनोनिग्रहहेतुत्वे चलेऽपि चलं कारणं नैव सम्यगनुष्ठिते न मनो निश्चलं भव
तीत्यर्थः ३५ किंच असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६
तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याऽभावदुष्कृतेनाऽसंयतात्मना अभ्यासेन ज्ञातेऽप्यात्मनि तत्त्वे हासनया बहिरेव प्रवृत्ति तात
चिरकालं नित्यं निरंतरमत्यंतास्वयात्मत्वसंस्पर्शाऽऽस्यापि तत् आत्मा मनो यस्येते नासंयतात्मना समाधिमकुर्वता य
ति नायो योगो ज्ञानयोगः सदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनलक्षणोऽप्रतिबद्धः मुक्तिको सद्दर्शनेन मुक्ति [illegible] वदधि
ष्ठानब्रह्मदर्शनसमुत्पन्नः संततो योऽब्रह्मप्रत्ययः स दुष्प्रापः नित्यनिरंतराभ्यासाक्रमदुःखेन विनाप्तुमशक्योऽदुष्प्रापः
इति मे मम स्वस्य मतिः निश्चयः कृतास्वऽपि श्रवणादौ दृश्यते समाधिना विना सम्यग्दर्शनं न सिध्यतीत्यर्थः मुमु १५५०
क्षापेतेः समाधिनैव सम्यक्तत्त्वं मोक्षश्च सिध्यत्यऽतः समाधिरेव कर्तव्य इति स्वपितुमाह वश्यात्मनेति इत्थं
मादस्यवेत्वसाराण्यध्योगत्यर्थोऽनुष्ठेयः वश्यात्मना वश्यः स्वायत्तः तीव्रमोक्षेच्छातीव्रवैराग्याभ्यां सुतरां विषयेष

वाचकः तयोरैक्यं परंब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते रमति सदानंदस्वरूपत्वान्न रमात्मा कृष्णस्तत्संबुद्धिः हे
कृष्ण मनश्चंचलं चपलं यद्यपि पवनस्य चंचलत्वमस्ति तथापि तत्कृतोऽनर्थः कश्चिदपि नास्ति नत्वेवं किंतु प्र
माथि चित्तं हि पुरुषं प्रमथ्नाति रागद्वेषलोभादिदोषैः स्ववशं रमपि पुरुषं मम ध्यातिविसो भवतीति प्रमाथि प्र
यत्नशीलं पुरुषमपि परवशं करोतीत्यर्थः यद्यपि विषादेः प्रयत्नशीलत्वमस्ति तथापि मंत्रादिना तन्निग्रहो तु
शक्यते नत्वेवं किंतु बलवत्सारवन्महाजववत्त्वं शजत्वात् बलवत्त्वात्तन्मंत्रादिसाधनैः निरोद्धुं शक्यतमित्यर्थः यथा
महार्णवे गतवतां वारणानां साधनानि रेणुच्छेदः सिध्यति तु न यत्तस्य छेदः संभवतीति तत्र यमिति चेत्तर्हि दृढं वज्रसारं सर्वं
वेच्छेदस्याविषयो न भवति यत एवं लक्षणं मनस्तत एतस्य मनसो वायोरिव निग्रहं सुदुष्करं मन्ये उपायकोटि
भिः सुतरां निरोद्धुमशक्यं मन्ये इत्यर्थः अप्राप्तिया नाम हतः समेरु तुलनादपि अपिव ह्युमनाला
योति यम चित्तनिग्रह इत्यादि प्रसिद्धि द्योतनार्थो हिशब्दः ३४ मनसो दुर्निग्रहत्वं यत्तत्त्वोक्तं तत्त्वशास्त्र
प्रसिद्धमेवेत्यंगीकृत्य तदेवानुवदन्मुमुक्षोस्तन्निग्रहसाधनं च प्रतिपादयति द्वाभ्यां श्रीभगवानुवाच अ
संशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ३५ यद्यपि चंचलत्वात्प्रमाथित्वा
द्बलवत्त्वाद्दृढत्वाच्च मनसो दुर्निग्रहत्वेऽसंशयः संशयो नास्ति तथापि तन्निग्रहोपायस्त्वयैवमेवोच्यते नं
गुवैराग्येणाभ्यासेन तु युक्तिभिस्तत्त्वतो रीत्या सर्वस्यापि वा विषयस्य मिथ्यात्वमेव सम्यक् त्यजतो विद्रवः विष
येषु सत्सु तुच्छत्वबोधकत्वबुद्धिः तम्यगुहेति तपा च तीव्रमोक्षेच्छया च समभुपत्वे च परिहृषयवैरस्याते दवैराग्यं ततो वैराग्ये
ण ग ह्यते मनो निगृह्यते परा धीमि ध्यात्वत्ता नेन एग हृषादिदोषा त्सहगृहे तवोविनिवर्तितेतन्निहतामनोव सतिनि

पापाचरणाभावाद्दुर्योनिदुर्गतिप्राप्त्यभावश्चेतनोऽप्राप्तयोगसंसिद्धेर्यतेः कां वा गतिमभिलष्यसि तां वदेत्यभिप्रायः न
नत्र कां गतिं कृष्ण गच्छतीत्यर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्न एवं भवति योगसंसिद्धेरप्राप्तत्वेऽपि पतितेरनस्यप्राप्ते न पुण्यकर्म
संभवात्तदनुरूपस्वर्गादिलोकप्राप्त्युपपत्तेरिति चेन्न तेषां चित्तशुद्धावेवोपक्षीणत्वात् ज्ञानोत्तरसहसेतुपपत्ते
द्वानुत्पन्नपोद्घरेः नरकाणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः मनापत्ते स्ववर्णाश्रमधर्मेणानयस्माहरिनोपराणां साध
नेषु यत्नेनुसंसारे वैराग्यादिचतुष्टयं नित्यनैमित्तिकैरेव नियमेन स्ववर्णार्पितैः बहुजन्मकृतैर्दिशः सत्त्वशुद्धिस्यैष्टु
ते स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति वचनानामीश्वरार्पितानां उरपकर्मणां चित्तशुद्ध्येकप्र
योजनत्वस्मरणात् ननु तर्हि संन्यासाद्ध्वाराः स्यानमित्यादिस्मृतिप्रसिद्धसंन्यासक्रियामात्रत्वस्यापि ब्रह्मलो
कगतिर्विद्यत एवेति चेन्न तत्संन्यासस्यान्यथासिद्धत्वात् एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति संन्यस्य
श्रवणादिं कुर्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिविहितसंन्यासस्य ज्ञानांगत्वेन श्रवणाद्यर्थं सिद्धावेवोपक्षीणत्वात् प्राक्
कृताद्ब्रह्मलोकप्रापकत्वानुपपत्तेः यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विहितज्योतिष्टोमस्य यागस्य स्वर्गप्रा
पकत्वं एवं उपन्यस्तसंकल्पत्वात् स्वर्गप्रापकत्व एवं साफल्यं ननु ब्रह्मलोकादिलोकप्रापकत्वं तथा श्रवणाद्यर्थं सिद्धावे
वोपक्षीणस्य विविदिषासंन्यासस्य श्रवणाद्यर्थमायत्तस्यैव साफल्यं ननु फलान्तरप्रापणे सपथा कामो
भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इति श्रुतेर्नियमात् एवं०
श्रवणाद्यंगत्वेनकृतस्य विविदिषासंन्यासस्य श्रवणादावेवोपक्षीणत्वाद्यतेस्तदतिरिक्तपुण्यकर्मा
ऽनुपलंभाच्च पतत एवार्जुनस्य प्रश्न इति सिद्धं ननु हि संन्यासो हृद्गताः स्यात् स्यानमित्यादिस्मृतिवाक्यानामानर्थ

ऽवश्यजित आत्मा मन इंद्रियग्राम स्वरूपेन तेन वश्यात्मना यतता ऽयं तत्र उपायथा ... योगसिद्धे
यत्नं कुर्वतैव यतिना योगः उक्तलक्षणो ऽनेनैवोपायेन अवाप्तुं प्राप्तुं शक्यो भवति नान्येनेत्यर्थः ३६ एवं योग
मार्गमुपायं ज्ञात्वा पुनरिदानीमिहामुत्र सुखकारणानि श्रौतानि दैनिककर्माणि सर्वाणि च त्यक्त्वा योगनिष्ठ
यामेव यत्नस्य यते योगसिद्ध्यसंभवकाले एवं तस्य स्वर्गापवर्गसाधनविधुरस्य का वा गतिर्भविष्यतीति शं
कमानो गतीः ज्ञातुकामोऽर्जुन उवाच अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां
गतिं कृष्ण गच्छति ३७ योगानुष्ठाने नैव सम्यग्यत्नं ते नैव मोक्षं इति निश्चय ... स्तिकबुद्ध्योपेतः
संपन्नोऽप्ययतिः यत्नेन योगसिद्ध्यै यत्नं करोतीति यतिः समाध्यनुष्ठाने प्रयत्नवान् स न भवतीत्ययतिः अपि
सि बहुविघ्नानि भवंति महतामपीति न्यायेन प्रतिबंधकमेव प्राप्त समाप्ति विचित्रं ... विशेषः समाधिप्रस
ने रतते एव योगाच्चलितमानसः बुद्धेनाहमिति ब्रह्मरूपेवान्नतो न धीने ... तस्माद्योगादंतकाले
ऽप्यथावा चलितं वा अथवा समनया दुःकर्मणा ... परीतमना वा ... चलितमानसोऽपि ... स्मृ
तिरेवं लक्षणो योगो यतियोगसंसिद्धिं विदेहमुक्त्वा ... योजयतीति योगः सम्यक्कृता ... संसिद्धिर्नि
रतरं समाध्यनुष्ठितस्यामतिबद्धता सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धसम्यग्दर्शनं योगसंसिद्धिस्तां समा
धिफलमप्राप्य स्वयं मत्वा कां गतिं गच्छति अनेकानित्यविज्ञानपदार्थेषु ... नार्थकः किंतु शब्दो ... सप
द्यर्थकः गम्यत इति गतिस्तेन प्राप्तव्यो ऽर्थः ... स्वर्गसंपादककर्मानुष्ठानाभावात् स्वर्गप्राप्त्यभावः
विष्ण्वादिदेवतोपास्त्यभावात् ... नाभावान्मुक्तिप्राप्त्यभावः

गी॰टी॰
२०

तःक्षीणो किंस्विदं चित्तये हि नियोगिनोपपतेः सर्वकर्मोपरमस्मरणात् ध्यानयोगपरोनित्यमित्यत्र निदिध्यासोः क्रियांत
रानवकाशार्थे नित्यपदमिति श्रीमत्भाष्यकृद्भिर्व्याख्यानत्वाच्च निरंतरयोगनिष्ठायस्यपि तेर्भ्रंजयादिकृत्य
कर्मानुष्ठानाऽनुपपत्तौ तत्फलमप्यनरूपलोकगतिर्नसंभवत्येवातएवार्जुनः एष्टानि कां गतिं कृष्ण गच्छती
ति ३७ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि
३८ ब्रह्मणः पथि ब्रह्ममार्गे योगनिष्ठायां विमूढः विशिष्यमूढो वि [illegible] मूढः नैतिबंधकप्र
मदोषेण विपरीतभावेभ्यांतः समाधिनिष्ठाप्रच्युत इत्यर्थः ततएवाप्रतिष्ठः प्रतितिष्ठत्यनेनेति प्रतिष्ठा आ
धारस्तद्रहितोऽप्रतिष्ठः ज्ञानकर्मान्यतरालंबरहितोयतिः स्वधर्मभ्रष्टः योगनिष्ठाप्रच्युतत्वान्नैसानक्र
तप्रष्टः सर्वकर्मसंन्यासात्कर्मफलभ्रष्टश्चैवमुभयविभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव मारुताच्छिन्नमेघमंडल
संबंधरहितं पश्चादागच्छन्मेघमंडलसंबंधरहितं चपन्मध्यवर्ति स्वल्पमभ्रं तद्यथा पुनाच्छिन्नं सद्यथाऽन्तरालेन श्यति
स्वरूपनाशं प्राप्नोति तथाऽयमपि नश्यति कच्चित्किंतु स्वरूपनाशं प्राप्नोति वा किमित्यर्थः ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छे
त्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९ हे कृष्ण मज्जनं सदानंदस्वरूपपरमात्मन त्वमेव सर्व
ज्ञः परमेश्वरः मेममैतं संशयमशेषतो निःशेषं यथा नस्यात्तथा छेत्तुमर्हति त्वत्तः तिस्मृति निर्मूलयितुं त्वमर्हे   २५०
सि समर्थोसीत्यर्थः प्रष्मिन्नच्छिन्ने सुमुमुक्षवो निर्भयाः संतः सर्वकर्माणि संन्यस्य योगनिष्ठायां प्रवर्तेरन् त
त्तु देवादयो वा सर्वज्ञा महांतस्तेभ्यः संशयं छेत्स्यंतीति प्रष्टव्या इत्याशंक्याह त्वदन्य इति अहमादिर्हि दे

157

कुतोऽस्यादिति चेदुच्यते संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति संन्यासस्य ब्रह्मस्थानफलं समर्पितेन हि हि तत्संन्यासस्य वाक्येति
दिशा संन्यासस्य वा उतोऽपसंन्यासस्य वा नाद्यः नेतस्य मारणाऽउत्क्रामतीति विरुद्धः श्रोतोत्क्रमणाभावश्रव
णात्तेनोक्तं कसंन्यासफलत्वानुपपत्तेः न द्वितीयः विविदिषासंन्यासस्य श्रवणाद्यर्थसिद्ध्यैकफलत्वात्तु नः
फलांतरकल्पनायोगात् पारिशेष्यादापत्संन्यासस्यैव ब्रह्मलोकफलकमिति स्वीकार्यते नैतत्समर्पिते आप
द्यपि चकुर्वीत संन्यासं प्राप्ते मरणोत्तमः पदेतु छोन मात्रेण मप्राप्तिब्रह्मणः पदमिति अतः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्था
नमित्यादि स्मृतिवाक्यानामापत्संन्यासविषयत्वेन सार्थकता नैकदाचिदप्यनुपपत्तिः ननु आपदि संन्यस्यापि
पुनर्जीवितो विवेकी श्रवणादिना ज्ञानं संपाद्य मुक्तो भवति किं यमापत्संन्यासस्य ब्रह्मलोकेकफलत्वमिति चे
दुच्यते जन्मांतरेषु सेकृपासंन्यस्य श्रवणं कृतवतोऽस्य प्रतिबंधवशान्न ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरत्रापि जन्मना
पद्युपदेशेन पूर्वसंस्कारवशात् संन्यस्य कृत्वा मत्वा च ज्ञानेनाप्युक्तो भवती समेवार्थं श्रीभगवानपि वृ
ष्णोति शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते इत्यादिना ततो नैकश्चिद्दत्र विरोधः ननु मात्ययोगसंसि
द्धेरपि योगिनोपतेः संन्यासस्य श्रवणाद्युपकारकत्वेऽपि भिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनं कर्तव्यानि
षडेतानि यतीनां नृपदंडवत् तथा शास्त्रोपनिषदो नामित्यादि स्मृत्युक्तमंत्रजपस्नानसुरार्चनादि कर्तव्यकर्म
णः स्वर्गादिहेतोः संभवात्तस्य वक्तव्यात्पुण्यलोकइति चेन्न स्नानमंत्रजपादेर्भेदस्यापघटितत्वेन विपरीतभाव
हेतुत्वात् ब्रह्मविविदिषयपरतानुपपत्तेः नैताहशं प्राप्तस्य साक्षिविज्ञउपरमः क्रियाभ्यः नैव धर्मी न चाधर्मी

श्री०टी० २१

तेः कश्चिद्दुष्कर्मेव कर्म्ब्योगभ्रंशे सत्यपि ब्रह्मविदरहाप्यमुत्रापि न कश्चिदनर्थोऽस्तीति बोधयन्तु श्रीभगवानुवाच पा
र्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४० स्वदत्तो ब्रह्मविद्यार्थी शिष्य
प्रशिष्यपद्मापत्नतोनि विसारयतीति तातेत्यस्य संबुद्धिर्हे तात स पार्थ तस्य समाधिनिष्ठापीमत्तयत्नेस्य संन्यासकृ
तसत्यस्यामदृष्टदमाद्युत्तमतपोविशिष्टस्य ब्रह्मचर्याऽहिंसादिविशिष्टधर्मेवतोपायिनोपतेर्ह्युक्तमेवशाट्
स्यमार्गेषुमुतलोपिर्हास्मिंल्लोके विनाशोहानिः शिष्टगर्हामात्रं प्रतिष्ठाभंगलक्षणो नैवास्ति ब्रह्मनिष्ठापात्र
ह्याबलादिविशिष्टगुणवत्त्वाद्ब्रह्मचर्याद्युत्तमधर्मवत्त्वाच्छिष्टनिंदाऽप्रसक्तेर्नहि दुष्कर्मणापि तैरधास्ति क
श्चिदुपद्रवो विघ्नतः स्वधर्मनिष्ठस्य एषं शिष्टानिंदितुमर्हंतीयथा विधिनापाकस्य एवकेस्मालोप्रविश्याग्निसोमी
पानकृतस्य यज्ञकर्मणो देवास्सति विघ्नपगमानमास्यावं तं श्रोत्रियानानिंद्रितुमर्हंतीति हृदत्तो नैवास्यामुष्यान्न
प्रतिष्ठाभंगलक्षणो नाशस्तथैवामुत्र परस्मिन्नपि लोके पितृश्राद्धयोनिदुर्गतिनास्तिलक्षणो नास्ति कल्याणकृ
त्त्वादमुष्यपतेः न हि कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिन्नरकपोद्वगति निरगच्छति किंतु स्वर्गतिमेव गच्छति तथाच
स्मृतिः तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रियोनिं वा
वैश्ययोनिं वेति पद्माअतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंपन्नयात स्मनेगत्वमवस्तत्त्वाद् ब्रह्मणस्तेन मंगलं वि
दुरिति मंगलानां च मंगलमिति पवित्रं मंगलं परमिति कस्य ब्रह्मणो मंगलस्वरूपत्वस्मरणात्कल्याणां
मंगलस्वरूपब्रह्मतरोति स्वात्मनासाक्षाद्विज्ञानातीति कल्याणकृत्ब्रह्मवित्कश्चिद्ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा
ऽन्यो वा योगभ्रंशमाप्य दुर्गतिं निरयं नरकं तिर्यग्भ्रमणं वा शिष्टमितिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः नतु

158

वाचांमहर्षीणांच सर्वेश इतिवचनात्तमेवदेवानांऋषीणांचादिः सर्वज्ञस्तत्तोन्यस्तद्दन्योदेवोवाऋषिर्वायःकश्चिद्
प्यस्यसंशयस्यछेत्तानिवर्जकोनोपपद्यतेनसंभवतीत्यर्थः मेधावीछिन्नसंशयइतिसर्वसंशयछेत्तत्वंतेनवशा
स्त्रप्रसिद्धमितिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ३१ ॥ न्यासइतिब्रह्मा ब्रह्माहिपरःपरोहिब्रह्मातानिवाएतान्यवराणि
तपांसिन्यासएवात्यरेचयदिति संन्यासस्यब्रह्मरूपत्वंसर्वतपोभ्यश्चवरिष्ठत्वंश्रूयते तथैव वेदांतविज्ञानसु
निश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाइतिसंन्यासयोगवतांयतीनांशुद्धसत्वत्वेदांतार्थविज्ञानत्वंचश्रूय
ते ऋतंतपःसत्यंतपःश्रुतंतपःशांतंतपति शमेनशांताःशिवमाचरंति शमेननाकंमुनयोन्वविंदन्नन्तस्माच्छमं
परमंवदंति दमेनदांताःकिल्बिषमवधून्वंतिदमेनब्रह्मचारिणःसुवरगच्छन् दमोभूतानांदुराधर्षंसत्यंपरंप
रंसत्यंसत्येननसुवर्गाल्लोकाच्यवंतेकदाचन सतांहिसत्यमित्यादिनावाक्यजातेनऋतसत्यश्रुतशांतादी
नांमुमुक्षुधर्माणांश्रेष्ठत्वात्तपस्त्वमुच्यते मानसंवैप्राजापत्यमिति मनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतपइति
अश्वमेधसहस्राणिवाजपेयशतानिच एकेनध्यानयोगेनकलांनार्हतिषोडशीमितिसमाधेःपरमतपस्त्व
श्रूयतेस्मर्यतेच अथयद्यज्ञइत्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवब्रह्मलोकंनिगच्छंतिब्रह्मचर्येकनिष्ठा अहिंसा
परमोधर्मोयपापात्त्रिविष्टपमिति तपसामपिसर्वेषांवैराग्यंपरमंतपइति सत्यंतीर्थंक्षमातीर्थंतीर्थमि
द्रियनिग्रहः सर्वभूतदयातीर्थंतीर्थमार्जवमेवचेति ब्रह्मचर्यादीनांमुमुक्षुधर्माणांपरमतपस्त्वश्रूयतेस्मर्य
तेच विघ्ननिहंतयोगानांजरामरणवीतहव्यादीनांजन्मांतरयोगप्रारंभतत्वविच्छिन्नरागादिभिःसिद्ध
एवंनिस्तत्वलक्षणोः संन्यासऋतंतपइत्यादिमंत्रोक्ततपोभ्योब्रह्मचर्यादितपोभ्यश्चअधिकइतिविशिष्टसपोगिनोय

प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेत्यन्याभिः श्रुतिभिरात्मानं विज्ञाय वेत्ता
मेव ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमिति चात्मध्यानं विदधाति श्रुतिः न चात्मविदः किमर्थं ध्यानं समाधिर्वेति न मंतव्यं
ध्यानसमाध्योरात्मतत्त्वज्ञानाऽप्रतिबंधत्वहेतुत्वात्सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मत्वमात्रं न विज्ञानं ब्र
ह्मरूपेणात्मतत्त्वज्ञानं चाप्रतिबद्धं श्रुतिमात्रेण न सिध्यति विना ध्यानसमाधिभ्यां समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मा
नं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यतीति श्रुतिर्ब्रह्मविदो ब्रह्मरूपेणात्मतत्त्वविज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सा वा न्या सिद्धये
च समाधिं विदधाति श्रुतिरतो ब्रह्मविदोऽप्रतिबद्धज्ञानसिद्धये निदिध्यासादिरवश्यं कर्तव्य इति सिद्धं ॥ ४० ॥ उ
क्तरीत्या समाधिं कृतवतोऽब्रह्मविदो दुष्कृतमेव नास्ति समाधिविभ्रमतिमतस्य पतने दुर्गतिर्नास्ति किंतु सद्गतिरेवेत्याह
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ योगमार्गे प्रवृत्तो
ब्रह्मविद्योतिरमानयोगसंसिद्धिः सन्मृत्वा वाजिमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च वाजपेयसहस्राणि अश्वमे
धशतानि च एकेन ध्यानयोगेन तुलां नार्हंतीति श्रुतिः मनसश्चेंद्रियाणां चाप्येकाग्र्यं परमं तप इत्यश्वमेधा
दिक्रतुकोटिभ्यो ध्यानयोगस्य श्रेष्ठत्वात्तस्य महत्पुण्यकर्मत्वमत एव तत्त्वतश्चतुःपुण्यकर्ममहिम्ने
वस्य पुण्यकृतामश्वमेधादिमहाक्रतुकारिणां महोत्सवलोकान्प्राप्य तत्र शाश्वतीः बह्वीः समाः संवत्सरा
नुषित्वा तत्र सुखभोगाननुभूयेत्यर्थः तद्भोगसमयेषु नरेहलोके शुचीनां योनिबीजकर्मादिशुद्धिमतां श्रीमतां भा
ग्यवतां च महात्मनां गेहे वंशे योगभ्रष्टोऽभिजायते समुत्पन्नो भवति ननु कर्मभ्रष्टः कस्मिन् सुतिकर्मभ्रंशे पुण्यलोक

गी०टी०
२२

159

श्रम०

ध्यानयोगादौ प्रवृत्तो यो यतिः स ब्रह्मविदेव न भवतीति तस्य ब्रह्मवित्त्वे ध्यानाभ्यासक्लिप्तायोगात् ध्यानयोगाभ्या
सोपि स्वाध्यायाभ्यासवत् क्लिप्येव न भवतीति तस्य कार्यं न विद्यत इति नैवास्ति किं चित्कर्तव्यमिति च ब्रह्मविदः कर्त
व्याभावस्मरणादिति चेन्न तत् नास्त्येव कर्तव्यं ब्रह्मविदः कृतकृत्यस्य पुरुषस्य तु रूपवदिह रतो ब्रह्मोपल
ब्धिस्तथापि भवान् प्रष्टव्यः आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मुमुक्षोः केनोप
लेन निदिध्यासाः स्वरूपेण साक्षात्कृतश्रवणस्य किं स्वकृतश्रवणस्य वा नाद्वितीयः वेदान्तार्थविचारस्य स्वात्मा
नात्मविवेकविभागज्ञानाभावात् निदिध्यासानुपपत्तेः आद्यः श्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वस्य वा उत अविज्ञा
तात्मतत्त्वस्येति नाद्वितीयः अविज्ञातात्मतत्त्वस्य निदिध्यासायोगात् निदिध्यासो नाम विजातीयप्रत्ययति
रस्कारपूर्वकः सजातीयप्रत्ययावृत्तिः स खलु सैषा संप्रतिपादितात्मतत्त्वस्यैव सिध्यति नेतरस्य यथा तत्त्वम
स्य पस्य विजातीयः पटस्तस्य पट इति ज्ञानं घटस्य स्ययोः स्वस्वलक्षणं विजानत एव सिध्यति हि ज्ञातं चैतयोः
सदृशं नैकतन्त्वेन एवं सिध्यति नान्यस्य न हि देहात्मप्रत्ययानां म नात्मप्रत्यया विजातीया इति ज्ञानमात्मानात्म
नोः स्वरूपलक्षणं विज्ञातवत एव सिध्यतीति तादृक् विज्ञानं तु तस्य साक्षात्कारवत एव सिध्यति नेतरस्य न हि
कश्चिद् दृष्टपूर्वदृष्टगजादि [illegible] पितुः शक्नोति यथा पितृतेषाम् पितामहं वा तद्वदविज्ञातात्मत
त्वस्तदनुभवस्य [illegible] नहि कश्चिद् दृष्टात्मवदानात्मानं भावयितुं न शक्नोति स्वानुभवाभावात् ततो नात्मवत्त्वदिति सि
तत्त्वेन आत्मस्वरूपं सम्यगिति निदिध्यासनमात्रविश्वं केनोपयोगो भवति तमेव धीरो विज्ञा

एकदेशिपक्षः=१

गी० हि०
२३

ति नन्वेवं योगिनामेव ज्ञानिनां गृहे धीमतां कुले भवतीति पदद्वयमुक्तं तन्नोपपद्यते गृहीणां प्रत्यवेदनाः संभवात् ज्ञानो
त्पत्तेः शमदमवैराग्यसंन्यासाद्यसाधनसम्पन्नानां विविदिषूणां तेषां श्रवणादिना ज्ञानमपरोक्षं संन्यासे भवति
विनाश्यति तत्रापि परमहंसात् तदुक्तं श्रुत्यात्मैकत्वविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना जायते परमहंसस्य यतेर्मु
ख्याधिकारिणः नाश्रमान्तरनिष्ठस्येति तस्मात् योगिनां ज्ञानाभावे कुतो योगानिष्ठेति चेत् हि धीमतां कर्मशा
स्त्रार्थज्ञानवतां योगिनां कर्मयोगिनां कुले भवतीति भ्रम इति चेन्न तथात्वे जन्मनो दुर्लभतरत्वाऽभा
वप्रसंगात् श्रोत्रियकुलाभिजननस्य सुलभत्वाभावसापातेऽपि सुलभत्वं तत्तैः श्रोत्रियकुलस्याभि
जायते रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति श्रुतेः ततो जन्मनो दुर्लभतरत्वानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् अथो
पेक्ष्य गृहीणामपि केषांचिदाश्रमसादवतां मुमुक्षूणां ज्ञाने ज्ञानयोगित्वं चाभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा वसिष्ठ
गस्त्यादीनां जनकाश्वपत्यादीनां च ब्राह्मणक्षत्रियाणां चाधुनिकानां च वाचस्पतिखण्डनकारादीनामनात्मज्ञत्वप्रसंगात्
तद्धेयात इति सर्वव्याख्यातृसंमतस्ववित्तश्रवणसाधनवैधुर्येऽपि श्रवणादिना ज्ञाने सिद्धे वैयर्थ्यं स्यान्न चे
कं स्यादिति चेन्न तेषामपि जन्मान्तरे शमदमसंन्यासादिसाधनवत्त्वस्यान्यत्र ज्ञानेनानुमीयमानत्वाद् यथा शुक
स्यार्थवत्त्वोपपत्तेः न च शमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनं विना श्रवणादिजन्यज्ञानेन न तेषां तत्त्वैव मुक्तिसिद्धेः इति न
जैनिकथा कुत इति वाच्यं तादृक्साधनसंपन्नानामपि तेषां शरीरं बुद्ध्वा प्रारब्धस्य कृत्ता ज्ञानानुत्पत्तेर्मोक्षासंभवाज्ज
न्मान्तरेऽनुगम्यते तत्रासम्यक् ज्ञाने योगनिष्ठा च परमोपशान्तिरपि संभवति क्रमात्तेषामपि जायत इति स्मृतिवा

मुख्यपूर्वपक्षः

सिद्धान्तः

160

रामं०

प्राप्तिः शुचिनां श्रीमतां गृहे गेहे ऽभिजननं च न संभवति नैष पाक कल्पांतं तथैव कस्मै राः फलाक्ष स्वं भावितानि यमानं नतयो
योगस्य तत्स्य देवता दर्शने वद्यो वद्याव द्योगानुष्ठानं तावत्तावत्फल वेद्य वतितेतस्य वयोग भ्रंशो दिवो नि नः पुण्यकृतां लो
कान्प्राप्तिः शुचिनां श्रीमतां सकलसंपत्तिश्रीमतः ॥ ४१ मनोहराणां भोज्यानां युवतीनां च वासं सा चित्तस्यापि च सा
न्निध्यात्सवलचित्ततामपि तत्स्मात्त्वयि अंततः त्यक्तामुमुक्षुर्दत्तो वसेदिति न्यायेन नदि यवमात्रानि ध्वस्येव विक्षेपक
त्वेभ्रीमत् गेहे समुत्पन्नस्य तस्योत्तमं भक्तस्य योगिनो विषयभोगानुष्ठानेऽनागगहे पादिमि मेनः सौ से विनाश नेति
वेत् वैराग्यादि विज्ञानयोगमूत्सिंधनेस्य सतीतियोगभ्रष्टः कालव्यवधानमसहमानः सन्नाह अथवा योगि
नामेव कुले भवति धीमतां एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ४२ अथवा श्रीमद्गृहे लक्षणानां दारिद्र्याणां शु
चीनां धीमतामेव योगिनां कुले भवति जायते यद्वा योगी ब्राह्मविन्न तिकालेपादेमानंतमेवयथा ध्यंदयोवि व
यभोगेच्छा वेगवाहनदा पुण्यकृतां लोकान् अनुभूय पश्चादानुरूप्ये श्रीमतां गेहे अभिजायते यदि हृदये चित्तशोधक
सकलमेवि शेषवशात्तीव्रमोक्षेच्छा वैराग्यवेगस्तदा सयोगी अथवा अथ शब्द आनंतर्यार्थः वा शब्दो ऽवधारणा
र्थः अयं च वदेहपातानंतरमेव धीमतां तानि नानित्रापि योगिनां तानपोगनिष्ठानामेव कुले भवति संभवतीत्यर्थः
ईदृशं तद्धे राग्य मोक्षेच्छा वेगानुरूपं ब्रह्मनिष्ठानामेव तानि नां कुले सम नंतरमाविर्भवज्जन्मतदेतद्दुर्लभतरं
हि एतत्स्यैत दुर्लभं खलु गृहीणां त्वानित्वं कुले भंनत्रापितांह स्यानां ब्रह्मनिष्ठानामेव कुले लोकान्तरं योऽन्यतस्मग
तो कालव्यवधानं विना प्रज्ञे न नेदृशं भवतस्मे वमहत्तरेण तपसा लभ्यं भवति न लसे नातत एवोच्यते दुर्लभतरमि

गी०टी०
२४

देवसमीचीनो योगो मुक्तिसिद्धौ परमोपायः तं बुद्धिसंयोगं ज्ञानयोगं लभते प्राक्तन अन्ये वा तु बद्धतास्तस्य सोऽयं देहे
नैवास्मकाले न प्राप्तोऽतीतस्यार्थः एतावन्मात्रेण उपमानकृतार्थो न भवति ज्ञानस्य संभवस्य संपादने न विनाततो मुमु
क्षोः स्वयं दवश्यं संपादनीयमिति सूचयितुमाह यततेऽति ततः पित्रादेः ज्ञानयोगं लब्ध्वानंतरं संसिद्धौ ज्ञानस्य सम्य
क्संसिद्धिनिमित्तं भूयः पुनरस्मिन् जन्मनि पिपतते च भूयस्त्वमपि करोति यहात तस्माद्देवसंस्कारवेगादेव
यो अधिकतरं यतते तेन ज्ञानस्याप्तिर्बहुत्वसिद्धये एवं वन्निपमेनगुरूपदिष्टरीत्या नित्यं निरंतरं च समाधिकरो
तीत्यर्थः ४३ निःसंगस्य साधनेऽनुष्ठाने कारणमाह पूर्वाभ्यासेनेति वहि पते ह्यवशोऽपि सः जिज्ञासुरपि यो
गस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ हिंसात्मकारणमाह वाभ्यासेन एवंस्मिन् जन्मनि प्रयतते प्रेमेक्षेच्छुया अ
नंतवैराग्येण चिरकालं नित्यं निरंतरं च नियमेन कृतो योऽभ्यासः संततसमाध्याह जितस्तेनैव संस्कारात्म नाबु
द्धिस्थेनाभ्यासवेगेन सर्वाणि कर्माणि विधिनात्याजयित्वा सपोगस्थो यतिः स्वयमेव योग्यनिष्ठत्वं विहि प
तेबलात्कारेण योगनिष्ठायामेव स्थाप्यते न तु कर्मनिष्ठायां नेव विषयभोगनिष्ठायां च तस्माद्देवसंसिद्धिनिमि
त्तं भूयः एवं स्मादधिकतरं यततेवेति एवं राग्यव्ययः न त्वहरहः संध्यामुपासीत उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति द
र्शपौर्णमासाभ्यां यजेत पावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति श्रौतेचोपितथा स्मार्तकर्मालयं वसंतद्विजः तेहिहि रा०म०
नः पतत्येव ह्यालंबरहितां धवदित्यादिश्रुतिस्मृतिपदे शमनाहस्यैव ब्राह्मणः सनुश्रौतस्मार्तचकर्मसर्वसंन्य
स्यायं कष्टं योगनिष्ठायामेव प्रवर्ततेऽतस्तपांकापां जन्मांतरसहस्रेषु बुद्धियाभाविता परा तामेवभजते जेतुरूपदे

|6|

त्सरे पात्रे मातापित्रमन्नमाहाजन्मक्रमाहाचित्तपरियाकृक्रमाहाजस्याप्याश्रमां नरवतोपितानेजापतन इत्यर्थः
तर्हि तेषां मुस्योनभ्रसंगादितितत्राह विषयानुभावक कर्मरागमुयानिरोधसंभवात्रिरंतरब्रह्मनिष्ठानांनि
त्सानेदाम्नतरसयापि नांतेषां मेन्नासभाध्याभावाच्च तर्हि विषयानुभवते ब्रह्मानुभवते श्वपरस्परविरोधादेकापि
करणत्वानुपपत्तिरितित्तत्राह तद्व्यासविषयानुभवे रागाभावेनसत्पात्रैर्वनिद्ध्यानेत्वोपपत्तेस्तर्हि अवहारलो
पप्रसंगइतिचेन्न केचिद्धिपतेक्कचिद्धक्षिपतेनेनतेषां सर्वेसिध्यानत्वदर्शिनोभन्नवापाद्यनयोभावात् शौचमा
चमनस्नानेनतुचोदनयाचरेत् अन्यांश्चनियमानुगतानिपयाहेलीलपेस्वरतिज्ञानिनामीश्वरवद्धि तत्रिप
ममंगदोषाद्यभावस्मरणात् शिलोञ्छवृत्त्यापरितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव
तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिमित्यादिवचनप्रामाण्यात् तस्मात्कोऽस्मिन्र्याकेज्ञानिहि विषयः कृष्णदी
रप्रसादपात्रीभूतो गृहस्थो पितानीतानपांगीन संभवति यतस्ततो तानिनामेव योगिनां गृहे तां गृहे योगभ्र
ष्टस्य मुमुक्षुयोगसिद्धये जन्मांगीकर्तव्यमित्येवार्थस्पष्टमितुमाह तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं यतते च
ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ४३ तत्र ज्ञानवतां योगिनां कुले जन्म लब्ध्वा स योगी पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं यो
वेदे हिकं पूर्वजन्मनि अनुष्ठितश्रवणादिसंभवतानिनायो गवताच पित्रादिनोपदिष्टं तं बुद्धिसंयोगं पदुमेवान्
पिताभवतितमेवधमंपुत्राणोपदिशति आपेरातनादितलोकप्रसिद्धं पश्चाद्देहजन्मन्यनुष्ठितत्वाद्गृहीतेदेवलीना
त्मना स्थितः प्रत्यविदापित्रोवदांतवाक्येर्षं मोह्येन तां तुद्धिं तं योगं बुद्धिसंयोगं तेजान्रावृत्तकालमेवदनतेसाना

शेषचितसुखवासनया नानान्यार्थकामकर्मफलः अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसु उपचितज्ञानाधिकरणत्वाये
१०९० नबहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसानादेकाह्नि त्रिचतुर्जन्मसु संसिद्धः संसिद्धिः सम्यग्दर्शनं तद्वान् संसिद्धः अभिवृद्धविज्ञानो निःशेष
२५ वृजिनमेदम्नाद्ययोग्यत्वात्ततस्तेन सम्यग्दर्शनेनैव परां परमपुरुषार्थभूतां गतिं सात्म्यनाऽस्मि मत इति गतिः स्वस्वरू
पभूता परमात्मस्थाता विदेहमुक्तिप्राप्ति निर्विशेषनित्यप्रबुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्ददातृत्वात् ब्रह्मात्मना स्वेन रू
पेणावतिष्ठतीत्यर्थः एतेन तीव्रमोक्षेच्छोर्यतेः श्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिपरिपाकेण नैव काशेनाधिकान्तरप्र
पत्तेन भवितव्यमत्यल्पयत्नस्यनुविरतेरेणौ वकालेन मुक्तिरिति सूचितं भवति ४५ यतः शमदमसंन्यासाद्युत्तम
162 साधनसंपत्तिमतः पितृत्वरूपत्वसमनुष्ठितसमाधिनिष्ठासंभावितत्वादेव विज्ञानवतैव योगिनामभ्यासो भवति
मोक्षस्ततः तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६
तपस्विनस्तापसाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपञ्चाग्निमध्यस्थानादिनियो निरतास्तेभ्यो योगी उक्तलक्षणो
ब्रह्मविद्यातिरधिको भवति तपसा केवलस्य देहेन्द्रियशोधनमात्रं ते तपसः पापनिवृत्त्येकप्रयोजनवत्त्वेनाल्पफल
त्वात्तेभ्योऽल्पप्रयोजनवद्भ्यः प्राजापत्यादिलोकगामिभ्यो ज्ञाननिष्ठापादनद्वारेण तिनिमुक्तविदेहमुक्तिप्रय
णामी ब्रह्मविद्धि तस्मोऽधिको भवतीत्यर्थः ज्ञानिभ्यो मीमांसादिशास्त्रार्थविद्भ्योऽधिकज्ञानो मतः ते शा रम०
शास्त्रार्थज्ञानस्य धर्मानुष्ठानानुष्ठापनैकप्रयोजनत्वेनाल्पफलकत्वात् यद्यपि पक्षतुल्याकुतेन वा
वेपक्षतुमीमांसते गिरं नानुष्ठापयति कर्मणो यत्तद्धि पावनं पावनानीति तेषां पुनरप्येक कर्मत्वं पावकत्वं च विद्यते

योभ्रिरर्थक इति न्याये नजन्मांतरे कर्मी चेत्कर्मरतो धर्मी चेद्धर्मरतः पापी चेत्पापरतो भक्तो भक्तिरतो ज्ञानी चे
ज्ज्ञानरतो योगी चेद्योगरतो भवति स्वस्य संस्कारानुरूपेण नैवोपदेशनमपेक्षते विना संस्कारेणाजन्मतः
ऐवापमपि वेदशास्त्रादिकं सर्वमधीत्य तदर्थं च विचार्य न कर्माणि भजे ये तादृक्षतिवा क्षेत्रः कर्मणो मो
क्षः सा धनत्वेन निश्चित्य प्राक्तनज्ञानयोगाभ्याससंस्कारवेगात्कर्मवैदिकं च सर्वं संन्यस्य ब्रह्मनिष्ठायामेव तिष्ठ
तीति किमु वक्तव्यं मुमुक्षुरपि सर्वं कर्म संन्यस्य श्रवणादावेव वर्त्तत इत्याह जिज्ञासुरपि योगस्य श्रवणा
दिसंजातविज्ञानवानेव योगिनः स्वभावं ब्रह्मभावं योजयति गमयतीति योगो निर्विशेषः परमात्मा यद्ब्रह्म तस्य
योगस्य जिज्ञासुस्तत्स्वरूपं ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुर्मुमुक्षुरपि मोक्षकामनया शब्दब्रह्म वेदमतिवर्तते वेदोक्तं
त्प्रतिपाद्यं कर्म चातिवर्तते एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मा
नमन्विच्छेदित्यादिश्रुतिभ्यस्त्रिबलाज्जिज्ञासुरपि वेदवेदोक्तकर्म च सर्वं संन्यस्य श्रवणादावेव प्रवर्तत
इत्यर्थः ४४ योगनिष्ठस्य तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां कृताधिकतरप्रयत्नस्य यतेः फलमाह प्रयत्नाद्यतमान
स्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ प्रयत्नात्समाधौ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्न
स्तस्मात्तं सिद्धेर्यतमानः सत्वरं तपांसि निरंतरं च नियमेन समाधिनिष्ठां कुर्वाणस्तु कालांतरफलासिद्धे
र्मंदप्रयत्नाद्धि सोऽपि नैव स्यात् वर्त्तेपि तु तु प्रारब्धः प्रकृष्टप्रयत्नतीव्रमोक्षेच्छु योगी ब्रह्मविद्याग्निः संशुद्धकिल्बिषः नि
रंतरसमाधिनिष्ठया सम्य [illegible] शोधितनिर्यापितं किल्बिषं ज्ञानेन [illegible] मलं येन सः संशुद्धकिल्बिषः निः

जलवदित्यादि उक्तिको ऽस्मिन्निर्धारिते अर्थे सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वेन ज्ञातान् अज्ञानाद्विपरीतभावनारहितेनो ता
र्थानुष्ठानजत्वाद्भिर्विशेषस्त ज्ञानेन स न यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्याति मे हृजेन ज्ञातं हष्टः स्पष्टं मते दित्वातं च सर्व ब्रह्मैवे
ति विपरीतमतस्य पराहित्येन ध्वौ जक्षाति स्मरति मुक्तिमिति ज्ञानिनेस च्चिदानंदैकरसे मध्य हित्वी वेष रे ब्रह्माणि ग ते
न बहिरंतः सर्वत्र मत्स्वेना नुवर्तिनां तराल्म नावेतत्स्यानि स्तंक्लम्सां मा भजते सर्वं किंदमहं त्व ब्रह्मैवेति त्वं ज
गत्र सर्वं ब्रह्मैव यस्यति आहारविहारशयनासनादिषु सर्वास्ववस्थासु वहृत्यंतरराहितत्वा सर्वदा मामेव
परमात्मानं स्वात्मनापीनुसंधत्त इत्यर्थः योगिनां विशिष्टिशय गर्भे ग्वर ह्युपासकानां सर्वेषामपि पंचम्यर्थे च
ष्ठी योगिभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः स एव उक्तो मे मतः यतो विराड्युपासका योगिनस्ता विद्यापदं लब्धवाहितः इत्था
पास्योपासकादि भेदमात्तं यद्विराड्युपासते अयं तु स्व वैराग्यादि जन्यज्ञानाग्नि निर्दग्धं द्वैतभ्रमपदं लोभं
त्वा स्वस्य च सर्व स्य जगतश्च ब्रह्ममात्रत्वमेव पश्यति ततः एव युक्ततमो योगी श्रेष्ठ इति मे मम नित्यं स्य मतो ऽ
भिमत इत्यर्थः एतेन यो ब्रह्मवित्तेन सर्वदा ब्रह्मनिष्ठ एव स्यात् भवामिति बोधितं भवति एतस्य द्वैता
नुत्पत्तिरगराहित्येन सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्व दर्शनमेव मुक्तेः समाधिरिति सूचितं च इति श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्य श्रीमदानंदात्मसरस्वतिशिष्य श्रीशंकरानंदसरस्वतिकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां ष
ष्ठोध्यायः संवत् १८७७ मा: श्रावण शुन छ श्री गुरुः गीता: ॥ ॥ ॥

१०७०
२६
163
१५०

न यापितेन एष्य लोक प्राप्तिः पुनरावृत्तिरप्यस्य न तः [illegible] योगपेवाधिको भवति किंच कर्मिभ्यः अग्निहो
त्रादि वैदिक कर्मनिष्ठेभ्यश्च योगी एवाधिको भवति यद्यप्ययाम सोममग्नृता अभूमेति अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य याजि
नः सुकृतं भवतीति कर्मिणामप्यनन्त सुकृतस्याक्षय्यत्वं च श्रूयते तथापि तत्स्याग्निष्टोमादि सुरलोक प्राप्ये सु
पा अक्षय्यत्वं नतु स्वाभाविकं न थैवामरत्वं च मर्त्यापेक्षया पुनः पुनर्मरणाराहित्यं न तु मुक्तिः यतः नाकस्य पृष्ठे ते
सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति कर्मिणां पुनरावृत्तिः श्रूयते नेत्यं केचिभ्य श्च निरुक्त लक्षणो यो
गपेवाधिक उत्तमो भवति चकारउक्तेभ्योऽनुक्तेभ्यः सांख्ययोगादिमतनिष्ठेभ्यः सर्वेभ्यो ज्ञाननिष्ठा ब्रह्मविदेव श्रे
ष्ठ इति तात्पर्यार्थः यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षुस्त्वं योगी भव हे अर्जुन योगनिष्ठाजनितसम्यक् ज्ञानेन वलेन पुन
रावृत्तिरहितं ब्रह्मरूपं विदेहकैवल्याख्यं मा त्र्यसीत्यर्थः ४६ विदेहमुक्तेरसाधारणाकारणसम्यक् ज्ञानसिद्धे
समाधिनिष्ठायामधिष्ठित वेनो योगिनः परमपुरुषार्थसाधकत्वात्तपस्व्यादिभ्यो अधिकत्वं अतियाद्योदानों सर्वेदास
माध्यनुष्ठानाभावे श्रवणश्रावणाकोट्यापि सम्यग्ज्ञानेनासिध्यति तदोभावे विदेहमुक्तिश्च न ते तो मुमुक्षो यत्नेः
अवश्यं समाधिकर्तव्य इतिज्ञापयितुं तस्य समाधितः क्रमाद्दूह्यते देशकालवंधासन नियमादि श्रमरहितं स
माधिस्तव पितुमिच्छ यातनिष्ठावतः स्तौति योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां स
मे युक्ततमो मतः ४७ सर्वं खल्विदं ब्रह्म सर्वं ह्येतद्ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि श्रुतिपतिः सोहं स च त्वं स च स
र्वमेतत् मत्तानिविष्ठ भुवनानि विष्णुः वासुदेवः सर्वमिति [illegible] सोरिदं [illegible] देवब्रह्मैव ब्रह्मविवर्ततेत्वान्मः

स्यपरिपालनं क्षेमः तस्मादधिकः क्षेमः क्षेमतरः कुलनाशजन्यदोषजन्यनरकपातदुःखैरसोढव्यैर्हि सेनया कुलस्य
राज्यसुखे ऽस्य सुखमात्रस्य क्षेमतरपदार्थः तस्मात् एवं भवतीत्यर्थः ४६ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाया
त् नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः तस्या मुमुक्षुर्ब्राह्म
णो विहितकर्मणां कर्मफलानां नित्यत्वात् पाकेस्थानित्यत्वसंसारित्वादिदोषवत्त्वं कर्तृत्वं च जननेन रागं वा हेय
तानपायित्वनिरंतरसंसारदुःखमोक्षार्थं परंपरां च श्रुतिस्मृतिभ्यां निर्णीय स्वमोक्षैककामनया स्वयमतो विरज्य
सहसा सर्वकर्मसंन्यासमुपेयादित्यसमर्थं सूचयितुमर्जुनस्य सदसद्विचारसत्त्वं पूर्वोपरितापमधर्मे
ते राज्ये तत्सुखादौ दोषदर्शनं वैराग्यं चप्रतिपाद्य इदानीं हि साधनभूतस्य संन्यासस्य द्वैकार्थ्यं चप्रतिपादय
न्नध्यायमुपसंहरति संजय उवाच एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमान
सः ४७ ॐ तत्सदिति श्रीमन्महाभारते श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः १ टी० अर्जुनः संख्ये रणे ऽसत्येवं धात्तराष्ट्रान् हनुमत्स्वेसेनतरं भवेदिसं
वंभवार्जुनं वचनमुक्त्वा शोकसंविग्नमानसः स्वजनविनाशनिमित्तकृतसमुत्पन्नेन शोकेन संविग्नमानसं यस्य सत्तथोक्तः सन्
सशरं चापं विसृज्य नाहं योद्धुं शक्याम्यनिरथोपस्थे रथस्योपर्युपाविशत् उपविष्टवानित्यर्थः एतेन सदसद्विवेकवतः परमा
र्थापेक्षिणो मुमुक्षोरनित्यात्स्वर्गादिसुखादसतः प्रकाशाद्विरज्य तत्साधनं सर्वं संन्यसेदिति सूचितं भवति यथा
श्रुतिः परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति ४७ इति श्रीमत्प
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानंदात्मसरस्वतिशिष्यश्रीशंकरानंदसरस्वतिकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां प्रथमोऽध्या

164

न्कर्मणि चेष्टामात्रे औपाधिके आत्मप्रयात्मज्ञो विद्वान् अकर्म कर्माभावं यः पश्येत् यथैवाकर्मणि देहेंद्रियव्यापारोप
गी॰ टी॰ तु॰ उपरमलक्षणे तूष्णीमवस्थायां कर्मक्रियामेव यः पश्येत् न तु कर्मण्यकर्मदर्शनं चाकर्मणि कर्मदर्शनं चोभय
७ मपि न संभवति अन्योन्यविरोधात् न हि कर्माकर्म भवितुमर्हति व्यापारस्य दृश्यमानत्वात् नाप्यकर्म कर्म भवति व्या
पारवत्तूष्णींभावस्योपलभ्यमानत्वात् भावे चाभावदर्शनमभावे च भावदर्शनमतिविरुद्धमप्रामाणिकं च भावाभाव
योर्भावत्वाभावत्वासंभवादिति चेन्न सहुष्याविचार्यमाणे दर्शनद्वयोपपत्तेः तत्कथमिति चेदुच्यते स्वयमकर्मा स ५
न्नेव प्रमानः स्वकर्मणा कर्मी भवति यथा मेघक्रियया चंद्रः क्रियावानिव यथा चालनक्रियया जनः क्रियावान् न
165 घादेहादितादात्म्येन देहादिक्रियया स्वयमक्रियोऽपि क्रियावान् भवत्यखिलो जनः तथापि ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मैवाहमि
ति ब्रह्मरूपेणात्मत्वविज्ञानेन स्वस्य देहादिसंबंधाभावाज्जानन् तत्कर्माकर्मैव पश्यति न त्वहं ममेति स्वत्वाभावात् न
ह्यन्यकर्तृकेण कर्मणान्यस्य स्वत्वमुपपद्यते तदभावाद्देहादिकर्तृकं कर्माप्यकर्मैव भवत्यबंधकत्वेनाकर्मतुल्यत्वा
त्तस्मात्तदकर्मैव पश्यतीत्यर्थः ननु स्वगतं कर्माकर्म यः पश्यति स्वस्य निरवयवत्वेन क्रियासमवायानुपपत्तेः यथा
वृक्षे चलति सति तत्स्थमाकाशं निष्क्रियं पश्यति यथा मेघेषु धावत्सु सत्सु चंद्रं निष्क्रियं पश्यति तथा देहेंद्रियादि
षु स्वकृतं विषयेषु प्रवृत्तेषु सत्सु स्वं निष्क्रियमेव पश्यति विद्वान् ततो निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् के रा॰
वलस्यासंगचिद्रूपमात्मानमेवात्मत्वेन विजानतो विदुषो देहादिकर्तृकेण कर्मणाऽकर्मदर्शनमुपपद्यत एव तस्यैतस्य ७२
दर्शनस्याविद्वत्स्वेतरश्रुतत्वादकर्मणि कर्म यः पश्यतीत्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च प्रामाण्योपपत्तेः किं च मूढः स्वस्मिन्देहाद्य

येनाह कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः मुमुक्षो शरीरे छु-
सि स्थितेः कर्मणो वर्णाश्रमादेरनुष्ठेयस्य बोद्धव्यमस्ति ज्ञाने हि कर्मस्वरूपे यथा ज्ञात्वा कर्म कर्तुं शक्यते ना-
ऽज्ञाते शास्त्रार्थानामनेकत्वाच्छास्त्रमवगन्तव्यं नानाविधत्वाच्च देशकालदशाधिकारिवर्णाश्रमवयोवस्थादिभेदे-
न संकोचविकासाभ्यां कर्मविधेरनेकरूपत्वाच्च कर्तव्यस्य कर्मणस्तत्वं सम्यग्बोद्धव्यमित्यर्थः विकर्मणोऽनेनसं-
बंधवता विधिना विहितविपरीततया विधीयमानत्वाद्धि कर्म प्रतिषिद्धं निंदितं कर्म तस्य विकर्मणोऽपि बोद्धव्यमस्ति
ज्ञाते हि निषिद्धं शास्त्रनिषिद्धं तत्त्यक्तुं शक्यते न तु निरुक्तदेशकालादिभेदेन निषेधस्यापि बहुविधत्वाद्बोद्धव्य-
मस्तीत्यर्थः तथैवाकर्मणोऽपि न कर्म अकर्म कर्माभावः यस्मात्कर्म न संभवति तदकर्मेति वा कर्मसंन्यासस्तस्या-
पि बोद्धव्यमस्ति काम्यकर्मत्यागः निषिद्धत्यागः कर्मफलत्यागः सर्वकर्मपरित्यागः कर्ममात्रपरित्यागस्त्यादिभे-
देन संन्यासोऽपि बहुधा विद्यते तत्तस्यापि बोद्धव्यमस्तीत्यर्थः हि यस्मात्कारणात्कर्मणः कर्मणां गतिर्विकर्मा-
कर्मणोरप्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां त्रयाणामपि गतिरेवं कर्तव्यमिति कर्तव्यतानिश्चितो गहना विदु-
षामपि दुर्ज्ञेया भवत्यतः आरुरुक्षोः कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं शास्त्रेण आचार्यतश्च सकलं शास्त्रं सरहस्यं
सम्यक्ज्ञातव्यमित्यर्थः १७ नैवैतान्यारुरुक्षुस्यानुबोद्धव्यानि किंतु कर्माकर्मणोरेव तत्त्वं बोद्धव्यं मुमुक्षोः सा-
पेति एवं वक्ष्यामीति यत्प्रतिज्ञातं तन्निदर्शनमुपदिशति कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः स बुद्धिमान्
मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८ निष्पन्ने देहेंद्रियैरेव क्रियमाणे कर्मणि कर्तृत्वाभिमानोऽविवेकितो वैदिकस्य स्वतोऽपि यस्यापारस्तास्ति

गी०म०चं०
८

एव शांतत्वयोर्भ्रमस्य लसत्त्वान्व श्रवणादत्रापि निष्क्रियत्व शांतत्वधर्मवति देहेंद्रियव्यापारोपरमे तदध्यारोपवत्स्थाने स्वरूपभ्रमः स्या
त् तन्नाशाय हि रूपादिपादयत्कर्मणि च कर्म यः पश्येत् कर्म वृदकर्म शरीरव्योपाधिकत्वानुरूपतन्त्रात्मरूपत्वात् विचार्यमाणो मक्रि
यात्वस्वरूपमनात्मैव भवति न तु ह्यायः सएवात्मेति बोद्धव्य इति सूचयितुमुपदिश्यते अकर्मणि च कर्म यः पश्येत् किंचाकर्म शरीरो
पिकमेवकर्मेव तानेन कर्माकर्म शुभेरुभयोरप्यनात्मत्वे सिद्धे विद्वत्पुरुषस्य व्यवस्था यावदकर्मरागो निष्फलत्वाजनदायेद्ध्या लोकोप
कारकत्वात्कर्मणि प्रवृत्तिरपफलेत्यपि सूचयत् कर्मणि च कर्म यः पश्येदिति विधेः सर्वथा साफल्यमस्ति ननु कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्म
णि कर्मदर्शनं चेदकर्तव्यं न भवति परस्परविरुद्धत्वेन तयोरेकात्रपत्वायोगात् किं तर्हि व्यवस्थितिरिति चेत् सर्वं सम्यगेव पश्यतीति
166
तुषःदेहेंद्रियादेर्मिथ्यात्वात्तदाश्रितकर्मणोपि मिथ्यात्वदर्शनेनपुरुषस्य कर्मण्यकर्मदर्शनेन मुक्तेन स्वदेहादिसत्त्वज्ञाने
कसाध्यत्वाद्देहादेः सत्त्वे खलु तदाश्रितस्य कर्मणः सत्यत्वकर्मत्वं च सिध्यति न सिद्धोनु कर्मण्यपकर्मदर्शनेन सिध्यति
तस्य मिथ्यात्वज्ञाननिबंधनत्वादेवं परस्परविरुद्धयोस्तयोरेकपुरुषाधिकरणत्वेन संभवति कर्मण्यकर्मपश्य स्य कर्मणि
च कर्म पश्यतीत्यपक्षद्वयं श्रवणात्तु तनेस्तयोर्भिन्नपुरुषाश्रयत्वमेवेति चेन्न विद्वदुभयत्र मिथ्यात्वदर्शनस्यैवविवक्षि
तत्वाद्यथा देहेंद्रियादेस्तत्कर्मणोपि च मिथ्यात्वे दृष्टांतघातद्वापारे परमस्यापि मिथ्यात्वमेव द्रष्टव्यं उभयोरप्यविद्या
द्याकार्यस्य तदेहाश्रयत्वेनावस्तुत्वाविशेषाद्भेददृष्टेरस्तु भमोऽसंभवान्न यः कर्माकर्मणोरुभयो स्तदाश्र
यस्यापि मिथ्यात्वमेव निष्क्रियस्यादधिष्ठानेपरब्रह्मणि निष्कलं निष्क्रियं शांतमनंतमनुखं जनेदं करस्यमिदमेवाहमिति स्वा
त्मना विज्ञायतदात्मना निष्ठमिसएवासुमान्मुक्तो भवत्य तोऽन्यथानात्मनेपश्यतो न मुक्तिरस्तितस्मात्तयोरेकपुरुषा

पूर्वपदेनय
उक्तं
देह
स्थ०
७२

ऽध्यस्यन्नध्यारोपरमं चाहमासेन्नध्यौ सुखं न किंचित्करोमि दुःखवत्कर्म कर्मेन्यसुखे देहेन्द्रियनिरोधे सुखबुध्या
तदक्रियया स्वमक्रियमेव पश्यति यथाऽऽरूढोऽश्वः स्थितेन्या संस्थितं पश्यति यथा गच्छन्तमेव स्वयमगच्छन्तं
पश्यति नत्वथा विद्वान् किंतु तस्मिन्देहादिव्यापारोपरमेऽप्यकर्माणि कर्मैव पश्यति यथा निरुद्धांगुलिमुष्टौ बाह्य
क्रियाभावेऽप्यंतरंगुलीनां मुकुलीभावसिद्धेः कारणस्यांगुलिनिरोधनक्रिया विद्यते यथा निमीलिते चक्षुषि बाह्य
दर्शनक्रियाभावेऽपि पक्ष्मनिरोधनक्रिया विद्यते तथा नाऽहं किंचित्करोमीति तूष्णीमवस्थायामपि बाह्यदेहेन्द्रिया
दिचलनक्रियाऽभावेऽप्यंतर्नाहं किंचित्करोमीति कर्तृत्वाग्रहरूपा मानसी क्रिया विद्यत एवं अंतराग्रहक्रियाभावे ब
हिः प्राणापानादिनिरोधाऽयोगाभ्यासेनो व्यापारैकेमूलतालास्वार्थं सिद्ध्यर्थं इन्द्रियक्रियासंभवाच्च ऐन्द्रियानिग्रहक्रिय
यैव देहो निश्चलस्तिष्ठतीति तदभावे देहचलने वेन्द्रियचलने वा स्यात्ततो मूढः स्यात्त्वऽकर्मणि तूष्णीमवस्थाने
पि कर्मदर्शनस्यन्यापह्ष्णांत्तु भवसिद्धत्वात्कर्मणि कर्मदर्शनमविहतं च भामाणिकं च भावे वो भावदर्शनमभा
वे च भावदर्शनमयुक्तमिति चेन्न देहचेष्टाभावत्वेऽप्यबंधत्वेऽकर्मो भावतुल्यत्वात्तेनैकर्मो भावदर्शनस्योपयुक्तत्वादु
वे वा भावदर्शनमुपपद्यते तूष्णीमवस्थायामकर्मण्यपि कर्तृत्वस्य कर्मदर्शनात्कर्मणि कर्मदर्शनं चोपपन्नतरमे
वातो न कोऽपि विरोधः ननु विदुषः कर्मण्यकर्मदर्शनमतीतानागतवर्तमानसर्वकर्मनिर्मोके हेतुत्वेन ज्ञानाद्विधेय
मिवक्तव्यं तत्कृतत्वमेव भवति अकर्मणि कर्मदर्शनस्यानुभयोजनाभावात् अकर्मणि च कर्म यः पश्येदिति वि
धिर्निरर्थक एवेति चेन्न तस्याप्यकर्मोऽपेक्षाः कर्मदर्शनसाधनत्वेन सफलत्वोपपत्तेः निष्क्रियं शांतमिति निष्क्रि

पु

इतीतरपोरप्युपलक्षणं क्रमेणोविक्रमेणोप्यक्रमेणाग्रगतिसत्त्वावगतिर्याथात्म्यवेदनं सद्गुरूपदेशेनविनाज्ञानुग्रहा
णां० व०३ घेत्यादुर्लभेमत्यर्थः नहितेयांतत्वे … नं येवोपदेष्टव्यंजगद्गुरुणोपाकांक्षापांकमोक्षे
८
विक्रमेणोचाकाण्डादिमपंचस्यसत्वस्यापितत्वंप्रत्येवत्सिन्नविदितेसर्वस्यापितत्त्वंविदितंभवतीति सर्वमतस्तथमात्मानं
सर्वस्नतानिचात्मानिसेप्रयपनब्रह्मपरमात्मेपनश्रुतिप्रमाणकंप्राणवरेकत्वदर्शने शेषसंस्कारक्रमविधंप्रकमु
पदेशाति क्रमेणापक्रमेयदति क्रियतेसृज्यतइतिकर्मब्रह्मकार्यमहदादिस्थूलांतंजगत्तस्मिन्ब्रह्मणिसर्वत्र
167
गतिअकर्मेनविद्यतेयत्रकर्मेतदकर्मेतिफलंनिष्क्रियमितिप्रवणात्निष्क्रियंपरंब्रह्मयः पश्येत्स्मतीतंप्रपंचंसर्वं
ब्रह्मैवपश्यतीत्यर्थः ननुसविशेषंजगन्निर्विशेषंपरंब्रह्म गवाश्ववदेतद्द्वयंपरस्परंविलक्षणंभवति गामश्व
मिवब्रह्मविलक्षणंविश्वंकथंब्रह्मपश्यतिविद्वानितिचेन्नतयोःकार्यकारणभावायत्ततादलक्षणात्तुपपत्ते
गवाश्वयोस्तुकार्यकारणभावाभावाज्ञानिमेदाश्चवैलक्षण्यंसंभवति नतथाजगद्ब्रह्मणोः ननुकार्यतोद
यतोमृण्मयेज्ञातितमृज्जगद्धिस्तुतेनिरुक्तमेदस्यमत्स्यमात्वादेवंभेदाभिन्नेजगत्कथंप्रत्येयस्यातितिचेन्नामरू
पादेरधिष्ठानात्तानुकल्पितत्वाद्यथैवकस्मिन्रजतेपतरंगफेनबुद्बुदादिभेदकल्पनापयेकस्यामेवभूम्यांगृहक्षेत्रा
दिभेदकल्पनात थैवैकस्मिन्ब्रह्मणिनामरूपादिभेदकल्पनाभ्रमस्तोननुवाक्ततो रबाद्रवत्वेशीतत्वमु गाम०
ष्णत्वमधुरत्वादीनीतोपथमोणानंरगादिद्रवहिंरनंरतुस्वतन्त्वाञ्जलसेजायतिरेकेणादघटस्यज्ञाभावाच्चेतरं ७४
गादिसर्वंजलमात्रमेवभवति नथाजगन्त्यपिवाहिरिताःसर्वशाविद्वदेरसत्वचित्वादीनांब्रह्मधर्माणामनुगमदर्शे

अपत्वमेवनतत्ऽनेकपुरुषापत्वंपरम्परासूचकम्‌ पूर्वैर्वाऽस्माभिरनुष्ठितानिशापंतरमिति अत्रपथानयथाबोधसौकर्यार्थ
मेवनतुग्रहीतस्वेदसिद्ध्यर्थंसबुद्धिमानित्येकेनैवतत्सिद्धेर्नोपसंहारादेवंकर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणिकर्मदर्शनंचयः
करोतिशास्त्रेणनआचार्येणोपुक्तंतस्यअनुष्ठितिनस्वरूपेवमनुष्येषुविकृतः सर्वेषामस्तुबुद्धिमानोऽस्मात्तेज्ञः स
एवयुक्तोयोगीचसएवकृत्स्नकर्मकृतसर्वेषांश्रौतानांस्मार्तानांनित्यनैमित्तिकानांचपुण्यकर्मणांकर्त्ताचभवति यथाकृता
यविजितायाधरेयाःसंपन्नेवेमनंनन्दमिसमेतिपक्तिंचप्रजाःसाधुकुर्वन्तितिपत्तह्नदयस्तस्वेदेतिश्रवणान्तवोसिसर्वेलो
कैःकृतानिपुण्यकर्माण्यनेनकृतानिभवन्तीत्यर्थः १८ पद्यः किंकर्मकिमकर्मेतिश्लोकव्याख्यानस्तु छमत्रालि
ख्यतेअमुमासंसाराम्नोस्यसेकर्माकर्मणोज्ञानत्वंसम्यकृतोन्यासुक्तोभविष्यतीत्यर्थः ननुतमेवविदित्वाति
मृत्युमेतिइत्यात्मतत्त्वज्ञानादेवमुक्तिः श्रूयतेनतुकर्माकर्मणोस्तत्त्वज्ञानादितिचेन्नस्यआत्मज्ञानादेवमुक्तिस्तथा
पितदुराविहारपुण्यपापविध्वंसेनेतिपुण्यपापविध्वंसनेकृतवनेरवविदुषोमुक्तिः श्रूयतेनतोमुमुक्षोःकर्मादि
तत्त्वज्ञानेनजन्मादिहेतुभूतःकर्मादिभ्योमोक्षःव्यंतदर्थंकर्मादीनांतत्त्वज्ञानंवक्ष्यमित्याह कर्मणोह्यपिवोद्धव्यंबो
द्धव्यंचविकर्मणः अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः कर्मणोपिकर्जस्यत्वेनपापत्वेनात्मस्यस्वर्गादि
हेतोस्तत्त्वंमुमुक्षोर्बोद्धव्यंमनेहिपरन्तिस्वदुर्गतिहेतोर्विकर्मणोनिषिद्धस्यापितत्त्वंबोद्धव्यंतथैवानर्थहेतोरकर्मणोप्य
श्रद्धयाविहिताकरणात्मकस्याराज्यतत्त्वंबोद्धव्यंसहेतुकः नतुचेतनात्मकंकर्मनिचलनेमेवकर्मणःस्वरूपंकिंनस्याबो
द्धव्यमस्तीत्याशंकायां न कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंमन्येऽज्ञातुंशक्यमित्याह हियस्मात्कारणात्कर्मणःकर्मण

गी० च० उ०
१०

त्यगृहस्थाश्रमस्यैवयः पश्यति स एव बुद्धिमान् ब्रह्मवेत्ता स एव युक्तो ब्रह्मनिष्ठः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानि सर्वाण्यनेककल्पा
र्जितानि संचितान्याधुनिकजन्मकृतानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि नानायोनिप्रापकानि सम्यग्याथात्म्यविज्ञानेन च्छेदेन कृतं
तिष्ठति न तिष्ठति कृत्स्नकर्मकृत् सर्वपापानि तरतीति भगवतादेवं स्तूयते यः सोऽमुमुक्षुर्मुक्तो भवतीत्यर्थः १८ यथायुक्त
स्य लाभ आयुष्यो न शिष्यंतरं त्येत च्छुत्कशरीरमात्रकर्मणः कर्मत्वदर्शनेन शरीरयात्रोपयुक्तानि ज्ञानसमकालानि
सर्वाणि कर्माणि यो विद्वान् पश्यति स एव पंडित इत्याह यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्मा
णं तमाहुः पंडितं बुधाः १९ समारंभाः सम्यक् देहेन्द्रियादिभिरारभ्यंते क्रियंत इति समारंभाः शास्त्रप्रयो
गिनो देहेन्द्रियव्यापाराः सर्वे यस्य ब्रह्मविदः कामसंकल्पवर्जिताः कामोऽनेन भवितव्यमिति इच्छावेगः संकल्पस्त
द्धेतुः सम्यङ्मया बुद्धिस्ताभ्यां वर्जिताः फलादिवर्जनात् कालिकाभवंतीति ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कूटस्थासंगद्वि दृ
परूपाहं न तु कर्ता भोक्ता भोक्ता द्रष्टा व कर्तेत्यादि देहादिस्वभावाय सादेहतद्धर्मे नेत्यात्मसुखस्यासंगत्वदर्शनेन ते दे
वाग्निना तेन दग्धानि निर्मूलितानि सर्वाणि विहिताविहितादिरूपाणि कर्माणि योपाधिकानि यस्य तमेव जीवन्मुक्तं
महापुरुषं बुधाः शास्त्रज्ञाः पंडितं माहुः यतः केवलपापरीक्षिवेत्र ब्रह्मात्मावगाहिन्यः खंजाति काष्ठा तिरस्य संजा
तेति पंडितस्तमेव पंडितं वदंतीत्यर्थः अत्र कामसंकल्पवर्जिता इत्यनेन यद्यपि द्विकुर्वते न तु तमेतो मस्य
चेष्टितमितिव्याख्यातं कर्मस्तु प्रेह्य ते कारणं कामस्तत्कारणं संकल्पस्तद्वारंभारागनद्वि वर्जितत्वे सांयर्यं परा यंवा वि
दुषः प्रकृतिस्तु पपन्ना सती शरीरयात्रामात्रावशिष्टा साधिता कालिकीतत्रापिका मा द्यभावा द्वेगवर्जिता ज्ञानाग्निर्द

168

राम०
७५

नाहं ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेण पृथक् सत्ताभावाच्च । विष्णुरिदं सर्वं सद्ब्रह्मेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रु
तिभिरिदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मकार्यत्वात् यत्कार्यं यत्तो घटो मृद्वत् यथा । इदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मण्यारोपितत्वात् शुक्तिरजतव
दित्यादियुक्तिभिः मृदादिदृष्टान्तैः सम्यग्विचार्य मायाजगत्सर्वं ब्रह्मैव भवत्यत एव मुमुक्षुणा ब्रह्मविवर्तं सर्वं जग
द्ब्रह्मैव पश्यतो नर्थः पेह्यविद्यश्रुतियुक्तिदृष्टान्तानुभवैर्जगतो ब्रह्ममात्रत्वसिद्धेर्जगतः कार्यत्वं सिद्धत्वमेव भवति कार्य
त्वसापेक्षत्वात्कारणत्वस्य तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिरेवमुभयनिवृत्तौ तु कार्यकारणभावविकल्पमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे
ति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं सिद्धं । तथाप्यधुना विचारदृद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिद्धं । एवं तु जगत्स्थितिब्रह्मणि द्वैतमस्ते
वेत्याशंकायां न । एवमपि यथा रज्जुरेव सर्पेण स्रजिः पुष्पादिरूपेणाभाते यथा समुद्रे एव जलं तरंगफेनादिरू
पेणाभाति तथा ब्रह्मैवाभोग्यान्नद्रव्यगुणकर्मादिभेदभिन्नजगदात्मना भाति न तु वस्तुतो जगदस्तीति मुमुक्षुणा
ब्रह्मणः कालत्रयेऽप्यद्वितीयत्वसिद्धये ब्रह्मणि तद्विवर्तत्वेन जगन्नास्त्यत्र मिति द्रष्टव्यमिति व्यतिहारमुखेनोक्तमेव
दृष्टान्तेनोपबृंहयति जगतो ब्रह्ममात्रत्वे निर्विचिकित्सत्वायाऽकर्मेरिणा चक्रमे पुनरपि अकर्मरा पुष्कलकारणब्रह्म
णोऽकर्मेत्यादि जगन्मूलस्थानं जगद्वपुः पश्य हृस्वविवृत्तित्वेन वस्तुतः सत्ताभावाज्जगत्तु शुक्तिमिव सलिलं मरुमिव जगत्सर्वं
ब्रह्मैव यः पश्यति स बुधः । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति श्रुतिर्ब्रह्मणः पृथक्सत्तावत्त्वेन नामरूपादिभेदभिन्नं
जगत्पश्यतोऽविदुषोऽनर्थं ब्रवीति यतस्ततो नामरूपादिद्वैतदर्शनं भ्रमकल्पितमुत्सृज्य ज्ञानिभिः स्वरूपसाक्षिणा निःप्रप
विनष्टविपर्ययेण यथाज्ञैर्यथा नामरूपगुणकर्मभेदेन सर्वं ब्रह्मैवेति द्रष्टव्यमिति सिद्धं । एवमसंशयमविपर्यस्तं सर्वम

तन्निवृत्त्या ब्र
लक्षणेऽपि नि
मित्तापाये
मितिकस्य
पाय इति
येन कारण
निवृत्त ४

त्यजेत् ३

गीता०टी०
११

शारीरं शरीरस्थितिकारणं शारीरमारब्धं त्वारोग्यं प्रयोजनं तत्रापि केवलं यतित्वज्ञानित्वकर्तृत्वाभिमानरहितं शारीरं कर्म कु
र्वन् किल्बिषं नाप्नोति ननु स्वस्य यायावरवृत्त्यापि स्वाच पंचरंतौ लिमागताशाहेतो भिक्षा या यतेर्विहितत्वाद्विहितानुष्ठानात्को
ल्बिषाऽसंभवात्प्राप्तकिल्बिषप्राप्त्यभावप्रतिपादनमयुक्तमिति चेन्न क्वचित्किल्बिषप्राप्तिप्रसंगाद्युक्तत्वात्तथा
वाचोपनिषत्कृत्वान्मौनिनो यतेः क्वचिदभिशस्तादिभ्योपि भिक्षाग्रहप्रसंगात् अभिशस्तपतितवर्ज्जमित्यादिस्मृ
तिप्रतिषिद्धानुष्ठितत्वात्स्यादेव किल्बिषं सम्यक् ज्ञानप्रतिबंधकं पत्ते देवकर्मरापके प्रत्यवदर्शनाग्रेनानिदेह्युनुक्तिमा
प्नोतीत्याशयेनोच्यते कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति यद्वा मधुमांसं चमपुत्रतोबलेनैलमौषधं त्याज्यान्यो यते रा
जयाकान्तावकांचनमित्यतिनिषिद्धमपि शारीरं शरीरस्थितिकारणं यदभावे शरीरं निगच्छति प्रवणादिनासि
धृजित च्छारीरं सर्पदंशनेनेत्ररोगोदरमूत्रादिमहोपद्रवे औषधं सेवालसरामौषधवदशनमात्रेदिति प्रवणा
च्छारीरं कर्म केवलमयत्नसिद्धं कुर्वन् यतिः प्रवणादिशीलः किल्बिषं नाप्नोति यद्वा निराशीर्निराशीर्नित्यानित्यविवे
कवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छाभिराशीर्भ्योऽहिकामुष्मिकसुखाशाभ्यस्तुच्छविषयेभ्यो निर्गतो यः स निराशी तत
एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः धर्मप्रजासंपत्त्यर्थं परिगृह्यत इति परिग्रहो दारादिः सर्वोपि मोक्षेच्छापरित्यक्तो येन
स त्यक्तसर्वपरिग्रहः संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनो यतिः स्वयं यतचित्तात्मा यतौ बाह्यप्रवृत्तेर्निवर्तितौ चित्तं आत्मा
कार्यकरणसंघातश्च द्वावपि येन स यतचित्तात्मा स च शारीरं शरीरयात्राधिकत्वादात्मा शारीरः तन्मात्रप्रकंकोपि प्रवणा
दिकं शारीरमेव भवति वाह्यं जपादिकं कर्म सर्वं परित्यज्यांतरं केवलं शारीरमेव प्रवणादिलक्षणं कर्म कुर्वन् किल्बि

स्ल०
७६

169

गधाच भवतीति सूचितं भवति १९ सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो विदुषः स्वार्थो परार्थो वा प्रवृत्तिर्नेसंभवति किंचिद्वासनया आ
हारादौ कर्मणि प्रवृत्तोपि स्वयमकर्मैव भवतीत्याह त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तो
ऽपि नैव किंचित्करोति सः २० त्र्यवस्थितिष्वपि नित्यतृप्तः नित्यानंदैकरसेन स्वात्मना संतुष्टो तेन ब्रह्मरूपेव नृत्त
प्निगतः स्वरूपसुखसंपन्नः सन्नत एव निराश्रयः येन स्वसाधनं कर्म प्रमानाश्रयति स आश्रयः कामनास्मान्निर्गतो यः
स निराश्रयो निष्कामः सन्नत एव कर्मस्वनभिप्रवृत्तो तेकाममूलत्वात्प्रवृत्तेः स्तदभावात्तदभावो प्रकृतः यदि वासनया अभिः सार
नादौ कचित्प्रवृत्तो नेनेन दा कर्मफलासंगं कर्मणि फलेति यत्रेति वा कर्मणि फलतीति वा स्वर्गपक्षसंगो फलेत्वा ह्याकर्मयु
लो देहलत्रासंगं कुर्तो भोक्ताव ज्ञात्रौ ना द्रष्टाहमिति ज्ञात्वा दात्मस्य त्यक्त्वा कर्मणि त्सो वृत्तेः अभिप्रवृत्तोपि स विद्वान् यर द्र
ष्टा कुर्वन्नपि स्वद्रष्टात्मानुद्विग्नेकरोत्येव कर्मरूपः कर्मत्वदर्शनेन कर्मभिरुपाधिकै नैव लिप्यत इत्यर्थः २० यत्तु वि
वेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्या सर्वोऽशिक मोक्षसंन्यस्य श्रवणमननाभ्यां विज्ञातात्मतत्त्वो यतिर्निदिध्या
सनपरो भवति स तु शरीरयात्रामात्रात्मकं कर्म कृत्वा ब्रह्मनिष्ठया निर्मलितबंधः स मुक्तो भवतीत्याह निराशी
र्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं २१ निःशेषं निर्गता आशिषो विषयि
क्यः कामना यस्मात्स निराशीर्विनष्टसर्वकाम इत्यर्थः तत एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यागोः को पीतरं यतिरि
क्ताः सर्वपरिग्रहा येन सत्यक्तसर्वपरिग्रहो योगनिष्ठापरो यतिः स्वयं यतचित्तात्मा आत्मा देहः चित्तो निरुद्धे
चित्तात्मानो येन स यतचित्तात्मा यद्वा यतः संस्थापितः चित्तमात्मन्येव नष्टपिंडः नात्मनि येन स यतचित्तात्मा स्य

विद्वान् सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति भोक्तृभोज्यादात्मदेयादेः सर्वद्वयस्य ब्रह्ममात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्ते ब्रह्मरूपाद्द्वितीये प्र
गीता० वृत्तिर्बंधहेतोरन्यस्यासंभवात्स जितेन्द्रियः विद्वान् देहे विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः २२ ननु सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्या
१२ पि स्वस्य च ब्रह्मत्वमेवमत्यकर्तृत्वस्यास्वेदाग्रपतो ब्रह्मविदां जीवन्मुक्तानां शरीरयात्रानिमित्तंकर्म ब्रह्मण्यप्रम
विलापितत्वेन निस्सत्ताकत्वात्तेषां मुक्तिप्रतिबंधकमास्तु लोकानुग्रहकाम्यया कर्मणि प्रवृत्तस्याधिकारिक
स्यान्यस्य वा विदुषोऽहंकर्ताऽभिनिवेशेन कर्तृत्वाभिमानात् क्रियाकारकभेदबुद्धिमतः अप्यक्रियमाणेन कर्मणा मुक्तिः प्र
तिबध्यत एव नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिस्मृतिनियमादित्याशंक्यो यान् ब्रह्मविद्भिर्महा
पुरुषैः क्रियमाणं क्रियाकारकादिभेदराहित्यमपि कर्म लौकिकं वैदिकं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्यैव क्रि
170 यते न तु मयेदं क्रियत इति भेदबुद्ध्या तेन तैः क्रियमाणं कर्मापि केवलं सत्त्वरूपं मुक्तिप्रतिबंधं न शक्नोतीत्याश
येनाह गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३ मुक्तस्य ब्रह्मरूपेणा
त्मभावापन्नस्याहंममाभिनिवेशेन विमुक्तस्य निरहंकृतेरत एव गतसंगस्य सज्यतेऽनेनेति संगः
कामः संगतो यस्य तस्य गतसंगस्य निष्कामस्यात एव ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञानं सर्वं च ब्रह्मदर्शनं तस्मिन्
तन्नैवावस्थितं चेतो यस्य तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः हृद्यावगाहित्स्याद्वृत्तेः सदा ब्रह्माकारतामेवापादयतो श्लो० ७७
यज्ञाय विष्णवे यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः स्वार्जितैर्भक्तकर्मभिर्देवान् यजतीति यज्ञः ब्रह्मणादयस्तेभ्यः ज्ञानावकवेव ने
यज्ञाय लोकहितायैवाचरतः कर्माणि कुर्वतः आधिकारिकस्यानित्यमनुष्ठीयमानं कर्म समग्रं कारणात्रयनि

ध्येदुःखप्रदं संसारबंधनं न प्राप्नोति कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति वदता भगवता जपादिकर्मणा सह श्रवणादि कुर्व
न्वा श्रवणादि त्यक्त्वा पतितः स्यादिति रिक्तं कर्मैव कुर्वन्किल्बिषमेवाप्नोतीति सूचितं भवति तेन यतेः श्रवणादिरेव सर्व
दा कर्तव्यः नान्यत्तेन च मंत्रजपादिकमिति सिद्धं भवति तथा च स्मृतिः यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परस्त्यजेत
जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनामिति संन्यस्य श्रवणं कुर्यान्नान्यदिति केचिदिति तु परावरैकत्वविज्ञाना
ग्निनिर्दग्धाविद्यातत्कार्यस्य जीवन्मुक्तस्य तु यः शरीरयात्रानिमित्तं कर्तव्यं कर्म नास्तीति प्रतिपादयन्निरीक्षा सोपैते
मौनिनिरस्तन्तु न ह्यात् विचारसंतरेण शरीरयात्रां कुर्वतोऽपि विमुक्तिर्न प्रतिबध्यत इत्युक्त्वा जीवन्मुक्तस्य जगत्कृते
यदृच्छाप्राप्तेन जीवनं कुर्वतोऽपि प्रवृत्तिः सा मुक्तिप्रतिबंधिका न भवतीत्येतदानीं प्रतिपादयति श्रीभगवान् यदृच्छाला
भसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते २२ द्वंद्वातीतः द्वंद्वानि त्वमहमिति
इदमद इति इष्टमनिष्टमिति शुद्धमशुद्धमिति द्वैतमद्वैतमित्यादीनि विपरीतानि तान्यतीतः सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या
विनष्टविपरीतदृष्टेस्तत एव विमत्सरः अहमेवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वेनाधिगततया द्वंद्वदृष्ट्याऽपकृष्ट
त्वभावनानुपपन्नो सर्वत्रात्मबुद्धिरत एव यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रयत्नप्राप्तो लाभो यदृच्छालाभः प्रारब्धवशा
त्तेनैव प्राप्तः साधुना वाऽसाधुना वा दत्तः शुद्धोऽशुद्धो वाऽल्पोऽनल्पो वाऽन्नादिस्तेनैव संतुष्टः परितृप्तिमान्तः समा
हारः सिद्धावसिद्धौ च समः ब्रह्मानंदानुभवात्स्वयं देहपोषणादैश्वर्यापादिरहितो भस्त्वेवं शरीरयात्रां कृत्वा व्याजगरो
ब्रह्मविद्यानिष्ठो न निबध्यते मुक्तेः प्रतिबंधं न प्राप्नोति लोकदृष्ट्या त्वाहारादिवैषम्येन प्रतिबंधकत्वे दोषेण मतो यमानोऽपि

गीता०व्या०

१३

17

ज्ञापेक्षयापासर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुं मोक्षस्याव्यवहितसाधनानां दैवादियज्ञानां [द्वादशभिः?] स्वाधिकारानुरूपेणाचितमनु
ष्ठेयमनुष्ठेयत्वं सर्वेषामपि तुं च दैवादियज्ञान्निरूपयति दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोप
जुह्वति २५ देवा निन्द्रादीनुद्दिश्य मेवज्ञो यज्ञो दैवस्तं दैवमेव यज्ञं श्रौतं स्मार्तं चापरे सकामाः योगिनः कर्मयोगिनो गृही
णामाश्रित्य सुष्ठु ध्यर्थं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्तीति दैवरवं वैदिकोपज्ञो गृहीणां कर्तव्य इति सर्वोपि त्वा ब्रह्मविदो यतीनां त्वयज्ञमेव
यज्ञः कर्तव्योऽनुतत्यर्थमित्य ज्ञमेव ज्ञानयज्ञं प्रकारान्तरेणावर्णयति ब्रह्माग्नाविति अपरे गृहिभ्यो भि[illegible]न्ना यतयः श्रव
णादिभिर्विज्ञानात्मनन्ताः स्वयं ब्रह्मणो सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिश्रुति
प्रसिद्धं निरस्ताशेषविशेषं सच्चिदानंदघनं यत्परं ब्रह्म तदेवाग्निरविधानात्कोपदिशवदाहकत्वात्सोपाधिकात्माहुति
मधेयस्याधिकरणत्वाच्च परं ब्रह्माग्निरित्युच्यते तस्मिन् ब्रह्माग्नौ यज्ञं प्रामरैरहं भोक्तेति विषयोपभोगे भिन्नरतिय
ज्ञ आत्मा सोपाधिकस्तं यज्ञं वस्तुतो निर्विशेषमध्यासतोऽबुध्या ह्युपाधियुक्तमात्मानमाहुरिति निरूपणकाले
यज्ञेनात्मना निर्विशेषस्वरूपेणैव ब्रह्मणि जुह्वति अहं ब्रह्मास्मीत्य[illegible]हं पदार्थं सोपाधिकं त्वंपदार्थं यु
मानं विवेकवृत्या निर्विशेषं भावयित्वा ब्रह्माभिन्नमनुभवन्तीत्यर्थः यद्वा यज्ञमात्मानं सोपाधिकं यज्ञेन यज्ञो वै
विष्णुरिति श्रवणान्न सोपाधिकेन स्वरूपेण समहैव जुह्वति सोपाधिकमीश्वरं सोपाधिकमात्मानं चाभेदेनोपा
धिमपोह्य चोभयोरधिष्ठानभूतेन तुरीयेणानिर्विशेषेण ब्रह्मणाऽभिन्नौ पश्यंति यथा तरंगबुद्बुदौ जलात्म
रूपायोहेनैतदाधारभूतसमुद्रेणाभिन्नौ पश्यंति तद्वदित्यर्थः २५ एवं ब्रह्मविदां कर्तव्यं ज्ञानयज्ञं विधायाऽथाऽ

राम०

६

वर्जितं सर्वं कर्म। कर्मादिलक्षणं वा सर्वं प्रविलीयते ब्रह्मबुध्या प्रविलापितं सत्समग्रं लेदिनश्यति जन्मादिफलाय
कल्पते इत्यर्थः २३ प्रविलापनप्रकारमेवाह ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्म
कर्मसमाधिना २४ ब्रह्मार्पणं हविरर्प्यते ऽनेनेत्यर्पणं चमसस्रुक्स्रुवादिकं सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यति यद्दृष्ट्या ब्रह्मवित्पश्य
ति यद्दृष्ट्यापद्रजतं तद्देव विवेकिदृष्ट्या शुक्तिरूपं यथा तथा अद्वैतदृष्ट्या पञ्चमसादिपदार्थसाधनं तद्देव ब्रह्मविद्दृष्ट्या
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ब्रह्मेति हविः अर्पणीयं यद्धविःस्वरूपं तत्र शाकादिकं होम्यद्रव्यं तत्सर्वं ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्मणा होम
कर्त्रा कर्त्रापि ब्रह्मैवेति यजमानं स्वं ब्रह्मवित् ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्माग्नौ ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन् होमाधिकरणं ब्रह्मैवेति प
श्यति तस्मिन् ब्रह्माग्नौ यद्धुतं हवनं क्रियाते दपि ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्श
नं परं तत्त्वं ब्रह्मकर्म तस्मिन् ब्रह्मकर्मणि समाधिश्चित्तस्य स्थापनं तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वं ब्रह्मैव पश्यता
ब्रह्मविदा पुरुषेण तद्ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्यं फलत्वेन यदात्म्यमिदमेवाहमस्मीति तद्ब्रह्मैव भवति इत्थं लोकहितार्थं प्रवृत्तस्या
धिकारिकस्य ब्रह्मविदोपि समाधनं सर्वं कर्म ब्रह्मवत्त्वो ब्रह्ममात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्स्वरूपेणापि सत्त्वेनाकर्मैव स
न्न बन्धाय न भवतीति सिद्धं एतेन चूलिकानामिकापाः प्रकृतेर्निरोधस्य दुष्करत्वात्सर्वदा विद्वद्भिरपि प्रवर्तितव्यत्वे माने
विवेकिनो व्यर्थ आपत्स्यपेक्षया वैदिकी प्रवृत्तिर्भेषजाय मनोहर्षा परलोकहिताय चानंतानोप्यबुद्धिप्रवृत्तम्भवत्यतस्त
त्पेवदृष्ट्या समाधिर्ब्रह्मविद्भिः प्रवर्तितव्या प्रतिसिद्धिं चितं भवति २४ एवं ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति मंत्रेण यमसाधनेन ब्र
ह्ममात्रत्वदर्शनलक्षणस्य ज्ञानस्य [illegible] फलत्वेन [illegible] न्मोक्षैकसाधनत्वेन दैवादिय

गीता० वृत्तु० १४

यज्ञ इति ये कुर्वंति ते द्रव्ययज्ञाः केचन तपोयज्ञाः तपश्चांद्रायणप्राजापत्याद्युपवासादिरूपं वा तदेवास्माकं यज्ञ इति ये कुर्वंति
ते तपोयज्ञाः केचन योगयज्ञाः योग आसनप्राणायामादिभिः स्वांगैर्यकौशल्योचितस्थैर्यलक्षण एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः तथा केचन स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः अंते श्रूयमाणो यतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तेन स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञा
इति रूपद्वयं तत्र स्वाध्यायस्य यज्ञस्य सद्भावेन ध्यायोपदात्माऽस्तुविदर्हैशऽरिति शक्तानामध्यापयंतः सर्वदा वेदपा
रायणमेवास्माकं यज्ञ इत्यध्ययनविधिनियमेन ये कुर्वंति ते स्वाध्याययज्ञाः तथा केचन ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं शास्त्रा
परिशीलनमिदं नो यज्ञ इति सदा ये कुर्वंति ते ज्ञानयज्ञाः एवं मोक्षार्थं यतयो यत्नशीलाः संशितव्रतास्तेनतव्रस्य सु

172

निष्ठायां संशितमतितीक्ष्णं व्रतं नियमो येषां ते संशितव्रताः बहवः संतीति द्रव्यत्यागस्तपसो योगस्य स्वाध्या
यावृत्तेः शास्त्रपरिशीलनस्य च यज्ञत्वं सवितं भवति २८ प्राणायामोपि मुमुक्षोः पायसंपाधिनो यज्ञ एव स
कर्तव्य इति स्वचयितुमाह अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः
२९ केचन मुमुक्षवः अपाने अपानवृत्तौ वायुप्रवेशनाड्यां प्राणं प्राणवृत्तिं जुह्वति नासिकाद्येन तत्काले तावा
पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः तथा केचन प्राणे प्राणवृत्तौ वायुनिर्गमनाड्यां अपानमपानवृत्तिं जुह्वति रेचक
मेव प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः केचन प्राणापानगती रुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यां बहिर्वायोर्गमनं प्राणस्य गतिस्ताभ्यां वा
योरंतः प्रवेशोऽपानगतिरेते प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामनिरताः केवलकुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः
यद्वाऽपरे केचन प्राणायामपरायणाः मुमुक्षवः प्राणापानयोर्गती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमप्रवेशौ विरुद्धेति

राम० ७९

ब्रह्मविदां कर्मण्यानि यज्ञांतराण्याह॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति शब्दादीन्विषयानन्य इं
द्रियाग्निषु जुह्वति २६ उक्तेभ्योऽन्येतु ब्रह्मविदो मुमुक्षवो नैष्ठिकब्रह्मचर्यादयः इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादी
नि च संयमाग्निषु संयमो नाम मतेजो दिंद्रियस्थले जे हृद्यपाहि निवर्तनं तेजस्थाने निग्रहः इंद्रियाणां बहुत्वात्संयमा
बहुवचनं एवाग्नयस्तेषु संयमाग्निषु जुहूति अग्न्यादींद्रियाहुतीर्जुह्वति इंद्रियनिग्रहरूपं यज्ञं कुर्वंतीत्यर्थः एतदन्ये गृ
हिणो मुमुक्षवः स्वधर्मनिष्ठाः शब्दादिविषयाननिषिद्धान्योग्यकाले इंद्रियाग्निषु त्विहेपराधिकरणो
नोदिंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषु जुह्वति विषयानुभवेनियमं रखवते यांयज्ञ इत्यर्थः २६ किंच सर्वाणींद्रियकर्मा
णि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७ उक्तेभ्योऽपरे केचन यतयो ध्यानिनि
ष्ठा इंद्रियकर्माणि ज्ञानेंद्रियाणां कर्मेंद्रियाणां च कर्माणि श्रवणादर्शनादीनि वचनादानादीनि च सर्वाणि प्रा
णकर्माणि च प्राणस्यापानव्यानोदानसमानभेदभिन्नस्य कर्माण्युच्छ्वासनिश्वासनिमीषोन्मेषजृंभणाद्यादी
नि कर्माणि सर्वाण्यपि ज्ञानदीपिते ज्ञानेनात्मविषयकेणदीपिते सम्यग्जागरिते आत्मसंयमयोगाग्नौ
स्वस्वरूपे आत्मनि संयमयोगो मनोनिरोधः समाधिः स एवाग्निस्तस्मिन्प्राणकर्माणींद्रियकर्माणि जु
ह्वति प्राणेंद्रियव्यापारं निरुध्य सदात्मानमेव अनुभवंतीत्यर्थः २७ एतान्यपि मुमुक्षुभिः कर्तव्यानीति स्तुवे
पि नु अन्यैरपि यज्ञांतराण्याह द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशित
व्रताः २८ उक्तेभ्योऽपरे केचन मुमुक्षवः द्रव्ययज्ञाः [illegible] द्रव्याणि देवतामपमेवोत्सार्जं

वाशौ वोवाकुतः कस्माद्धेतोरधर्मेनिष्ठस्य साधारस्य कालस्य माधः सिध्यतीत्यर्थः ३१ तत्किं सिता एवैते यज्ञा न तु शास्त्रीया इ
त्याशंकायां नतेवैदिकस्त्वलाइत्याह एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२
देवमेवापरे यज्ञमित्येवमादयो बहुविधा बहुप्रकारा निरुक्ता यज्ञाः सर्वे ब्रह्मणो वेदस्य मुखे मुखेनैव वितता विस्तृताः प्रति
पादिता इत्यर्थः ननु यज्ञविदो यान्ति ब्रह्म सनातनमिति यज्ञानामपि साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते किं ज्ञानेनमपासेने
त्याशंकायां तेषामपि कर्मत्वेन न कर्मणा न प्रजयेत्यादिबहुश्रुतिविरोधात् नित्यफलपित्त्वं किंतु नित्यफलदत्वमि
ति सर्वपितुमाह कर्मजानिति क्रियां कुर्वद्विकारकमिति स्मरणात् कर्मभ्यः कर्मकारकेभ्यो जाताः कर्मजा वागादीद्रियसं
भवास्तान् कर्मजान् कर्मारायेवतान्सर्वान्यतान्विद्धि ननु एवो खलु यज्ञा वागादीद्रियव्यापारजा एवेति वेदः एवं तत्व
सर्वत्वेवातेषां कर्मत्वेन अभिचरन्युते एवा नित्यफलदत्वमेवं ज्ञात्वा नित्यफलदं ज्ञानंमाप्य संसारान्मोक्ष्यसे न तु नित्य
फलदानपत्तानित्यर्थः ३२ ननु एवं तान्यज्ञं ब्रह्मार्पणमित्यनेन मंत्रेण वर्णितं दैवादिभ्यो यज्ञेभ्यो व्यवहितसाध
नेभ्यः साक्षान्मोक्षसाधनत्वादुत्कर्षयति श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने
परिसमाप्यते ३३ द्रव्यमयात् द्रव्यमंत्रनंत्रक्रियाप्रभृतिसाध्यादनित्याल्पस्वर्गादिफलहेतोर्यज्ञाद्युक्तात्सर्वयु
ज्ञेनानित्यनिरंतरानंदरूपमोक्षैकफलदो ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठतरः संप्राप्तिः यज्ञज्ञानेपरस्यः कर्तव्यं श्रौतं
स्मार्तं लौकिकं यत्सर्वं यावत्स्वेतत्सर्वं कर्माखिलं खिलः शेषः स न विद्यते यत्र तेन दखिलनिःशेषं परिसमाप्यते समा
प्तं भवति वेलोमानस्य पथागतवत् नास्तिन या ज्ञाने मान्नवनः कर्तव्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः तद्वायतज्ञानेसंप्रामेक

रुध्यंततो हृदये प्राणोऽपानं तथाऽपाने प्राणं च जुह्वति प्राणेनापानमपानेन प्राणं च योजयंत्येकीकुर्वंती तेन सर्वे नाडि
सुस्थितं पापं सर्वं भस्मी भवतीत्यर्थः प्राणेऽपानं जुह्वति एकं कुर्वंति अतः प्राणापानगती रुध्वा कुंभकं कृत्वा तथाऽपाने
प्राणं जुह्वति रेचकं कुर्वंतीति वा योजना २९ किंच अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति अपरे केचन मुमुक्ष
वः नियताहाराः स्वल्पाहाराः क्षीरघृताहारेण गतं वा पुनः वशत्वसंपादनाय प्राणानेनवा ह्न्प्राणेषु तेष्वेवापुभेदेषु
जुह्वति वा स्त्रियोत्सादिक्रियया अंतः शोधनं कुर्वंतीत्यर्थः एवं देवादियज्ञान्नियमेन कुर्वंतां तेषां यज्ञानुष्ठानस्य फलमाह
सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३० यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं यज्ञविदः यज्ञान्विंदंत्यनुतिष्ठं
तीति यज्ञविदो देवादियज्ञानुष्ठायिन एते निरुक्ताः सर्वेपि यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञानुष्ठानानंतरभावित्वादेतेषां मंत्रेय ज्ञशि
ष्टं यज्ञशिष्टत्वादेवामृतं तद्भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः यद्वा यज्ञानुष्ठानेन शिष्टो यज्ञशिष्टः नित्यत्वादमृतः कालः ओ
जनसंबंधत्वादमृतशब्देन काल उच्यते यज्ञविशिष्टो योमृतः कालस्तस्मिन्भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः संतो यज्ञक्ष
पितकल्मषाः यज्ञैर्नियमेनानुष्ठितैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञानुष्ठानैः शेषविनष्ट
ज्ञानप्रतिबंधकास्तत्वा सद्गुरूपदेशेनैव सद्गुरोरात्मज्ञानेनाप्य सनातनं नित्यं ब्रह्म सच्चिदानंदैकरसं यांति तानेव स्तो
क्रमान्मुक्ता भवंतीत्यभिप्रायः उक्तेषु यज्ञेष्वन्यतरं यज्ञमकुर्वतोऽधःपीलस्य दुर्भगस्यानुष्ठानफलमाह नायं लोको
ऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१ अयज्ञस्य यस्य न विद्यते यज्ञेषूक्तेषु एकोपि यज्ञो यो न साधनः सोयमयज्ञस्तस्यायमो
क्षधर्मेऽप्यस्य इह वेह्यरूपं लोकः लोक्यत इति लोको देहो मुक्तिसंपादनयोग्यो मानवस्त्वेव नास्ति इतोऽन्यो देवो वा ब्राह्मो

रोषपराह्युपायः स्मासः बहुवचनं तु बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधेति न्यायमनुसरस्व समन्त्रं तु एकगुरुपक्षेऽपि देको ब्रह्मविन्मोलभ्यते

गीता० चतु० तेनैः संसारभ्रमापनोदकं सम्यक् ज्ञानं सकलशास्त्रेभ्यस्तीत्यभिप्रायेणोक्तं न तु बहुभ्यो ज्ञानं संपादनीयमिति श्रोत्रियं ब्रह्म

१६ निष्ठमित्येकवचनप्रयोगात् उपसीदेदेकमेव सद्गुरुं ब्रह्मविन्मिति वचनाच्च तस्माच्छास्त्रज्ञं तत्त्वज्ञं च गुरुमाश्रयेदिति

सिद्धं ३४ सद्गुरूपदेशेन लब्धज्ञानस्य फलमाह यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्या

त्मन्यथो मयि ३५ प्रसन्नैर्ब्रह्मविद्भिरुपदिष्टं यज्ज्ञानं ज्ञात्वा तदेकनिष्ठया प्राप्य त्वमेवमिदानीं यथा तथा पुनर्मोहं गेहमेतन्म

174 दीयाः स्वात्मन्यहं तीयेत्यनेकत्वभ्रमं न यास्यसि त्वमहमिदमदः स्वादिमिथ्याज्ञानं त्यक्ष्यसीत्यर्थः ननु सति द्वैते ज्ञाने देहेनोभ क्ष्य

तज्ज्ञानेकथमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्यत आह येनेति आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वेष्वभूतजातं स्वात्मन्यात्मत्वग्राहकेण येन स्व

बुध्या समधिगतेन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि सा सादहमेवेदं सर्वमिति साक्षिण्यानि द्रक्ष्यसि

घटकलशशरावादि सर्वं बुद्धिस्थेनैव रामात्रं चित्रं भित्तिमात्रं तरंगफेनबुद्बुदादि जलमात्रं यथा न पार्थ तज्ज्ञानं सर्वं स

मात्रमेव द्रक्ष्यसीत्यर्थः ननु तथापि ब्रह्मात्मा चेति भेदोऽस्त्येव कथमद्वैतसिद्धिरित्यत आह अथो मयीति तानि भूतानि म

यि निर्विशेषे परब्रह्मण्यथो मम नन्तरमेव द्रक्ष्यसि चैवं न वचनमनमत्त्व सर्वात्मैकत्वं द्वयोर्व्येकत्वं द्रक्ष्यसीत्यर्थः

तत्त्वमसीति श्रुतेः यद्वा सर्वभूतात्मकमात्मानं दृष्ट्वा तमात्मानं निर्विशेषमयि सर्वाधिष्ठाने परे ब्रह्मणि द्रक्ष्यसि ब्रह्मा राम०

भिन्नमात्मानं पश्यसीत्यर्थः ३५ एवंविधं ज्ञानं प्राप्यापि भीष्मद्रोणादिगुरुस्वजनवधजनितात्पापात् ज्ञानेन स्यामेवे ८१

त्याशंकावंतमर्जुनमालक्ष्याह अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ३६

मेऽत्र्यकल्पशतार्जितं संचितमागामि च महज्जन्म महज्जं च सर्वमखिलं निरवशेषं परिसमाप्यते ज्ञानेऽन्तर्भावस्येन भ-
याने महस्वकर्म सर्वं निर्मलमंतःस्त्यर्थः ११ यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयंतीत्येतच्छ्रुतस्कंदेऽस्याल्लोके सर्वं तत्तु-
रूप शरीरस्थितं यज्जलादुन्नतयोऽन्तादि रूपं पंचपद्यास्तु रायं क्रियमाणे न स्वं वयसिन ज्ञाने संशयो वृद्धिवाय परिसमाप्यते संमानं भ-
वति यथा पासाम्वं वैकर्मेराम्मानुष्ठानो विज्ञाने भवतीत्यर्थः ३३ एवंविशेषणविशिष्टज्ञानं केयमेसिध्येदित्याशं-
कायामाह तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४ यत्तु द्रव्ययज्ञा-
दिभ्यो विशिष्टतरं साक्षान्मोक्षैकफलप्रदं तज्ज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि गुरून् भजमानस्तेभ्यो विजानीहीत्यर्थः केन प्रकारे-
ण त्वा गुरवोऽनुगृह्य ज्ञानं मह्यमुपदेक्ष्यंतीत्याकांक्षायामाह प्रणिपातेन प्रणिपातः साष्टांगनमस्कारस्तेन से- व
वया काले काले श्रद्धाभक्तिभ्यां क्रियमाणया शुश्रूषया च समये विनयेनोपसंगम्य क्रियमाणः परिप्रश्नेन कथं बंधः कथं मो-
क्षो विद्याविद्ये च के को आत्मा कः परात्मा चानयोरैक्यं कथं वदेत्यादि विवेकप्रश्नेन चैवं प्रणिपातशुश्रूषाविवेकप्रश्नै-
स्त्वयि श्रद्धाभक्तियादि तमुपदेश्ययोग्यतां च दृष्ट्वा ज्ञानिनः शास्त्रजन्यज्ञानसंपन्नास्तत्त्वदर्शिनः सा-
क्षात्कारजन्यवस्तुयाथात्म्यवेदनवंतः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः विशेषणद्वयविशिष्टेभ्यः दिष्टं ज्ञानं संसारनिवर्तकं भवत्यतो विशे-
षणद्वयेन भवितव्यं गुरोः केवलशास्त्रसंपन्नो गुरुर्वस्तुविभ्रमात् शमदमादिसाधनवते ज्ञानं ब्रह्मलक्षणेन त्वावगमकेनिः-
शेषसंसारभ्रमापनोदकमुपदेक्ष्यंति तदपानुग्रहिष्यतीत्यर्थः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रवणात् ज्ञानिनइति
तत्त्वबोधने गुरूणां सर्वेषां स्वार्थपरिज्ञानसंपन्नत्वं दर्शिनइति वस्तुविषयकोः प्रतिबद्धानुभवसंपन्नत्वे स्याद्वि-

गीता० चतु०
१७

ताद्दिभ्रमं विध्वंसयन् भ्रमकार्यं च विध्वंसयति तथा निष्क्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानमपि तदावरकाज्ञाननिवर्तनेन सहैव विद्य
मानदुःखादिकर्तृत्वभ्रमं विध्वंसयन्नसंभावितानि सर्वाणि कर्माणि च सद्यो निर्मूलयति सर्वदा निष्क्रिय एवात्मेत्येवं विज्ञा
नवंतं विद्वांसं करोतीति निष्क्रियब्रह्मात्मत्वविज्ञानमित्यर्थः ननु ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिरेव कार्यमिति चेन्न भ्रमादिनिवृत्तेर
पि तत्कार्यत्वपर्यवसानात् एकस्याः क्रियाया अनेककार्यकारित्वदर्शनात् यथा प्रत्यात्मपातस्य रावणोद्वासहेतु
दुःखारामनिर्गमो देहपातश्च कार्यं भवति तद्वत् ननु कर्ममात्रस्याप्यज्ञानकार्यत्वे सिद्धे कारणनाशान्नारब्धस्यापि
मोचिता देहेन्द्रियवृत्तेः स्याद्देहादिपातश्चेन्न प्रवृत्तफलत्वात् तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः यथा मुक्तेषोः इषुर्वेगाविनः पश्चाद्धाविनो

175

पत्रस्य तागउपपद्यते तेनैवाभुक्तानस्य प्रवृत्तफलत्वात् तथैवारब्धकर्मणोऽपि ननु कार्यस्य सद्भावे कारणा
स्यापि सद्भावोऽङ्गीकर्तव्य इति चेन्न कारणाभावेपि कार्याभासदर्शनात् त्रिपथाव्यवस्थितेः न तथा द्वैनेष्टायाम
पि मरोऽवर्जेलाभाससमतीतेः सत्यत्वबुद्ध्यभावेपि शतिछायादोव्यवहारदर्शनात् तथा देहाद्यात्मत्वसमत
ममत्वबुद्ध्यभावेपि विदुषः कर्मतत्फलाभासोपपत्तेरतो युक्तं निष्क्रियब्रह्मात्मविज्ञानस्य समाधिनाः स्तिवद्धो
माथितस्याविद्यातिः शेषनिर्मूलकत्वं अन्यथा त्वसंभवः स्वप्रयोज्य ज्ञानमात्रे एतत्सावरकाज्ञानेसद्भावप्रसंगात्त
स्मात्सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति विज्ञानमज्ञानं सर्वं निर्मूलयत्येव सकार्यमिति सिद्धं ॥ ३७ ॥ ननु राजसूयाश्वमेधादि
क्रतुभिर्दानैः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोभिश्च सर्वपापनिवृत्तिसंभवात्किं सर्वपरिग्रहत्यागमूलकश्रम
दमादिसाधनपूर्वकसंन्याससाध्यमसंख्यायाद्यात्मज्ञानेनेत्याशंक्याह पानऔषधवद्दृष्टेनाकेपंतउक्ताराजसूयादय

दरपण६

गीता०
८२

महायानकोयपातकृतस्मयापसंकलीकरणाभलिनीकरणादीनि पापानुक्तान्यनुक्तानि च सर्वाणि समस्ता
नि व्यस्तानि च यैः कुर्वंतितै पापाः पापकारिणस्त्रिलोकस्याभूतभविष्यद्वर्तमानकालीनास्तेभ्यः सर्वेभ्यः पापे
भ्यः पापकारिभ्योपित्वं यदि पापकृत्तमः सर्वैः कृतं पापं त्वयैकेनैव यदा कृतं भवति तदा त्वं पापकृत्तमो भविता
सि एवं पापकृत्तमोप्यसि चेत्तत्सर्वं वृजिनार्णवं ज्ञानप्लवेन स्वस्य कूटस्थासंगचिद्रूपत्वेनाविक्रियासंभवान्नाहं क
र्मणां कर्त्ता सदा निष्क्रियस्वरूपोस्मीति पदविक्रियत्वज्ञानेनैव प्लवेनोरशीतेनैवं संतरिष्यसि किंतु वक्ष्यंसी ब्रह्मादि
वधजं पापं तरिष्यसीति महामेरुं लंघयतो वालुकाकणलंघने च दया रपापार्णवं तरतस्तव भी ब्रह्मादिवधजं पा
पपल्वलतरणं न विचार्यमेवानो धर्माधर्मजन्यकार्यमहार्णवं तत्तुमिच्छतो ताते नमेवसंपादनीयं तेनैव विहाच्छिनको
टिकस्माज्जितं सर्वं पापं तरति न थाच श्रुतिः नेनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरतीति समुद्रं तरतो नौकावत् ज्ञा
नं पापं निवर्हरोवबहुकालेन नाये क्षते किंतु क्षणेनैव सर्वं पापं विध्वंसयतीति सदृष्टांतमुपपादयति यथैधांसि स
मिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७ समिद्धः सुदृकाष्ठैः प्रज्वलनेन
प्रवृद्धोग्निरेधांसि काष्ठानि क्षणेन भस्मसात्कुरुते एवमनया समिद्धो निरंतरध्यानसमीक्षितः प्रवर्जितो ज्ञानाग्नि
र्नोनगुरोलक्षणं तदेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि सर्वाणि उपायाययमिश्ररूपाणि कर्माणि यद्वा प्रारब्धकं
र्माणि मोगेकनाश्यत्वात्त्यक्त्वा ज्ञानात्पन्नः सर्वभावीनि पञ्चाभ्यासवीनि च बहुजन्मसंचितानि चैवं रूपाणि सर्वा
णि कर्माणि भस्मसात्करोति क्षणादूरस्थीकरोति पश्चाद्स्यागुज्ञानेन तत्स्वरूपावस्थानान्निवर्तते नेसहचोरम

ता०वृनु०
१८

अप्रयत्नेन संपादनीयेत्यर्थः श्रद्धावत्त्वेपि बहिर्मुखस्य ज्ञानं न सिध्यत्यतस्तद्वाहित्येन भवितव्यमित्याह संयतेंद्रिय इति संय
तानि नियमितानि विषयेभ्यः प्रवर्तितान्युभयेंद्रियाणि येन सः संयतेंद्रियत्वं यतेर्धर्मस्तेनं सदा भवितव्यं बहिःप्रवृत्तिमत्त्वस्यैव ज्ञा
नं सिध्यति किंतु चेतसैव रक्तिनं प्रभवति नाम्प्यातिष्ठतीत्यर्थः एवं श्रद्धावत्त्वसंयतेंद्रियत्वयोः सिद्धयोः सत्तोरप्यनेतोर्विष
यानुध्यायतो यतेर्ज्ञानं न सिध्यत्यतस्तद्वाहित्येन भवितव्यमित्याह तत्पर इति सर्वदा तस्मिन्नेव वहृतेरंतर्बहिर्वृत्त्याकार
त्वापादनं एव परः आसक्तचित्तस्तत्परः ब्रह्माकारवृत्तिपरत्वमेव असाधारणाकारेणांतेनैव विपरीतमत्यपाः सर्वेन
छ्यपेत्यः सोऽत्मवासनाश्च सर्वाः ज्ञानस्याप्रतिबद्धतावेसिध्यत्यतस्तदेव संपादनीयं मोक्षकांक्षिभिरित्येवं नियततविशेषणा
न्वसंपन्नो यो यतिः स एव ब्रह्मैवाहमस्मीत्यप्रतिबद्धं ज्ञानं लभते नान्यः एतेनाध्यात्मविद्यायां विवेदांतोपि विद्वानित्यर्थः
एवं श्रद्धावत्त्वसंयतेंद्रियत्वतत्परत्वादिसाधनसंपत्त्या देहकालिकान्यनित्यानि रंतरब्रह्मनिष्ठया निःश्रेयसं जगत
श्च सर्वस्य ब्रह्मत्वात्मनैवोपलभ्यमानत्वोपादकं ज्ञानं लब्ध्वा ब्रह्मविद्यानिरविरतो वा नरः सर एव परां संश्रयविपरी
तभावनादिनिर्मुक्ततानावभासितत्वादहस्तुस्वाभाव्या चाविद्यानन्तो योभासमस्यां निरतिशयसुखात्मिकां ब्रह्मात्म
नावस्थानलक्षणां शांतिं मुक्तिं विदेहाख्यां कालकछुतिमावोतीत्यर्थः ३९ ब्रह्मविदाप्नोति परं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
ज्ञात्वा शिवं शांतिमत्यंतमेति तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ये विदुर्यांतिते परं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
विशते तदनंतरमिति ब्रह्मवित्सुक्तो भवति ज्ञानवत्त्वात् वामदेवादिवत् इत्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिशतप्रसिद्धेः सम्यक्ज्ञा
नान्मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोनमोक्षेकैकामेन अश्रद्धावत्त्वसंशयो वाप्यात्मज्ञानसंपादने प्रयत्नाभावो वानर्हत्वं कृते

176

टी०
८२

त्सैवोदृष्टस्य पापस्य निवर्तका भवेत् तिन्नतु सर्वेषां पापानां संचितानामागामिवर्तमानानामनेकेषामनेकरूपाणां तत्रापि
पसैव तु निवर्तका न तु बहुजन्मसंपादकपुण्यकर्मणामिदं तु पापानां पुण्यानां मिश्राणां च कर्मणां संचितादीनां च सर्वेषां विनि
ध्वंसने परमकारणमपवित्रनमेतान्नमेव नेवेताह शम्मपदात्त मुमुक्षोः प्रयत्नेन संपादनीयमिति सूचयितुमाह न
हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८ हि यस्मात्कारणात्ज्ञानायोनिषु
नानाविधजन्मसु रागादिमलदुःखपरंपराप्रापकानि पुण्यपापमिश्रात्मकान्यनेककोटिजन्मसमार्जितान्यशेषाणि
कर्माणि समूलमुन्मूल यत्पवित्रीकरोति तत्ज्ञानेन सादृश्यत्वान्नेन सदृशं समं मुक्तधर्मैस्तुल्यमन्यत्तं मुक्तिकरं परमपुरुषार्थ
साधनतममिहलोके शास्त्रे च न विद्यते नास्ति एतादृशं शुद्धिकारणं मुक्तिकारणमस्मिन्लोके लोकांतरे च न संभवती
त्यर्थः एतादृशं ज्ञानमनाद्यविद्यातत्कार्यविध्वंसकं अधिकारी कृतं श्रवणादिभिः कालेन महता दीर्घेण योगसंसिद्धः योगे
न तान योगेन नित्यनिरंतरसमाधिनिष्ठया तात्पर्येण कृतया संसिद्धः निःशेषविनष्टसर्वबाह्यवासनावत्तां संसिद्धिं प्राप्त
नः संसिद्धः संप्राप्तिमेलितसर्वशक्तिंबुधः सम्यक्स्वयमात्मनि स्वांतःकरणे रागादिवर्जितसर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यनुमितिर्ब्रह्म
त्वमपीहैतिविंद्धावेदोदीनीत्यर्थः ३८ एवं ज्ञानमहात्म्यतत्सिद्धिप्रकारं च अभिधाय तान योगसिद्धेरंतरंगसाधनान्याह श्रद्धा
वान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९ श्रद्धावान् तत्वमसीतिश्रुत्यात्मै
कत्वमुक्तेन देवगुरुणा यदि प्रयतेत तं तत्प्रतिवाक्यं गुरुक्तौ चेसत्यत्वबुद्धिः श्रद्धा अज्ञोनेवोपलब्ध्वाप्यरति श्रवणानां
ह्यस्य अव्यभिचारिणी श्रद्धा यस्यास्तीति स श्रद्धावान् मुमुक्षोरवश्यं श्रद्धावत्वेन भवितव्यं तदभावे न किंचिद् सिध्यतः श्रद्धा

वृत्तिः=६

तीता०चतु०
१९

ति: कथं सिध्यतीत्याकांक्षायां श्रुतियुक्तिसमुत्थब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैव तस्य विच्छित्तिर्नान्यथेति सूचयितुं परावरैकत्वविज्ञान
विच्छिन्नसर्वसंशयत्वादेव ब्रह्मवित्कर्मभिर्न निबध्यत इति प्रतिपादयति योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्म
वंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ४१ ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानं परावरयोरेकत्वदर्शनलक्षणं तेन ज्ञानेन निर
न्तरसमाधिनिष्पन्नात्मनि बहुभावेन संछिन्नानि:शेषनिर्मूलिताः संशयाः मोक्षः कर्मणा वा ज्ञानेन वा ज्ञानं च
रे संवाऽपरे संवा मोक्षो ज्ञानेन सिध्यति वा न वेत्येवमादयः सर्वे यस्य तं ज्ञानसंछिन्नसंशयमत एव योगसंन्यस्त
कर्माणं सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य जगतः स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वदर्शने योगस्तेन संन्यस्तानि विक्षेपितानि

१७७

सम्यक्छिन्नरामस्तानि ब्रह्मणि ब्राह्मणात्मना लयं गतानीति वा कर्माणि संचितान्यागामीनि च सर्वाणि यस्य तं योग
संन्यस्तकर्माणमात्मवंतमप्रमत्तं यद्वा आत्मैव बहिरंतः सर्वत्र हृज्जे विषयत्वेनास्याप्तिर्नान्यदित्यात्मवानतं
मात्मवंतं ब्रह्मविदं कर्माणि स्वप्नवदाभासरूपाणि शरीरयात्रामात्रैकप्रयोजनानि देहचेष्टारूपाणि योगाग्निनिर्द
ग्धत्वान्निर्वीर्याणि न निबध्नंति बंधाय न कल्पंते श्रुतिः [illegible] एतेन ब्र
ह्मविदां पततां योगेनैव सर्वकर्मसंन्यासः कृतज्ञः कर्मणाम बंधकत्वायेति सूचितं भवति ४१ यथा ब्रह्मवित्
मोक्षाने संछिन्नसंशयत्वाद्योगसंन्यस्तसर्वकर्मा सन् कर्मबंधनिर्मुक्तः स्यात्तथा त्वमपि ज्ञानसंछिन्नसंशयो भूत्वा यो
गसंन्यस्तकर्मा सन् कर्मनिष्ठो भवेत्याह तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्ति
ष्ठ भारत ४२ यस्मात्त एवं यथावस्थितं [illegible] ज्ञानयोगयोरन्यतरमपहृत्य [illegible] भवति न

एम०
५४

[illegible]याय। चतुर्थ

श्रेन्मोक्षो न लभ्यत इत्याह अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०
यस्तु सर्वाणि कर्माणि मोक्षार्थे संन्यस्य मोक्षकारणे श्रवणादौ न त्वरते गुरुशास्त्रयोः प्रामाण्यमिति ज्ञानं प्रत्यादौ चमय
त्नमकृत्वाऽज्ञस्तज्ज्ञानेन संपादयति स एवाज्ञो मोक्षशास्त्रे अत एवाश्रद्दधानस्तु संन्यासे वेदान्तश्रवणादौ गुरौ च मोक्षे च श्र
द्धाभावात् सिद्धिमप्यर्थं चाविद्वान् सोऽभवति सोऽश्रद्दधानः अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा च अयामसौ ममममृता अथवा इत्युक्तु
णावन्तोऽमृतं भजन्त इत्यादिवाक्यैः कर्मणां मुक्तिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते तरति शोकमात्मवित् ज्ञानादेव तु कैवल्यं कर्मणा
बध्यते जन्तुर्विद्यया तु विमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्ज्ञानेन मुक्तिरिति प्रतिपाद्यते ततः कर्मणा वा ज्ञानेन वा मुक्ति
रिति संशय आत्मनि चित्ते यस्य स संशयात्मा सम्यगधीतशास्त्रोऽपि यः संशयग्रहग्रस्तः स चापि विनश्यति ज्ञानेन फ
लाद्भ्रश्यति न कदापि मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः एवं त्रयाणामपि ज्ञानमृत्यानां मुक्त्यभावं प्रतिपाद्य तत्रैदोषाधिक्यात् सं
शयात्मनि विशेषयति नायं लोकोऽस्ति संशयात्मनः पापिष्ठस्य मुक्तिरेव नास्तीति न किन्तु माविजन्मन्ययं लोको मानुषोपि
नास्ति न परः स्वर्गोपि च नास्ति पुंसः संशय एव महापापसमुद्भवः सर्वानर्थस्य च बीजं ततः संशयस्य कर्तृत्वमने
न तरिष्यामीति कर्मणि वैदिके सर्वत्र च अश्रद्धाऽसंभवा धुर्यैराकृतानां कर्मणां स्वफलदानसामर्थ्यासंभवा
ज्जनेन्द्रोक्तमाप्यभावो यस्य जनेन च विषयसुखमप्यस्ति नाहं शस्यत्वाहारादावपि संशयसंभवाज्जनः संशयात्मा नर
लोकपरलोकयोः सुखस्य च दूरीभवतीत्यर्थः एतेन मुमुक्षोर्यतेः अप्रत्नेनात्मज्ञानं संन्यासगुरुवेदान्तश्रवणादि
श्रद्धावत्त्वं सर्वथैव निःसंशयत्वं च संपादनीयमिति सूचितं भवति ४० न ह्येवमनर्थहेतोः संशयस्य निःशेषनिवृ

गीता०चतु० २०

स्मात् हे भारत त्वमज्ञानसंभूतं स्वस्याविवेकिप ब्रह्मात्मत्वाऽदर्शनलक्षणं यदज्ञानं तस्मादेव संभूतमात्मनः स
स्य हृत्स्थं चित्तगतं संशयं मोक्षसाधनं ज्ञानं वाऽन्यद्वा ज्ञानं चेयपरोक्षं वाऽपरोक्षं वा ज्ञानेनाविद्यातत्कार्यात्मनिः
शेषनिवृत्तिरक्षिवानवेत्यादिलक्षणं संदेहं ज्ञानासिना ज्ञानं ब्रह्मैवाहमिति तस्यानिर्विकारे द्वितीयपरे ब्रह्म
रोपवात्मप्रत्ययोऽप्रतिबद्धं तदेवासिस्तेनैनं निरुक्तलक्षणं संशयमात्मना पराकं छित्त्वोत्तिष्ठ स्यायपयोगं क
र्मयोगमातिष्ठ समाचरस्तु ध्यस्वेत्यर्थः ४२ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशंकरानंदसरस्वतिकृ
तो गीतातात्पर्यबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ४ श्री संवत् १८ ७० आषाढ [illegible] ॥ ॥

128.

रा०म०
८५

धनुर्ष पत्र २०

गी० टी०
२

179

श्रेवास्तत्कथं श्रेवेति संशयापन्नोस्त्वां शरणं गतस्य मम श्रमापनयाय भवान् दयया मह्यं ज्ञानं तु मोहनायेत्यापि विवेक
विकलस्याज्ञानात्मनो मम भवद्वचनं व्यामिश्रमिवभातीति तेन व्यामिश्रवाक्येन मम बुद्धिं मोहयसीव प्रतीयते तदपि म
म बुद्धिदोषएवेति भावः तर्हीदानीं किं कर्तव्यमित्यत आह तदेकमिति ज्ञानकर्मणोः क्रियाकारकफलभेदेन वि
परीतयोरेककर्तृकत्वाऽसंभवात्तयोरेकं ज्ञानं वा कर्म वा मदधिकारानुरूपं तत्र मम योग्यत्वमयोग्यत्वं च विचार्य इद
मेवास्याहमिति निश्चित्य वद येन ज्ञानेन वा कर्मणा वा तयोरेकतरेणाऽहं साक्षात्परंपरया वा श्रेयः परमपुरु
षार्थमाप्नुयां इत्यपायपद्धतेस्तत्त्वं नैवायं बुद्धिदोषस्तदा यदुक्तं तत्त्वयाने ज्ञातं विद्याबुद्धिस [illegible] वस्यादौ विना
येमारोलत्वकर्मण्येवाधिकारो न तु संन्यासे तत्र एवोक्तं मया कर्मण्येवाधिकारस्ते इति तथापि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञा
नेपि छेकर्म कुरु न तु फलायेति सर्वयितुं बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतव इत्युक्तं न तु कर्मस्वरूपबुद्धिमा
श्रयेत्युक्तं नाप्युभयं च कुर्विति ज्ञानकर्मणोरेनस्य स्वरूपेण स्यात्समवायविरुद्धत्वेन कर्तृत्वे नैकपुरुषानुष्ठेयत्वायो
गात् इदं पूर्वमेव स्पष्टितं एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणुवित्ति तदेवं पुनरुच्यते स्पष्टतामिति शय्येन श्री
भगवानुवाच लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ३
अस्मिन् लोके ब्राह्मणादीनां स्वधर्मपराणां मुमुक्षूणां पुरा पूर्वकाले मया वेदरूपिणा सर्वज्ञेन सर्वधर्मोप
देष्टा द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा शास्त्रीयस्यानुष्ठेयस्य धर्मस्य सांकर्येण यातयाति यमेन स्थितिः प्रोक्ता प्रतिपादिताऽनने
[illegible]

तः

रा०म०
४८

रिणामन्य या कृत्वा पतिष्यंतीति ज्ञानकर्मयोगयोरधिकारिभेदेन भेद एवेति तयोर्विभागं दर्शयितुं चान
धिकारिणां कर्मैव चित्तशुद्धिद्वारेण मोक्षसाधनं तदेवावश्यं कर्तव्यमिति बोधयितुं च तृतीयाध्याय आरभ्य
ते तत्रादौ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति न च कर्मण्येवाधिकारो नान्यत्रेत्यवधारणं एवं कर्मेति
धाय दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौ शरणमन्विच्छेति ज्ञानयोगात्कर्मयोगो निकृष्ट उक्तो ज्ञा
नयोग एवाश्रयेति ज्ञानयोगविधानाच्चोभयेनाकुलीभूतांतःकरणः सन्नर्जुनः स्वयं दूरेण ह्यवरं कर्मे
ति वचनात् धर्मेकस्मिन्निति धापककर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वेन विशिष्टत्वं म
न्यमान इदमुवाच ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केश
व १ जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च स्वसाक्षात्कारेणार्दयति हिनस्तीति जनार्दनस्तस्य संबुद्धिर्हे जनार्द
न कर्मणः कर्मयोगात् बुद्धिर्ज्ञानयोग एव ज्यायसी श्रेष्ठेति ते मताऽभिमता चेत्तर्हि किमर्थं कर्मण्येवाधि
कारस्ते इति मां कर्मणि ज्ञानान्निकृष्टे नियोजयसि तत्रापि घोरे हिंसात्मके तस्माद्युध्यस्व भारतेति
चोदयसि भवानीव्यक्तवचनमत्यंतं प्रेमां भक्तमनुरक्तं च योग्यमेवार्थं त्याजयित्वाऽयोग्यार्थे प्रवर्तय
सीत्यर्थः किं च व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयां २ कर्मण्ये
वाधिकारस्ते इति बुद्धौ शरणमन्विच्छेति चैवं लक्षणेन व्यामिश्रेणेव क्षीरनीरयोरिव द्वयोर्मेलनं व्यामि
श्रं तेनेव वाक्येन कर्मणोः समुच्चयवदेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मेऽतःकरणमिति नियोजयसि यद्यपि दुर्ज्ञा

त्त्वशुद्धिं विना ज्ञानं नोदेतीति सत्त्वशुद्धिश्च प्रागलरागा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रवणाद्यज्ञदानादिसत्कर्मानुष्ठि
तेर्विना न सिध्यत्यतो मुमुक्षोरनुसन्धानात्मज्ञानस्यापि स्वयं चित्तशुध्यर्थं कर्म कर्तव्यमन्यथा मोक्षो न सिध्यती
त्याह न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४ नित्यानां कर्मणामग्नि
होत्रादीनामनारंभादकरणाद्रागान्नैष्कर्म्यं नायं कर्मेतत्त्रिक्षमेवायं निष्फलं निष्क्रियमिति श्रुतेः तस्य भावो नैष्कर्म्यं नि
ष्क्रियं ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं मुक्तिं पुरुषो नाश्नुते उपायाभावात् तस्य सेवोपायापेक्षितत्वात् यत उपायभूतानां
कर्मणामननुष्ठानादुपेयभूतं ज्ञानं न स्फलं च नैष्कर्म्यं पुरुषस्य न सिध्यत्यतो मुमुक्षोरीश्वरार्पणबुध्या नित्यनैमि
त्तिकं च कर्मावश्यमनुष्ठातव्यं तेन ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यतीत्यर्थः ननु न कर्मणा न प्रजया धनेनेति श्रुत्या सर्वकर्मणां मोक्ष
साधनत्वनिषेधात्संन्यासपोषणादिति संन्यासस्यैव मुक्तिहेतुत्वश्रवणाच्च सर्वकर्मणां संन्यासमेव कृत्वा
हं न कर्मणां मुख्यमासे न कदापि चक्रुर्वैरकेऽपि पुण्ये इति च कर्मत्यागेऽपि च हि साधनमिसाशंकां यामाह न चेति क
र्मणि शेषभूतमेषितत्वबुध्या पूर्वलक्षणेनेन वाप्यापातवैराग्यात्क्षिप्रत्यागादौ वीतरागमात्रादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं वि
देहमुक्तिं प्राप्नोति मुमुक्षुर्न समधिगच्छति विनैव वेदान्तश्रवणाजन्मना नेन तानादेव तत्कैवल्यमिति श्रुतेर्मोक्ष
हेतुः ननु संन्यासमुक्तार्थं देहरोपापत्तिर्वा वेश्वानरो वोपाप्तिर्शिवस्य स्मरणस्य वा श्रेयं नाम कीर्तनं वा कुर्यादिति चेन्नाद्यः
सत्यकामः सत्यसंकल्प इति देहरोपासनस्य सत्यकामत्वादिगुणावत्त्वश्रवणात् तुरावद्वपास्मातद्भावापत्तिश्रवणात्
न द्वितीयः समस्तैर्वेदभूतेः श्वन्नमजीति श्रवणात् द्वैश्वानरोपास्त्या सर्वभूतात्मनाः श्रादन्नमात्रफलश्रवणात् न तृतीयः दे

१४०
४९

सेव स्यामो काङ्क्षते सर्थः तत्कथमिति चेदुच्यते वेदांतैः सर्वैः सम्यक् स्थापनेनान्यथैव प्रतिपाद्यत इति सांख्यं
निर्विशेषं परं ब्रह्म तदेव स्वात्मत्वेन ये विदुस्ते सांख्याः ब्रह्मविदस्तेषां सांख्यानां यतीनां ब्रह्मज्ञानां ज्ञानयोगेन
ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थित एकोऽद्वितीय इत्यादिनेति योगः ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति ब्रह्मा
कारवृत्त्या निष्ठानैरन्तर्येण स्थितिः प्रोक्ता सदैकरीत्याके जैव्यत्वेन विहिता तमेवैकं विजानथ आत्मानमन्या वाचो वि
मुञ्चथ ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सर्वं खल्विदं ब्र
ह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्ला
पनं हि तत् इत्यादिवाक्यैरनन्यवृत्तिनिदिध्यासनेषां ब्रह्मनिष्ठत्वेन कर्तव्यत्वेन मोक्ष इत्यर्थः योगिनां कर्मयोगिनां गृहि
णां कर्मयोगेन युज्यते अभ्युदयोऽनेनेति योगः कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन निष्ठा नियमस्थितिः प्रोक्ता अहर
हः संध्यामुपासीत उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च अप्रमत्तः स्वाध्यायप्रवचनेन
गृहो नेन स्वाध्यायप्रवचने च नैव सत्यं वद धर्मं चर नातिक्रान्तो योपास्यानीति श्रोतस्मार्तकर्मनिष्ठेव कर्मिणां कर्तव्यत्वेन
प्रोक्ता विहिता एवं निष्ठाद्वयं कर्मिणां गृहस्थानामकर्मिणां संन्यासिनां च असंकीर्णं विभज्य मद्दर्शितमित्य
र्थः ३ नन्वेवं सति ज्ञानकर्मणोरुभयोरपीतरेतरानपेक्षयैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वं प्राप्तमिति चेत् न कर्मणामज
ये ... त्यादिश्रुतिभिः कर्मणां मोक्षसाधनत्वनिषेधात् ज्ञानादेव मुक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तथाहि एवं ज्ञानस्यैव साक्षा

नेनेहो होतव्य ...ब्रह्म ...ण मते ध्यापने।

आधात आः ६ सएवया यापास धमान

गी० टी०
४
181

दाचिदपि कश्चित्योगी वाऽयोगी वापि प्राणी स्वल्पं क्षणमप्यकर्मकृत् न किमपि कर्म कुर्वन्न तिष्ठति किंतु सुषुप्तिं विना
जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वदा कायेन वा मनसा वा वाचा वा चक्षुरादिभिर्वा यत्किंचित्कर्म कुर्वन्नेव तिष्ठति न कश्चिदपि
तूष्णीं तिष्ठत्यर्थः इदं सर्वेषां स्थितिहि: असिद्धि योगिनार्थेः कस्मात्तूष्णीं स्थातुं न शक्नोतीत्याकांक्षाया
माह कार्यत इति हि यस्मात्कारणात्सर्वोपि प्राणिवर्गः प्रकृतिजैः सत्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिस्त
स्याः सकाशाज्जाताः प्रकृतिजाः तैर्गुणैः गुणाः इत्यत्र वासना गुणा वासनाः कर्मवासना जातिवासना एग हे
षादयस्तैः प्रकृतिगुणैरेतैर्नियमाणोऽवशोऽस्वतंत्रः सन्नेव बहिरंतः कर्म नानाव्यापाररूपं कार्यते वास
नात्मिकायाः प्रकृतेर्गुणक्षोभकत्वान्न कोपि तूष्णीं स्थातुं शक्नोति विना ब्रह्मविदं यत्र ब्रह्मविद्वैयं स्तु निर्विकल्पस
माधौऽज्ञाननिर्मूलितप्रकृतिगुणत्वात् येन तल्लयं गतत्वाद्यगुणामेरुरिव स्वयं गुणैर्नैव विचाल्यते किंतु निष्क्रि
यब्रह्मात्मना तूष्णीमेव तिष्ठति उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यत इति स्मरणात् ततो ब्रह्मविद्वर्ज
एक एव न तूष्णीं स्थातुं शक्नोति न ततोन्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वकर्मसंन्यस्य करपादादीन्द्रियग्रामं रुध्वा बहिस्त
ष्णीं स्थातुमुपक्रमते स्वल्पेन स्थातुं शक्नोति एवं सा शंकायां तु बंधमोक्षयोर्नैतिस्वाधिकारं ज्ञात्वा विज्ञाय किंके
मणां निष्फलत्वं ज्ञात्वा पिष्टेन निदुरहंकारेण मुक्तिसाधनं वैदिकं कर्म सर्वं संन्यस्य परं तूष्णीं तिष्ठति स दंभा
चार इत्याह कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ वि
मूढात्मा विमूढः कार्याकार्यविवेकरहितः आत्मा मनो यस्य स विमूढात्मा सन् स्वस्य कर्तव्यं वैदिकं कर्म मुक्तिसाध

एम०
५०

वोध्यत्वादेवान्यथेतीति श्रवणगतलोकमात्रिसंगात्नापिचतुर्थः नास्तिपातकमहो कलिकाले नामकीर्तनयरेषु
नरेषु पुरेय श्रवणकीर्तनमित्यादिवचनान्नायक्षयमात्रप्रयोजनसिद्धेः यदृश्यंतदसदित्यव्याह्तनादेः स्वतातस्यसगुणा
स्यसर्वस्यदृश्यत्वेनासत्वावगमानंतु यो स्यस्य सर्वस्यापि सगुणत्वेनाऽसत्वाद्व्यभिचारादसेदुपास्त्यान्वःस्तुष्टावरणफलंसि
ध्यतिन कचिदपि सद्भाव उपासनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः यं यथा यथोपासते तदेव भवति असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वे
दचेदित्यादिश्रुतेः ये यथा मां प्रपद्यन्ते च मितं असुर्या नामते लोकाशनिनचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिरित्यात्मनत्वाऽज्ञानि
नआसुरलोकगामित्वमहाऽनर्थश्रवणात् अरूपमुखादयतीनृमालोहकेभ्युःसायकामिति वेदांतविद्गुणलांनायतीना
मिद्रभवपरश्रवणाच्च भवस्ततत्वविवेकापसंन्यासः सर्वकर्मणां कृत्याविधीयतेतस्मात्तन्यागीपतितोभवेदिति यतः
स्वरूपविवेकाभावे पतितत्वस्मरणात्संन्यासस्यापि कर्मत्वाविशेषाज्ञानमात्रेण मोक्षासंभवाच्च तस्माद्यतेर्मुमुक्षोः
सर्वथा वेदांतश्रवणे नज्ञाने नपन्ने नसंपादनीयमितिसूचितंभगवता नचतस्य सत्रादेवसिद्धिंसमधिगच्छतीतिवको

तपः५

रस्त्वर्थः संन्यासयोगादित्यत्रब्रह्मविदांयतीनां ब्रह्मरूपारोपितनामरूपग्रहणत्यागः संन्यासशब्देनोच्यते नत्तुक
र्मसंन्यासः यतेयरतिपतिपदेनैवसंन्यासस्य सिद्धत्वाद्न्यथापुनरुक्तिप्रसंगात्तस्माद्यतेः संन्यासस्य फलं वेदांत
श्रवणजन्यज्ञानमेवेति सिद्धं ४ यदुक्तं सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति तत्संस्कारजप्रवृत्तेः
क्षिपापात्तिःपोयत्यागायोगान्दृत्तेरफलत्वेनाभावाच्चतत्पाणी मासनेष्ट्वलिनिष्ठविनानकस्यापिघटनात्स्वास्थ्येना
ह नहिकश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५ अन्नलोके जानुके

गी०टी०
५

तीश्वरार्पणात्तु ध्यानिरभिमानिनां मुमुक्षूणां किं च नारण्यात्कर्मेत्याघर्षरूपचर्येते ननु संन्यासोऽपुष्यते किं तु विद्वत्संन्यासाद्विविदि
षासंन्यासाद्विलक्षणः संन्यासः स्वस्येननकर्तव्यरूपश्चते तत्रैविध्यमावाध्यत आत्मतत्त्वमज्ञात्वैव केवलेच्छेनाऽविविदि
षुणा कर्मसंन्यासः कृतश्चेत्तेन भवत्यवाय एकोऽनर्थः नरकपातो द्वितीयः दुर्योनिस्तृतीयः मोक्षाभावश्चतुर्थः कृते तु क
र्मणि प्रत्यवायाभावः ईश्वरप्रसादश्चित्तशुद्धिर्ज्ञानं मोक्षश्चेति ध्रुवतः फलमप्यत्वात्कर्मणां त्वं नियतं विधुनेकर्म
नित्यं वा नैमित्तिकं चेश्वरप्रीत्यर्थं चित्तशुद्ध्यर्थं च कुर्वित्यर्थः न केवलमामुष्मिकार्थमेव कर्मकर्तव्यं भवति किं त्वैहिका
र्थमपि कर्तव्यमित्याह शरीरेति निश्चलात्मना स्थाणुवत्स्थानमवस्थानं केवलकर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणो निःशे
षकर्मपरित्यागात्ते शरीरयात्रापि न प्रसिध्येत् सुखेन न सिध्यतीत्यर्थः नहि देहश्छिलावत्क्षुधापाकं देवात्तु ...तिष्ठ
तः शरीरयात्रा सिध्यति यत्किंचित्तदनुकूलव्यापारं विना ततस्तदर्थमपि कर्मकर्तव्यमेव नेनुया वृत्तो कर्मणा शरीरय
त्राणं सिध्येत्तावत्कर्मकुर्यान्न ततोऽतिरिक्तमिति चेत्तत एव भवानेति मूढः संन्यासानर्हश्च भवति यतः स्वेतरस्येवा
नात्मनो देहस्य रक्षणं कर्तुमिच्छति न त्वात्मनस्तवायमात्मा जननमरणप्रवाहे पतित्वा मुहुर्मुहुः निमज्जोन्मज्जनं निर
तरदुःखे तोऽत्र पुनाति त्वमात्मनस्त्राणमकृत्वा अनात्मनः शत्रोरेव त्राणं पश्यतस्ते इतोऽपि बाढं प्रमादो नैष्कर्म्ये कर्मणा
शरीरत्राणमस्य ता स्यथापयाकरोविनथा विहितानि कर्माण्यनुष्ठाय तेनैमा पवित्तशुद्ध्याऽऽत्मस्ता न प्रपोसत्वण
संपाद्यात्मानं दुःखसागरादुद्धारय उद्धरेदात्मनात्मानमिति वचनादात्मनो मोक्षार्थमेव कर्मकुरु न केवलं देहयात्रार्थमि
त्यर्थः ८ ननु कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यत इति कर्मणां बंधहेतुत्वस्मरणात्कथं बंधकं कर्मकं तु प्रवृत्तस्या संकापो

182

एम०
५१

नेपरित्यज्य बाह्यैः कर्मेंद्रियाणि संयम्य निरुध्य चक्षुर्वीजनीमीलनादिरिंद्रियार्थान् स्मरच्छरीरी न स्मरन् चिंतयन् य आस्ते
मूढात्मा विदेहमदे कर्मसंन्यासेन कृतार्थोऽस्मीति स मिथ्याचारः सदाचारः कपटचारित्र आत्मवंचक इति स मूढे प्रत्यवायित
इत्यर्थः एतेन मन्दवैराग्यवतां स्वधर्मं संन्यस्य स्वधर्मवैराग्यादिकं मत्कृत्वा विवेकाज्जीवन्मुक्तेन संन्यासेनैव कृतार्थोऽहमि
ति योऽपतितमन्यते सोऽपि मिथ्याचारश्चेति सूचितं भवति ६ अनात्मज्ञस्य मुमुक्षोः कर्मसंन्यासापेक्षया कर्मयोगस्य
वैशिष्ट्यमाह यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७ मु
मुक्षुः पूर्वस्मादस्य श्रेष्ठत्वद्योतनार्थः यस्त्वनात्मज्ञो मुमुक्षुर्विवेकी स रागाः कर्मसंन्यासमकृत्वैव चक्षुरादी
नींद्रियाणि एतानि हेषादिदोषाणां गोचराणि न भवेयुः यथा नयानि यम्य स्वधर्मसक्तः फलाभिसंधिरहितो
भूत्वेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मेंद्रियैर्वागादिभिः कर्मयोगं श्रौतं स्मार्तं वारभते स्वरूपचित्तशुद्ध्ये करोति स विशिष्य
ते मोक्षसाधनीभूतकर्मयोगनिष्ठत्वात् कर्मयोगी पूर्वोक्तदांभिककर्मसंन्यासापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः ७ मुमुक्षो
र्नैष्कर्म्यसिद्धये मिथ्याचारत्वदोषनिवृत्तये चावश्यकं कर्म कर्तव्यमिति सूचयितुमाह नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्या
यो ह्यकर्मणः शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८ हि यस्मात्कारणादकर्मणः पेन न संभाव्यते कर्मबंधः
पुरुषस्य कर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणो मन्दकृतेः काद्विवेकवतो मोक्षसाधनत्वेन क्रियमाणं कर्म ज्यायः श्रेष्ठं
हि विसंन्यासस्तु एवात्परे चपदिति संन्यासस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं श्रूयते तथापि योग्यमुखकं साधनं कार्यं साधकमि
ति न्यायेनना हे कर्मकर्मी सन्संभावनवेत्र तत्कृतत्वात् संन्यासस्य तदपेक्षया परमेश्वराराधनबुद्ध्याहं नरिष्यामी

गी०२०
६

नुभावयताऽनेनतेदेवाभावयंतुवः परस्परंभावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११ अनेनयज्ञेनश्रौतेनस्मार्तेनच स्वयंदेवानिंद्रादीनुभा
वयतसंभावयतवृष्ट्युपरोडाशादिभिः संतुष्टान्कुरुतेत्यर्थः अनेनसंभाविता संतुष्टाः संतस्तेदेवाइंद्रादयो वः युष्मान्भावयंतु
इष्टार्थप्रदानेन संभावयंतु एवं परस्परंभावयंतः संतो यूयंदेवानांप्रसादेन निःशेषविनष्टप्रतिबंधाः संतस्तत्वबुद्धाः सम्यक्ज्ञा
नेनाप्यपरंनिरतिशयानंदलक्षणंश्रेयोविदेहकैवल्यमवाप्स्यथ परप्युत्रपरस्परंभावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथेत्यत्रभवेयाप
रश्रेयःप्राप्तिविधिः प्रतीयतेतत्पापविचार्यमाणोप्रजानामेवधर्मोपदेशविषयत्वेनोक्तधर्मानुष्ठानलभ्यपरमश्रेयःप्राप्ति
विधिर्नतुतदनुग्राहकाणांदेवानांतेषामुपदेशाविषयत्वात्स्वयंप्रभानविज्ञानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वाच्च न श्रेयोविधिरुपपद्यु
ज्यतेतेनतः संभावनायामेवपरस्परपदस्यसंबंधोनतुपरमश्रेयःप्राप्तिविधाविति तत्त्वं ११ यज्ञसंभाविता देवामुमुक्षूणां
नकेवलमामुष्मिकमेवसुखंप्रयच्छंति किंतुऐहिकसंपत्सुखमप्यनेकेषांप्रीत्यैयज्ञाद्यनुष्ठानपंचकंतेअपिमन्यथाप्रत्यवायीभ
वतीतिस्वयमेवाह इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२ यज्ञैः
श्रौतैः स्मार्तैश्च भाविताः संभाविताः देवावो युष्मभ्यमिष्टानिष्टान्विषयभूतान्भोगानपशुपुत्रकलत्रधनधान्यादी
न्दास्यंते वितरिष्यंते एवंतैर्देवैर्दत्तान्पदार्थान्पुनश्चचरुपुरोडाशादिरूपेणैभ्योदेवेभ्योऽप्रदायाऽदत्वादेवानाम
भीष्टांपितॄणांचयज्ञेनबलिवैश्वदेवादिपाकयज्ञादिपाचान्नरायमहत्वा यः स्वशरीरस्यैवपोषणंभुंक्ते सतेनोदेवादीनांचोरए
वभवतिहिष्टानांनिग्रहश्चदेवब्रह्मस्वहारिणांतस्करस्यपापगतिस्तांदग छतीत्यर्थः १२ येतुपंचमहायज्ञान्कृ
त्वाऽवशिष्टान्नाशिनो भवंतिते सर्वपापैर्मुक्ता भवंति येतुदेवतातिथ्यादीननुद्दिश्यस्वार्थमेवपचंतितेपापाश्रिनेर

183

रम०
५२

विस्तरिष्यंते ७

न काम्यस्यैव कर्मणो बंधकत्वं न त्वीश्वरार्पणबुध्या क्रियमाणस्येत्याह यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः । त
दर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ९ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ इह परमेश्वरो विष्णोः यत्स्वेश्वरस्यार्थं संतुष्टिनिमित्तं य
त्कर्म क्रियते वैदिकं तद्यज्ञार्थमित्युच्यते तस्माद्यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र सादीश्वरप्रीतिहेतोरन्यत्र काम्यादौ कर्मणि यः प्रवृत्तो लोकोऽ
धिकारी ब्राह्मणादिः कर्मबंधनः कर्मैव बंधनं जन्मादेर्निबंधनं हेतुर्यस्य स कर्मबंधनो भवति विहिताकरणेन वा काम्ये
न निषिद्धेन वाकृतेन कर्मणा नरो बंधवान्भवति नेश्वरप्रीत्यै क्रियमाणेन कर्मणा तत्कर्मैव न बंधायेति स्तरणा
दीश्वराराधनात्मकमेव कर्मोऽबंधकं तदन्यत्तु बंधकमित्यर्थः । तत तदर्थमपीश्वरप्रीत्यर्थं चावश्यकं त्वं मुक्तसंगः फलाभि
संधिरहितो भूत्वा विहितं कर्म समाचर सम्यगनुतिष्ठ ततो नतु ईश्वरप्रसादात् मुमुक्षुत्वा सत्त्वेन ज्ञानमाप्य मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः
९ एवं नैष्कर्म्यसिद्ध्येपि श्वाचारत्वनिवृत्तये शरीरयात्रासिद्ध्यै चावश्यकं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा इदानीं धर्मकृत्सन्मयः प्रमाणा
पितिसृष्टोक्ते एत्याधर्मरतो मेन ब्रह्मणास्यो क्तः मामानिकोपयपरमो धर्मो मुमुक्षुरणामवश्यंकर्तव्यं इन्द्रादिदेवताप्र
सादसिद्धये रसाहहाभ्यां सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १० पु
रा सृष्ट्यादौ प्रजापतिः ब्रह्मा श्रुतस्मृत्योर्यज्ञैः सह प्रजा ब्राह्मणादिवर्णान्सृष्ट्वा ताः प्रजा उवाच उक्तवान् अनेन यज्ञेन श्रौते
न स्मार्तेन च प्रसविष्यध्वं वेरुअ वृद्धिमाप्नुत दिष्टयैवैर्देवानां प्रीतिमुत्पादयध्वं एषदेवानुहिष्टयज्ञ द्वापाकतोय यतो पिवः
छानिछापाः विषयप्रभृत्या तत्कामसेतर कामाः फलविशेषास्तान्दोग्धीति इष्टकामधुक् भवति निष्कामानां तान्प्रति बं
धकत्वेन स्पृहापरकामानामेव मुक्ताय भवेदित्यभिप्रायः १० कथं यज्ञस्तोऽस्मत्कामनिष्टदायी भवतीत्यत आह देवा

वति अन्नात् स्त्रीपुंसाभ्यां भुक्तान्नस्य शुक्रशोणितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिनो भवंति जायंते जाता अन्नेनैव जीवंति च एवं हि अन्नस्य हा
गी०टी० राजन्जीवनहेतुर्यो यज्ञः स तु केन समुद्भवः ऋत्विग्यजमानादिभिः क्रियमाणाद्धोममंत्रतंत्रादिक्रियावैदिकी कर्म तस्मात्तेन सा
७ स्तस्य समुद्भवो यस्य स कर्मसमुद्भवः एवं लक्षणो यज्ञः १४ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे
प्रतिष्ठितं १५ यज्ञकारणभूतं यत्कर्म तत्तु ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः ऋग्वादिस्तस्मादुत्पन्नं विद्धि तच्च ब्रह्म साक्षरसमुद्भवं विद्धि अ
स्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतदृग्वेदो यजुर्वेद इति श्रवणात्सर्वजगत्कारणभूतादक्षरात्परमात्मनः सकाशा
न्निश्वासरूपेण स्वयमेवाविर्भूतमत एव नस्वमपौरुषेयं ब्रह्म वेदं विजानीहीत्यर्थः यस्मादेतैकमूलाज्जगदुत्पत्तिः
184 स्थितिश्च तस्मात्सर्वप्रसर्वगतं सर्वार्थप्रकाशकत्वेन सर्वलोकस्थानां ततइमे नित्यमपि व्यापकत्वेन च सर्वत्र स्थि
तमपि ब्रह्म वेदो यतो ब्राह्मणादिभिरनुष्ठापितयज्ञे औपासनाद्युपमेधांते कर्मण्येव तात्पर्येण विधानेन प्रयोजनत्वात्प्रतिष्ठितं नि
त्यनियमेन स्थितं भवति ब्राह्मणानां कर्तव्यत्वेन कर्माणि वेद एव विदधातीत्यर्थः १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह
यः अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ ईश्वरः श्रुतिमुखेन यज्ञसंततिं विधाय यज्ञाद्वृष्टिं चान्नं च संभाव्य
भूतसृष्टिं तत्स्थितिं च निर्वोढुमिच्छया स्वयमेव चक्रं प्रवर्तितवान् तदिदमीश्वरप्रवर्तितं चक्रं यस्त्विह लोके कर्माधि
कारी ब्राह्मणादिर्नानुवर्तयति परमेश्वरेण प्रसारविधापितं कर्मयोगेनानुतिष्ठति एतदीश्वरशासनमकृत्वा स्वप्रसिद्धि एम०
पारामः इंद्रियैरिंद्रियार्थेष्वेव अजस्रमारमतीतींद्रियारामो विषयभोगलंपटः स च तत एवाघायुः कलुषमयमेव पुरुषसो ५३
ऽघायुः सत्वाकाशकवच्छाल्मलिवन्मोघं व्यर्थं निष्फलमेव जीवति तेनावन्मात्रमेव भवति किं तो श्वरशासनोल्लंघनदोषेणापि

श्रीवल्लवद्धुर्य
जिसको बड़ी कहते है जोसमके

चेति पंचमहायज्ञानुष्ठानाऽननुष्ठानयोः फलं प्रतिपादयति पंचमहायज्ञानां दैनंदिनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वदार्ढ्यमाह
यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् १३ यज्ञशिष्टाशि
नः संतो देवयज्ञः पितृयज्ञ इत्यादयः पंचमहायज्ञाननुष्ठाय तच्छेषान्नभोजिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैः कंडनी पेषणी
चुल्ली उदकुंभी उपमार्जनी पंचसूना गृहस्थस्य पंचयज्ञात्मकरणप्यनीतिस्मृत्युक्तानि यानि बुद्धिपूर्वकं प्राणिपादया
तात्मकानि पापान्यबुद्धेन प्रमादानि तैरेतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यंते ते पापमोक्षाच्चित्तशुद्धिस्तया ज्ञानं मुक्तिं च विंदतीत्यर्थः
पंचमहायज्ञाननुकुर्वाणाः पापाः पेत्यार्थं भ्रमणात्मकारणात्स्वोदरभर्तिहेतोरेव पचंति न तु देवाद्यर्थं न वैश्वदेवायो
पचंति देवेभ्यः पितृभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्चाऽदत्वा स्वयमेव भुंजते च ते त्वघं पापमेवान्नरूपेण स्थितं भुंजते ते न त्वन्नं स्वदेहधा
तदन्नमिव भाति शास्त्रदृष्ट्या देवतादृष्ट्या च पापमेव भवति तदेव याचिष्ठ तन्मात्यर्थः तथा च स्मृतिः मोघमन्नं
विंदते अप्रचेताः केवलाघो भवति केवलादीति १३ एकां क्रियाप्राधान्यर्थं करोति अन्नाद्भवंतीत्यादिना मुमुक्षुणा स्वोचिते
ण क्रियमाणं कर्म सत्वशुद्धिद्वारा स्वस्य मोक्षहेतुर्भवति दृष्टादिद्वारा जगत्स्थितिहेतुश्च भवति अत उभयथापि
कर्म कर्तव्यमेव मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति कर्मणो मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादितं जगत्स्थिति
हेतुत्वमिदानीं निरूप्यते त्रयेण अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमु
द्भवः १४ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृत्युक्तप्र
क्रियया यज्ञाच्छ्रौतविधेराय थाशास्त्रं निर्वर्तिताद्यज्ञाद्वृष्टिर्भवति पर्जन्याद्वृष्टिप्रवादित्यपरस्मादन्नसंभव उत्पत्तिर्भ

गी० टी०
८

रूपवत्तद्बहिरंतः सर्वत्र दृष्टेर्विषयभूतेऽपि विद्वान्दैकरसे ब्रह्मण्येव संतुष्टः यथा कामी स्त्र्यर्थे संतुष्टो भवति तथायमात्मन्येव
संतुष्टश्च स्यात्तस्य महात्मन आत्मारामस्य कृतकृत्यस्य यतेः कार्यं कर्तव्यं कर्म न विद्यते नास्ति यथा मुकामत्वेनमा म
त्यभावात् ननु श्रुतिकृतत्वादविद्वषोपि हि दुर्योधिक कर्तव्यमेव वैदिकं कर्म विधेः सर्वसामान्यात्कर्मशास्त्रं तदर्थज्ञ
निर्णयपरिज्ञानात्त्वाद्विदुषः विद्वान् यजतेऽरतिविशेषविधानाद्धविषि विविलादिदुषाप्यवश्यं कर्म कर्तव्यमेवेति चेद्वान्
त्वमर्थ्यः यथावैकत्वविज्ञानवांहि निर्मलितद्वैतभ्रमस्य सर्वं ब्रह्मेव यश्यतो जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविदः कर्मकरणं स्वार्थं
वा किं परार्थं वा आद्ये कमैहिकार्थं वा किमामुष्मिकार्थं वा आद्ये शरीररक्षार्थं वा किं परिग्रहरक्षार्थं वा प्रत्युत विलासा
र्थं नाद्यः सिद्धेः यथा येनयत्नेन तत्र यारन्धमपवसमी झुमाराइति वचनात् शरीरस्थितेः प्रारब्धाधीनत्वात्तदुद्दि
श्यविदुषः कर्मोऽनुपपत्तेः न द्वितीयः एनं वै तमात्मानं विदित्वेति श्रुते निःशेषनिवृत्तमिथ्याज्ञानानां ब्रह्मवि
दां पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थानश्रवणात्ताभ्य उत्थितवतो विदुषः परिग्रहाभावात्तद्रक्षानिमित्तककर्मानुपपत्ते
: न तृतीयः सर्वमात्मानमेव पश्यत आत्मरतेर्विदुषोऽन्यत्र रसमप्रसक्तौ विलासाऽसंभवात्तद्यामुष्मिकार्थमपीति
चेत्तत्रापि किं स्वर्गार्थं वा किमपवर्गार्थं वा किमात्मसुखार्थं वा नाद्यः यथा निःकामस्य कृतात्मन स्वरूपं हे व सर्वे अवि
लीयंते कामा इति सर्वकामप्रविलयश्रवणाद्विदुषः स्वर्गकामाऽसंभवात्तदर्थककर्मानुष्ठानानुपपत्तेः न द्विती
यः न कर्मणा न प्रजयेति श्रुत्या कर्मणो मोक्षसाधनत्वनिषेधाज्जीवन्मुक्तत्वाच्च विदुषस्तदर्थककर्मासि
द्धेः न तृतीये किं शरीरसुखार्थं वा किं चित्तसुखार्थं वा किमात्मसुखार्थं वा कर्म कर्तव्यं नाद्यः कलेवरं रक्तपूरितमा

185

१८०
२५

हिताकरणमस्यवापेन नित्यकृतपापसंघातेन चानेककल्पं नरकं चाधिगच्छतीत्यर्थः ततो विवेकिनो ब्राह्मणस्य मुमु
क्षोरनात्मज्ञस्य नरराणं लोकहितार्थं चावश्यं वेदोक्तं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धं १६ अत्र श्रीभगवानतानयोगेन सां
ख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति संख्यानां संन्यासिनामसांख्यानां योगिनां गृहिणां चोत्तरदक्षिणायनवेदसंकीर्णो नि
ष्ठाद्वयं विभज्य दर्शयित्वा तदेकं वदन्निश्चितेति तस्य कर्तव्यं दृष्टवतोऽर्जुनस्य कर्मानधिकारिणः स्वविहितत्वात्तद्धितमु
परेद्धुं न कर्मणामनारंभादिति कर्मयोगमुपक्रम्य नियतं कुरु कर्म त्वमित्यस्मै कर्मयोगमेवोपदिश्य यज्ञार्थादिस्मा
न्मादरेवं प्रवर्तितं चक्रमित्यन्तेन ग्रंथेनानात्मज्ञस्य मुमुक्षोरवश्यं सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्म कर्तव्यमेवेत्युक्त्वा कर्मणा देवता
गणितोषविनानान्यत्किंचिदपि फलं कर्तव्यमस्तीति सूचयितुमाह यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः आ
त्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७ तुशब्दोऽनात्मरतिभ्यो व्यावृत्त्यर्थः यस्तु मानवः बहिरंतश्च सर्वत्र ब्रह्मैव सा
तिय आह प्रतीतिमान मनुष्यरूपेण तदेव सर्वदा वा तिभजतीति मानवो ब्रह्मविद्यानिरात्मरतिः अहं ब्रह्मास्मीति कृत्स्नकेरात्मा
स्वात्मेनासा साक्षात्कृतेन निरस्तानंदैकरसेऽद्वितीये परे ब्रह्मरूपे रतिरतः करणस्य रमणं क्रीडा सर्वदा विहारो यस्य स आत्म
रतिरेव भवेत् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंद इति श्रवणाद्यो ब्रह्मवित्सर्वदात्मन्येव विहरति न कृवि
षयेनात्मनीत्यर्थः किं चात्मतृप्तश्च आत्मनैवानंदैकरसेन तृप्तोऽन्यत्किंचिन्नाकांक्षते तृप्तः आत्मलाभान्न परं विद्यत
इति स्मरणात् अतः सामर्थ्यात् रागभावादात्मसाक्षात्कारमात्रेण स्वालं बुद्धिर्यस्य स आत्मतृप्तश्च भवेत् आत्मन्येव च संतुष्टो

त्वविज्ञानेन विधूतं न स पुनः संसारपंके स्पृश्यते न हि ब्रह्मैवाहमिति विज्ञानं शोको रागो हं ममेदमिति तु बुद्धिस्तु तं जन्तिमिरवस्तुरस्य रवि रु
द्धमेव तत्त्ववस्तु निष्कोतितमो ब्रह्मतत्त्वविज्ञानरवज्ञानेन भिन्नहृदयग्रंथेर्विदुषो भ्रमः संसरणं न संभवत्यतः संसारद्धीर्न छत्येव व
र्त्तमानोऽपि विद्वान् प्रयत्नपि न स्पृशति एतमदःस्थानमेव ज्ञापयन्नज्ञानतत्कार्यनिर्गहीनत्वं विदुषः ननु तर्हि तु कर्मारब्धमात्मनः देही
ब्रह्मभावापन्नोऽपि नो निष्ठतीति चेन्न अजडभरतस्य हृदयेन न त्वहं ममेदमिति संसरति मिथ्यात्वज्ञानस्य संसारस्य वस्मियो विरो
धान्न हि मरुमरीचिजलं दृष्ट्वा पुनर्दूरस्थतीमानां जलमादातुं पातुं वा विवेकी गच्छति स्वयं वलवत्ताप्रेप्सुमानोऽपि विवेकी न हि
र्षेणा नु न गच्छति किंतु हा कष्टमिति रुदन्न मेदं मे दंगच्छति नाप्यस्य चोदयति हृत्यमिति तत्र मारब्धवानपि विद्वान् त
त्सर्वं मिथ्यात्वदर्शी संसरतुं न हि स्पृशति नाप्यन्यं प्रेषयति च किंतु भग्नक इव सर्पवन्मेदं गतिर्भविष्यति प्रवृत्तिहेतोरनात्म
न्यहंभावस्याभावात् ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मात्मना ब्रह्मण्येव तिष्ठतो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य चांडालमिव तत्तु स्पृष्टुं न
रोचते देहादितादात्म्यं विनाऽहं ममेति व्यवहर्तुं च न शक्नुते ब्रह्मविदां देहादितादात्म्यमतीव दुःखं गतादात्म्ये नाहं ममे
ति प्रवृत्तिस्ततो निर्दुःखं न त्वात्यिकर्मकरणप्रसंगे दुःखमेवेति विज्ञाय गृहस्थोऽपि विद्वान् सर्वं संन्यस्येव न स्वा
र्थं न परार्थं वा कर्म कर्तुं शक्नोऽस्यतः परोक्षज्ञान्येव वक्तुं योग्यो ध्यायेवात्रचरस्य मारारीत्या लोकसंग्रहं करिष्यतीति
न केचिदप्य परोक्षज्ञानी निःशेषाविनष्टाऽनात्माहंभावः ननु योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यादिवाक्यार्थपर्यालोचनया लो
ऽपरोक्षज्ञानिनोऽपि लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तृत्वमेवेति प्रतीयते कथं परोक्षज्ञान्येव लोकसंग्रहं करिष्यतीति नियमः

जनमिति स्मरणान्नसक्तत्वाच्च मलमांसास्थिमतः वपुषः कर्मणामपुण्यसम्भवात् न द्वितीयः यतस्यः शुद्धसत्त्वादिति श्रव
णान्न शुद्धं चिन्तनाद्देवसम्यग्गुणसत्त्वान्तत्वान्न द्वितीयः न चैष शुद्धाद्वये स्यादिति हेतुः न तृतीयः अस्माविरुद्धं शुद्धं न या
विद्धमिति श्रवणान्निरवयवत्वेनाऽविषयत्वाच्च कर्मणाऽऽत्मनः शुद्धिकल्पनाः योगात्प्रज्ञानबलेन विशुद्धादयो
कार्ये यत्नकोटिमपि कृत्वा स्वयं शुद्धं पश्यमानपि च शोधयं पितमात्मानं कः केन शोधयेत् स्वत एव सतः शुद्धिर्नास्ति
तायेनकेनचिदिप्यात्मनः स्वत एव शुद्धत्वात् न हि विद्यमानस्य चरणं पदार्थमेवास्त्विति चेत् तत्र चतुर्थः लोकार्थ
पः कर्म करोतिस किमपरो ज्ञातानीऽतपरोऽस्तज्ञानीवेति आद्ये सपतितो गृहस्थो वा नाद्यः न स्थानिरभिमानत्वात् सं
न्तस्य कर्मन्त्साधनत्वाच्च कर्मणाऽऽत्मप्रसक्तेः देहवर्णाश्रमादिष्वहं ममेत्यभिमानः प्रपञ्चस्य सत्यत्वबुद्धिरर्थितं कर्म
यतो बुद्धिरकर्तृणोऽस्य वा पभपं योऽत्र भयं च खलु मर्हजेवी जंतदेतन्सर्वं यापि समग्रं परावरैकत्वविज्ञानमहाग्नि
नानिर्दग्धं स्वयं निक्षिपत्यात्मनो निष्ठतो निर्दग्धानात्मतादात्म्यग्रन्थेः सर्वात्मभावापन्नस्य स्वात्मारामस्य
पतेरनिर्वेदनमेव न संभवति किमुत कर्मेति प्रवृत्तिरिति तथा च श्रुतिः मा रागो द्वेष सर्वस्मिन्ने विभाति विज्ञानवि
द्वारम्भवत्वेनातिवादी तितनो ब्रह्मनिष्ठस्यात्मरतेः स्वार्थं वा परार्थं वा कर्मेति प्रवृत्तिर्न संभवति नापि द्वितीयः जन्मा
नेकसहस्रकेन पुण्यपकर्मपुञ्जपरिपाकेन श्वरप्रसादेन च सर्वं दृश्यमिथ्यात्वनिश्चितः एवं कं ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मात्मैकत्व
वित्तानमप्रतिबद्धं यदा समुत्पन्नं स्यात्तदैव गृहस्थोऽपि पाशवल्कादिविदेपरान्ध्यो ह्युपास्यति नत्वहं ममेति संसृतं मह
तितत्वारणात्संभवान्संसारकारणं तत्त्वः नात्मनि देहादावहंभावे तद्यत्र मम भाव ब्रुतदेतनद्ययस्य ब्रह्मात्मैक

गी० २०
१०
107

तस्यैव स्याद्धेतोरदर्शिनो महात्मनः। सिद्धस्य मुमुक्षोः स्थितवत्स्वातिरिक्तमपश्यतः दर्शनवृत्ते श्रेयोविधुरिष्टस्य लोकविधिविधानवि
धेयादेरभावो नेडे इहैव न कर्मणाभिप्रवृत्तिः संभवति कुर्वन्नपि न लिप्यत इति प्रवृत्तिद्योतकं वा क्वापि विद्यते तत्कथमिति चेत्तदर्थं लो
कव्याख्यानावसर एव स्थापितः विद्वानूपजनत इत्यत्र विदितवेदार्थो ब्राह्मणो विद्वच्छब्दार्थो न तु ब्रह्मविद्यानिष्ठः सर्वकर्म
संन्यासित्वाद्विधेरपि लोकवत्निष्प्रयोजकोऽर्थतः पातित्वात्तु कर्मविध्यनुपपत्तेः तद्द्वितीयः साधकस्य मुमुक्षोर्यतेः कर्मवि
ध्यदर्शनात् नहि मुमुक्षोर्यतेर्निदिध्यासोर्लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तव्यमिति विधिरस्ति विना समाधि तन्मे वा श्रियो विज्ञा
पयन्तामिति परंब्रह्मानुसंदध्यादिति पञ्चदशाध्याये नमस्याः [illegible] ब्राह्मणाः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति
ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्यत्वेन रूपते स्म यतेश्च मनेः संयम्यमयि जितेति ध्यानयोगपरो नित्यमिति वा चैवं पञ्चमनो यत्रेति
यातः साधकस्यात्मवेदिनो यतेर्न कर्तव्यः समाधिरेव नैष्ठीतं नस्माज्जैवस्वार्थं वा परार्थं वा शोचमावृतमनेत्वा न न
मुमोदनपावरेदिनिश्चितानुनिष्ठस्य विध्यभावस्मरणात्स्यात्मेवमप्राजिनो लोकसिद्धेः तः प्रवृत्तिरिति रूपत्याजितो
स्मया संन्यस्तसर्वकर्मणा रोपते विविदिषोरेव जिज्ञासा पांसं प्रवृत्तो नाद्विपत्कमेचोदनामिति प्रवराद्दिज्ञानसाधनेवि
नानास्यत्कर्तव्यमिति कर्मविधेरये स्थान स्मरणात्किमुत सिद्धस्य विज्ञानात्मत्वेस्य साधकस्य कर्मतत्त्वोऽनवका
शस्ततः परोक्षज्ञान्येव बहुधाकृत प्रवणा आभासात्मता न्यहमनादिवाह्यवासनाबद्धो लोकसंग्रहवचनेस्यावि
षयः अथवा लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मणा स्वकामहीनोऽप्यसावागस्य परायणरवाति शादपतीत्स दृष्टा वा अन्ये आधि
कारिकाः विग्रहानुग्रहसमार्थेवा मे वेदलोकसंग्रहवचनस्य विषयाः ननु सिद्धो नापि ज्ञसाधको मुमुक्षुर्यति

[illegible]विधि
[illegible]दत्वात्
[illegible]यते

राम०
५६

क्षिपते विशुद्धात्मत्वादिविशेषणं ज्ञानं कथं परो सत्तानिवः सिध्येद्धि नाब्रह्मविदं ब्रूयाविष्टं शुभि शितिलत्वविदितित्र
ह्मविद्विंगदर्शनात्ततोऽपरो सत्तानिनो पिलोकसंग्रहार्थं कर्मकर्त्तव्यमेवेति चेन्न सर्वविशुद्धात्मत्वादिविशेषणजा
ते नितरस्मा ह्रस्य विदंव्यावर्णेपक्षितरिदं मुक्तिफलं लक्षणं जन्मफलकोटप्राप्त्येपामलप्यंतयो प्यत्रतंमेपवः
अपरो सत्तानो हि द्विविधः सिद्धः साधकश्चेति तयोः किं सिद्धस्योच्यते उत साधकस्य वा लोकसंग्रह इति नाद्यः मुक्तत्वा
स्य लोकसंग्रहानुपपत्तेः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति निश्चयनिश्चितंत स्वस्य निष्ठापापिशितकृतनपरार्थैक विज्ञानत्वज्ञेनहत
ममेवं धीविच्छिद्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैः सह सर्वं प्रशिक्षिः स्वं मुक्तं पश्यतो ब्रह्मविद्यते हि कस्माद्बहुलौकाः भावानं
संग्रहो सम्भवाद्यथा देवदत्तः सर्वेभ्यः दत्तं स्वयं भुक्त्वा स्वमेव भुक्तवंतं पश्यति नान्यं यथा वा यज्ञदत्तः स्वयं एवं
मति बुध्यस्वेमेवं मतिद्वेष्टं पश्यति न तथा विद्वानात्मानमेव मुक्तं पश्यति किंतु स्वविज्ञानेन स्वं च सर्वं च मायिजातं
मुक्तमेव पश्यति यथा शुक्तिमान् स्वस्य चेतनत्वे धर्मवेत्ति एव विज्ञानेन ब्रह्माण्डस्य मायिजातं सर्वं चेतनत्वधर्मं वि
शिष्टमेव विजानाति यथा वा पाचकः स्थालीपुलाकं स्वेकस्य पक्वं ज्ञातेन सर्वं स्थाल्यन्नस्य पक्वतां विजा
नाति तथा ब्रह्मविद्यतिः स्वमुक्त्या सर्वान्मुक्तानेव विजानाति ननु स्वमात्रं पश्यतु स्वमात्रमेव मुक्तं पश्यति तत्वसं
न्न सम्यग्ब्रह्मविदेवं भवति नापि च मुक्तः किंतु सर्वथा बद्धः न तु विद्यावंधाद्यथा विवेकी स्वस्य तु ध्यानरंगके न बुद्धि
दाद्यन्नं सर्वं जलमात्रं पश्यति यथा कटककुंडलादि हेमं सर्वं हेममात्रं पश्यति यथा वा रज्जुसर्पं रज्जुमात्रं पश्यति
तिनैव तु स्वस्य हस्त्यादि जगत्सर्वं ब्रह्ममात्रं पश्यति स ह एव ब्रह्मविद् हेतद् स्वपविद्यावंधविमुक्तः ब्रूते से

न हानिर्वृद्धं भवति एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुतेः ब्रह्मवित्त्वरूपस्य कर्माकर्मभ्यां वृद्धिक्षयाभावश्रवणात् ब्रह्मविदोऽक-
गी०अ०३ र्मणा स्वरूपहानिश्च न भवतीति तस्मादकृतेनाकृतेन कश्चिदप्यनर्थ इत्यर्थः ननु तस्य मुक्तिप्रतिबंधकनिवृत्त्यर्थं वाध्या-
९ त्मिकाद्युपद्रवनिवृत्त्यर्थं वाप्युपास्तिक्रियया शिवो वा विष्णुर्वान्यो वाश्रयणीयो भवति अथवा शरीरयात्रार्थं
ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वाप्यनुसराश्रयणीयो भवत्यतो विदुषः सर्वदा कर्मसाधनमुच्यत एवेत्याशंक्याह न
चेति अस्याऽकलक्षणस्य ब्रह्मवित्तमस्य देवेषु शिवो वा विष्णुर्वा सर्वभूतेषु ब्राह्मणो वान्यो वा कश्चिदपि यत्किंचि-
100 त्कार्यमुक्तलक्षणमुद्दिश्य क्रियया व्यपाश्रय आश्रयणीयः कश्चिदपि नास्ति इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं
मनः इति वचनात् इहैवास्मिन् शरीरे नित्यनिरंतरब्रह्मनिष्ठया भाविशरीरप्रापकमतीतानंतकोटिसंचितादि सर्वं कर्मजातं च वि-
निर्मलस्य स्वल्पं शरीरसंबंधरहितत्वेनैव सदास्थितत्वात् ब्रह्मविदोऽत्रैव मुक्तस्य इतो मुक्तिप्रतिबंधकासंभवात् आध्यात्मिको-
ऽपद्रवेतः पातित्वाच्च शिवविष्ण्वादिराधनं भवति आध्यात्मिकाद्युपद्रवस्य शरीरत्राणस्य च प्रारब्धाधीनत्वात्तु प्रय-
त्नस्यैवाप्यर्थं दर्शनात् अनेकोऽपि ब्राह्मणादिराश्रयणीयो भवतीत्यतो ब्रह्मविद्रूपस्य मुक्तस्य कश्चिदपि यत्किंचिदपि कर्म
न कर्तव्यमेव कृतं चेत्तत् ब्रह्मविदेवं न भवति तथा च स्मृतिः ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः नैवास्ति
किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् इति १८ योगारूढोपलक्षितस्यैव मुक्तस्य पतेः एतावात्मस्य कर्म न कर्तव्यं किंतु गी०अ०
ऽऽरुरुक्षोर्मोक्षार्थिनः स्ववर्णकर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुमाह तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्या- ५७
ऽऽचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ हि यस्मात्कारणात् मुमुक्षुः पुरुषः स्वधर्मासक्तः फलाभिसंधिरहितो भक्तो

स्तत एवोच्यते भगवता सर्वज्ञेन न तस्य कार्यं न विद्यत इति १७ ननु ब्रह्मेन्द्रादिभिन्नत्वस्य दंतत्वात्मानं प्रपन्नस्य तं न्नेन सर्वजन्यमेवतः
सर्वत्र सुखस्य कर्मसंपाद्यत्वान्नब्रह्मविदोपि सुखार्थित्वाच्च न स्य निरंतर सुखसिध्यै कर्मपत्किंचित्कर्तव्यमेवेत्याशंकायां
न आनंदो ब्रह्मेति विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्या आनंदैकरूपत्वश्रवणान्निरंतर ब्रह्मनिष्ठया तद्भावापन्नस्य स्वानं
दस्वरूपेणैव तिष्ठतो स्य निरंतर ब्रह्मानंदरसानुभूतेरेव विच्छिन्नत्वात्क्रियाजन्य सुखस्यानित्यत्वात्तदनपेक्षित्वा
ब्रह्मविदः कर्मसाध्यो र्थस्तदभावे अनर्थो वा न कश्चिदस्तीत्याह नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्व
भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८ तस्याहमेवेदं सर्वमिति सर्वमात्मानमेवाद्वितीयं पश्यत आत्मारामस्यात्मानंद
स्य पतेः सिद्धस्य कृतेनानुष्ठितेन कर्मणा अस्मान्नैवार्थः कश्चिदपि नैवास्ति आत्मत्वेनाप्तत्वात् सर्वस्मिन्नप्यात्मदर्शित्वाच्च यो
गक्रियया मामप्याकाशगमनाद्यणिमादिसिद्धिर्नाप्यस्यते सर्वात्मभावापन्नत्वात्तपः क्रियया मामप्ये ब्रह्मेन्द्रादि
पदापेक्षा च न संभवति जीवन्मुक्तत्वाद्देहिकक्रियया मामप्युपचित्तशुद्धिद्वारकमोक्षापेक्षापि नास्य तत्वो ब्रह्मवित्त्वस्य
कर्मणामसाध्यजीव्योऽर्थः कश्चिदपि नास्त्येवेत्यर्थः न चैवतस्य कर्मणामप्रत्तौ प्रत्यवायोभावेऽपि विधुहत्वे घनदोषो वाप्यकेर
णाभेत्त्वापदोषो वास्याज्ञेनेत्तानहानिर्वा स्वरूपहानिर्वा प्रसज्येतेत्याशंकायामाह नाकृतेनेति उक्तलक्षणस्य ब्र
ह्मविदस्त्वकृतेन विहितानाचरणेनानर्थ उक्तः कश्चिदिह लोके न संभवति मायामात्रमिदं द्वैतमिति स्वात्मोपेन विधेरप्रावि
विदितानां विषयकत्वेन मिथ्यात्वाद्विदुषस्तद्दृष्ट्यं घनदोषाभावः उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते इति श्रवणात् कर्म
णोपि ब्रह्ममात्रत्वदर्शनेन स्वतः संगाभावात् कर्मापि दोषापनकत्वं ते निरंतर ब्रह्मनिष्ठयैव तिष्ठतो विदुषस्तेनेह

गी०टी० ३२ १०७

जं त्वमेवमहापुरुषप्रवृत्या खलु शास्त्रस्य प्रामाण्यं कर्मणः प्राशस्त्यमज्ञतराणां च यथार्थं ये र्णाचारं च योधिगच्छति यतो मुक्ते
नोप्यवश्यं महता कर्म कर्तव्यमित्याशयेनाह लोकसंग्रहमिति लोकः पामरजनस्तस्य संग्रहः सत्कर्ममार्गप्रदर्शनेन तारणमु
न्मार्गान्निवारणं वा तमिमं लोकसंग्रहमेवार्थं संपश्यन्नपि प्रमाणं कर्म लोकोपकाराय भवतीति पश्यन्नपि कर्म कर्तुं त्वम
र्हसीत्यर्थः २० मत्कर्तृकं कर्म कथं लोकस्योपकाराय भवतीति चेदुच्यते यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरु
ते लोकस्तदनुवर्तते २१ वेदशास्त्राध्ययनाध्यापनयोस्तदर्थज्ञानज्ञापनयोस्तदुक्तकर्मानुष्ठानानुष्ठापनयोश्च दक्षिणाः कु
लशीलादिमहत्त्वसंपन्नश्च यो हि द्विजश्रेष्ठः स यद्यच्छ्रौतं स्मार्तं वा अन्यद्वाचरति नियमेनानुतिष्ठति सुस्तुस्तुरितरः पामरो वित
तदेव कर्माचरति न तु स्वयमप्यन्यत्करोति शास्त्रं तत्तानतदुक्तकर्मपरित्यागाभावात् किंचोत्कुलसत्तमः श्रेष्ठः यत्तयच्छा
स्त्रं स्वयं प्रमाणं कुरुते इदमेवं प्रमाणमिति व्यवहरति लोकोऽन्यः जनस्तदेव तेन प्रमाणीकृतमेव शास्त्रमनुवर्तते न ते
देवशास्त्रं स्वयं प्रमाणं करोति श्रेष्ठानुसारी भवति पामर इत्यर्थः एतेन श्रेष्ठस्य कृतार्थस्यापि लोकहिताय कर्म कर्त
व्यमेवेति सिद्धं २१ ननु महात्मनः कृतार्थस्य कर्मणा साध्याभावात् कथं तस्य कर्मकरणं कुत्रापि न दृष्टमित्याशंकायां अस्मिन्न
र्थे त्वहमेव प्रमाणमित्याह श्रीभगवान् न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि
२२ हे पार्थ षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्यावाप्तसर्वकामस्य सर्वेश्वरस्य मे यत्किंचित्कार्यमात्मनश्चयं उद्दिश्य कर्तव्यं कर्म नास्ति
तत्कुतो अनवाप्तमप्राप्तं सत्तु मम क्रियया ऽवाप्तव्यं प्राप्तव्यं वस्तु किंचिदपि त्रिषु लोकेषु न विद्यते गृहे स्वामिनो गृहस्य द्रव्य
वत्कृत्स्नांडस्य सर्ववस्तु ब्रह्मांडस्वामिनो मे प्राप्तमेव भवति ननु प्राप्तव्यं किंचिदस्ति स्वं महाभाग्यं वैराग्यं ज्ञानसमष्टेष्प्यहं लो

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिंगना

३ पम० ५८

वैदिकं कर्माचरन्सम्यगनुतिष्ठन्नेव परं परमपुरुषार्थं मोक्षमाप्नोति पूरुषः । अयमात्मरतिरस्मिन्नुक्तनिजन्मांतरे वा वै
दिकं कर्म कृत्वैव चित्तशुद्धिमाप्य तेनैव मुक्तिं प्राप्तवानन्यस्तु योऽपि कर्मण्यनिष्टः कर्म कृत्वैव ज्ञानं माप्य मुक्तो भवति नैवा
न्येयात्तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुरसक्तो निष्कामः सन्सततं कार्यं कर्तव्यं वेदविहितं नित्यनैमित्तिकं च कर्म समाचर अनुष्ठानं कुरु भामो
वैराग्यं राजा बुद्ध्या संयम्य कुरु कर्मणैव चित्तशुद्धिमाप्य ज्ञानं च मोक्षं च प्राप्स्यसीत्यर्थः १९ धर्मेण पापमपनुदतीति
ज्ञानेन मुक्त्युत्पत्तेः संसेयात्सापरस्य कर्मणा इति ज्ञानादेव तु केवलस्मिन्सादिश्रुतिस्मृतिविरोधो मां नुष्ठानादेव पापक्षयः पा
पक्षयादेव ज्ञानं ज्ञानादेव मोक्ष इति भगवत्पादैर्नत्वो मुमुक्षोरज्ञानान्ननन्तस्माच्छ्रेयः कर्मैव कर्तव्यमित्यत्र पदिश्यासि त्वं शे
हृदाचारं सम्यगाणपति श्रीभगवान् कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि २० ज
नकादयः जनको वैदेह आदिर्येषां ते जनकादयो ऽश्वपतिभगीरथादयः क्षत्रियाः कर्मणैव श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनैव
चित्तशुद्धिमाप्य ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिता मुक्तिं प्राप्य कृतार्था जाताः इत्यतस्त्वमपि कर्मैव कृत्वा तद्द्वारा चित्तशुद्ध्या ज्ञानं मा
प्य मुक्तो भव त्वा सुखेन तिष्ठेत्यर्थः यद्वा जनकादयो ज्ञानयोगनिष्ठा निरुक्तयापि संसिद्धिं मुक्तिं प्राप्यापि लोकहितार्थं क
र्मणैव सह स्थिताः स्वयं कृतार्था अपि प्रारब्धकर्मक्षयार्थं कर्म कुर्वत एव स्थिता इत्यर्थः आरुरुक्षावामेवैवं संसिद्धि मुक्तानां
त्मसेनास रुरुक्षुणा त्वया मोक्षार्थं कर्मैव कर्तव्यमिति एवं मुमुक्षोराज्ञानात्त्वस्याद्ररुरु सोमां क्षार्थमप्रवृत्तं कर्म कर्तव्यमेवेति
निरूप्येदानीं मुक्तेनाप्याधिकारिके णालोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुं न वदत्यं नन्वेन जनकादीनां ज्ञानं ज्ञा
नोत्पत्तिमुदाहृत्य तत्वायोग्यतेऽधिकारोऽपह्यते निष्ठानुष्ठापि जनकादिवत्त्वया लोकहितार्थमपि कर्म एवं

त्रैक एव स्यात् एवं सांकर्यसंपादनेनाऽहं सर्वाः प्रजा उपहन्यां सर्वासां प्रजानामुपहतिकर्ता च स्यां उपहतिर्दुर्गतिप्राप्तिः सहृति
हेतोः सत्कर्मानुष्ठानस्याभावात्सर्वैर्नरकभाजो भवेयुरित्यर्थः यत एवातः न यथेष्टं परापजितनः कृतेह्यन्नस्यापि ममतत्त्व
वित्त्वोप्यात्मविदोऽस्य स्य च लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धं २४ न हि लोकहितार्थं कर्मणि प्रवृत्तेन विदुषा कर्तव्यं कर्म कर्तव्य
मित्याकांक्षायामाह सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५ अवि
द्वांसो अनात्मज्ञाः कर्मणि कर्मजन्ये फले स्वर्गपुत्रधनादौ सक्ता आसक्तिमंतो भूत्वा नियमेन श्रद्धाभक्तिभ्यां यथाविहितं
कर्म कुर्वंति तथैव वर्तमानः सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुर्विद्वानात्मविदाधिकारिकः स्वयमसक्तः कर्तृत्वाभिनिवेशरहि
तः फलापेक्षारहितोपि भूत्वा कर्म कुर्यादेवं कुर्वन् स्वयं तीर्णः परानपि तारयतीति भावः कर्तृत्वाभिनिवेशरहित
त्वं फलानपेक्षितत्वं साकल्यवैकल्ययोर्हर्षविषादराहित्यं च तत्त्वज्ञस्यापि वैलक्षण्यं नियमेन कर्मकरणं तत्र अयथार्थ
समस्मेव किंच न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ विद्वानात्म
तत्त्ववित्स्वयं युक्तः आत्मनो देहादितादात्म्याभावदर्शनयोगनिष्ठो भूत्वा समाचरन् कालोचितं कर्म कुर्वन् कर्मसंगिनां
कर्मासक्तानां फलापेक्षया नियमेन कर्म कुर्वतामित्यर्थः एतद्देहेंद्रियादिभिरेव क्रियमाणे एव कर्मणि अहं कर्ता भोक्ते
त्यभिमानः संगः स एषां तेषां कर्मसंगिनामतत्त्वविदां मूढानां स्वयं येतितत्त्वाभिमानेन बुद्धिभेदं ज्योतिष्टोमेन स्व
र्गकामः यजेतेति वचनाज्ज्योतिष्टोमं कृत्वा स्वर्गफलं भोक्ष्य इत्यादिफलविषया या कामना बुद्धिस्तस्याः भेदं चालनं न जनये

कसंग्रहात्मके कर्मणि वर्त एव हि चकारो ह्यर्थः मम लौकिके वैदिके च कर्मणि प्रवर्तनं भवतां मम स्वस्य सिद्धमिति हिः म
सिद्धिबोधनार्थः २२ ननु सर्वेश्वरस्य भगवतो लोकसंग्रहोपि न कर्तव्य अनपेक्षाभावादित्याशंक्याह अश्रेष्ठः श्रेष्ठानुसारी
तिन्यायेन सर्वतः पक्षस्य इति सर्वे मदनुसारिणो भवंति अप्यकर्मणि सति सर्वे प्यकर्मणो भवेयुरतो न लोकसंग्रहः स्यादि
यथेत अतः कर्म मम कर्तव्यमेवेत्याशयेनाह द्वाभ्यां यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मानुवर्तंते
मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ अहं हे कौन्तेय यदि जातु कदाचिदपि मम सावधानतया वा अहमतन्द्रितः संवर्तते न स
योगादावसम्पन्नो भूत्वा जातु कदाचिदपि कर्मणि विहिते न वर्तेयं यदि विहितकर्मकर्ता न स्यां चेन्नाम क
र्माणं हे पार्थ सर्वे मनुष्या अप्यकर्मणो भवेयुः हि यस्मान्मत्कारणान्मनुष्याः सर्वे भगवानपि प्रवर्तत इति मयि सर्व
तेन्वेषु धर्मा मम वर्त्म मदीयमेव मार्गमनुवर्तंते अश्रेष्ठस्य श्रेष्ठानुसारित्वस्वभावत्वात् मयाकर्मणि सति तेपि सर्व
पि कर्म त्यजेयुरित्यर्थः २३ ननु तैरपि कर्म त्यज्यतां ततः कोनर्थ इत्यत आह उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चे
दहं संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ सर्वैः कर्मणि परित्यक्ते अत्र उत्सीदेयुरिति भूतानीत्यर्थः त्याह विभी
गोद्यभावादेवाः प्रक्षीणा भवेयुः देवाद्यभावान्मनुष्यादीनामनुत्पत्तिः तत्र नाचविनाशः स्यादेतावानेवानर्थो न भवति कि
न्तु वर्णसंकरोपि च स्यादित्याह संकरस्येति कृतनष्टस्य त्वाभिमानेनाहं लोकस्थितिकारणं वैदिकं कर्म साजपिता संक
रस्य च कर्ता स्यां तदाहं ज्ञानिभेदव्यवस्थापक कर्माभावे सर्वे धर्मे क्षे आपन्नो वर्णाः संकीर्णे स्युस्तेनापि वर्णसंकरो भव

त्मनः क्रियाआत्मनस्तु कूटस्थासंगचिद्रूपेणावस्थानमात्रं एवं गुणविभागः कर्मविभागश्च तयोऽर्णः कर्मविभागयोस्तत्त्वं न स्वतत्त्वे
गी०टी० यथात्स्वयं सम्यग्वेत्तीति तत्त्ववित् हि हे महाबाहो विद्वानित्यर्थः सर्वकर्मसु गुणाश्चक्षुरादय एव गुणेषु रूपादिषु वर्तन्ते वाताद
१४ यस्त्वदस्य नाहं प्रवर्तने उद्धिरेव तेषां कर्म स्वहं कर्ता हे करोति अहं तु न भोक्ता मिनयथा मिनवदामिनकरोमि नेगच्छामि किं तु
कूटस्थासंगचिदात्मा सर्वदा नष्टो मे वा समिति मत्वा निश्चित्य तेषां कर्मसु न सज्जते नाहं ममेति मत्यं न करोतीत्यर्थः
२८ एवं देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणेषु कर्मसु स्वस्याकर्तृत्व हृष्टा विद्वान् स्वविलक्षणान् ज्ञात्वा कर्मिणः अमादेनापि न
विचालयेदित्युक्तं किं मे वा यथेहष्टपति प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्न विचा
लयेत् २९ कर्मिणां विद्वद्वैलक्षण्यं दर्शयति प्रकृतेर्गुणसंमूढा इति प्रकृतेः सत्त्वलक्षणाया गुणैः ऽकार्यैर्देहेन्द्रिया
दिषु हं भ्रमसंमूढाः सदात्मेनात्मा यत्नाः पामराः स्वयं गुणकर्मसु गुणैः श्रवणादिभिर्वागादिभिः क्रियमाणेषु क
र्मसु श्रवणादर्शनवचनादानभोजनादिषु अहमेव श्रोता द्रष्टा वक्ता दाता कर्ता भोक्तेति सज्जन्तेऽभिनिवेशं कुर्वन्ति एतान्
कर्मिणोऽकृत्स्नविदोऽब्रह्मविदो ज्ञानेऽकृत्स्नवित् सर्वोत्तमलक्षणो ब्रह्मवित् न विचालयेत् कामनया कर्मफलमस्तीति वा कर्त्तो
दिमिथ्येति वा त्वं ब्रह्मैवातत्त्वेन किं चित्कर्ता न असीति वा नावेदयेत् कर्मस्तु त्वा कर्मसु सर्वे प्रवर्तन्ते इत्यर्थः २९ एवं ज्ञानिना ३५
मुमुक्षुणाधिकारिणां लोकसंग्रहार्थमवश्यं कर्मकर्तव्यमिति लोकसंग्रहकारिणोऽस्येवं वर्जितमपि तच्चोपदिश्य अधुना लोक
संग्रहहृष्ट्यापि स्वधर्मं कुर्वित्याह मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत १५०
ज्वरः ३० लोकसंग्रहकर्तात्मनत्वं तत्त्वमध्यात्मचेतसा सर्वपदयमात्मेति ऽकृत्स्नकरीत्यात्मानमविहितस्य पश्यन् यन्मध्या १४
त्मचेतो ज्ञानं अध्यात्मचेतनेनैवमस्तेनाध्यात्मचेतसा ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति वक्ष्यमाणलक्षणयाप्रज्ञया सर्वं ब्रह्मे ६०

त्, न कर्माणि कामनया कर्तव्यानीति वा स्वर्गादिफलमस्तीति वा कर्त्रादि सर्वं मिथ्येति वा तेषां बुद्धेर्वैकल्यं न संपादयेत्
किंतु अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन इति पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रमिति तस्माद्युक्तः स्वयं परमं वदन्तो सादिना च सर्वाणि
कर्माणि वैदिकानि जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत् कर्मफलमनुसाक कर्माणि कर्तुमिच्छामेव संपादयेदित्यर्थः २६ मूढानामेव कर्मानुष्ठे
तानामिति सूचयितुमज्ञानां कर्मसंगिनामित्युक्तं कर्मसंगिनामितिपदं तदेव विस्पष्टयति प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः क
र्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७ प्रकृतिर्माया सत्त्वादिगुणमयी आकाशादिमहाभूतरूपेण
परिणतास्तस्याः प्रकृतेः गुणैः कार्यभूतैर्देहेंद्रियादयस्तैरेव कृतचित्सर्वात्मना क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि प्रति अ
विद्वानहंकारविमूढात्मा स्वाविद्यया देहेंद्रियादावनात्मन्यहमिति बुद्धिरहंकारस्तेन विमूढो विपरीतग्रहणान्तःकरण आ
त्मा मनो यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा यद्वा विमूढः स्वयं नानेन भिन्नाणि च देहेंद्रियादिष्वहंकरणेन विमोहितः द्रष्टा
हं स्प्रष्टाहं श्रोताहं घ्राताहं रसयिताहं मन्ताहं बोद्धाहं कर्ताहमिति तदुपाधिसंबंधसंभावितविपरीतदृष्टीनां विषयतां गमित
आत्मा मनःस्वरूपं येन सोऽहंकारविमूढात्मा यद्वा देहेंद्रियादिष्वहंकरणेन विमोहितोऽहंप्रत्ययार्थत्वेनाभिहि
त आत्मा येन सोऽहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते दृष्टादृष्टमारब्धवता देहेंद्रियैः कृतेषु दृष्टादृष्टेष्वपि कर्मसु
कर्तारमेवात्मानं मन्यमानो यथापयसि कृतं पुरा यत्कृतमिति तत्र क्रियायाः कर्तारमेव पश्यतीत्यर्थः २७ विद्वांस्तु पुनरित्युक्ते
कर्मात्मनो देहेंद्रियतत्कर्मसंबंधाभावदर्शनं विदुषः तदनेन प्रतिपाद्यते तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८ गुणकर्मविभागयोः गुणाश्चक्षुरादयो योगादयो बुद्धिमनश्चक्षुरादयेषु
श्रोत्रादीनामेव दर्शनश्रवणादि क्रियाव्यापारादीनामेव वचनादानादि क्रियाभेदैरेवाहंकारक्रियामनसेवत्वम्

गी०टी०
९५

श्रद्धावंतोऽनसूयंतोऽसूयानामगुणेषु दूषणारोपणं तदपि तामकुर्वंतः किंतु श्रद्धावंतस्तत्र श्रद्धां भक्तिं च कुर्वंतः संतोऽनु
तिष्ठंति मतमनुवर्तंते ये ते सर्वे मनुष्यास्तेऽपि नित्यकर्म कुर्वंतीत्यर्थः ते सत्त्वशुद्धिज्ञानविज्ञानप्राप्त्या कर्मभिः पु
ण्यापुण्यफलरूपैर्बंधनाद्दुःखहेतुभिः संचितादिभिर्मुच्यंते अपिशब्दाज्ज्ञानादिभिश्च मुक्ता भवंतीत्यर्थः ३१ विपर्यये
दोषमाह ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२ ये त्ववि विवेकिनो ब्राह्म
णादयो देहाहंकारेण तदुक्तं मम मतं अभ्यसूयंतः त्यजंते दूषयंतः संतो नानुतिष्ठंति निंदाग्रहेण मदाज्ञां न
कुर्वंते सर्वज्ञानविमूढांस्तान् सर्वात्मकत्वाद्बहुलसर्वविषयकं ज्ञानं सर्वज्ञानं तेन निर्विषये विविधविषये विमूढा
स्तान्सर्वज्ञानविमूढांस्तान् अचेतसो विवेकरहितानविवेकिनः कर्मबहुसाधनसाध्यं ज्ञानोपायं पित्रादिदृष्टं फलं वाच्य तत्स्वर्गा
श्रेयः परमसुखमित्येवं विपरीतबुद्धयस्तान्संन्यासानर्हान्कर्मनिष्ठान्नष्टान्विनष्टानेव लोकाच्च विद्धि स
र्वधर्मपरित्यज्य परधर्मे वर्तमानान् स्वयमेव विनश्यंतीत्यर्थः ३२ ममैतन्मतं नादृत्य कर्तव्यं कर्म त्यजंति स्वस्याः प्रकृतेर्व
शीभूता मामवहेलयंति ये तु मन्यंते ते ये प्रकृत्यधीना नाम चैतत्तिष्ठंति स्वभावतं न घटते ज्ञानिनां प्रयत्नेपायाः प्रकृते
र्ममाया या योनिग्रहस्यानिष्टकरत्वादिति कार्यं तेऽप्यवशाः कर्मेति वचनात् स्वयमेव द्वंद्वे ह्युत्पन्ने मतानां कर्मत्यागानि
ष्पन्नार्थं सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ नित्यनिरंतरब्र
ह्मनिष्ठानिर्मलितसर्ववासना ग्रंथिरपि ब्रह्मवित्पारगत्वाद्धेतुना पाऽवशिष्टा याः स्वस्याः प्रकृतेर्वासनायाः स
दृशमनुरूपमेवाहारादौ चेष्टते तां निग्रहितुं न शक्नोति शरीरस्थितिहेतोः प्रकृतेर्दुर्निवारत्वादेव ब्रह्मनिष्ठया प्रकृ

रा०
९१

वेति इत्यनेन कर्माणि नित्यनैमित्तिकादीनि सर्वाणि मयि सर्वात्मनि ब्रह्मणि संन्यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति प्रविलाप्य ज्ञपेन
मात्मे राज्ये पुत्रकृपाफले निराशो निर्ममो स्वः सर्व बध्यमानेषु भ्रात्रादिषु निर्ममो ममतारहितो भूत्वा एते मदीया मम पाह्न्यंत
इति योज्वरः संतापः स विगतो यस्य स विगतज्वरो निःशोको भूत्वा युध्यस्व लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यर्थः अत्रायमभि
प्रायः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति परावरैकत्वविषयकात्मतिबुद्ध्याऽपरोक्षज्ञानेनाविकारिको ब्रह्मविदन्तोक्त एवास्माल्लो
कहितार्थं कर्म कुर्वाज्जीवन्नेव मुक्तत्वादस्य परतारणामेव प्रयोजनं परोक्षज्ञानी चेदात्मा देहादिभिन्नस्त दुःखत्वा
द्घटदृष्टवदिति स्वस्य देहादिभिन्नत्वज्ञानेन योक्ते नाहं कर्ता कारयिता नत्मा कर्तृत्वबुद्ध्या मायामात्रमिदं द्वैतमि
त्यादिश्रुतिबलेन इदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादैन्द्रजालिकवदित्यादियुक्तिबलेन च कर्माकार्यकरणं च सर्वं मिथ्यैवे
तिकर्तृत्वादेः सर्वस्य मिथ्यात्वमेव पश्यन् सर्वत्र निराशो निर्ममो भूत्वा लोकहितार्थं कर्म कुर्यात्तेन चित्तपरिपाको ज्ञानं
मोक्षश्च सिध्यति लोकोपकारश्चास्य तरेणां तारणां चोभयमप्युपपद्यते अनात्मज्ञश्चेन्मयि ग्रहे ममतारहितः कर्मफ
लानपेक्षश्च भूत्वा श्रौतानि स्मार्तानि च सर्वाणि कर्माणि गोश्वरार्पणबुध्या स्वाधर्मेव कुर्यात्तेन चित्तशुद्धिस्तया ज्ञाने
मोक्षश्चास्य सिध्यतीति ३० न कर्मणामनारंभादित्यारभ्य मयि सर्वाणि कर्माणीत्यंतेन ग्रंथेन मुमुक्षोरवश्यं
मोक्षार्थमीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कर्तव्यमिदं मम मतमिति निश्चित्य श्रीभगवानेतन्मतानुसारिणां यत्नेमुक्तिं भ
विष्यति यत्ने तु विपरीतकारिणां तेविनंक्ष्यतीति निपमयति ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः श्रद्धावंतोऽन
सूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ३१ ये विवेकिनो मानवा ब्राह्मणादयो मुमुक्षवः इदमुक्तलक्षणं मम मे श्वरस्य मतं

संग्रहे

रणायैयातपित्वात्तदंतरेवग्रामयतः ततो मुमुक्षुः पुरुषः स इष्टसाधने विषये समीचीनत्वादिबुद्ध्या तयो रागद्वेषयोः प्रा
मधीनतां न गच्छेत् दृष्टेगुणे कर्मणि वा समीचीनत्वबुद्धिं न कुर्यात् विषयेषु समीचीनत्वा समीचीनत्वबुद्धिकरणमेव त
योर्वशवर्तित्वे हेतुस्तं मुमुक्षुरकुर्वन् रागद्वेषयोर्विषयोमन्त्या स्वधर्मे कुशले वा अकुशले वा यो वरमीसे प्रवर्त्तेत एवं
प्रवृत्तो निःश्रेयसं हमोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ३४ ननु अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ते भ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति स्मरणात् कर्मसंन्या
सोपि धर्मः कर्त्तव्य एवेति चेत् सत्यं संन्यासोपि शास्त्रीय एव धर्मः कर्त्तव्य मुमुक्षोस्तथापि स्वे स्वे धिकारे पा निष्ठा सगु
णः परकीर्जितः इति वचनात् अपक्वांतःकरणस्य स धर्मो न भवति किं तु बहुजन्मानुष्ठितयज्ञैः परिपक्वांतःक
रणस्य सर्वतो विरक्तस्य कर्मणां मोक्षसाधनत्वमपश्यत एव मुमुक्षो विविदिषया कर्त्तव्यो धर्मः संन्यासः कृता
र्थस्य वा विदुषः ननु मन्दस्य कर्मस्वपलमस्य दुःखबुद्ध्या ततोस्य संन्यासः परधर्मस्त्वेन तु स्वधर्मः नापि च श्रे
यो हेतुः किं तु कर्मैव स्वधर्मः श्रेयो हेतुस्त्वानुष्ठेयमित्याह श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे
निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ वर्णाश्रमनियमरूपं परमोपदेशः क्रियते भगवतो मराव तु तुष्टु स्वः स
नुष्ठितात् यथा शास्त्रं सुसम्पादित मेनानुष्ठितादावरितात् परधर्मात् हि गुणोपि अंगोपसंहाराननुष्ठितोपि स्वध
र्मः स्वकीयः कर्त्तव्यतेन स्वस्य शास्त्रेणाविहितः स एव स्वधर्मः परधर्मस्य श्रेयान् प्रशस्यतरः विद्युक्तत्वान् यथा
कर्मणः परधर्मत्वात् ततः स्नानजपहोमादिकर्मापेक्षया ज्ञानसाधन श्रवणादेकप्रयोजनः सर्वकर्मसंन्या
स एव श्रेष्ठो धर्मस्तथा कर्मसंन्यासस्य परधर्मत्वात् अहिंसोपि सर्वकर्मसंन्यासापेक्षया ज्ञानसाधनत्व मुध्ये

ति मतीत्यत उक्तो जितेंद्रियस्य ब्रह्मविदोपि प्रकृत्यनुवर्तित्वे सत्यविशिष्टानां मूढानां किमुत वक्तव्यमित्या
शयेनाह प्रकृतिमिति सुखदुःखयोरनुभवत्वे स्वस्वकर्मणा भवंती तिष्ठंती जिवैर्ज्ञानिनः स्वस्वजात्यनुरू
पेण नानाक्रियाणि ईहितहेतुभूतां प्रकृतिं रागद्वेषादिगुणवंती वासनात्मिकां यांति स्वस्वप्रकृत्यनुरूपेण राग
द्वेषाभ्यां नानारूपं चेष्टंत एवं न प्रकृत्यधीना सर्वे ज्ञानिनः स्यादनुष्ठानमपि शक्नुवंत्यतो वयेन किं चित्कुर्मः इति निगृ
हेणात्कालिकेंद्रियनिरोधः किं करिष्यति रागादिदोषवत्स्वकीयप्रकृतिवेगेन सर्वस्यापि चेष्टितत्वेऽस
तिनाहं किंचित्करोमीति निषमोऽयमर्थः ३३ ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य रागद्वेषात्मिकप्रकृत्याग्र
स्तत्वे त्वन्मतानुसारिणामप्युत्कलप्रकृतिग्रस्तत्वात्वेदलोकमर्यादोल्लंघने यो प्रवृत्तिर्दृश्यते तत्कारणं
यो रागद्वेषयोः समीचीनत्वाऽसमीचीनत्वबुद्धिम्लनत्वान्न देवकुशलेकर्मकुशले जानुषज्ज नरतीत्या
येनाह एवं रागनात्मकेके तेश्वे विधुक्ते कर्मणि कुशलत्वाऽकुशलबुद्धिपरित्यागे रागद्वेषयोरनवकाश
इति स्वचपितेनुरागद्वेषयोः स्थितिनिविशेषमकारणयोर्ध्वनकत्वं चाह इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थि
तौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४ इंद्रियस्येंद्रियस्य सर्वेषामिंद्रियाणां श्रोत्रादीनामर्थे स्वस्व
विषये शब्दादौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ इष्टेऽरागोऽनिष्टे द्वेषः इत्येवं प्रतिविषयं नियमेन व्यवस्थितौ भवतः इंद्रियाणां विषयेषु
रागो वा द्वेषो वा तु मुमुक्षोस्तु ननु कोऽहानिरित्यत आह तौ हीति हि यस्मात्कारणात्तौ रागद्वेषावस्य धर्मविको
र्यो मोक्षमार्गस्य परिपंथिनौ प्रतिपक्षौ विघ्नकारिणौ विवप्रतिबंधकौ मुमुक्षोर्मोक्षसाधनेमापंते वा स्वपदके ते न विषया

गी०न०
१७

मिहवैरिणं ३७ सर्वेषामनर्थानां कामसमूलत्वात्कामः सर्वमनर्थस्य हेतुरित्यभिप्रेत्याह एष इति श्रीनिर्दिश्यः योग्यत्वायोग्यत्वविचार
मन्तरेणावस्तुहृष्टस्तं च कामयत इति भामस्मितिकामः वैषयिकोऽभिलाषः त्वकामेष्टस्यो अत एव कामः पापसः
संसारकारणानां स एष काम एव केनचिन्निमित्तेन विषये प्रतिबुद्धे क्रोधात्मना परिणमते ततः क्रोधोऽप्येष काम एव स्वपरजोगु
णसमुद्भवः रजसः गुणो रागो रंजनात्मिको वैषयिकोऽभिमानोऽयं छास एव विषयसंनिधाने काममुद्भावयतीति कामो
रजोगुणसमुद्भवः पक्षान्तरेऽनुसात्विकी माहुत्ता मसी तु षिविर्तता किं पांतु राजसी माहुर्गुणतत्वविदो बुधा इति
बृवनात्क्रियारजोगुणस्तस्य समुद्भवो यस्मात्स रजोगुणसमुद्भवः काम एव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः न जातु कामः का
मानामुपभोगेन शाम्यतीति वचनात् महदिपन्नास्यमसेनमुपभोगेन खरां यस्य समहाशनः कदाचित् निरतिरि
क्तस्पर्शातत एव महापाप्मा महानपाप्मा दोषो यस्मात्त्वरूपस्य पातित्ये भङ्गो यस्य पतनः कामविष्टः संसारस्यापरि
छिन्नतिवेशलोदप्यर्थे गृह्णाति कुद्धो गुरुमप्याक्रोशति गामपि चेहन्त्यतः कामस्य उक्तं महापाप्मत्वमि
त्यर्थः तस्मात्त्वमिह संसारे मुमुक्षोरेनं काममेव वैरिणं विद्धि मुक्तिप्रतिबंधकमेनमेव विजानीहीत्यर्थः ३७ पद
र्जमुमुक्षोर्मुक्तिप्रतिबंधकत्वेन वैरित्वं कामस्यानदेवविस्पष्टयति धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च
यथोल्वेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ३८ धूमेनाऽप्रकाशस्वरूपेण स्वयंप्रकाशस्वरूपोऽपि वह्निर्यथाऽऽव्रियते
आवृतो भवति मलेन लेपनस्वभावेन रजसा स्वयं बिंबप्रकाशनेनोत्तादर्शआदर्शोऽपि यथाव्रियते अचेतनेनोल्वेन
चेतनो गर्भः शिशुर्यथा आवृतो भवति तथाऽप्रकाशरूपेणालेपकेन अचेतनेन वतेनम्यशतोक्तेन कामेन प्रकाशस्वरू

सयानं
194
भगतिः १
ग्रामं० ६३

कःप्रयोजनः कर्मयोगएवश्रेष्ठो धर्मएवमेवेतरेषांवर्णाश्रमिणांचपरधर्मापेक्षयास्वधर्मएवश्रेयस्करइत्यर्थः
किंचसुनरांपरधर्मपरित्यज्यस्वल्पेप्यंगेपिवास्वधर्मेनियमेनवर्त्तमानस्यनिधनेमरणंश्रेयः श्रेयसेस्वर्गाया
पवर्गायवाभवतिनकेचिदप्यश्रेयसेनरकाय स्वधर्मसंपरित्यज्य वागगोचरेपिपरधर्मेवर्त्तमानस्यनिधनं
कोपिश्रेयसेनभवतिकिंतुपरधर्मोभयावहनियमेनसम्यगनुष्ठितोपिपरधर्मोभयंयमदूतेभ्योनरकंचावाह
पतिसंपादयतीतिभयावहः नरकगर्भवासादिदुःखभवाहहेतुरेवभवतीत्यर्थः ३५ यद्यपिध्यायतोविषया
निति इंद्रियस्येंद्रियस्येतिचएकरूपस्यजननमरणादानयंपरंपरागमनकारणंनिरूपितंतथापिविशेषतस्त
त्स्वरूपंतदधिष्ठानंतज्जयोपायंचविज्ञातुकामोर्जुनः स्वयंविस्मृत्यवजनेदेवदृष्टिसंसारकारणोवितानेयंप्रैतस्त
दुष्पापेनयोरिहजंतुरापातनरस्तमर्जुनउवाच अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपूरुषः अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादि
वनियोजितः ३६ अथपार्थःप्रथमकर्मारंभार्थःप्रत्यविदांप्रत्यानंदात्मनंवर्धयंतीतिवृष्णिःसम्यग्बोधस्तेनावं
गम्यतइतिवार्ष्णेयः परमात्मा श्रीभगवान्नन्स्यसंबुद्धिहेवार्ष्णेयएवलौताराज्ञाचान्येनवावलात्कारेणनियो
जितःश्रेष्यस्वकार्यंकायंतोप्ययंपुरुषःस्वयंकर्त्तुंपापसमाचरणमनिच्छन्नपिपापमाचरतिकेनप्रयुक्त अस्मिन्का
र्यकारणसंघातेबलवत्तांकेनप्रेरितोभूत्वा अकर्मापिकरोतितंब्रूहीत्यर्थः ३६ अकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्य
तेनेहकर्हिचित् यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमितिन्यायेनपुंसः सकलकर्मव्रणकारणंसर्वानर्थ
बीजंकामएवेतिबोधयितुंश्रीभगवानुवाच कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः महाशनोमहापाप्माविध्येन

व

दितादात्म्यापत्तिरहंममेति संसारः तं स इत्यर्थः ४० निःशेषकामनिर्वहणाभावे तु द्वैतं स्वल्पं न संभवति तदसंभवे ज्ञा

गी० अ० १८

नविमुक्तिर्न भवति तदभावे मोक्षाभावस्ततो मुमुक्षुणा तज्जयोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचयितुमाह तस्मात्त्वमिंद्रिया
ण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ हि यस्मान्मनोबुद्धींद्रियाण्याश्रयः केवलः
कामो मुमुक्षोस्तव नित्यशत्रुस्तस्मात्त्वमादाविंद्रियाण्यनंतरं च मनोबुद्धी च नियम्य विषयग्रहं विमुक्तानि कृत्वा इंद्रि
याण्यादावित्युक्तिर्मनोबुद्ध्योर्नियमनं सूचयति नियमविधावादिपदस्यानंतरकृत्यद्योतकत्वात् तस्मान्मनति विषयविता
पामिंद्रियनिग्रहस्य विफलत्वात् मनस्तु एवमादद्यान्तु मनः सिवमस्यहेति वचनाद् तु दर्शने मनस एव करणत्वाच्च

195

तत इंद्रियनियमानंतरमेव मनोबुद्ध्योरपि नियहः कर्तव्य एव एवं कामाधिष्ठाननिग्रहं कृत्वा ज्ञानविज्ञाननाशनं तावक
लिपुत्रिभिः पर्वतेव हिरत्नीतिवत्सरो स्मकोव स्तुनिश्चयः सर्वत्र स्तेवेति विज्ञानं तु विशेषव्याप्तिः जिज्ञासमहाने साक्षिता
नवदिदमेवाहमित्येवं रूपयोर्मोक्षैकप्रयोजनयोश्चंद्रसूर्ययोरिव अविशेषविशेषस्तु रेणयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्नाश
नं विध्वंसकमत एव स्ववैरिणां पाप्मानं पापिष्ठमेनं कामं प्रजहि निःशेषं विध्वंसयेत्यर्थः ४१ ननु कामोऽदुर्जयः दु
र्जेयः [illegible] पस्य जयेऽबलवदाश्रयोपेक्षणात्तु मुमुक्षुःकमाश्रित्यकस्य महिम्ना कामं जयेदित्याकांक्षायां
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति न्यायेन परमात्मानं सर्वांतरं सर्वगतमवगम्यात्मदार्श्यपरोक्षत्वेन कामं जहीति बोध

रा० म० १५४

यितुमात्माधिगमप्रकारमाह इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२
इंद्रियेभ्यः परा स्थूलात्सर्वेभ्यः स्थूलं परं मनस्ताद्याः स्मृतपरंइंद्रियाणि पराण्याहुः इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि पंच पंचकर्मेंद्रिया

पमात्मप्रकाशनेनानंदकरं आभासमाप्याचेतनतुल्यमिदं तथा रूपस्य ज्ञानमावृतंतितिरोहितमित्यर्थः ३८ ज्ञा
नावरणमेव विशदयति आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च
३९ यस्मादनलेनानिरंतरविषयसेवया प्राप्यलंभावो यस्य नास्ति सोऽनलः हे कौंतेय अनलवद्दाचयतीतिवाऽनलस्ते
नेदुष्पूरेण दुःखेन पूरणमिच्छाया यस्य तस्य दुष्पूरेण कामितालाभे यो दुःखेन पूर्यते तीतिवा दुष्पूरस्तेनेत्य
काम्यत इति कामो विषयस्तमेव सर्वज्ञरूपयतिगोचरयतीति कचित् ज्ञानिकामरूपत्वेनेत स्मादेव ज्ञानिनो नित्य
वैरिणा नित्यं बाह्यालंबनहेतुत्वेन प्रतिकूलत्वान्नित्यवैरी नित्यग्रहणाद्देहेतोज्ञानस्याऽवरकत्वाद्वा नित्यवैरिणा एतेन
कामेन ज्ञानं सर्वं तत्रमिथ्याहिको बुद्धिरित्यजितात्मने पंकेन जलमिवशाहुर्णावेद्रवितु भवित पिहितमित्यर्थः ३९ ननु संसा
रकारणं कामस्तत्कोपं ता नेति रोधानं विषयसंनिधापनं तापनं ते दुर्भा पराणे वेनि रूपितं तेयापि मुमुक्षोस्तज्जयो दुर्घ
टस्तदधिष्ठानाऽज्ञानात्तानेहि शत्रोः स्थानेनजितेप्ये यत्नः कर्तुं शक्यतेऽरम्या को ऽसावायामाह इंद्रियाणि मनो बुद्धिर
स्याऽधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४० पदार्थं चावदति एतेनेज्ञानानि मनेमासह बुद्धिर्वि
नविवेक एते नामाऽहयरमांगतोऽस्यनेत्युतानिलप्यते रिंद्रियादीनां कामाश्रयत्वमुच्यते कामसेवनं चेष्टाहेतुत्वात्तत
इंद्रियाणि चक्षुरादीनि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय इति बोद्धव्यं समग्र जे दृश्य जे यैरिंद्रियव्यापरे रेव
कामः ज्ञानं मन्यगृहेषि माहत्स्येवतेन बहिः प्रवणानां कृत्वा देहिनं देहात्मबुद्धिं पुरुषं ज्ञानिनमज्ञानिनं च विमोहयतीति अ
हं भोक्ता इदं भोग्यं रम्यमरम्यमिदं सुखमिदं दुःखमित्यादि नाविविधं भावयति कामदोषेणवद्धिर्ह्वलनेदेहेंद्रिया

गी०२० १९ ३

विशेषणं मुमुक्षोः कामरूपशत्रुसंहारसांपदीपस्त्वद्योतनार्थं बुद्धेर्बुध्यादेः सर्वदृश्यस्य परं विलक्षणं दृशास्वरूपं ज्ञानं दे-
करसमात्मानमयमेवाहमस्मीत्येवं स्वात्मना सम्यग्बुध्वा ज्ञात्वा तमेवात्मत्वबुद्धिं दृढां कृत्वा तमात्मानं कामस्याश्रयम-
नेकारणभूतं चानःकरणमा त्मना स्वस्वरूपेण गौणं कृत्वेति दृग्गोनास्वं दृगेकरसेन संस्तभ्य संयोज्यारोपितनाम-
रूपग्रहणमकृत्वानन्दाधिष्ठानमनन्तं ब्रह्मैवाहमेवेति योऽयं सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनादस्मत्रेडुरासदं दुःखेनैवं जेतु-
मशक्यस्वभावं कामरूपं शत्रुं जहि विध्वंसयेति विषयग्रहणमेव कामाविर्भावे निकारणं सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्यां तदग्र-
हणमेव कामविनाशनहेतुरतः सर्वं ब्रह्मैवपश्यन्कामं निर्मूलयेत्यर्थः। अनेन कर्मणां समाहारं आदितिकर्मयो-
गमुपक्रम्य मुमुक्षोस्तत्त्यागनिंदनं दर्शनं च बहुवचनैः कर्मणा एव कार्यत्वं प्रतिपाद्य अहं ममेति संसारं स्मा-
हृतिलक्षणस्य कारणं काम एवेति कामघातनास्यं वैराग्यपित्वाकर्मणामप्यविजिगीषुः उक्तस्य सत्वानयोगनि-
ष्टपातकोऽयः कर्मण्यरतिवद्रता भगवता काम एष्यस्य हृदि स्थितास्त्यादि भातिशमास्तलकामनि मोक्ष एव मोक्ष-
इतिसूचितं भवति तेन मोक्षहेतौ ज्ञानयोगस्यैव प्राधान्यं कर्मयोगस्योपसर्जनत्वं तेन सम्यक्समाध्यायस्य ज्ञानयोगप्र-
येवसायित्वान्तत्परत्वमेवेति सिद्धं॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानंदसरस्वतिकृतौ गीतावी-
कयतात्पर्यबोधिन्यां तृतीयोध्यायः ३

इति तृतीयोऽध्यायः

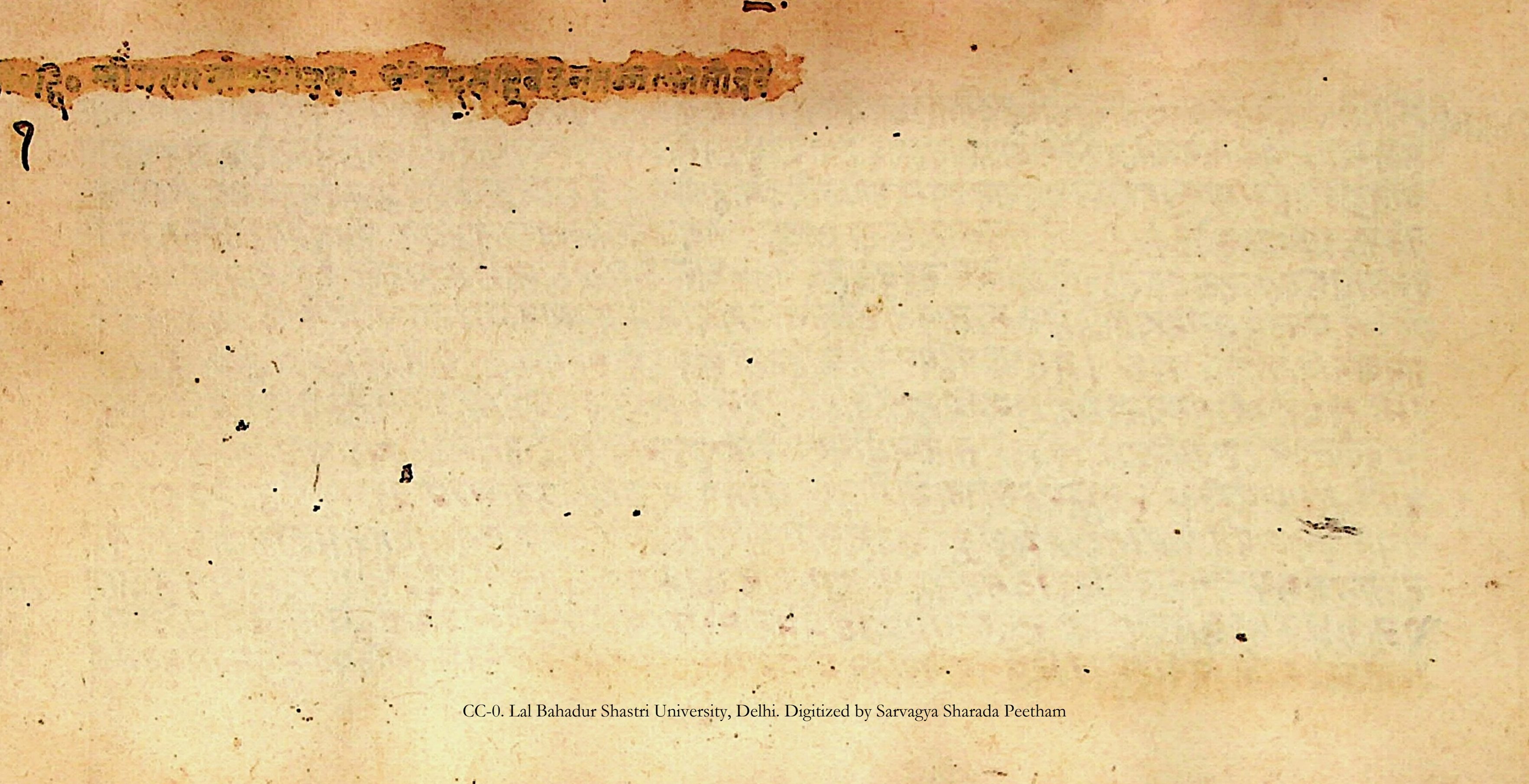
196

गीतात्
टी०
६५

इंद्रिय शरीरं

णि च स्वापेक्षया जडं वाह्यं स्थूलं व्याप्यं कार्यं भवंत्येव यच्छरीरं तस्मात्प्रकाशकत्वांतरत्व सूक्ष्मत्व प्रवर्त्तकत्व व्यापक
त्व कारणत्वादि धर्मैः पराण्युत्कृष्टान्याहुर्वदंति येन यत्प्रकाश्यते प्रवर्त्यते चेतनत्वं वदेयस्य व्यापकं स सूक्ष्मः परं भिन्नं
च भवति यथाऽयसोऽयस्योवह्निस्तथा देहमपेक्ष्येंद्रियाणि इह तद्धर्म प्रकाशकत्वात्प्रवर्तकत्वात्सूक्ष्मत्वाद्भिन्नानि च भ
वंतीत्यर्थः तेभ्यः इंद्रियेभ्यो मनः प्रकाशकत्वादिधर्मेण परमुत्कृष्टं भिन्नं च भवति इंद्रियतद्धर्माणां प्रकाशकत्वान्मन
ःखल्वंतस्थं सदिंद्रियाणि तद्धर्मांश्च प्रकाशयति ततो मनस्त्वतस्त्यरत्वं भिन्नत्वं च ढेक्तमित्यर्थः एवं मनसोपि प्रकाशक
त्वादिधर्मैर्बुद्धिः परा भवति बुद्ध्या खलु मनस्तद्धर्मांश्च प्रकाश्यंते प्रवर्त्यंते चेतनत्वस्त्यरत्वं भिन्नत्वं च बुद्धेः सिद्धमेव सू
क्ष्मत्वांतरत्वव्यापकत्वकारणत्वप्रवर्त्तकत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्यः सर्वपंचभूतो व्याप्य बुद्ध्यादि स्थूलमपर्यंतो यो
ऽंतरात्मा संघातं स्वसंनिधिमात्रेण प्रवर्तयच्चैतद्धर्मं तत्कर्म तद्गुणान्हिकारांश्च सर्वानंतः विकारान्मनोसाक्षाज्जा
नाति प्रकाशयति स एव आत्मा बुद्धेः परतः परः सर्वस्मादुत्कृष्टतमः भिन्नश्च नित्यत्वात्सर्वज्ञत्वात्सर्वप्रकाशक
त्वात्सर्वसाक्षित्वाच्च उक्तं चान्यत्र परं कि विदिति श्रवणाद्यनेन एवं ततः सर्वस्मात्परं सर्वद्रष्टारमंतरं देहेंद्रियादिभ्यो
भिन्नं सर्वप्रकाशकं चिदानंदैकरसं स्वात्मानं परिशेषेण तमेव स्वात्मानं विजानीहीत्यर्थः ४२ एवं बुद्ध्यादेर्देहस्य जाति
रप्यद्रष्टारमात्मानं सन्मात्रमात्मत्वेनाधिगम्य तन्निष्ठया स्वशत्रोः कामस्य संसारहेतोः निःशेषनिर्मूलकं कुर्विति क
र्मयोगस्य मोक्षोपायस्य तस्योपायस्य नयाज्ञाननिष्ठया संभाव्यमानस्य सर्वकामनिर्मोक एव मुक्तिरिति तच्च पंचकर्मयो
गमुपसंहरति एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ४३ महाबाहो इति

गी०ता०टी० श्रीगणेशाय नमः ॐ द्वितीयाध्यायेन तदनंतराध्याये च कर्मयोगे कोपायस्य स्वस्य ज्ञानयोगस्यैव परब्रह्माप्तौ स्थितिरिति
१ संक्षेप्यात्मानमात्मनेत्यादिवचनैर्मोक्षैकसाधनत्वं प्रतिपादयाधुनातस्यैव योगस्य स्वरूपं यादृतन्मेतद्द्वयेन्यादिकृतिमभागेक
खेतिद्वेपितिद्वयं परांप्रमुवगेतत्वेनापि प्रशमारायस्य ध्यपितु मिदमाह श्रीभगवान् इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्
मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ अहं परमात्मा सृष्ट्यादौ अव्ययः अव्ययः वेदैकगम्यमानत्वादव्ययः न स पुनरेव जायतेन स पुनरा
वर्ततेनेति श्रुतेरपवर्गादव्ययफलहेतुत्वाद्वा अव्ययः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं योगसाधनस्य मोक्षस्य योभावानेज्ञानं स्यादव्ययफ
१९२ लहेतुत्वं परमार्थतो नित्यमिति मोक्षस्य तात्त्विकं सापेक्षतानित्यत्वमिति नानुमानस्यावकाशः स सोक्तः कृतिंवदहनत्वात्
तेभव्ययफलमित्यर्थः इममध्यायद्वयेन प्रतिपादितमोक्षैकप्रयोजनं योगं तानयोगं विवस्वते सूर्याय प्रोक्तवानहं
स्मि सप्तनोराः परानतारपतीत्यापेन सोपि विवस्वान्मनवे प्राह स्वपुत्रायोक्तवान् मनुरपि स्वपुत्राय इक्ष्वाक
वेऽब्रवीदुपदिष्टवानित्यर्थः १ स्वप्रोक्तस्यानयोगस्य शिष्टजनपरिग्रहात्तत्प्रमेवाविस्फुटयति एवं परंपराप्रा
प्तमिमं राजर्षयो विदुः स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप २ ब्रह्मनिष्ठपामरं शत्रुं कामक्रोधादिलक्षणं तो
पयतीति नाशयतीति परंतपेति संबुद्धिः एवं क्षत्रीरान्यावैवस्वतादिविशिष्टजनपरस्परया प्राप्तमनं ज्ञानयोगमिमं वक्ष्यमाणं
चीनाराजर्षयो जनकादयो विदुरेवमेवाविशिष्टलितवा राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयः प्रदीप्तक्षत्रादीनामस्मिन्पलस्मात् राम०
राजानेश्चऋषयश्च विदुरितिवा नतुराजस्वमेक्षिभिर्महात्मेधे अरिगज्ञानितेसवजेमानेदुलावापि वरदाबादिस्थते ९९
इत्यत आह स इति एवं विवस्वदादिक्रमप्राप्तस्तितो योगः स इदानीं महता कालेन कालदोषेण विवर्यासेन प्रवर्तते अवर्जते

अविवस्वतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४ श्रीकृष्णाभिधाने भवतो जन्मापरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे ल

गी०च०नु०न्तुत्पन्नं हि दृष्टत्वाद्विवस्वतः सर्वजगत्प्रकाशकं तेजो स्यादिति विवस्वान्मध्ये तस्य तु जन्म परं प्राचीनं सृष्ट्यादौ जुक्तो॰ सूर्य ओअ

२

जायत इति श्रवणात् देवमुखयोर्जन्मव्यत्यासे सति त्वमादौ विवस्वत इमं योगं प्रोक्तवानिति एतद्वचनं सत्यमित्यहं कथं विजानीयां सम्यो

वा विजानीयाम् एवं भ्रमसु तो यातीति वाक्यस्वाभिप्रायं कथं वक्ष्यस्त्रे च सर्वेषामविश्वासं एवं उदे तीत्यर्थः ४ इदं समममायावि

लास एवैभवमेव सत्यमिति जानन्तो केवलमस्य काना मेवं भगवान्नुपमन्तत्वं विदितवन्तो पि तिनानोते वाम स्तव भयो स्य त्वभावना अश्र

१९८

भक्ति स्वमदुःक्लो चमसा रागता बुद्धिः अहं तु स्वयमजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्त स्वभावस्तथापि स्वेन स्व

स्वमहिम्नाप्रि हृन्नित्य त्तानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजः संपन्नस्य लोकनिग्रहानुग्रहचिकीर्षोर्ममैवमेवबहूनि जन्मानि संतोप्ता

हृ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ५ मेममाऽममेप स्वभावस्यानं तरगतकें

यु रसे श्वरस्य देवतिर्यङ्मनुष्येषु जन्मानि व्यतीतानि तानि क्रान्तानि बहूनि संख्यानि सन्ति तव चान्येषां च च तानानि गता

नि जन्मानि सर्वाण्यहं वेद वेद्मि न हि विजानुप्तिताने विं परिलोपो विद्यते श्रवणादृश्यतिहतविज्ञानशक्तित्वादतीता

नागतवर्तमानार्थं सर्वं विजानामीत्यर्थः त्वं तु तानि जन्मानि न वेत्थ पापपुण्यपरागद्वेषादिदोषैस्तिरोभूतज्ञानशक्ति

त्वान्न किंचिज्ज्ञानासीत्यर्थः ५ ननु कर्मरहितज्जायते जंतुः कर्मरो च प्रविलीयत इति स्मरणाज्जन्मादिहेतोः पुण्यपापा

द्वेः अभावान्न वेश्वरस्य सतनत्रस्य कथं जन्मादि स्थिताकामापा मायैवमम जन्मादयो न तु लोकवत्कर्मणेति बोधयितु

मोह अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् जनितानवाप्तिपरतिश्रवणाज्जन्मरहेतोरुपादानादेरभावादजो जन्म

सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६ कदाचिदपि न जायते इति श्रुतेरजः न तस्मरविषि १

राम०
६०

जनो भावादिहास्मिंल्लोके नष्टः संप्रदायविच्छेदेनात्रष्ट इत्यर्थः २ विनष्टसंप्रदायः स योगः किमर्थं पुनरिदानीं त्वयाम
र्जितस्त्वाकोशायां कृष्णस्यासंगच्छिद्रूपरवान्नस्य विक्षिपेः विपश्ये नान्तनहुर्मकमोरुपःध्यस्यकर्ताहंभोक्ताहंसुखी
दुःखीति मोमुह्यमाने दोहृद्यमाने लोके स्मिमालोक्य कृपया न संसारसागरादुद्दिधीर्षया मया त्वां निमित्तीकृत्य प्रव
र्तितस्त्वाशयेनाह स एवायं मया तेद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं ३ एवंविध
स्ते संप्रदायमहत्त्वे पुरातन आनादिरुक्तिमूलकत्वात् सनातनो यो योगः प्रोक्तः संसारध्वांतविध्वंसकः स एवायं
योगो मया ऽद्य कर्तव्यो क्तव्यं भ्रमेण मुह्यमानाय ते तुभ्यं प्रोक्तो बुद्धिमोहविच्छित्तये उपदिष्ट इत्यर्थः अर्जुनस्यास्मा
नोपदेशयोग्यता दर्शयति भक्त इत्यादिना यथा शिवस्य विष्णुरेव विष्णुमयः शिव इति शिवके शवभेदश्रव
णाच्छिवरूपमात्मे व बाहिरंतरमाययाप्रच्छायाभक्तस्य भक्तो मे भक्तोसि सदा मद्भजनशीलोसि सखा चासि सखा स्निग्धः स
खुः सर्वगामग्रन्गामादिमिर्दैवीभ्यमाने चितः स्निग्धस्त्वासि समापभक्तः स्निग्धश्चेति हेतोरेव स योगस्त अद्य दिष्ट इत्य
र्थः किमेवं पात्रं परिशीलनं योगोपदेशायेत्यत आह रहस्यमिति हि यस्मादेतज्ज्ञानशास्त्रं रहस्यं गोप्यं यस्मै कस्मैचिद्वि
तरद्दवनेवक्तुमयोग्यमित्यभिप्रेत्य न्नुतरन्यत आह उत्तममिति उत्तमं सर्वोत्तमं परब्रह्मतत्त्वप्राप्तिहेतुत्वात् उत्तमं साधुं न्नुक्तं रतत एव
रहस्यमनेनैव न कस्मैचिद्वक्तव्यमित्यर्थः ३ राजसाधारणो पंक्तिरष्णः वसुदेवपुत्रत्वादनेनोक्तमिदं प्रामाण्यमनमा
णमित्यत्र गीतायां सर्वे धर्मा विश्वासः स्यात् हेतुर्भगवन्नैतत् सुरत्वे विज्ञाते प्रच्छायाम् क्रिष्णां मद्वृजिः संपद्यते तत्पास
वै कृतार्थाः स्फुरितिश्रीकृष्णस्य परमेश्वरत्वं तन्मुखेनैव प्रपादयितव्यमित्याशयेनार्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं

देवादिषु मायया न वसंभवः कदेत्याकांक्षायामाह यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा
गी०व्या०नु० त्मानं सृजाम्यहं ७ वर्णाश्रमाभिराणामभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः सम्यगनुष्ठेयस्य धर्मस्य वैदिकस्य ग्लानिर्हानिः प्रको
हिभिर्निर्विघ्ने धविच्छित्तिर्यदा यदा भवति हिः ऽपारम्परासिद्धिद्योतनार्थः न येवाधर्मस्य सर्वोन्नयहेतोरभ्युत्थानं
३ अभितः सर्वत्रात्मन एव रागोद्रेकोत्थानं ... मकेनोरिवोत्पत्तिर्भवति तदा तदात्मानं स्वस्य धर्माधर्मयोर्हन्तृत्वेना
नुग्रहनिग्रहयोग्यं देहमात्ममायया सर्वनियन्ताहमीश्वरः सृजामीत्यर्थः ७ उक्तमर्थं स्पष्टयति परित्राणाय
साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८ शरणागतेष्वपि स्वधर्मे निरताजनित
१३३ एव साधवस्तेषां स्वधर्मैकशरणानां परित्राणाय तेषां विनैव मार्गेनामिह परलोकयोर्विच्छित्तिर्येषां तस्या
तयारक्षणाय परित्राणं न स्यात्तेन साधुभिरीश्वरएव शास्त्रकर्त्तेति धैर्येण स्वधर्मे स्यात्तेन भवति तत्त्वं चितं भ
वति विनाशाय च दुष्कृतां येन त्रिभिरपि करणैः पापमेव कुर्वन्ति नान्यत्ते दुष्कृतो जगद्दूषणास्तेषां समूल
विनाशाय च धर्मसंस्थापनार्थाय च धर्मस्य सतामभ्युदयनिःश्रेयसहेतोर्धर्मस्य वाङ्मात्ररक्षकं संस्थापनाय धर्म
मेस्माधिकारिभिः सर्वैर्नियमेन यथाशास्त्रमनुष्ठापनमेव संस्थापनं तस्मै युगे युगे कृतादौ मनुष्योऽयं त्व
मायया स्वयमेव संभवाम्यवतरामीत्यर्थः साधुपरिपालनं असाधुविनाशनं धर्मसंस्थापनं चैतत्त्रितयमेव राम०
भगवदवतारस्य प्रयोजनमिति सूचितं भवति यज्ञादिधर्मेणासंरक्षिते न देवा वर्द्धन्ते वृष्टिप्रवृत्ताभिरन्नमन्त्रे न ९०
मालिनः सर्वे जीवन्त्यतो धर्मे सेरक्षणमात्रेण विश्वं संरक्षितमेव भवतीति भावः ८ दुष्टानां शिष्टानां चेति

रहित एवास्मि एवमजः सन्नव्ययितयाऽव्ययात्मा निरवयवत्वेन विनाशकारणसामग्रीसंबंधायोगादव्ययः नाशन
क्रियापी अविषय आत्मा स्वभावो यस्य सोऽव्ययात्मा नित्यः अजो नित्य इति श्रवणादव्ययात्मा नित्य एवास्मि न केवि
द्विविधविकारवान् अजोऽव्ययात्मेति विशेषणाद्वयं तन्तरालविकारासंभवद्योतनार्थं आद्यन्तयोरभावेन तन्तरवस्था
केल्पनाऽयोगात् ननु तत्कर्मनिमित्तकजन्माभावेपीश्वरनियमात्स्यादेवेत्यत आह भूतेति ब्रह्मादीनामन्येषां च
भूतानामहमेवेश्वरो नियन्ता स्वसन्निधिमात्रेण एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः ननु ममामोक्तिनिपत्तानवाक्षिपति श्रव
णात् तोऽहं नेकस्यापि च नियोगाविषय एवमजोऽप्यव्ययात्मापीश्वरोपि च सन्नहं निर्विकार एव परमात्मा प्रकृतिं प्रक
र्षेण कृतिः सृष्ट्यादिक्रिया यस्याः सकाशात्तन्मसा प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां दैवीं मायां मायां तु प्रकृतिं विद्यादि
ति श्रुतेः तां प्रकृतिं स्वां स्वकीयां कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रवणात् स्वस्योपाधिभूतामव्यक्त
संज्ञिकां मूलप्रकृतिमधिष्ठाय तत्स्थां गत्वा पृथं च अहं ममेति भावनोत्क्रन्त्वा यो जन्मादिलक्षणः सोऽहं संभवाम्यात्मा
यथा आत्माधीनामायाऽऽत्ममायातया संभवामि प्रहाभात्मनः संभावद्देहेदेहवत्त्व शक्तिवदात्मनो ममाऽभिन्ना
मायाऽऽत्ममायान तु मद्व्यतिरिक्ता देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति श्रवणादन्यथात्वेऽद्वैतहानिः इति विरोध
श्च स्यादतोऽवहं देहवच्छक्तिवद्भिन्नैव सा प्रकृतिर्मच्छक्तिता मायातएवाऽजन्मनोऽनुवर्तुतेत्त्यान्ते निकलंनि
ष्क्रियं पंमिति नेजायते म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुतेर्विरोधापत्तेस्ततो मायथैवाहं देवादिरूपसंभवामीत्यर्थः एवं तत्त्व
दार्थस्येश्वरस्य जन्मादेर्मायिकत्वे बोधिते त्वंपदार्थस्यापि तद्भिन्नत्वाज्जन्मकर्मणोर्व्यावहारिकमेवेति सूचितं भवति २

त्वान्नात्मस्वभावत्वेन तु दृ आत्मा मनीयेषां ते तु ह्यात्मानो बहवो वासुदेवादयो मुमुक्षवः स्वयं सर्वदा मामुपाश्रिताः माम
गी० व्या०टी० एवं मत्परमनंतरमबाह्यमद्वितीयं परं ब्रह्मैवोपाश्रिताः उपेक्षापरा नाम सर्वं ब्रह्मैवेति बहिरंतः सर्वत्र समदृष्टाः स
४ देके त्वदर्शनं तदेव कुर्वंतः संतो मत्समया मदात्मनावस्थानात्वादेहपातानंतरं मह्येव ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणा
मागतो विदेहमुक्तिमाप्ता इत्यर्थः १० ननु सर्वे भागिनः सुधाद्याविवत्वप्येवाद्वितीये परे ब्रह्मस्थितिरिति दत्त्वदा वास
स्य सर्वसमत्वे केभ्यश्चिदेव तत्र मुक्तिरपि च चक्षिन्नतु सर्वेभ्यः कस्मात्वापि यस्य पातरस्याः शंकायां न सुधास्त्विवास्य स
र्वेस्य समत्वेपि निपीतसुधानामेवामरत्वं न त्वितरेषां यथा तथैवमप्यवस्थानस्य सर्वसमत्वेपि मामेकं परं भावयेभजं
२०० ति तेषामेव विमुक्तिर्नेतरे परं भावं भजतां कामिनामिति त्रयस्यापयोपास्तते तथैव भवतीत्येतन्न सत्यमन्तुस्तत्या
ह ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११ हे रूपे वासुदेवस्य व्य
क्तं चाव्यक्तमेव च अव्यक्तं ब्रह्म सगुणं रूपं व्यक्तमेतच्चराचरमिति स्मरणात् व्यक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्माव्यक्तं तु मायो
पाधिकमपरं ब्रह्म सकार्यमेवं व्यवस्थिते मतत्वं शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतस्सत्त्व प्रज्ञानुरूपेण तयोर्द्वितीयपरं
ब्रह्मविदो वाप्यपरं ब्रह्मविदोपि वा तत्फलार्थिनो ये जना मामेव द्वेधावस्थितं परमात्मानं पर्युपासते ज्ञाने
योगेन वा कर्मयोगेन वाप्यन्यथा वा येन प्रकारेणोपासते तेनत्वासाधननिष्ठा नराः तानुपासकान्तरेतु येवयास्मिन्नु
पास्मिन्नुतनेव परिनिष्ठितामवंतित अरूपेणेव मन्ये ज्ञीमयभजाम्यनुग्रहामितं अहं तत्पासनानुरूपफलेनयो
जयामीत्यर्थः पाहृ श्रीभावनावतसिद्धिर्भवतिता हृदीति निमन्त्वमजावलेन परिग्रहीतवत्त्पासनानुरूपेरोव

राम०
६६

स्व

म्रहानुग्रहार्थं धर्मसंस्थापनार्थं च विवस्वदादिभ्यो योगोपदेशाय च मायया संभावितानि यानि शरीराणि

यानि तैः कृतानि कर्माणि तान्येतानि च सर्वाणि वस्तुतो ब्रह्ममात्रमेवेति यो विजानाति स मुक्तिं गच्छतीत्याह

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९ ऋतरनपेक्षया स्वात्मनि

स्वयमेव स्वशक्त्या योगेन दीप्यते प्रकाशनरतीति दिव्यं निर्विशेषचिदेकरसं परं ब्रह्म दिवितिदिवुधातोः क्विबन्तं रूपं त

स्मिन्नदिति परब्रह्मणि एवंज्ञानं दैकघने द्वितीये सर्वाधिष्ठाने भातानाप्रकृतिर्येत्वशकृतं मे जन्म शरीरं प्रवृत्त

कृतं के मेन देते सर्वं तत्तन्नाध्यात्मकस्यापरिशोल्य दिव्यादिवो ब्रह्मणः स्वरूपं दिव्यं चेतन्नतन्मात्रमेवेत्येवं यो वे

त्तिसाक्षाद्विजानाति स सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शी विद्वानिमं विद्वद्देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न तु पुनर्जायते किंतु

मामेति सच्चिदानन्दैकरसं मां ब्रह्मैव प्राप्नोति विदेहमुक्तिं गच्छतीत्यर्थः ९ सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्श

नयोगेनायं चो बहवो मुक्ता इति योगः प्रोक्तः पुरातनैरपि यदुक्तं योगस्य प्राक्तनत्वं तत्स्पष्टयति पादपत्ति वीतरागभ

यक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १० लोभ्येऽपकारिषु च रागः अ

धात्मिकाद्युपद्रवेभ्यो भयं तत्स्यापकारिषु क्रोधः क्रोधस्त्यापसत्ववेनो ज्ञानेन्मेन्ते दोहिया नाद्दुगु रागाना

मुपलक्षणो नोश्रसृस्तु क्याससदसद्विवेकवैराग्याभ्यां वीता विच्छिन्य निर्गताः रागभयक्रोधा येषां ते वीतरा

गभयक्रोधाः ज्ञानतपसा ज्ञानं ब्रह्मैवाहमस्मीति साक्षात्कारः स एव आत्मत्वेवेदनमप्रतिबद्धं पन्नस्तानेन देवतपः

मुमुक्षोर्यतेः कर्तव्यं मननमपि हि द्विपाराणं वहोलाग्यपरन्तपः इति स्मरणात्तेन ज्ञानेन तपसा पूताः सेमग्विन

[illegible]

201

श्रीगणेशाय नमः ॐ सदसद्विवेकेन तज्जनितनीव्रवैराग्येण मुमुक्षुणा च संन्यस्तसर्वकर्मणा मोक्षैककामस्य त्वरा
त्वरेण स्य सदसद्विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्सिद्धेर्ब्राह्मणत्वसिद्धेश्च सा कल्पापाद्यातो ब्रह्मजिज्ञासेति १ आत्मा वा अरे द्र
ष्टव्यः श्रोतव्य इति तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादि श्रुतत्वात् प्रकारेण सद्गुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमुपसद्य ब्रह्मविचारः क
र्तव्य इति मत्वा यः स च वितुं सदसद्विवेकिनोऽर्जुनस्य परमार्थोपदेशार्थं शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति श्रवणमिति यानीतं तस्मै ई
श्वरेण कृतात्माऽनात्मज्ञानोपदेशप्रकारं च प्रतिपादयितुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते तत्रादौ सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवान्
शोकस्य पारं तारयत्विति श्रवणात्संसारदुःखेन शोचंतं स्वशरणागतं मुमुक्षुमभयवचनेन एवं कश्मलमिमं सुरतो कल्मषं तत्त्वतो
धयेदिति सूचयितुं तथा शोचंतमर्जुनं विवेकवचनैर्भगवानबोधयामासेति वक्तुं धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच तं तथा कृपया
विष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ तथोक्तरीत्या सामग्रीप्याप्तेः आत्मज्ञानरयोग्यं वि
षीदंतमिति मारिष्यमाणस्वजनेषु कृपयाऽविष्टमत एव विषीदंतमत एवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणमर्जुनं दृष्ट्वा मधुसूद
नः मध्वाख्यमसुरं सूदयतीति मधुसूदनः यद्वा सर्वेषां देहे मधुवदिष्टत्वान्मधुरूपं कारणं मायाममकाशनेन सूदयतीति
मधुसूदनः यद्वा इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्विति श्रवणात् मधुः स्वरूपानंदः तेन सायं परोक्षवृत्तौ सूदयति स्फोरयतीति मधुसूद
नः श्रीकृष्णः इदं वक्ष्यमाणलक्षणं वाक्यमुवाच अत्र कृपया विष्टमित्यनेन मुमुक्षोः कृपादिभिरष्टभिरात्मगुणैः
भवितव्यमिति सूचितं ते चाष्टौ कृपापदं क्षांत्यादीनामुपलक्षणार्थं दया सर्वभूतेषु क्षांतिरनसूया शौचमनायासो मंग
लमकार्पण्यमस्पृहा चेत्यष्टावात्मगुणा इति गौतमोक्तेः रेष्टभिरात्मगुणैर्विशिष्टस्यैव सम्यक् ज्ञानं जायते सो
ऽहं भगवः शोचामीति श्रवणान्नत्वं संसारसागरं तारयिष्यामीति प्रोचितः परितप्तस्य चतुर्भिरिंद्रियैर्मसीदतीति सूचयितुं विषी

ता १ ...सविकार रहित

गीता०टी०
२

द्युम्नेन व्यूढां शकटव्यूहाद्याकारेण संभावितां एवं महतीं द्रुपदपुत्रेण लोकाहीं पाण्डुपुत्राणां च मत्सेनामेतां मद्दूरवर्तिनीं
पश्यपश्य पाण्डुतेजोबलपौरुषमत्ताहमसुरं मितां विलोकयेत्यर्थः ३ पाण्डुतेजोबलपौरुषमत्ताहमेव मत्करत्वाति
भिः अत्र शूरा महेष्वासाः भीमार्जुनसमा युधि युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानः का
शिराजश्च वीर्यवान् पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ५ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवा
न् सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६ अत्र पाण्डवसेनायां ये योद्धारस्ते सर्वे शूराः विक्रान्ता न विपद्यन्तेति
शूराः महेष्वासाः इषवो यस्यन्ते क्षिप्यन्ते एभिरिति इष्वासाः कोदण्डा महान्तो येषां ते महेष्वासाः युधि भीमार्जुनस
माः बलेन पराक्रमेण च भीमार्जुनाभ्यां समाः सर्वे तुल्या इत्यर्थः केन ते ताकास्तावत्तानेव नामानि निर्दिशति
युयुधान इत्यादिना अतिशयेन युध्यतीति युयुधानः सात्यकिः मत्स्यविशेषेणाटव्यतीति विराटः द्रुपद
स्तः पदं ध्वजे यस्य स द्रुपदो महारथः एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणा
श्च महारथ इति स्मृतेः इति वचनात् द्रुपदो महारथः ४ धृष्टः प्रगल्भः केतुर्यस्येति धृष्टकेतुः राजविशेषः चिकि
तानस्यापत्यं चेकितानो वीर्यवान् राजविशेषः पुरूणि बहूनि जयतीति पुरुजित् कुन्तिभोजः कुन्तीपिता शि
बिगोत्रापत्यं शैब्यो राजविशेषः सर्व एव नरपुंगवः ५ युधा युद्धे मन्युः कोपवेगो यस्य स युधामन्युः पाञ्चालः
उत्तम ओजो बलं यस्य स उत्तमौजाः पाञ्चालः वीर्यवान् सौभद्रः सुभद्रापुत्रः तेजोबलविशेषबलविक्रान्तानवि
शारदस्थविरधर्मी रथलिप्यलापपतिरतिवीरलस्य कर्मवीर्यं तेजस्यास्तीति वीर्यवान् द्रौपद्याः पुत्राः द्रौपदेया
: प्रतिविन्ध्यादयश्चोका सर्वे महारथाः आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन्नत्र सत्तमाऽयुद्धे योधयत्येवं रथैः सम

१८०

202

मु॰ एकसुखविमुखः समादिषु द्विसपक्षो मुमुक्षुरेवेति निर्धारयितुं ब्रह्मविद्याश्रोतयेऽर्जुनेन रामद॰ सहितं वचनम
धर्मस्येति स्तत्वमैहिकामुष्मिकसुखवैमुख्यं शमदमादिसंपत्तिं च प्रदर्शयितुं प्रथमाध्याय आरभ्यते तत्रादौ पाण्डवानां धार्तराष्ट्रा
णां च युद्धाय समेतानां वृत्तान्तं श्रोतुकामो धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव किम
कुर्वत संजय १ धर्मप्रधानत्वात् धर्मस्य पात्रस्थानं इति वा धर्मक्षेत्रं तस्मिन् धर्मक्षेत्रे चेत्यस्मानेन धर्मतन्त्रं स्थलं
दे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवो युद्धं चिकीर्षवो ऽनेन समवेताः समगताः सन्तः मामकाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकु
र्वत किं कार्यं कृतवन्तः संजय धर्मार्थः नन्वत्र उभयत्र विशेषणबलेन समवेतानां ... युद्धमेवेति युद्ध्ये
वकर्तव्यत्वे प्रतीयमाने ... युद्धं ... किमकुर्वत संजयेति ... नीयं धर्म
क्षेत्रस्य ... महिम्ना स्वयमेव धर्मपरो ... दुर्योधनस्तापि ... पाण्डवा वा ... स्वेनमहिम्ना
... धर्मक्षेत्रे ... वधो नरकायेति नरकभयात् युद्धादुपरता वा अथवा सर्वे युद्धमेव कृतवन्तो वा ... तत्र
... संजय उवाच दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा आचा
र्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् २ राजा दुर्योधनस्तदा युद्धसन्नाहकाले व्यूढं व्यूहाकारेणावस्थितं पाण्डवानीकं
सैन्यं दृष्ट्वा धनुर्विद्याचार्यं द्रोणमुपसंगम्य पाण्डवैर्लोकप्रवर्तने ... स्वपक्षे ... संपादयितुमि
च्छुः पाण्डवचनमब्रवीत् ... मधुसूदनः ... श्रीभगवानुवाचेति ... दुर्योधन उवाचेति ... पाप
... आचार्यादिकं दुर्योधन उवाच पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शि
ष्येण धीमता ३ हे आचार्य धीमता ... तव शिष्येण ... द्रुपदपुत्रेण १६२

गीता०अ०
२

भीतो भयजये तस्माद्भवंतो योद्धार एव निरुक्ताः सर्वे अयनेषु च क्रमादिव्यूहमार्गेषु यथाभागं विभक्तं स्वं स्वं स्थानं यपात्त यास्थिताः
संतो भीष्ममेवाभिरक्षंतु सेनामुखेषु ह्यसंतं भीष्ममभिलोरक्षंतु भीष्मस्य परेभ्य उपद्रवो यथा न स्यात्तथा परिवेष्टारक्ष
तां कुर्वंतः संत एव पृष्ठदेव कुरुतेत्यर्थः ११ एवमुक्तवति राज्ञि तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंहनादं वि
नद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहो भीष्मः तवैव जयसे यादयिष्यामीति सूचय
न्निव तस्य दुर्योधनस्य हर्षं संपादयन् सिंहनादं विनद्योच्चैः कृत्वा स्वपक्षं च्चोरुदात्तं शंखं दध्मौ रयोपात्त १२ ततः शं
खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततः भीष्मशंखनिनादेनोत्पन्न
रणोत्साहैर्दुर्योधनादिसर्वैः सैनिकैः स्वस्वशंखाश्च सेनाचरैर्भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः पणवाद्यावाद्यविशेषाश्च
सहसा शीघ्रमेवाभ्यहन्यंत शंखभेर्यादिहननसमुत्पन्नो यः शब्दो ध्वनिः स तुमुलस्संकीर्णः सन्महानभूदि
त्यर्थः १३ संजय एवं दुर्योधनसेनायां जितमुक्त्वा पांडवसेनायां वृत्तिमाह ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ
२०३ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा
वृकोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ ततो भीष्मा
दिशंखोद्घोषानंतरमेव श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति रथ्ये स्यंदने रथे स्थितौ माधवः पांडवोऽर्जुनश्चादिविभवौ दिव्यौ शंखौ प्रद
ध्मतुः उक्तमेव विस्पष्टयति पांचजन्यं पंचजनादुत्पन्नं पांचजन्यं हृषीकेशो दध्मौ देवैर्दत्तं देवदत्तं शंखं धनंजयो दध्मौ राम०
लोकभयंकरानीकसीरापस्येति भीमकर्मा वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो भीमः पौंड्रं नाम महाशंखं दध्मौ राजा युधि
ष्ठिरत्वाद्युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः अनंतविजयं अनंतो नाशरहितो विजयो यस्मात्तमनंतविजयं नाम शंखं दध्मौ

हा॥ युयुधानो इत्यक्षरलक्षणलक्षितत्वात्सर्वेषां महारथत्वं सिद्धं ६ एवं पांडवसेनानेतॄन् विदित्वा स्वसेनानेतॄन्
दर्शयितुमाह अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७ टी० अस्मा
कं ये तु विशिष्टा विद्याबलपौरुषपराक्रमकुलशीलादिभिः प्रसिद्धाः सैन्यस्य नायकाः नेतारः तान् ते तव संज्ञार्थं सम्यक्परि
ज्ञानार्थं ब्रवीमि त्वं निबोध बुध्यस्व हि द्विजोत्तम ७ केते इत्यत आह द्वाभ्यां भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समि
तिंजयः अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ८ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे
युद्धविशारदाः ९ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च पांडवाः समितिं संग्रामं सपदि दुष्टं पांजयतीति समितिंजयो
युद्धे जयशील इत्यर्थः अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिः सोमदत्तस्यापत्यं भूरिश्रवाः अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे
त्यक्तजीविताः शूराः शौर्यशालिनः नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाविधानि शस्त्राणि शूलचक्रगदाखड्गपरिघादीनि प्र
हरणानि अस्त्राणि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः त एव युद्धविशारदाः सकलयुद्धे निपुणा इत्यर्थः सर्वे मदर्थे मम हितं
सिद्ध्यर्थं त्यक्तजीविताः प्राणानपि त्यक्तुं उद्यताः ते सपदि प्राणान् निष्क्रयेण त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ९ किंच अपर्याप्तं तदस्मा
कं बलं भीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं १० अपर्याप्तं युद्धाय पर्याप्तं बलमस्माकं निस्सीमं भी
ष्मेण तत्तु भीष्माभिरक्षितं भीष्मेणाभिरक्षितं शरीरवान् स्तावद्बलं नरक्षितं समस्तसमुदायं स्वपादनापद्यमानं समेव भवति न
हि पुनः पाण्डवबलात् तेषां तु पाण्डवानां तु इदं पुरोदृश्यमानं बलं पर्याप्तं परिमितं भीमेनाभिरक्षितं स्वल्पं अपूर्णमेव भवति हीनत्वरूपा
स्वल्पादिति भावः इतोन्यथा व्याख्यानं संधिः अस्मच्छत्रुबलं दर्शनादेव मे कृत्स्नं विजितं भाति १० तथैवास्तु नाम किं मिदानी
कर्तव्यमित्यत आह अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ११ टीका द्रोष्मा

गी०भा०प०

४

२०५

पुष्टिमिच्छापि पं इति स्यमो हेककामितः सेनयपक्षद्देवानां तद्दृष्ट्येन कियमाणकर्मणां तत्फलानां च विचारः सम्यक्कृ
र्तव्य इति सूचयितुमर्जुनस्य परमार्थिनः कर्तव्यं योद्धव्यं योद्धारो दुष्क्रियया प्राप्तफलानां स्वरूपविचारं तदृष्टिं तदेव राधं
च प्रतिपादयितुमिदं प्रकरणमारभते अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्य
म्य पांडवः हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते अथोभयसेनयोर्मध्ये दृष्टव्यान्नाह सम्मनजेरं चंड्रोरयत्वं पांडवः क
पिध्वजोऽर्जुनः व्यवस्थितान् उद्यतान् युयुत्सून् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा स्वधनुरपि धनुरुद्यम्य शस्त्राणां संपाते प्रयो
गकाले प्राप्ते तदा हृषीकेशमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाह अर्जुन उवाच सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ या
वदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् टी० योद्धुकामान् उद्यतान् अत एव व्यवस्थितान् सेनां सत्रे द्युउद्युद्धो
धुं कामेनेतान् प्रेपाघान् सर्वान् यावत् यावति देशे स्थितानहं निरीक्षे सम्यक्प्रपश्यामि इहे अच्युत तावतं देशं मे रथं नी
त्वा सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापय किमिह सेना द्रष्टुमागतोऽसि नेत्याह कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमु
द्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः २३ अस्मिन्रणसमु
द्यमे उद्योगे व्यापारे कैः सह मया योद्धव्यं उद्युक्तं यम् भवति दुर्बुद्धेर्धर्मनिष्ठस्य धार्तराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रायत्स्य दुर्बोध
स्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः युद्धेनेष्टं अर्थं संपादयितुकामाः संतोऽत्र कुरुक्षेत्रे ये वा एते समागता तान्योत्स्यमाना
न् सर्वानहमवेक्षे नामरूपकुलं च सर्वं पश्यामि तावत्स्थापय रथं स्थापयेत्यर्थः २३ संजय उवाच एवमुक्तो हृषीकेशो
गुडाकेशेन भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां उवाच
पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ टीका गुडाकेशः अंगुष्ठतर्जनीयोगो गुडाका मुष्टिस्तद्दृढे निबंधनादे

राम०

सुघोषमणिपुष्पकनामानौ शंखौ नकुलः सहदेवश्च दध्मतुरिति शेषः १६ किंच काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महा
रथः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् द
ध्मुः पृथक्पृथक् १८ परमो महानिष्वासो यस्य स काश्यः काशीपतिश्च शिखंडी एतन्नामकः स्त्रीत्वे समिधानास्तास्या
स्त्रीभिः शिखंडी पांचालः महारथो धृष्टद्युम्नः धृष्टं परधर्षकं द्युम्नं बलं यस्य स धृष्टद्युम्नः सेनापतिः विराटश्च न पराजि
तो रिपुभिः अपराजितः सेसकस्यापत्यं पुमान् सात्यकिः द्रुपदो द्रौपदेयाश्च महाबाहुः राजानुबाहुः सौभद्रश्च निहताः
योधाः सर्वशः पृथक्पृथक् शंखान् दध्मुः प्रत्येकं प्रयामासुरित्यर्थः १८ किंच स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदया
नि व्यदारयत् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९ पांचजन्यदेवदत्तपौंड्रादिमहाशंखेभ्यः समुत्पन्नो यो
घोषो महाध्वनिः स सर्वशंखनिनादैस्तुमुलः संकीर्णोऽभूत् तेन नभ आकाशं चकार दिशः सर्वाः पृथिवीं चका
राष्पर्वतविलानि व्यनुनादयन् स्वस्वनानुरूपं प्रतिध्वनयन् तद्ध्वनिना संभयस्वयं धार्तराष्ट्राणां अत्र सर्वधा
र्तराष्ट्रपः धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पौत्राः सैनिकाश्च सर्वे धार्तराष्ट्राः तेषां हृदयानि हृदयस्य कालखंडान् व्यदारयत्
विदलितवान् तेन नादेन भग्नहृदया जाता इत्यर्थः १९ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते सस्यमिव मर्त्यः पच्यते
सस्यमिवाजायते पुनः । अक्षादद्यो कर्मवैरप्येऽकर्म एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंति श्री
भावामर्त्यस्य पदं तके तत्पराचः कामाननुयंति बाला इति कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति अंधं तमः प्र
विशंति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता इत्यादिश्रुतिभिः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रु
वं जन्म मृतस्य च मोघाशा मोघकर्माणः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति इत्यादिस्मृतिभिश्च जन्यत्वहेतुत्वादि

गीता० म०

५

श्रीतासुक्तममम मम्रगूसतेभ्रुपरमा हृपपातिह्येम ज्ञातिर्निःसन्निद्य निर्दयस्य मातालस्य तां वचनमश्रीत् नमामुदेवोदकसा
संभ्रमस्तताइति युध्यो हिंद्रश्वाग्निस्त्वेत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानां जनि प्रमयाज्जनि मतां तेषामनित्यत्वमागंतुकेषु वंतं संसारितं फल
दानेनेवं धन त्वं च वितापत्रमुपसुरानिनयसुखाधिनात ह्यज्ञे किं मयेनेनऽः संतेन कर्णरोत्रिपरीतापः ऽतेनेयाह सीदंति च वितु मर्जु
नेस्य स्वकर्तव्यं धुज्ञनवधाने निज कपरितापप्रकारमाह दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं २८ सीदंति म
म गात्राणि मुखं च परिशुष्यति वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९ गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते न च शक्नोम्य
वस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव युस्के सेनां मन्ये स्याउ युत्सया समुपस्थितमिमं पुर
स्थं स्वजनं पितृपुत्रादिकं दृष्ट्वा मदीया इति ज्ञात्वा हेतुं मम गात्राणि करचरणादयः सीदंति शिथिलानि मुखं च परिशुष्यति
शुष्कं भवति शरीरे वेपथुः कंपो रोमहर्षो भयसंतापाभ्यां रोमोद्गमश्च जायते हस्तात् गांडीवं धनुः स्रंसते गलति त्वक्चैव प
रितापेन दह्यते मे मनोपि भ्रमतीव प्रत्युत्पंगछति अतएव रथे स्थातुं च न शक्नोमि दुःस्वप्न दर्शनरथ्येत स्वकानि विपरीतानि
वनि मित्तानि च पश्यामि न लक्षुत कलानि हे केशव इदानीमेव मनसुनयापिय श्रेयो भविष्यतीत्याह न च श्रेयोनुप
श्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च इमं पितृपितामहादिकं स्वजनमाहवे युद्धे हत्वा अनु
पश्चाद्युद्धानंतरमपि विनाशिमपि श्रेयः पश्यामि तेनावधेन विना कमपि पुरुषार्थमेष्यते विजानन् स्वर्गः अस्य वैते
वधेन जयादिलक्षणं श्रेयः स्यात् आह न कांक्षे इति स्वजनं हिंसया प्राप्तो यो जयः तमहं न कांक्षे तेन मानं राज्यं च न सुखानि वि
षयसुखान्यपि नाहं कांक्षे ३१ एतेनाधर्मग्रस्ते हि नतु स्वस्मा कं मा त्विस्फजे भवति एते यथा राज्याय ये
युध्यन्ते तथा भवद्भिरपि युध्यतामित्यत आह किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः

२०५

उ

थ्रेन

गुडतले नी यो गो गुडेश उच्यते तस्य रिमा ग्रके शाप स्य सगुडाकेशः पद्मानुडोगो लेसु पाकयो रित्यभिधाना
दुडो गोलः ब्रह्मांड गोल स्तत्स्वामी पिश्मयिरिवान् व हिस्वाकेति व्याप्रोतीति गुडाकेशः शिवः विष्णुश्चैकं परिवे हिता रंता
त्वाधिवसितिश्चकृतेः पद्मानुडवन्य धुरस्तन्तु भक्तान् अकृति व्याप्रोतीति गुडाकेशः शिवः स्वाद्रुड्डिला पमधुमांडता
पसीतिश्चकृतेः सा शिवरूपो यस्य स गुडाकेशोऽर्जुनस्तेन हृषीकेशः हृषी[illegible]शिकानामिंद्रियाणामी
शो हृषीकेशः श्रीकृष्णः एवमुक्तः सन् रथोत्तमं रथिकमारथिम्याम ब्विशेषे ध्वज मभावे न चोक्तेः श्वेतेनतुरय
सोत्तमे मत्त्वेन रथोत्तमं सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा भीष्मद्रोणप्रमुखतः षष्ठी बहुवचनान्तात्तसिः भीष्मद्रोणौ
प्रमुखं आदिर्येषां ते भीष्मद्रोणप्रमुखाः महीक्षितः क्षत्रियास्तेषां च भीष्मस्येव महीक्षित्त्वं तेषां भीष्मद्रोणप्रमुखा
नां महीक्षितां प्रमुखं सर्वेषां प्रमुखं एवं तासमनाविति शेषः हे पार्थ समवेतान् समवायं प्राप्तानेतान् कुरून् पश्येत्युवाच
मुमुक्षोर्विद्योपदेश्यदेवतापरिशीलनमेव कर्तव्यमिति सूचयितुमर्जुनस्य सैनिकपरिशीलनं [illegible] तत्राप
श्यत् स्थितान् पार्थः पितॄन् पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा २६ श्वशुरान् सु
हृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि अथ भगवदुक्तेरनन्तरं पार्थः एवं पाकुंतीतनयस्तंपायोऽर्जुनो वक्ष्यमाणान् स्थितान् तत्र स्थि
ता सेनयोरुभयोरपि स्थितान् पितॄन् पितृव्यान् समवयस्कान् समवयस्काः सखायः तान् श्वशुरान् सुहृदो मित्राणि चैव
सर्वानपि स्त्री पानेवा पश्यत् तन्ने तुत दृति रिङ्गानित्यर्थः २६ एवं तानत् दृष्ट्वार्जुनस्य स्नेहकार्यमाह तान्स
मीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् २७ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् संदर्शनकर्मेति सर्वत्र
कौन्तेयः कुंत्या अपत्यं कौन्तेयोऽर्जुनः [illegible]

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्

गी०ना०स० नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनेति वचनात् अतः सर्वे दोषिण एतान्नामेषां वधेन न कश्चिद्दोषः स्यात् आह पापमेवेति

६ आततायिनः उक्ताः षडपि दोषा एषां सन्तीति आततायिन एतान्हत्वा स्थितान् नन्वेनके रणस्थानपापमेवा

श्रयेत् अन्यभावस्यैवकारार्थः। यद्यप्याततायिवधे न दोष इत्यादि सर्व यापि सुत्तो येः कुर्यात्कु

लनाशेनमिति अर्थशास्त्राद्धि बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्मृतिरिति न्यायेन अर्थशास्त्राद्धि बलवत्त्वात् शास्त्रस्यात आ लो० कै०

ततायित्वदोषादपि कुलनाशकत्वदोषो महान् सोऽपमस्मान्स्यादिति भावः ३६ नन्वेवं त्वया किं निश्चितमित्यत आह तस्मान्ना

र्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ यस्माद्धातातायिनामपि वधेन कुलनाश

ने दोष एवमस्माकं तस्मात्स्वबान्धवान्धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हा न योग्या न च्छाम इत्यर्थः स्वजनवधे स्वार्थमेतेषां वधः क

२०८ र्तव्य एवेत्यत आह स्वजनमिति स्वजनेन सुखाभावः खलु दुःसहः महतिः वधं तु स्वजनं हत्वा कथं नु सुखिनः स्याम ३७ उ

भयसाधारणः खल्वयं विचारः कथं त्वयैव क्रियत इत्यत आह यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं

दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ३८ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९

एते दुर्योधनादयो लोभोपहतचेतसः। अस्मिन्नद्भुतनाशे हि सत्यं त्वं लोभक्रान्तेन हृतं मत्तं चेतो येषां ते लोभोपहतचे

तसः सन्तः कुलक्षयकरणेन भावि कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे विश्वासघातकं अन्यपातकं च यद्यपि न पश्यन्ति

न विचारयन्ति तथापि धर्माधर्मस्वरूपज्ञैः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन हे जनार्दन अस्माभिरस्मात्कुलक्षयकृ एम०

तात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयमिति काकुः कथं न विचारितव्यं विचारितव्यमेव किमस्माकं दुराग्रहेण नाशितमित्यापनेतेर

सुखानि च तइमेवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानि च ३३ धर्माधर्मविवेकवतांनोस्माकंस्वजनहिंसयाप्राप्तेनराज्येनकिं
किंफलंतन्मूलकैर्भोगैर्वाकिंतदर्थकेनजीवितेनवाकिं अधर्ममूलकंदोषावहमेतत्सर्वंमतंनोप्यस्मिन्नर्थः अप्यकार्यशतं
कृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिवचनात्पित्रादिभरणार्थंकृतोपि अधर्मोनदोषायेत्यतआह येषामिति अकार्यशतेनापि
पोषणीयानांयेषांपितृपुत्रादीनामर्थेनिमित्तंराज्यंभोगाःसुखानिचकांक्षितंनोस्माभिःकांक्षितानिभवंति तइतितेयाद्ये
षष्ठी तएवपित्रादयइमेप्राणान्धनानिचत्यक्त्वायुद्धेयुद्धनिमित्तमवस्थिताःजीविताशांत्यक्त्वायुद्धेमनुमानत्यतिष्ठंते
त्यर्थः ३३ केतेइत्याकांक्षायामाह आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधि
नस्तथा ३४ अत्रास्माकंकेचिद्द्रोणाचार्याःकेचित्पितरःकेचित्पुत्रास्तथैवकेचित्पितामहाश्चकारात्केचित्प्रमातामहाःकेचि
न्मातुलाःकेचिच्छ्वशुराःकेचित्पौत्राःकेचित्श्यालाःकेचित्संबंधिनएवंसर्वेस्वजनाएवनान्यइत्यर्थः ३४ स्वजनाएवसर्वे
तेभवंतुत्वमिदानींकिंकर्तुमिच्छसीत्यतआह एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोपिमधुसूदन अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिं
नुमहीकृते ३५ स्वजैर्मांघ्नतोपिहिंसतोप्येतानाचार्यादीन्नहंतुनेच्छामित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोरपिनिमित्तायवार्थेनेषां
हननेनेंद्रत्वंवाप्याप्नुयात्तथाप्येतान्नहंतुनेच्छामिकिंनुमहीकृतेकिंवक्तव्यंराज्यार्थमेतान्नहंतुनेच्छामीति अनेनस्व
र्गसुखमपिमास्त्विस्मत्कंभवतीति ३५ एतेऽप्यस्माकंमहद्द्रोहाद्दिभिर्वेर्ध्नकृतंअपकारिणांहनने संतोपापधर्मो
यचभवतीत्यतआह निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ धा
र्तराष्ट्रान्दुर्योधनादीन्स्वभ्रातृन्स्वबांधवान्हत्वातद्धननेनास्माकंकाप्रीतिःस्यादपराधिषुःउत्रस्वशिरोहननेनेपि
तुःप्रीतिर्भवेदस्माकंमनेनेवात्वधेनप्रीतिःभवेद्यापात्तद्धननेनपितुःशिरुद्धसानयाऽस्माकमपिभ्रात्रहत्यासात्र ननु

वर्णिताः कुलनाशकानां ये ... कुलधर्मा मुत्सन्न ...

त्वविचारस्तु ... कुलधर्मेष्वनादृतेषु प्रणश्यन्ति कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैरेभिः दोषैरेतैः

दोषैः उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः कुलघ्नानां नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ... विनाशे

पापानि यानि ... नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ... मनुष्याणां जनार्दन ४४ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां

पौत्रे अपाम ... अस्माकं ... अहो बत ... सुकृतेन भवति ... अनन्तं ... इत्यादि

प्रोचनक्रमेति ... विषयसुखानां वशो ... तामसी ... अपि ... स्वजनं हन्तुं ... ... विरञ्च ...

ति ... स्वच पितृ ... कुलस्य पङ्क्ते तद्दोष ... कुलघ्नानां महन्नरकं

नियतं ... अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्राज्यसुख

लोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ४५ अहो इत्याश्चर्ये बतेति खेदे महत् महत्तरं ... अयं ... विवेकिनो

207 पितृ ... ... अहो महदेतत् ... किं तत् महत्पापमित्यत आह यदिति राज्यसुखलोभेन

... स्वजनं ... हन्तुं ... तेन ... आदिशब्दात् ... हन्तुमुद्यताः

... महत्पापमित्यर्थः ४५ पापभीता ... एवं ... इत्यत आह

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६ अप्रतीकारं कृतो

... अप्रतीकारं ... पापभीरुतया ... कुर्वन्तं अत एवाशस्त्रं ... ग्ल०

... धार्तराष्ट्राः ... हन्युः ... तन्मे ... ७

... भवति अप्रतीकार ... योगः ... क्षेमतरं ...

ऽप्यतो भेन कुलक्षयं मित्रद्रोहं च कुर्वंति तथाप्येवं कर्तुं न युक्तमस्माकमित्यर्थः ३९ कुलक्षये कृते को वानर्थ इत्यत आह केवलं स्वार्थः किंतु कुलनष्टमें स्वपापेन परंपरैवापतति तदागमस्मको रमेवाह पंचभिः कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४० अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ अत्र कुलपदेन कुलसंबंधिनः पुरुषा लक्ष्यंते कुलक्षये कुलधर्मप्रवर्तकपुरुषक्षये सति सनातना वंशपरंपरया प्राप्ताः कुलधर्माः कुलानुरूपेण जात्यानुरूपेण च कर्तव्या आचारविशेषाः प्रणश्यंति भवति कामावात्मके पैरस्य नश्यंति धर्मे कुलाचारे जात्याचारे च नष्टे सत्यपरागद्वेषेण गते सति कृत्स्नं कुलमधर्मस्त्वनाचारोऽप्यभिभवति व्याप्नोति कुलेत्वनाचार एवाभिवर्द्धते ४० अधर्माभिभवादनाचारवृद्धेः कुलस्त्रियः प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः प्रदूषिता भवंति स्त्रीषु तासु दुष्टासु वर्णसंकरः आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन च ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णानां जायते एव वर्णसंकरः संकीर्णो भवतीत्यर्थः नेतावानर्थः किंतु विशेषो तोन्माह संकर इति कुलधर्मव्यवस्थापकपुरुषनाशात् कुलघ्नानां च कुलस्य च संकरो नरकायैव भवति कुलहंतारः लोकद्वयसंपादकाः संकीर्णाः लोकद्वयसमुत्पन्नाः सर्वे नरके पतंतीत्यर्थः आस्तामेषोऽनर्थस्तोऽप्यधिकतरोऽनर्थस्तमाह पतंतीति हि चार्थे प्रसिद्धयोर्वा एषां कुलघ्नानां कुलस्य च संकीर्णानां च ये पितरः स्वर्गस्थाः तेऽपि लुप्तपिंडोदकक्रियाः संतः तेषामेव दोषेण स्वपदत्र नरके पतंति संकीर्णानां पितरश्च वंशे नात्र संप्रयतीति भवति हि ४२ एतैरपि कुलघ्नानामेवानर्थं भवति पादद्वयेन दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ४४ कस्मात्

कामादीन्भक्तानांसूदयतीतिअरिसूदनः हेअरिसूदन भीष्मद्रोणौगुरुत्वेनस्तुत्यौआदिभिः पूजार्हौनतुवाचापि
युद्धार्हौकिंपुनर्बाणैर्ययामिमिनैवयुद्धार्हौ इतिशरैस्तयोर्भेदंकथंकरिष्यामीत्यर्थः ४ क्षत्रियाणांयुद्ध
श्रेयस्करंकथंयुद्धंनकरोमीत्यतआह गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके हत्वार्थका
मांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ महानन्तर्गतोऽनुभावोधर्मब्रह्मविषयकोबोधोयेषांतान्
महानुभावान्गुरून्भीष्मद्रोणकृपादीन्हत्वाइहलोकेभैक्ष्यमपिभोक्तुंनःश्रेयः युद्धंचक्षत्रियस्यभवतिनदेवमो
क्तुंउक्तं गुर्वादिस्वजनहिंसारहितंभिक्षाशनमस्माकंश्रेयस्करमित्यर्थः अकृत्वापरसंतापमगत्वाखल
मन्दिरं अक्लेशयित्वाचात्मानंयदल्पमपितद्बहु इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः किमनायुद्ध
क्षात्रंनृपराणांशत्रूञ्जित्वाराजभोगःकर्तव्यइत्यतआह हत्वेति अर्थकामीतानार्थः अथवान्धर्मादिपु
रुषार्थान्शिष्येभ्यःकामयंतिबोधयंतीत्यर्थकामाः तान्धर्मोपदेष्टॄन्गुरून्हत्वाअहमिहैवलोकेरुधि
रप्रदिग्धान्रक्तधाराप्रमिश्रान्रुधिरमयान्भोगान्भुंजेनरकभोगाः विषयास्तान्नारकोप्यान्भुंजीय अ
नुभवेयंनतुनारकोपायएवकिंतुगुर्वादिवधेनजुगुप्स्योनरकभोगोऽत्रैवभविष्यत्यतोगुर्वादिहिंसामूलं
भिक्षाशनंश्रेयस्करंमन्यइत्यर्थः ५ येप्युध्यंतेमधनेक्ष्मरणस्तयेनतुल्यजातिश्रेयवरातन्क्षत्रियाणांयुद्ध
मेवश्रेयस्करंनतुभिक्षाशनमित्यतआह नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः यानेव

१०

६

२०४

गी०
२

गी॰

दंतं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं इक्षणं मुमुक्षोर्गुरुमुपसेवित्वा दिषोरेतैस्तकं गुरोर्मेवितव्यमित्यनेन तापितं भवति १ श्री
भगवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २ क्लैब्यं मा
स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ३ हे अर्जुन क्षुद्रस्वभाव विषमे संकटे शत्रुभिः
सह स्नेहेतुभद्वतसमये इदं कश्मलं रणात्रहं तुमिच्छामि यदिमा भमतीकारमित्या द्युकुलक्षणा स्वितिया मोहः
कुतः केस्माद्धेतोस्त्वा त्वां समुपस्थितं कालदोषात्कर्मदोषाद्वा केस्मादयं भ्रमः क्षुद्रसभावस्य विवेकिनस्त
व मानसः सर्यः हे पार्थ अनार्यजुष्टमनार्यैरायैश्च विक्षावर्जितैः पामरैर्जुष्टं सेवितं अस्वर्ग्यं स्वर्गो ऽप्रापकं दु
र्गतिकारणमिह लोके ऽप्यकीर्तिकरमिदं क्लैब्यं क्लीबभावं कातर्यं मरणाममनहें तं मा स्म गमः मा भज त
एव धर्मज्ञे रणाय पेटि ते त्वयि नैतदुपपद्यते वीरतमस्तु त्वय्यतन्नैन द्युक इत्यर्थः हे परंतप शत्रुकर्षण
क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं निकृष्टत्वा ऽऽपादकं हृदयदौर्बल्यं मनःकालुष्यं मेतत्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धाय प्रस
न्नो भवेत्यर्थः ३ भगवद्वचनमेतच्छ्रुत्वापि गुर्वादिस्वजनहिंसादोषदुःखमसहमानः सन् उक्तमेवार्थ
विशेषयितुमर्जुन उवाच कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरि
सूदन ४ कुलवृद्धं गुरुं वृद्धं च भीष्मं विद्यागुरुं द्रोणं च संख्ये युद्धे इषुभिः कथं योत्स्यामि प्रतिप
क्षीभूय प्रहरिष्यामि किंतु श्रोपाधिकाविनिमीत्यानाभ्यां योद्धुं न शक्नोमीत्यत आह पूजेति अरीन्

११

केधर्मेसंमूढमतिर्ऽचेताऽपश्यन् योऽकेवलं ममसंपन्नोऽहं त्वां परमेश्वरं पृच्छामि कृतिस्यनिश्चितं मे ब्रूहि विभिन्न
पन्निश्चितं निशीतं निपातक्लेशेपः साधनं शोकविध्वंसकं तन्मे ब्रूहि ननु नापुत्राय नाशिष्याय वेदानुशासनं इति
स्मरणात्युक्तशिष्यत्वमतिरिक्तामाति रहस्यं न वक्तव्यमित्यत आह शिष्य इति धर्मज्ञानार्थितयाऽहं ते शिष्यः
शिष्यभावं गतोऽस्मि त्वामनगत्वः परमेश्वरं प्रपन्नं शरणागतं शाधि शिक्षां प्राध्ये ऽनुपहाराशोकस्य निःशे
षनिवृत्तिर्यथा भवेत्तथा मां बोधयेत्यर्थः ७ मयातेकिं वक्तव्यं भवता स्मृतिरितिनः स्वलुस्य स्नेबुध्या पुनरापृच्छ

२०७

पः साधनं तत्त्वयैव ज्ञातव्यमित्यत आह नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां अ
वाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यं इंद्रियाणां देहेंद्रियमनोबुद्धीनां उच्छोषणमं
तःसंतापकं मम शोकं यदपनुद्यात् गुरुणा कर्मणां मध्ये विशिष्टं यत्नं तं सन्मामकेऽःखं निवर्त्तयेत्तद्
हं न प्रपश्यामि नाहं पश्यामि किंचिज्जानामि ज्ञाते चेत्कुतोऽयं शोक इति हि यस्मादज्ञानमसिद्धौ तन्नार्थः
शत्रून्जित्वा राज्यं प्राप्य शोकस्यापनुत्पत्स्यते विशिष्टयद्वार्थभोगेनेत्यत आह अवाप्येति भूमावसप
त्नं निःशत्रुकं समृद्धं समग्रं राज्यं सार्वभौमत्वं अवाप्य प्राप्य वा सुराणामाधिपत्यमिंद्रत्वं ब्रह्मत्वं वाऽवा
प्य प्राप्याहं शोकं तदन्तुं न पश्यामि सार्वभौमत्वेंद्रत्वब्रह्मत्वादीनां जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वान्न हि तैः शो
कनिवृत्तिर्न संभवति प्रत्युतैःऽपि स्वजनध्वंसहेतुकत्वाच्छोकस्यातो विवेकवतो विषयप्राप्तिस्तु शोकानुनशो
कनिवर्त्तको भवति यतः शोकेनिःशेषेण शमितं धर्मे मम योपदिश्यते तिसर्वभोगविरक्तातीव्रमुमुक्षुत्वपोर

र्म०
३

हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६ भिक्षाटनयुद्धयोर्मध्ये नोऽस्माकं धर्मपराणां ग
रीयः श्रेष्ठं कतरत् किं तु वा गुरुहिंसादुष्टो सांदिग्धदोषयुक्तत्वात् किंमे भैक्ष्याशनमेव श्रेष्ठं उत स्वधर्मत्वाद्युद्धमे
व श्रेष्ठमाहोस्विदुभयमपि सममेवा चकारार्थः न देतन तद्वयं तु न विद्मो न विजानीमः जयेम राज्यसुखहेतुत्वादय
जये स्वर्गप्रापकत्वात्स्वधर्मत्वाद्वेति तन्न संशयोनकर्मन्यु इति चेत्तथापि संग्रामो विजयोऽस्माकं दुःखायैव भवति न तु
किंचिदपि भवति सुखायेत्याह यानेवेति मारोभ्योऽपि प्रेयसो यानेव भ्रातृपुत्रादीन् युधि हत्वा न जिजीविषामो जी
वितुं न शक्नुमस्त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे रणमुखे अवस्थिता स्त्रियामहइति हृत्स्यः जो ऽनर्थहेतो युद्धाद्भैक्ष्याशन
मेव नः श्रेयस्करमित्यर्थः ६ कथं भवान्पंडितः सन् अधर्मं धर्ममिवाऽधर्ममिव धर्मं च मन्यते न तु चेदित्याशं
क्या यामहमेतद्दूषयंस्तु समर्थो निश्चेतुं न शक्नोमि पृच्छन्तं त्वं तत्त्वमेव उपदिशेत्याह कार्पण्यदोषोपहतस्व
भावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ अवि
द्याकृतदेहेन्द्रियाद्यनात्मनः स्वरूपविवेकेनाहमिति व्यवहरणी कृपणता तेन स्वतः यो वा एतदक्षरं गा
र्ग्यऽविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः कृपणोऽजितेन्द्रिय इति केचित् तस्य भावो हेतुः न स्वभावः को
पि रूपमतत्त्वमज्ञानं नमः प्रधानत्वाद्वस्तुस्वरूपं दूषयतीति तदेव दोषस्तेनोपहतस्तिरोहितः स्वस्याः क्रि
यस्य प्रत्यगात्मनो भावः सत्ता यस्य स कार्पण्यदोषोपहतस्वभावोऽविद्यातिरस्कृतात्मस्वरूपो यस्माद्धर्म
संमूढचेताः अविद्यया संसारे पात्यमानः प्रमाणेनाधार्यतेऽनेनेति धर्मस्तत्र स्वरूपमकार्याकर्तृत्वानात्म

१२

210

धनमवलमारयितुं न दीपदृते मया न्यं पंडित इति मम बुद्धिरेवं ज्ञानस्य पांडित्यमितिमहत्सन्निवदन्मविदन्नुवाच अशो
च्यान् अन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११ न शोच्या अशोच्याः शो
चितुमनर्हा भीष्मद्रोणादयस्तानेतान शोच्यानेव त्वमन्वशोचः एतानुद्दिश्य शोकं कृतवानसि न तु स्वज
नमरणोत्सवेषां क्लेशो ज्ञापनरक्षके यस्तुच्यत एतानन्वशोचस्त्वमिति कुतो वाग्निपमारणा नामैते नाम शो
च्यत्वमिति चेत्तत्रवमत्रत्व आः किं भीष्मद्रोणादिशब्दवाच्यार्थमुद्दिश्य शोचसि उत देहसार्थमिति आद्ये
भीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्यात्मत्वमेवेष्यते चेत्किं वा तन्नाशमुद्दिश्य शोचसि नेत्यतिनाशः महानु
भावा इति त्वयैव तन्माहात्म्यमतिपादनाद्वाहितीयः तद्दसंभवात् सयद्वन्मसंवादं शरीरमात्रमन्तक्रमेति
शरीरस्य मरणं ययोलो श्ववराणां तदुक्तं भोमान्तु धो देहो देहिनां क्षणभंगुर इति देहस्य नश्वरत्वं श्ववराणां तु
वेदाग्निपमारणामारणसंदर्शनाच्चमस्मादिमात्रगौरेवं प्राकृतस्य देहादेः शोच्यत्वं न संभवति
न तृतीयः आत्मा अजेत्वाच्छादतजननाभावान्निपतेमरणाभावान्नित्यः अजो नित्यः शाश्वत
इति नित्यो नित्यानामित्तिल स्यार्थस्यात्मनो नित्यत्वश्रवणान्नित्यस्य सदा सत्त्वात्मनः शोच्यत्वानु
पपत्तेर्नहि तद्धन्तानित्यः पदार्थः शोच्यो भवति नाप्यनित्यम् अतएव शोच्यार्थस्य लस्यार्थस्य चो
भयोरशोच्यत्वेति द्वैतमशोच्यानेव शोच्यत्वबुद्ध्या त्वमनुशोचसि नैतावन्मात्रमेव कौरवोऽपि
तु प्रज्ञावादांश्च प्रज्ञावतामिव पदार्थस्तत्त्वं विविच्यते प्रकटे वैराग्यज्ञानं निजे प्रज्ञाः पंडिताः तेषां शास्त्रमभि

त्र

ए८०
८

भगवंतं प्रमाथितवानर्जुनः शाधि मामिति एतेनात्यंतिकसंसारदुःखनिवृत्तिकारणं न भवति ब्रह्मवित्त्वा
दि यद्दत्ताभः किं तु दुःखापेक्षविनैव प्रत्यग्ज्ञानेन तच्च गुरूपदेशं विना न सिध्यति आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रु
वणादतस्तदर्थिना गुरूपसत्तिः कर्तव्येति सूचितं। शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति ८ एवमर्जुनेन प्र
वृत्ते ष्वत्तेरसंवृं प्रति संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं
बभूव ह ९ परंतपः शत्रुतापनो विगुडाकेशः नामैकदेशे नामग्रहणं गुडेल गुडो दंभस्तद्द्वेषी ओस
मेतात्प्रमा सुकेशः त्रिरोजापस्य स गुडाकेशोऽर्जुनः गोविंदं गामिर्वेदांतवाक्यैर्वेद्यते लभ्यते इति गोवि
दस्तं हृषीकेशं स्वजनहिंसायाः असंतशोकहेतुत्वाद्यदहं योत्स्य इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह उक्त्वा किंचिदू
भाषइत्यर्थः ९ परंतपः स्वान्निविंतंत प्रहितन्त्र इति एवं श्रीभगवान् शोचंतं तं दृष्ट्वा किमुक्तवानित्याकां
क्षायामाह तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० हे भारत सेन
योरुभयोर्मध्ये विषीदंतं मदीया एते क्षियंत इति शोचंतं एतान्हत्वा तद्दोषेणाहं निरयं यास्यामि सान्व
तिनिष्ठिपनि विकारेके नैत्वादिधर्मेष्वन्ये एवं नाद्यविद्यया नोऽन्तः तद्भानमस्याहंकृतोऽभाके तिविप
रीतभावेन मुह्यंतं तमर्जुनं दृष्ट्वा परमकृपालुः श्रीभगवान् तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इ
त्यादिश्रुतिप्रसिद्धं प्रत्यात्मैकत्वज्ञानेन विना नापं हैतन्प्रम भवतं केनमेदशात्मेणबोध्यमानः शोकसा
गरमग्नमर्जुनमुद्धर्तुकामोऽतोऽतिमन्वा यदायमहं यक्तोऽधनस्यकंतस्त्वामनुपदिदिक्षुः सन्नादौ त्वंपदार्थशो

१२

संसारदुःखनिवृत्त्या नित्यनिरतिशयपरमानन्दावाप्तये तत्पदार्थस्यापि परोक्षत्वपरिच्छिन्नत्वानवीनि
वृत्त्याऽद्वितीयत्वादिरूपेण एकरसत्वसिद्धये च न त्वेवाऽहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्या
मः सर्वे वयमतः परं १२ अहं तत्पदार्थः परमात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वतन्त्रः स्वतन्त्रः परमेश्वरः ज्ञा
तु कदाचिन्नासमिति न किन्तु सर्वदा आसमेव सदाऽसम्भवे जगत्स्रष्टृत्वाद्यसम्भवात् तथा हि जन्माद्य
स्य यतः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि भुवनानि विश्वा सृष्टिः सतलोकान्नु सृजा इति स इ
मी लोकानसृजतेत्यादिश्रुतिभिर्मन एव जगदुत्पत्तिः श्रूयते तत एव जगतः स्थितिः येन जातानि
जीवन्ति प्रजाः प्रजाः भरते विश्वम्भराः सदाधारः पृथिवी द्यामुतेमां भीषास्माद्वातः पवते इत्येतानु जी
वन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्व इत्यादिश्रुतिभिः स्मृतिया यत्प्रयन्त्यभिसं
विशन्ति तथा सर्वाह्युविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति यस्मिन्सर्वे संहरत्येष देव इत्यादिश्रु
तिभिर्मन एव जगल्लयोपि श्रूयते यतो मदेकतन्त्रे जगत्स्रष्ट्यादिक्रियायास्ततो जगदुत्पत्तिस्थितिलया
दिश्वाऽऽगच्छन्तु गच्छन्तु सन्तु तत्प्रतिषेधात्तेनाहं सदा अहमात्मैवेति निरुक्तप्रकृतिबलात्त्रिष्वपि कालेषु मत्सद्भा
वो निश्चेतव्य इत्यर्थः एतेन मे यत्तदागमास्थितिसादीनां माधारतया स्थितिस्याकारस्यैव मयेवातत्त्वेत्यादीनामपि
ज्ञानतया स्थितिस्तत्पदार्थस्य स्वस्वरूपतो निष्कलत्वेन निष्क्रियत्वेन च यथार्थवत्त्वमुक्तं मतेलेश संवेद्य इहितत्वेन
छिन्नत्वं नित्यत्वं च सस्थितं भवति ननु परमेश्वरस्य सतत्त्वे समकालत्वेपि तव सद्भावः स्तुममक येन सन्निस्तत्वं सि

७२१

ए.मं.
५

या नाः यादा आवादा त्नानं ज्ञावादान्कुलसयेम्राख्यांति कुलधर्माइति उत्सन्नकुलधर्माणां मिति क
थं भीष्म महे संख्य रत्या दीनिषो ठव चनान्पपिमाप सेपदशो अप्रोचनेप मुण्ण स्त्रा पंमक टने पाडि संत
देतन हु पंते जस्ति मि खत्वयरस्य रवि रु ढुनेकत्रस्यानुमहेसतोभवान मरु एवं भवति नतु पंडितः नह्येवं सत
ये पंडिताः कथं वर्तत इत्याह गतासूनिति केवलमस्ठा ममैते पुत्रादयो मृता इति गतासूनेवानुशोचं तिन
त्वगतासून् शस्त्र ता स्तुममेते पुत्रादयो मद्भागादीता जीता इत्यगतासूनेवानुशोचं तिन तु गता
सून् पंडिता स्तु गतासून गतासून् पुत्रादीन्नानुशोचंति गतासूनामगतासूनामप्युभयेषामविद्या
कापेत्वेन स्वप्नार्थवदसत्वादुभयत्र स्नेहेवपश्यंतितत एवहि पंडिता येन्त्व सत्य ज्ञासदेवं हृत्तिसदा सर्व
त्रेप्रेमदर्शनं हि पांडित्यं प्रासरणः पांडित्यं निर्विद्येतिश्रुतेः अतउन्नेते सरणो भावात्वं मरु ठ एव न
तु पंडितइत्यर्थः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति भीष्मादीनाम शोच्यत्वे प्रतिपादिते भीष्मादिपदल
क्ष्यार्थस्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं नित्यत्वं च सूचितं भवति ॥११॥ तमिममर्थमजानंतमर्जुनमा
लक्ष्य श्रीभगवानुले स्यार्थस्यात्मनो नित्यत्वे तज्जत्वे हेतुरित्सजत्वहेतुनाप्र विधारास्या पिनि
त्यत्वे मा मे भावत्वे सत्यजत्वं नित्यत्वमयोजकं पस्य कालत्रयेपि सत्ता नन्वयमिचरति तभावो नित्यस्त्र प
स्यव्यभिचरतिनासौ भावोऽनित्यस्त्वेत्यात्मनः कालत्रयेपि सत्ता प्रतिपादयन्हारदेहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं
नित्यत्वं च सच्चपितुं पुनस्तत्त्वं पादार्थयोः सो भवत्प्रोक्षित्रे व्याख्यानमितिपादयति त्वंपदार्थस्य नित्यःसोप

गी० टी०
१८

त्मभेदे मनसः संगमारो आत्मभेदाभावे व्यवहारो न सिध्यतीति व्यवहारसिद्धेरन्यथाऽनुपपत्त्याऽयोगमिति त्वसमा
रामात्मानमतिव्यक्तिभिन्नो भवति कर्मणो नानाभिन्नत्वात् कर्त्रादिदात्मा भिन्न एव भवतीति गतिर्यन्नहं मत्स्य
भेदात् अक्तिमत्स्यपभेदात् घटादिवदित्याद्यनुमानेन समगारां अदितिर्देवा गंधर्वा मनुष्याः पितरो ऽसुराश्चेति
देवादिभेदमतिपादकश्रुतिश्च समगारां देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसकिंनरराक्षसादिपुराणवचनेषु समा
रांपद्यात्मैकत्वमेवाभ्युपगम्यते नहि तत्र सुखदुःखादिव्यवस्था च न सिध्येत् एकस्मिन् दुःखिनि सुखिनि
च सर्वे पि दुःखिनः सुखिनश्च स्युः देवादिसर्वदेहेष्वात्मैकत्वे तेर्वेशाद्व भवेयुः तेन विधिनिषेधशास्त्राणामानर्थ
क्यं च स्यात् एकस्मिन् बद्धे बंधो मुक्ते मोक्षः सर्वेषां प्रसज्येत तस्मादात्मा एक इति ब्रुवता त्वया नैकत्वं तव पाक्ष
ऽभीकर्तव्यमिति चेन्न आत्मनि अभिचारात् मनस एव सुखदुःखव्यवस्थाहेतुत्वात् मनसो भेदः मनो नानात्मभेद इति व्याप्तिर्न
भिद्यते किं तु सुखदुःखमानरो यच्चाहं दुःखी अहं सुखीति शोकवादिदेहाभेदेनाहंमत्स्य पो भिद्यते तेन तदवस्थानं भेदात्
नहि कोमारे भिन्नसुखमिति मत्स्यपोत्तितदुःसादकशोकवाभावादेवं पुनस्तेन दृष्टत्वे च अहं मत्स्यो मि इति तेन पा
धिशे शवादाद्य व्यवस्थावत्तोऽहं मत्स्य पा थैस्यात्मनो भेदादर्शनात् मत्स्य संगमाना नन्वविशेषणाभेदादिद्विशि
ष्टस्यापि भेद इति न्यायेनाऽवस्थाभेदादवस्थावतोऽपि भेदः स्यादिति चेन्न सत्त्विषुत्वाद्युगमित्रादिन्यायः हे
कारए एव विरितार्थत्वान् त्रिसात्मविषयत्वानुपपत्तेः अन्यथा बाल्यमारभ्य देहेंद्रियकृतकार्यस्मरणाः
संभवात् स्मर्यते च यथा बाल्ये कृतं कंदुकखेलनमिति न ह्यात्मानेकत्वे एतन्निस्सतां घटते अन्यकृते

सर्वं ६

रा०म०
६

212

ध्यि२

सिध्यतीत्यत आह नत्विति नेत्वं परलक्ष्या [illegible] भुजातु कदाचिन्नासमिति न किंत्वासमेव अतीतानागतदेहेष्व
स्यादिषु जाग्रदादि [illegible] वस्थास्वेव यथा जाग्रति तिष्ठत एव तत्स्वप्नसंबंधः स्वप्ने तिष्ठत एव सुषुप्तिसंबंधः सु
त षुप्तौ तिष्ठत एव जाग्रत्संबंधः तथा गतदेहेषु तिष्ठत एवैतद्देहसंबंध एतद्देहे तिष्ठत एव भाविदेहसंबंधो योगीक
तेष्वस्त्वस्याष्टसुखदुःखादिवैचित्र्यासंभवात्कर्मवैचित्र्यादेव नवतुलादिवैचित्र्यं तत्तत्त्वाद्धि विधिकर्मकर्तृत्व
वात्सेव देहांतरेषु सद्भावस्त्वः यथाकृतहानाऽकृताऽभ्यागमप्रसंगात् जन्मांतरकृतं कर्म भुंजते जंतवो भुवीति
यत्कर्म कुरुतेऽन्यदपि संपद्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगाच्च एवं कृतस्याधुना अधुनाकृतस्य कर्मणः
फलं भाविजन्मन्यनुभुज्यते नैवेह भुज्यते प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत
ऽस्मै लोकाय कर्मण इति यतस्ततो जाग्रदाद्यवस्थास्विव गतदेहेषु भाविदेहेष्वपि इदानीमिव त्रिष्वपि
ऽपि कालेषु सद्भावोऽस्त्येवेत्यर्थः एतेन त्वंपदार्थस्याऽऽत्मनो देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नत्वेन नित्यत्वं च सिद्धं
भवति इमे जनाधिपाश्च नासन्निति न किंतु तेऽपदार्थत्वाऽविशेषात् त्रिषु कालेष्वाऽऽसन्नेव यथा त्वं यथाऽ
हं चैवेते पि नित्याः सिद्धमत्त्वमावादित्यर्थः जनाधिपा इत्यविद्यादृष्टिभेदेन बहुवचनेनात्माऽऽत्मभेदेन
तद्देहे भूमाद्यारोपाऽभावात् न त्वात्मभेदे प्रमाणाभाव इति चेदुच्यते नेदं तिसो हमं आत्मतत्त्वविचार्यमाणो
ऽऽत्मैकत्वं न घटते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् न चाहं हि पश्यामि अहं मनुष्य एवं भेदस्तत्र तत्राऽऽत्मभेद इति प्र
तिदेहमहं मनुष्य एवं भेदस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वाल्लोके तु लोके [illegible] भिन्नात्मादिव्यवहारोपलब्धमानत्वेन आ

१

गी० टि०
९४

213

त्वेतदाऽऽत्मनामनेकत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षाऽऽत्मैव स्वदृष्टं सर्वत्र जानाति न चापि न हेतुहेतुमत्तु हि सुपादा
प्रत्यक्षं जानाति देहभेदाद्बुद्धिभेदस्मातिप्रसक्तत्वादिति देहे ह्यात्मनो नतु मिथ्यात्वे तावत्तेव सत्त्वेऽनेनेतिज्ञानेनात्मभेदो हि
तिः स्वात्मपरिच्छिन्नो वस्तुरित्वसत्वेऽकेवलमात्रमेवात्मनोऽसिनीरजेः परिच्छिन्नत्वात्सदा पृथैः सर्वैः संबंधो न घ
टतेयदि सर्वेषु स्यात्सर्वैः सर्वज्ञः स्यात् नचासर्वेः सर्वज्ञत्वं भवेत्पूर्वदृष्टमात्मा न सर्वेषां सार्वज्ञ्यं सिध्यतीप्य याविभो
रपि महाकाशस्य घटादिसंभृतिहेतोः सर्वज्ञभेरिय तात्वादिभिः संयोगे सत्यपि पवनभेयादिति ज्ञेयो नत्वेव
स्वज्योतिस्थितिः नतु सर्वेचेतोऽयैवैकस्यात्मनः परिदृष्टोऽस्याविपत्र बुद्धिहेतोरर्थसंबंधस्तत्रैव नाभोदयो नान्यत्रेत
रो बुद्धिरूपीनामनेकत्वादव्यापकत्वात्सर्वेषां सार्वज्ञ्यं नोपपद्यत इति सिद्धं ततः किं चेत्तन्मतिमहेति
निःप्रतिहेतुत्वादिभिन्नैवेधर्मस्यात्मनो यस्यैकमेवोपपन्नं भवति नात्मनां सर्वज्ञत्वाभाव स्यमतिनादि
तत्वाद्धेतो स्वरूपानन्यत्वानेनमस्यगमित्रैपरंब्रह्मसत्तामात्रं यो विजानाति स एव मुक्तिं नैतरस्य तथा च
श्रुतिः नचोपदेवानां मस्य तु ध्यानमस्य वततत्भवत्तत्पार्श्वीस्तां नप्तामतु ब्रह्मात्मानमिति तत आत्मैक
त्वेपि मुक्तिरेकत्वज्ञानादेव सिध्यति ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति नियम एव तस्मात्तत आत्मैकत्वे नैवोक्तदोष
प्रसक्तावकाशः आत्मनामनेकत्वं सर्वगतत्वं वाभ्युपगम्य वन्तावप्रसृत्ववाभी दोषाः संप्रसज्यन्ते तद्यथा
आत्मनामनेकत्वे विभुत्वे वाभ्युपगते सत्यन्योन्येषामन्योन्यमनोबुध्यादिभिः संयोगः संभवति तेनोके
नैकस्यात्मधर्मेऽव्यादीनां नाकर्षणमस्तेनैकस्य घटवानर्थः अपितु विभुत्वाद्यसिद्धस्तथाहि प्रघ

१८०
७

य या

कर्मैप्यऽस्य स्वस्य स्वः दर्शनाद्यतो वा स्वमारभ्य हृह्नत्वावसानकं कृतं कार्यं स्वयं तेन नः मत्स्ये देव मत्स्ये
स्यभेद इति मत्यस्य मसिद्धं अतिभेदादात्मनो पिभेद इत्यनुमानं चेन सिध्यति स्थूलस्य स्वकारणादेहाना जाग्रत्स
म देहपोश्च भेदैस्य पि अहं मत्स्य पा ठे स्यात्मनो भेदाभावात्त्वानुमानसिद्धिः स्फुति त्वदिति देवागंधर्वोरता योग
धिभेदान्च शीनत्ता ऽऽत्मभेदं सर्वत्र चैतन्यस्यैकरूपत्वान्नाऽऽत्मभेदोपपत्तिः ततो देवगंधर्वमनुष्यादिदेहाः स
र्वे जाग्रत्स्वमादिदेह वदात्मनो भोगायतनान्येव नत्वात्मभेदद्योतकाः यथा स्थूलादिदेहैरेकस्यैवात्मनो भो
गो सिध्यतेन थैव देवादिदेहैरप्यतो देवादिदेहा भोगायतनान्येव भवंति यत्तस्तु रूपतेजस्वभावादीनामेव भे
दो हि स्पतेन तु चेतनत्वस्यातते एवात्मविषयको ऽहमस्मीत्यहं मन्यः सदैकरूपो भवतीति न व्यक्तिभेदस्मृतिपाद
नपरेव स्मृतिने त्वात्मभेदस्मृतियाद न परेति सिद्धं तथैव पुराणवचनं च यथैकस्मिन्नेव देहे अवयवभेदसुपा
ध्मित्सा शिरः करपादइत्यादिव्यवहारस्तथात्मैकत्वेपि व्यक्तिभेदमुपाश्रित्य सत्वमहमस्मि सा इति व्यवहारः
सिध्यति नात्मभेदत्त्वेपेक्ष्यते एवं व्यवहारसिद्धावऽप्यपाऽनुपपत्त्यसंभवान्नाऽयापत्तिश्च मनागपि यत्त्वऽस
साऽऽत्मभेदे सुखदुःखादिव्यवस्थानसिध्यतीति तन्न तस्याः कर्मैकनिबंधनत्वादेकस्मिन्नेव देहे कर्मभेद
ने सुखदुःखादिवैचित्र्यदर्शनात्सुखदुःखयोः पुण्यपापकार्यत्वेनतद्भेदाद्भोक्तृभेदाच्च सुखदुःखादिभ
वे स्थापपत्तेः यत्कर्म कृतं तेन तदभिसंपद्यत इति यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रवणात् ततो नात्मै
कत्वे सुखादिसांकर्य सिद्धिः नान्योऽतोस्ति विज्ञातेत्यादि [illegible] मनेकत्वाच्च समस्यापेऽत्मैक

र्व

गी० टी०
९६

ग्गात्मत्वां च मां चेतां श्च सर्वान् परं ब्रह्मैवेति जानीहीत्यर्थः १२ एवं नित्यत्वपुरुषयोः प्रतिपुरुषभिः श्लोकैः प्रतिप
हुयो रेकत्वेन प्रतिपादिते सत्यपि लिंगपरार्थस्यात्मनो अविद्यानेकत्वापेक्षो रिभिः तिरोहितत्वादनित्यता
दुर्वितेयन्त्राख ग्गोनु तुम्नुसोः मन्दमतस्य यावदिमनिबद्राय रो सलं वदाह निरसक्तेडे पदेशादित्यां येन
कुः एनत्वे यदा ऐक्यो मन मेवमस्य काले अमिति स्वयिनुहुतर ग्रंयमस्य नैनमित्व द्वंदत्वे यदा ऐक्यात्म
नः कालत्रयेपि सद्भावे प्रतिपादिते सत्यपेन देहना शानेनरसंमतान हृष्यतेक पदेश्मुज्ञार्थ निर्यकावेत
महेनमाल स्यात्मनो देहान्तरेपि सत्तां मन्ध स्यातेमेषु सानुमानाम्नां अविनाशिनेतु आह देहिनोऽस्मिन्यथादेहे
कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३ अस्मिन्नू देहेस्वविक्रियात्मनेवैकरूपेणाह
महमिति सर्वदानिष्ठत एव देहिनः देहएवात्मेयलेभादात्मादेहीत्कृचत्ते तेस्य देहेनो देहोपाधिमत आत्म
नः कौमारं कुमारस्येदं कौमारं वपुरितरोयः एवं दुग्गं यौवनं वपुः जरा जरोपलक्षितं जीर्णं वपुः प
थायेन प्रकारेणाऽऽपतितं कौमारं जहतः मनस्एव यौवनं यौवनं जहतः सन एव जरठं वपुरनागच्छतिन यौ
व एतन स्थलं जहतः सतएव देहान्तरं मनो देहप्राप्तिऽऽपास्यविनप्रपतरेवान्मनः गीवापेत्तवामकिलेदमि
ष्यते नजीवोऽस्मिन्पत इति भ्रमवशात्विकं बुजासत्वस्य देहयोः सुषुप्तो नाहमस्यात्म सद्भावो नष्टापतेत यापि
सुप्तोत्थितः स्वयं पुः स्वप्नमत्रासंपुरुषः एवमस्ता पूर्वं सोहमिदानीं जागर्मीति स्वमनप्रज्ञावलेन जाग्रत्स्वप्नसु
षुप्तिषात्मनः मनं नित्यत्वमपाजानामि यथा एवं देहना सानंतरमप्यात्मनः सत्तं नित्यत्वं विज्ञाय धीरो

२१५

९४०
८

दृष्टं तु सेतरस्मिन्द्रष्टत्वेन परिच्छिन्नमपि स्यात्मनामनेकत्वे सत्यऽन्योऽन्यसत्ताविरोधोऽन्यभेदवत्त्वेन परिच्छिन्नत्वान्नश्वरा-
त्वेन सिध्यति एकत्वेऽपि किं प्रमाणमिति अनेकत्वं च न सिध्यति एकत्वानेकत्वयोः परस्परविरोधादात्मनामेकत्व- २
मनेकत्वं च [illegible] निर्वोढुं न शक्यते ततो भवतामप्यात्मैकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं किंच परिच्छिन्नत्वाद्विभूया
न्यानेके च आत्मानः इति पक्षः सोपि न सिध्यति बहुश्रुतिस्मृतिपुराणविरोधात् आकाशवत्सर्वगते
श्च नित्यः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा एको देवः सर्वभूतेषु गूढः एकः सन्बहुधा विचचार एष एव हि भू-
तात्मा नित्ये स एक एव साक्षी एकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महा-
न्तं विभुमात्मानं मत्वादिश्रुतिभिः नित्यः सर्वगतः स्थाणुः नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषव-
र्जितः एकः सन्भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः इत्यादिस्मृतिभिः आत्मा सर्वशरीरेष्वेक एव भवितुम-
र्हति एकत्वात् घटादिष्वाऽऽकाशवत् आत्मा एक एव भवति निष्कलत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसा-
क्षित्वात्सर्वज्ञत्वाद्धंसस्य [illegible] इत्येवमादियुक्तिभिश्चात्मनः एकत्वेनावबुध्यमाने निरस्तश्रुतिस्मृतियुक्ति-
भावात् पादेक एवात्मेति सिद्धान्तः यतोऽहं त्वं चेमे जनाधिपाश्च एवं [illegible] न भविष्यन्ति वर्तमानकालेऽपि
दपि न भविष्यामः इति न किंतु भविष्याम एव त्रिष्वपि कालेषु [illegible] ततोऽहं त्वं चेमे च सर्वे वयं परं ब्र-
ह्मैव [illegible] इदं सर्वं [illegible] कल्पनाधिष्ठानभूतं निष्क्रियं निष्कलं शान्तं [illegible]
[illegible] भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म [illegible]

गी०टि०
२७

यो विनाशस्तदहंतो विषयाः तज्जन्यसुखदुःखादयश्च तेऽद्वंद्वास्तान् तितिक्षस्व लावस्या विज्ञो विषयान्
तस्य योगाविषयोगाश्चानिति स्तस्व भारत भावेलाविद्यातस्यामेव रमत इति भारत हे कौन्तेय मुमुक्षोः नित्यसुख
र्थिनः मात्रास्पर्शानां नानासुखदुःखादीनां सहनमनर्थकं तत्र्यं व्यर्थं सहने कृते रक्षश्च केनापि तज्ज्ञेयत्ता
नैनत्फलं चापि सिद्धमतस्तत्समेनैवांसमागमसुखदुःखे हि योगदुःखं च सहस्व मति क्षिप्य चिंता विषादादि हि स्ये
नमानदुःखसहने मुमुक्षोस्तत्रामो धर्मः तथा च स्मृतिः दृष्टस्वविनिश्चयो दृष्टमानो न कुर्व्यंत न केप्यंत
उपलक्षणं तितिक्षासैच्छिवृष्टमानो नकुर्व्यंतनकेपतेति वेहें द्वियादयः पदार्थादयश्चानित्याः आगमापायित्वा
द्यैतैनं तन्नेवं यथात्मेति आत्मानित्यः नेदागमापायसाक्षित्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा देहादि रसायं न्नुमाने
नदेहेंद्रियादीनामनित्यत्वं तत्साक्षिण आत्मनो नित्यत्वं चैवञ्ज्ञात्वा निम्नवित्तं भवति १४ तितिक्षुत्वमेव
विवेकवैराग्यशमदमसंन्याससहितश्रवणादिसाधनसम्पन्नतज्ज्ञानद्वारा मोक्षफलदं भवतीत्याह
यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते १५ समदुःखसहनर्थिके नि
रंतरब्रह्मनिष्ठयायः केवल्यसंपादयति स्वरूप एते न मरतीति सर्वविनिश्चितदेहबोधनं हे पुरुषर्षभाः न्तुन
धीरं विषयप्रग्रहणोभ्यो निवर्तानि निरुद्धानीति धीरः समदुःखसुखं समतस्वतमः सः सुखदुःखे समेदुःख
सुखे यस्य तं सुखदुःखे तपोः मानापमानरादिका तत्त्वानाति इति तेषु समं समभावं ब्रह्मभावं यातिदुःखसुखे
यस्मात्तं पुरुषं ब्रह्मविदं न तेऽशीतोष्णादयो न व्यथयंति न बाधंते निर्मानो न चालयंति स्वस्वभावमतत्वाप

टि०
६

विद्वानात्मतत्त्वज्ञः अतस्तत्रात्मनो नित्यत्वविषये न मुह्यति ननु तत्त्वज्ञस्य शोकाद्याहारवान् भवितुमर्हतीति इ
दानीं स्वयमुपदेशमन्तरेणैव तत्त्वज्ञाहारेण शरीरं तत्त्वं च न वन्द्यं यथा प्रतिभाति आत्मा देहान्तरेषाग ...स्तु
नित्यतिनित्यत्वाद्यथा नेकौमारादिदेहे पुत्राणेत्युत्पत्तिस्थिति चालकत्वेनैव स्वसुखानुमानेनात्मनो जन्मा
तरेऽप्येवं सद्भावं विज्ञाय तेन नित्यत्वमेवानित्यत्वात्मा सिवान वेति यं इत्येन भगवान् पद्यपि मस्य ज्ञानुमानं कृति
स्मृति मिसत्वं प्रकृत्यर्थे आत्मा नित्य एवेति विजानाति न यापि भीष्मादिशव्दवाच्या यौनो नित्यमाला नाविना
योगजदुःखं सोढुं न शक्नुम इत्याशयवन्तमर्जुनमालक्ष्य ब्रह्मविद्विनात्मविषयकसुखदुःखाद्यनुसंधानं न
करोत्यपि किन्तु शरीरान्तरगमनेषु मनुष्याणां सर्वमेव प्राकृतमिति प्रकाशित्वात् आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखं यत्तत्सोढव्यमित्युक्तमुपस
दाऽप्रसन्नानुसंधानमेव कर्तव्यमिति सर्वमपि तु माह मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायि
नोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४ चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैः सामान्येन भीयन्त इति मात्राः वागादयश्च इन्द्रियैः स्पर्शन्ते
ग्राह्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो भोग्यपदार्थाः स्पर्शशीतोष्णसुखदुःखदाः शीतोष्णवत् सुखदुःखदाः शीतोष्ण
वदनुकूलो प्रतिकूलो च संतोषपासुखदुःखं च ददातीति तथैव शब्दादयोऽप्यनुकूलाः प्रतिकूलाश्च सन्तः सुखदुःखे
च ददतीत्यर्थः पद्मासनादयः प्रतिकूलमनुकूलं वा शीतमुष्णं वाप्य ध्यात्ममुत्पद्यते तदा तत्सात्त्विकसुखं
दुःखं च ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः तेषु विषयेन्द्रियसंयोगस्यानित्यत्वात्तन्निमित्तकेषु सुखदुःखेष्वपि
नित्यत्वमस्यान्यविदस्तदनुसंधाने विनाप्रेत्तानुसंधिः कथं सिध्यतीत्यत आह आगमेति आगमश्चोत्पत्तिरपा

६३

शि०टी०
१८

मसत्त्वस्याबाऽभावप्रसङ्गेन त्वात्मन आकाशः संभूत इति यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति ब्रह्मणः
सकाशाज्जगदुत्पत्तिः श्रूयते ब्रह्मकार्यत्वेन जगतोऽभिन्नत्वे कृतिरपि नेव समारम्भ इति चेन्न ब्र
ह्मकार्यस्य जगदुत्पत्तौ हेतुरूपेण भिन्नत्वं किं भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा भिन्नत्वपक्षे कार्ये सद्वा किमसद्
वाऽसत्सद्वा आद्ये कार्यस्य कारणसत्तावान् किंतु कार्यसत्तावान् नाद्यः कार्यकारणयोः सत्वैकत्वेन
तेः सत्ताभावात् कार्यस्याऽसत्वापत्तेः द्वितीये कार्यसत्ता सद्रूपेति आद्ये सद्रूपकार्यसत्ताकारणात्
तादात्म्यः भिन्नावा किमभिन्ना वा नाद्यः प्रत्यक्षः ऐक्यत्वेन निरंतरत्वात्कार्यस्यानन्त्यतायतिरिक्तसत्ता
संभवात् सत्वमेव स्यात् द्वितीयः सत्त्वे द्वयोः सद्रूपेणैकत्वाऽवगमात्कार्यस्य कारणाभिन्नत्वाऽसंभ
वात् सत्वाऽप्रहतेः असद्रूपेणाभिन्नतापाः कार्यसत्तायोः स्वतः स्वरूपाभावात्कार्यस्य स्वरूपतापत्तेः कार्यसा
सत्वपक्षे जगतः पारमार्थिकत्वं स्वरूपस्य स्याद्बहुलकार्यत्वानुपपत्तेः नन्वऽसतो विजगतः सत्त्वसाऽभावे
कार्यत्वमुपपद्यत एवेति चेन्न पक्षे सत्ताभावे साऽपि कारणसंबंधाऽसंभवात्कार्यत्वानुपपत्तेः कर्तृकारणादिका
रकसंबंधे सति वस्तुजनि क्रियायां घटादेः कार्यत्वं दृष्टं न चैवं कारकसंबंधस्य असत्पक्षस्य स्वभावत्वापत्तौ वंध्या
पुत्रादिनिर्हेतुकयोगात्कारकसंबंधः सत एव वस्तावयवस्य घटत्वेनेतरस्मिन्नहि घटनानान सामग्री संबंधः
असत्पक्षस्य स्यान्नतः सत उपपद्यते तेन तदभावादेव असत्पक्षे साभावेऽस्य न कार्यत्वं न चैवं जगतोप्यसतो न कार्य
त्वसिध्यति सदसत्त्वपक्षेऽपि सत्त्वासत्त्वयोर्भावाभावधर्मत्वेनान्योन्यविरुद्धत्वादेकाधिकरणत्वासंभवा

२१६

सद्रूपाव
स प

राम०
१०

नयस्तान्नात्मस्ततेमरणां जन्म च पुंसस्तदस्मं त्रस्य एतदस्मन्नमभयमेतद्ध्रुवे निष्प्रवृत्तान । नह्यावापास्तत्वापकल्पते मु
क्तो भवति स एवं ध्यानो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति ब्रह्माऽभ
पहि वै ब्रह्म भवतीत्येतत्स्मृतिश्च सिद्धिर्योतनार्थो हि शब्दः १५ ननु सर्वत्र विद्यमानानां शब्दादीनामनुसंधि सुतरां तस्मात्स
दा ब्रह्मैवानुसंधातुं न शक्यते तस्मात् कोऽसावब्रह्मेति रिक्तस्य वस्तुनोऽभावाद्ब्रह्म एव स्तोत्ताम्निस्तत्तान्निरंतरं नौ वेद मु
मुक्षोः सदानन्दे वानुसंधातव्यमिति सदुपवितु ब्रह्म एव सतां तदन्यस्य तत्त्वं सत्ता व भाति पादयति नासतो विद्यते भावो
नाऽभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६ सदिदं सत्तामात्रं वस्तु सर्वगतं सत्स्वमेकमेवाद्वितीयं
सेति सति एव पवेन्निजं ज्ञानं विज्ञानं पदं वेदान्ते सर्ववेदान्तेभ्य एतद्धि लेशस्य असच्छब्दादिलक्षणं जगतं गस्येतस्य
भावः सत्ता न विद्यते नास्ति सति स्वरूपे रात्र ततुनि सत्तासंबद्धे नेतदभावात्सत्ताभावः असदात्मनो जगतः सत्वेऽप्र
माणाभावात् नन्वस्त्येव सत्यत्वादिप्रमाणमिति चेत् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षः तन्मस्तेन्मानां किं प्रत्यक्षमनुमानं वा किंतु
पमानं वा उत शब्दो वा नाद्यः इदं रजतमिति देशमात्रे शुक्तिरूपे दर्शनात्प्रमाणमप्रमेयपोः सम्यक्
सम्यगभावाद्व्यभिचारस्तदप्रमाणमेवेति चेन्न दृष्टान्तो गज इति यद्घटः इति विपरीतग्रहदर्शनाद्व्यभिचा
रोऽनुच्छित्तेः नहि तावद्यः त्वेकस्मिन्नपंचे स्वमतस्य प्रत्वातेत्वानुमानान्नुपपत्तेः नापि द्वितीयः गौ सदृशो गव
यः इति वत्तस्य सदृशं जगदादिति सादृश्याऽसंभवात्तस्यैव सादृश्यं स्वप्न इति चेत्याऽत्वेऽपि व्याप्त्यऽपि तत्सादृश्या
पत्तेः नैव चतुर्थः विकल्पो न हि वस्तुनः प्रत्यक्षं सिद्धिः असत्वादन्यस्येति जगतोऽसत्वं स्मृतिविनाऽकृति

ग्र॰ १४पत्र१२

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ पूर्वाध्याये क्षेत्रज्ञनाम्नः तत्त्वं विज्ञातुम् इच्छन् इदं शरीरं क्षेत्रम् अनात्मा क्षेत्रज्ञ एवात्मा
ऽहं पदार्थ इति बोधयित्वा क्षेत्राद्भिन्नस्यात्मनः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति ब्रह्माभिन्नत्वं प्रतिपाद्य प्रकृतेरेव कर्तृ
त्वं भोक्तृत्वं चात्मनः प्रकृतिजत्वम् असाक्षिणा [illegible] गुणसंगात् एव संसारो [illegible] न तु वस्तुत इत्युक्तं तत्र के गुणा
स्तेषु पुरुषस्य कथं संगः कथं वा गुणाः बध्नन्ति गुणेभ्यो मोक्षणं च कथं गुणजन्यस्य चावित्तत्त्वस्य गुणानिमित्तकं
पापं प्रकृतेः प्रवर्तिसामर्थ्यं न तु गुणविभागो गुणानां स्वरूपं कार्यं च बंधकत्वं प्रकर्षेण पराभवात्मकत्वे
न स्फलमेदं च गुणावद्धस्य फलं तन्मुक्तस्यापि फलं च गुणमुक्तस्य लक्षणं गुणातिक्रमणोपायं चैतत्सर्वं का
रणं गुणासंगो यस्येति वाक्यार्थे विस्पष्टीकर्तुं चतुर्दशाध्यायप्रारभ्यते तत्रादौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भिन्नत्वं क्षेत्रज्ञस
त्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वं च विदित्वा तत्त्वाब्रह्मविघ्नेर्विदेहकैवल्यार्थिनः पश्चात्तत्त्वज्ञानसाधनं वक्ष्यमाणज्ञानका
र्यं प्रवर्तिनि सिद्धयेगुणातत्त्वकार्यं ज्ञानमेवोत्कृष्टमुक्तेः परमकारणमिति बोधयितुं॥ श्रीभगवानुवाच॥ परं
भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्। यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥१॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरि
ति इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति पस्सीमानुरीवेवेति असक्तमवं प्रकामयिति हि त्रोषयति पत्तये भूयः पुनरपि ज्ञा
न गुणानां कार्यं ज्ञानं तानां ज्ञानं तत्त्वोपयोगकर्मादि विषयकाणां मध्ये परं श्रेष्ठं [illegible] परत्वे हेतुमाह उत्त
ममिति उत्तमस्यापि परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य कारणत्वात् उत्तममिदं ज्ञानमतस्तामिमं ज्ञात्वाभ्यस्य मुक्तसवे ते सम्यक् गप
देश्यामीत्यर्थः पदं क्षेत्रमनात्मा क्षेत्रज्ञ स्त्वात्मा तमात्मानमादित्य सगणं ब्रह्मब्रह्मैव वक्ष्ये तत्त्व इत्येवं रूपाणि मोक्षावि
षयाणि यानि ज्ञानानि तेषां ज्ञानानां मध्ये इदं गुणानां कार्यं ज्ञानं परं श्रेष्ठम् [illegible] भवति यथायत्स्मानात्मनोः २

निष्प्रपाच्यात्त्रयातिक्रमत्वं तु त्वे सर्वः सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म अस्थूलमनण्वह्रस्वे सादिश्रुतिप्रसिद्धस्य निर्विशेष
स्यममपास्यप्रलतोः साधर्म्यपर्णात्वं ननु समानजातिरूपादिमत्वं निरवयवस्य निर्गुणतास्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो
जास्पादिधर्मासंभवात् सजातीयरूपवत्त्वं जलादिधर्मवत्त्वे विडंबोपिब्रह्मणा समानधर्मत्वं वक्तुं शक्यते अजात
मभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगंधमव्ययमिति अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्काम
चक्षुष्कमगोत्रमशिरस्कमपाणिपादमितिसर्वधर्मनिषेधश्रवणात् ब्रह्मणो द्रूपधर्मोनुपपन्नेः तद्वेयर्थ्यं
छिन्नत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषप्रसंगात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः साक्षी चेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्या
दिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च तस्माद्ब्रह्मसाधर्म्यपर्णात्वमेवपर्णमिदं पूर्णमिदमिति श्रुतेः ममसाधर्म्यपूर्णात्वमा
गताः मद्भावमागताः ननु पोब्रह्मविष्णुपत्नर्गोपिमहदादिमाकृतस्रष्टावपिनोपजायंते जनिबीजप्रकृतिमती
त्या चेत्कारसनांप्रासत्वान्नेषांप्रकृति संबंधाभावान्महास्रष्टावपिनोत्पत्तिरित्यर्थः तथा प्रलयेमहाप्रलयेहि
रण्यगर्भनाशेपि न व्यथंतिन नश्यंति परमेश्वरस्यांब्रह्मभावं गतानां तेषामप्रलयप्रसक्तिः पाऽविषयत्वात् किंचिद्
त्तनमस्तीत्यर्थः ननु ब्रह्मभावंप्राप्तानांमुक्तानां ब्रह्मविरामयमप्या समप्रतिषेधः त्रिपतेसर्गोपिनोपजायं
ते प्रलयेन व्यथंतिचेति न शंकनीयं शिवविष्ण्वादिलोकेषु सारूप्यादिमुक्तिं गतानां महास्रष्टोत्पत्तिर्महाप्र
लयेप्रलयश्च संभवति न तु ब्रह्मभावं गतानामपि जन्मादि स्यादिति पंडितानामपि संज्ञा यत्तन्निवृत्यर्थं मुमुक्षु
णां नित्यविवेकिस्यादिदेहमुक्ते प्रत्यग्र्यं चेदमुच्यते सर्गेपिनोपजायंते प्रलयेन व्यथंति चेति ब्रह्मविद्यानि
रितानां मुक्तानामपि जन्मादि संभवेदमेव वचनं प्रमाणं वीनहआजपविजयाद्यत्प्रमाणं ॥२॥ एवं गुणातका

यत्तुज्ञानमात्मनोब्रह्माभिन्नत्वंज्ञानंप्रकृतिप्रविलापनज्ञानंचगुणानिपतमसाधारणमेवकारणंनयाध्यावि
घाकामादिदोषवतनकज्ञानमविद्यादिभिःप्रतिबध्यतेस्वफलंचनप्रयच्छतितत्प्रसिद्धंभरताद्विगुह्यंगुणातत्वार्थ
वृ
ज्ञानंतेहंविद्गुणवासनाहृनवहिःप्रश्नेर्विज्ञवीक्ष्यपयेनज्ञानंतत्फलंचप्रतिबध्यतेनत्रैवसम्यग्ज्ञानंनिष्ठा
पांप्रतिष्ठाप्यगुणोप्योमोचायित्वाविदेहमुक्तिंगमयतितत इदंज्ञानमात्मानात्मविवेकादिज्ञानेभ्यउत्तमंभवति
यथारोगज्ञानाद्दोषधज्ञानादन्नपानज्ञानाच्चपथ्यज्ञानाद्यावन्मपथ्यपरिवर्यएतन्मुख्यमौषधसाध्यारोग्य
स्यचप्रतिबंधकंभवतीतिविज्ञानमपथ्याचरणान्निवृत्तेरारोग्यसिद्धेःकारणमुत्तमंभवतितथापथ्याभावे
केवलवत्वादोषधस्याप्यारोग्यसिद्धेस्तन्नज्ञानस्यफलप्रतिबंधकानांगुणानांतत्कार्याणांचज्ञानंपू
र्वोक्तज्ञानानामुत्तमंभवतिगुणातत्कार्यसंबंधाभावेकेवलवत्वात्ज्ञानस्यचतत्फलसिद्धेस्ततोऽपितंगुणातत्का
र्यज्ञानस्यज्ञानानामुत्तमत्वंनदेवविस्पष्टयतियज्ज्ञानितिश्रवणादिजन्यज्ञानसंरक्षणहेतुत्वेनगुणानांतत्कमणा
हेतुत्वेनचमुक्तेःपरमकारणंयद्गुणानंतत्कार्याणांज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यतइत्यनेनयत्लाःर्यंनतत्वेस्मर्थ्यःमुनयोत्र
स्वविदःश्रुकाद्याःयत्तपद्ततोऽस्मान्महज्ज्ञानगुणान्वितमात्मज्ञाःसंकपर्वभनराद्यन्तरहितत्वेनानिस्पनिरतिशया
नंदरूपत्वेनचसर्वासिद्धिमुत्तमांसिद्धिंविदेहमुक्तिंगताःप्राप्ताइत्यर्थः॥१॥यदुक्तमुनयःइतिरहितत्वादि
विशेषणौविदेहमुक्तिंपरत्वंतदेवविस्पष्टयतिइदंश्रुमित्यादिसिद्धयस्वस्वपत्नःकर्तव्यमितिस्पष्टयतिइदंज्ञानमुपा
श्रित्यममसाधर्म्यमागताःसर्गेऽपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच॥२॥इत्येवंभूतंज्ञानंगुणानांतत्कार्याणांविन
पके मुक्तेःपरमकारणगुणा [illegible] तत्कार्यंज्ञानेननिरंतराभ्यस्त

हृष्टस्य प्राक् इति स्मृतेश्च ॥४॥ प्रकृतेस्तत्कारणानां च स्वातन्त्र्यग्रहबलेनैव कार्यस्यासत्त्वं प्रतिपाद्य गुणविभागपूर्वकं गुणानां
बंधकत्वमाह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ॥५॥ प्रकृतेः परमसाधनत्वे
नोक्तत्वात्सत्त्वस्य प्रथमोद्देशः सर्वप्रवृत्तेः कारणत्वाज्जनो रजस्ततो निवृत्तत्वात्तमस उक्तानिर्देशः सत्त्वमिति
रज इति तम इत्येवं नामानो गुणाः प्रकृतिसंभवाः संभवत्यस्मादिति संभव उपादानं प्रकृतिरेव एषां ते प्रकृतिसं
भवाः सत्त्वादयो रूपादिवद्द्रव्यमात्राश्रया न भवन्ति किंतु कार्यकारणयोरभेदव्यापेन प्रकृत्यात्मकत्वात्सर्वग
ता भवंति तेन सर्वत्र गुणमयमेव जगत्तत एव बहिर्विषयरूपेण तन्त्र्याणि देवस्तोभादिरूपेण निद्रालस्यप्रमादा
दिरूपेण च ग्राम्यरमसन्तत्तदपादानस्थितिपादिरूपेण च वर्तमानाः सत्त्वादिगुणाः स्वयमव्ययं नाशरहितमपि देहिनमा
त्मानमात्मविदं निम्प्रपः स्वविकारव्याप्त्या निरोहितमस्य भावं देह एवात्मभावापन्नं चक्षुरादेहे वध्नन्ति देहत इ
र्मतत्कर्मसु अहंममाभिनिवेशं कारयित्वा जन्ममरणादिभिः संयोजयन्ति तथा बध्नन्तीत्यर्थः। ननु सर्वेऽद्वैत विवर्जितमिति
अप्रसक्तमिति प्रवृत्तस्यैव च कर्मणीति न करोति न लिप्यत इति चात्मनः क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मरहितत्वम
संगत्वमकर्तृत्वमलिप्तत्वं च प्रतिपादितं कथं कूटस्थासंगाचिद्रूपस्य गुणैर्बध्यमानत्वमिति चेदुच्यते नित्यस्य
निष्क्रियस्यासंगस्य चात्मनस्त्वज्ञानदशायां ज्ञानदशायां चाप्यध्यासस्तत एव बंधो न तु वस्तुतोऽस्ति ॥ तथा च यो
स्वाभाव्यप्रसंगात्ततो निरवयवस्यासंगस्य विशेषिणः प्रतीचः सर्वस्य तमसः संबंधवद्विज्ञातत्वात्कार्यसंबंधः कदापि
न संभवति किंतु स्वात्मज्ञानेऽप्रमत्तता ब्रह्मविद्येनात्मा ध्यासः स्वात्मविपर्ययमात्रं च संभवतीति निपतितं तेन गुणा
नुभूयमानमकर्तृत्वं एवाविद्योपहतः स्वाभावः स्वज्ञानं द्रसात्मप्रतिष्ठ्यगुणानिक्रमणावति देहे बध्नाति प्राप्ते बध्नन्ति गुणा

र्यन्तानन्तसमस्तवस्तुजातसंरक्षणहेतुत्वेन गुणातिक्रमणोपायत्वेन विदितस्य प्रसक्तेः कारणत्वं प्रतिपादयन्नजेत्तद्गुणा
नां च मच्छक्तिसामर्थ्यादेव स्वरूपनिर्वाहः समस्तं च तत्त्वतो निश्चाययितुमाह ततः स्वशक्तिसिद्धं चक्रस्व सर्वभूतोत्पादक
त्वं प्रतिपादयति मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ मम मे ईश्वरस्योपा
धिभूता मम दास्यत्वकामाधारणा च यत्साम्यावस्थालक्षणा प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतोत्पत्तिकारणं यासां सर्वेभ्यः
स्वकार्येभ्यो महत्त्वेन महत् धृतिस्वकार्याणां बृंहकत्वेन ब्रह्म प्रकाउपाधित्वेन ब्रह्म हेत्वन्तेनास्मिन् जगद्बीजे
लाणवस्ते सा क्षेत्रस्वरूपा च कार्यकारणात्मना परिणाममसिद्धये तद्वच्छिन्न चैतन्यमेकं लक्षणेहमीश्वरस्त
पहितानन्तशक्तिसंबन्धो गर्भं स्वाभासरूपं सर्वभूतजननं विकारविजृंभणकारणं दधामि निदधामि
स्थिपामीत्यर्थः ततो मत्स्वाभाससंभावितसामर्थ्यादेव प्रथमप्रशक्तिसमन्विताद्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भरूपात्ततः सर्वभूता
नां भूतानां महदादिक्रमेण कार्यकारणस्थूलभूतानां भूतकार्याणां चतुर्विधप्राणिशरीराणां च संभवस्तन्निर्भर्धाति
सर्वाणि भूतानि संभवन्तीत्यर्थः ॥३॥ प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहेतुत्वेन सर्वजगदुत्पादकत्वं प्रतिपादितस्याः सर्वभूतप्रसवित्रि
त्वेन सर्वस्य जगतो जननी त्वं गर्भाधानकारणं तेन तस्यैव जनकत्वं च स्पष्टयितुमाह सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सं
भवन्ति याः तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥ सर्वयोनिषु देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषु याः मूर्तयः प्रा
णिदेहाः संभवन्ति समस्तस्य चान्तेन तासां मूर्तीनां नामरूपाभिन्नाभिव्यक्त्यर्थं महद्ब्रह्म सर्वावस्था प्रकृतिर्योनिर्जननी भवति
बीजप्रदो गर्भप्रदाताहमीश्वरः पिता भवामीत्यर्थः एतेन मायेकतमासूतेः पितृत्वेश्वरस्य च ममप्रसाददेवमोक्षस्यैव
साधितं ज्ञानप्रसादेन निष्कलं सत्वप्रतीति तद्देवमात्मानं ज्ञात्वा मुनिरिति मिलितं श्रुतेः बहिः प्रसादत्वं शिवप्रसादं ततः प्रसादनं

सप्तमे २

तेभ्यः स्वात्मानं मां संशयैर्विना समग्रं साक्षात्कारं एवं संसारे यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि
तदेकचित्तः सन्नेव मत्तः शृणु ... अर्थः १ एतदेव प्रपञ्चयति प्रति
जानाति ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञात
व्यमवशिष्यते २ अहं ते तुभ्यं ज्ञानं मद्विषयकं इदं अधुना वक्ष्यामि किं सविज्ञानं सहितं
अनुपदेशो ... मां तु सम्यक् अशेषतः ... यज्ज्ञात्वा नेह भूयो ...
अपि ज्ञातव्यं मया परिदृष्टं यज्ज्ञात्वा ... विषये ... ज्ञातव्यं ... साधनं
साधनं ... नावशिष्यते ... अर्थः। यतो जगदुद्धरे ...
मनुष्येषु ... ज्ञानं ... ज्ञात्वा ...
द्धिः प्रत्यक्षेण ... अनुष्ठानं ... इति ... निर्दिष्टं ...
सविज्ञानमनुसहितं ... यथा ... अशेषतः सम्यक् ... अनुपदेश्यामि
... विज्ञानम् ... पुनः ... विज्ञानं ...
... विज्ञानं ज्ञानं ... विज्ञानं ...
... विज्ञातं ... विज्ञानं ... विज्ञाते
न विद्यते ... अर्थः। ...
... इति ... सत्यं ...
... ज्ञानं ...

११०

नेकजन्मार्जितपुण्यपुंजसमुद्भूतचित्तशुद्धिजातकसमुत्पन्नविवेकवैराग्यशमदमसंन्यासा
द्युत्तमसाधनवतामेवपरमेश्वरानुग्रहपात्रीभूतानां श्रवणमननादिभिस्तज्ज्ञानसिध्य
ति न तु मलिनचित्तानां मीमांसकपाखंडवादिनां कामानलदग्धमानानां सर्वगतप्राणिनाम
श्रोधानां मतस्य वरस्वरूपानां दुर्लभत्वमित्याह मनुष्याणामिति सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यत
तामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३ मनुष्याणां सहस्रेषु मनुष्याणामिति मनुष्य
त्वग्रहणं तदितरेषां वेदधर्मानरतानामावस्य चतुर्थं ततो मनुष्याणामेव वेदधर्मानरतानां
शास्त्रानर्थगृहे स्वाधिकारज्ञानमनुष्यत्वे प्राप्तेऽपि तत्रापि भ्रान्त्या त्वमवस्यमोदाययति
तेऽपि मिति तत्त्वापविनं मनुष्याणामेव पिपासाद्यस्ति दर्शितानां सर्वविषयमुक्तजन्मयोग्यत्वं सचयि
तुं सहस्रेष्विति तु नं सहस्रेष्विति त्वप्युतनियुतलक्षं [illegible] गोमुपलक्षणं द्वंद्वैकसंख्यायाम्
मुक्तायां ज्ञानं दुर्लभमनानरनेव मुक्तसंख्यावत्सु मनुष्येषु कश्चिदेवमेतेनेकामनयाश्रद्धा
नाक्रिमो मोक्षार्थ पुरुषाद्यावद्दुर्जन्मसमनुष्ठितपुण्यकर्मपरिपाकेनशुद्धान्तःकरणवि
वेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपन्नो मुमुक्षुसिद्धये ज्ञानसिद्धयेपातितिपतते नि
त्यानित्यं नरस्मृत्वणाद्विविधरायायत्रकेरातीत्यर्थः प्रयत्नमेवसिद्धः यस्यचित्तेद्वाहरस
विविधपदेमुक्तं प्राप्य श्रवणादावेवलिप्ति एवमुक्तलक्षणं संपन्नोनानासिध्यान
वश्रवणादौ कनिष्ठानां सिद्धानामपि सहस्रेषु कोटिपर्यन्तेषु कश्चिदेवगुरोः प्रसादात्
मसादसंपन्नो नित्यनिरंतरनिर्विकल्पसमाधिपनिष्ठापरिपाकोनेवयुक्तविद्वांसं वा
सुदेवः सर्वमिति साक्षात्सामानंदैकरसं विद्वत्समक्षिनोपपद्यते वेत्ति विना नान्तिनु

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वाध्याये न ज्ञाननिष्ठो गमास्कन्दौ कर्मैव साधनं न तु स्यैव योगमारूढस्य सर्व
कर्मसंन्यासः साधनमिति कर्म तत्संन्यासयोः क्रमाच्चित्तशुद्धि ज्ञानसिद्धि प्रतिकारणत्वं प्रतिपाद्य
योगस्य सांगस्य लक्षणं च निरूप्य योगारूढस्य नाशाङ्कामपास्य पञ्चमाध्यायेन समाधि निरु
प्यमिति तात्कालीन निरूपयितुं सप्तमाध्याय आरभ्यते तत्रादौ तावदीश्वरे कर्मार्पणं
शुद्धबुद्धेः स्मात्कार्यमित्याह अनाश्रित इत्यादि तत्र सांख्यमिति नहि सम्यक्रमादेश्वरेकं प्रारणं तय
यामन्मनाः स्वरूपं माहात्म्यमाने न सर्वं संसाधनाने न तत्त्व भवति न समर्पितं प्राप्यति तत्र महद्भिर्महाभा
व्याख्या कर्मपार्थ योगं पुण्यमहाराय पंचसंख्या पंचसंख्यागमा यथा तासमितिं कृत्वा च प्रदेश
२२१ कर्तव्यागं तं विद्यात् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमिति तत्र तत्त्वं पुंजन्यं तु पुंदनं कर्मि
स्वधर्म महाभाष्यः अहं मेघ सर्वात्मा सर्वात्मनो मोहनं ज्ञानापरायणः पंचम स्वरूपा भूयसा
लेव मंत्रारूढं यस्य समहाभाष्य यथा स्वर्गकामस्य निहोत्रादिकमो भूयः यथा वा तपसी शब्दा
श्रादि साधनं भूयो न भवति तथा मुमुक्षुर्योगी महाभाष्य ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवास
नेति स्मरणात् न महाभाष्येण खलु मुमुक्षुर्वैतीनं न साधनयो गकेत्यमोदक्षनिर्विशेषुनासि
धनान संख्या महाभाष्य समन्नमचिरवत्न मात्रा लेतरण ज्ञानमयपरं स्नानं भूयसा सहमनः सर्वलहरण
नमस्काराः स्वनर्थविचारं न तत्त्वगमन निष्प्रयासावबोधसं तं संलग्नं मनो यस्य समध्यासत्कंमनानं तत्र
ज्ञानयज्ञासनमनाः सन्मां मायया तत्तुण्णं न दुर्मनत्वं तिनं दुर्नवोपलक्षितं वस्तुनः तद्दृ

तत्त्वं तस्याते अहंकार इत्यहंकारस्वासनाविशिष्टमविद्यात्मकमव्यक्तमुच्यते बीजे शास्त्रावर्ष
ष्टब्धं हि वासनाबद्धमक्तं सर्वकारणं महदादि सर्वविकारवासनासंभवात्कारणं गुणा
हि कार्यगुणानारभन्त इति न्यायात् इयं प्रकृतिः कार्यकारणस्वरूपमष्टप्रकारेणाष्टधा भि
न्नामेयमपरा ... स्तनो निर्गुणस्याविस्तृत्गुणात्मगुणत्वेन सप्रपञ्चादिकारणत्वेन च हेतुरू
पाधिः सैषैव माया मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः यत्कार्यमेतन्न स्वरूपं तीर्थिकाः कल्पयन्
ज्ञाता ४ एवं सप्रपञ्चादिहेतोः प्रकृतेरष्टधा स्वरूपं निरूप्य एतस्याप्रवृत्तकृत्यन्तरादिद्वतत्त्व
नाम त्वदन्तामपि प्रकृतिं निर्दिशति अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां
महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ५ भूम्यादिलक्षणा प्रकृतिः सेयमपरा नाम्ना चापरा परस्याः प्रकृतेर्नि
कृष्टा निकृष्टा च गमनान्तकत्वात् जडत्वात् दुःखात्मकत्वात् अशुद्धत्वान्नश्वरत्वात् परस्वरूपाधीनत्वा
च्च नहि दृश्यमाना इत्यनेन निर्दिश्यते ततस्तद्वस्त्वसत्यानिकृष्टत्वं यस्माद्या सापरा वै तस्याः स्वरूपद्योतनार्थं स्तु
माह इतस्तु त्वन्याः प्रकृतेरन्यामितामिति लब्धं तामेव परां शुद्धत्वेन सत्तास्फूर्तिप्र
दत्वेन श्रेष्ठां परमार्थरूपां प्रकृतिं विद्धि जानीहि यत्रमूर्तयनादिप्रसिद्धामसप्रकृतिं जीवभूतां हेतुत्वात्स्वरूपविव
र्त हि विजानीहि यया देहत्रयं पात्रमात्रं प्रकृत्यात्मतां अनात्मरूपं च जगदिदं धार्यते सर्वत्र देहेन्द्रियादि
रूपं जगज्जीवेन खलु धार्यते अहंकारत्वाभिमानेन नेतृ धारकत्वेन रक्षणादिक
यासंपादनेन यथा बहिःरथघटादयस्ततो निमित्तनिवर्तनसंस्थित्युत्तमप्रदानेन नामरूपाद्भिर्वे
कल्पनया नामात्मसंबन्धेन विनियोगेन च जगतो निर्वाहोपपत्तेः नेतृ कर्त्रीत्वस्य अर्थः
५ तत्कार्यस्य प्रकृतिद्वयस्य कार्यमाह एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्न

विषमे मीमांसामंत्रे ऽस्मिन् वदेवमनुष्यादयः सर्वे जातेनिकर्षे कश्चिदेवमांस्तीत्युच्यत इति चेन्नते
मामयथा तत्स्वरूपमेवज्ञानेनेति स्वेनाभिन्नं परिच्छिन्नेन तु यथार्थस्वरूपमपि त्वाह न त्वतीमु
न्वा मनसि मन्दे हर्षं प्राप्य हरिं दृष्ट्वा वै भीष्मपितामहेत्वेन प्रतिपादितं माया तत्कार्यं लेपसंबंधमु
क्त नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मानं देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिसंघात कर्मादिकं सर्वं स्वात्मना
साक्षाद्विजानाति नान्य इति एतेन वर्णाश्रमधर्मादीनां सर्वेषामनुष्ठानमपि अत्र ब्रह्मैक्यज्ञा
नोद्देशेनैव नियतमन्यत्र द्विप्रवृत्तेस्तत्तत्समुच्चयस्य कृत्वा न सिद्धमित्यर्थः एवं स्वस्थानं
यत्र वर्णसंकरो विषयासक्तः कर्मयोगेन रजस्तमसोर्दुर्लभत्वं च निश्चयेनः प्रयत्नेनोक्तसाधनसंप
न्नो मुमुक्षुः स्वयं हृदि योगी विवेकवानात्मनिसिद्धः कौटस्थं ब्रह्माकारत्वं गामी नित्यं वैराग्यान
न्दः स विज्ञानमित्यात्मानं स्वस्वरूपत्वेन तत्त्वमसीत्युक्तः इदानीं तदेवान्यत्वमाहंसत्य
शास्त्रादिस्मृतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्मात्मा नित्यं शुद्धं यथार्थं च तेन ब्रह्मकार्यत्वाद्धि विततत्वाच्च जग
त्सर्वं ब्रह्मैवेति बोधयितुं निर्विकारस्यापि स्वस्वरूपस्य मायाप्रकृतिद्वारा जगत्कारणत्वसिद्धये
अष्टधा परां प्रकृतिं निर्दिशति भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ भूमिर्गन्धतन्मात्रं लक्षणं कार्यतामिकास्त्वमानं स्थूलं कार्यं
मिकाभिन्ना प्रकृतिरष्टधेति तन्मात्राणामष्टानामपि प्रकृतित्वमिति नमः केनीयता सा
मपि जगदारंभकत्वात्प्रकृतित्वोपपत्तेः तथैवाऽऽपो रसतन्मात्रं अनलो रूपतन्मात्रं
वायुः स्पर्शतन्मात्रं खमाकाशः शब्दतन्मात्रं मन इति संकल्पविकल्पात्मकोऽहंकारः प्रधान
त्वात्तदात्मकेन मनसा तत्कारणमहंकारो गृह्यते बुद्धिरिति बुद्धिशब्देन सर्वसमष्टिर्मह
प्रकृतित्वाभिधानात् महत् प्रकृतिर्महदाद्याः सप्त इति महदहंकारमात्रानामाद्य